T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

AHMED SAİB BEY'İN "TÂRİH-İ SULTAN MURAD-I HÂMİS" ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS

Ayşe AKTÜRK

EKİM 2025
GÜMÜŞHANE

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

AHMED SAİB BEY'İN "TÂRİH-İ SULTAN MURAD-I HÂMİS" ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRİLMESİ

THE TRANSCRIPTION AND EVALUATION OF AHMED SAİB BEY'S "TARIH-I SULTAN MURAD-I HAMIS"

YÜKSEK LİSANS

Ayşe AKTÜRK

EKİM 2025
GÜMÜŞHANE

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

T.C.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

AHMED SAİB BEY'İN "TÂRİH-İ SULTAN MURAD-I HÂMİS" ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRİLMESİ

THE TRANSCRIPTION AND EVALUATION OF AHMED SAİB BEY'S "TARIH-I SULTAN MURAD-I HAMIS"

YÜKSEK LİSANS

Ayşe AKTÜRK

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Banu YILMAZ

EKİM 2025
GÜMÜŞHANE

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum "**Ahmed Saib Bey'in "Târih-İ Sultan Murad-I Hâmis" Adlı Eserinin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi**" isimli bu tezimin, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi, alıntı yaptığım tüm çalışmaları kaynakçada belirtiğimi ve Gümüşhane Üniversitesi'nin lisanslı kullanıcısı olduğu intihal yazılım programı ile Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün belirlediği kıstaslara uygun olarak raporladığımı taahhüt ederim. Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

20/10/2025

…….

Ayşe AKTÜRK

TEŞEKKÜR

Araştırma sürecimin daha verimli ilerlemesini sağlayan, bilgi ve rehberliğini her zaman yanımda hissettiğim değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Banu YILMAZ'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, Osmanlıca alanındaki bilgi ve birikimleriyle bu dili öğrenme sürecime ve buna bağlı olarak tezimin şekillenmesine katkı sağlayan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Merve KARAÇAY TÜRKAL ile aynı zamanda tezimin jüri üyesi olan Prof. Dr. Bayram NAZIR'a en içten şükranlarımı sunarım. Tez savunma sürecinde yapıcı görüş ve önerileriyle çalışmamın daha nitelikli bir zemine oturmasına katkı sağlayan jüri üyesi Prof. Dr. Mehmet Salih ERKEK'e de teşekkür ederim. Ayrıca Metnimin imla ve dil bilgisi açısından incelenip düzeltilmesinde değerli katkıları için kuzenim (ablam) Arzu GÜLHAN AKTÜRK'e teşekkür ederim. Öğrenim hayatım boyunca üzerimde emeği olan tüm öğretmenlerime de içtenlikle teşekkür ederim.

Her daim yanımda olan kıymetli yeğenim Merve AKÇAY ile sabır ve desteklerini esirgemeyen tüm aile üyelerime gönülden teşekkür ederim. Hayatta olmasa da varlığıyla yolumu her zaman aydınlatan, bu çalışmadaki emeğimi ve başarımı minnet ve rahmetle ithaf ettiğim sevgili babam İbrahim AKTÜRK'ü saygıyla anıyorum.

Bu çalışmanın, Osmanlı tarihine ilgi duyan araştırmacılar için faydalı bir kaynak olmasını temenni ederim.

Ayşe AKTÜRK
GÜMÜŞHANE-2025

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı olarak nitelendirilen XIX. yüzyıl, birçok siyasi ve toplumsal gelişmeye sahne olmuştur. Bu yüzyıl, özellikle 1876 yılı (H. 1293), üç padişahın görev yaptığı yıl olması nedeniyle "Üç Padişahlı Yıl" olarak anılmakta ve tarihsel açıdan dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın odak noktası, yalnızca 93 gün tahtta kalan ancak cülûs ve hal' süreciyle tarihçilerin ilgisini çeken Sultan V. Murad'dır. Tıpkı amcası Sultan Abdülaziz gibi hal' yoluyla tahta çıkan ve aynı şekilde tahttan indirilen Sultan V. Murad'ın kısa süreli saltanat dönemi, sansür uygulamalarının etkisiyle yeterince belgelenememiş ve akademik anlamda sınırlı ölçüde ele alınabilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, bu döneme bizzat tanıklık eden Ahmed Saib Bey'in kaleme aldığı "Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis" adlı eserin transkripsiyonunu yapmak ve kapsamlı bir değerlendirme ile literatüre kazandırmaktır. Eser, V. Murad dönemine dair birincil kaynak niteliği taşımasına rağmen bugüne kadar detaylı bir incelemeye konu olmamıştır.

Dört bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde Ahmed Saib Bey'in hayatı ve eserleri tanıtılmış, ikinci bölümde tarih anlayışı ve üslubu analiz edilmiştir. Üçüncü bölümde eser içerik bakımından değerlendirilmiş, dördüncü bölümde ise transkripsiyonlu metne yer verilmiştir. Bu sayede eser, akademik dünyaya kazandırılmış ve araştırmacıların erişimine sunulmuştur.

Anahtar Kavramlar: Ahmed Saib, Sultan Abdülaziz, V. Murad

SUMMARY

The 19th century, described as the last century of the Ottoman Empire, witnessed numerous political and social developments. In this century, particularly the year 1876 (H. 1293) is referred to as the "Year of the Three Sultans" because three sultans held power during that year, making it historically significant. This study focuses on Sultan Murad V, who reigned for only 93 days but attracted historians' interest due to his accession and deposition process. Like his uncle Sultan Abdülaziz, Sultan Murad V ascended to the throne through deposition and was similarly dethroned. His short reign has not been sufficiently documented, partly due to censorship practices, and has been examined in limited detail within academic literature.

The aim of this study is to transcribe and comprehensively evaluate the work titled Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis, written by Ahmed Saib Bey, who personally witnessed this period, thereby introducing it to the literature. Although the work serves as a primary source on the reign of Murad V, it has not been subject to a detailed analysis until now.

The study consists of four chapters: the first chapter introduces Ahmed Saib Bey's life and works; the second analyzes his historical perspective and style; the third evaluates the content of the work; and the fourth provides the transcribed text. In this way, the work has been brought into the academic world and made accessible to researchers.

Keywords: Ahmed Saib, Sultan Abdülaziz, Murad V

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY III
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI VII
TEŞEKKÜR VIII
ÖZET IX
SUMMARY X
EKLER DİZİNİ XIV
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ XV
1. GİRİŞ 1
1.1. Araştırmanın Konusu 1
1.2. Araştırmanın Amacı 2
1.3. Araştırmanın Yöntemi 3
1.4. Metnin Traskripsiyonunda Kullanılan Yöntem 4
2. AHMED SAİB BEY VE ESERLERİ 5
2.1. Ahmed Saib Bey'in Hayatı (1860-1918) 5
2.1.1. Müellifin Şahsî Hayatı 5
2.1.2. Müellifin Mesleki Hayatı 5
2.2. Ahmed Saib Bey'in Eserleri 13
2.2.1. Müellifin Basılmamış Eserleri 13
2.2.2. Müellifin Çeviri Eserleri: 14
2.3.3. Müellifinin Basılmış Eserleri 14
2.2.3.1. Rehnüma-yı İnkılap 14
2.2.3.2. Vak'a-ı Sultan Abdülaziz 16
2.2.3.3. Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis 17
2.2.3.4. Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı 17
2.2.3.5. Son Osmanlı Rus Muharebesi 19
2.2.3.6. Şark Meselesi 20
2.2.1.7. Hakâyık-ı Târîhiyye ve Siyasiyye 21
2.2.1.8. Nereye Gidiyoruz?: Mâzî, Hâl ve İstikbâl 24
2.2.1.9. Târîh-i Meşrûtiyet ve Şark Mes'ele-i Hâzırası 24
2.2.1.10. Caucase: Les Revendications Des Peuples du Caucase 26
3. AHMED SAİB BEY'İN TARİHÇİLİĞİ VE ÜSLUBU 27
3.1. Müellifin Tarih Yazıcılığına Yaklaşımı 27

3.2. Müellifin Tenkidi Düşünceleri 34
3.3. Müellifin Konuya Dair Ön Bilgi Sunumu 36
3.4. Müellifin Belgeye Dayalı Tarih Anlayışı 37
3.5. Müellifin Olayları Tasvir Gücü 39
3.6. Eser Hakkında ("Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis" Adlı Eseri) 39
3.6.1. Eserde Yer Verilen Konular 42
3.6.2. Eserin Bölüm, Başlık ve İçerik Uyumu 47
3.6.3. Eserin Dili ve Yazımı 48
3.6.4. Eserin Kaynak Değeri 53
4. "TÂRÎH-İ SULTAN MURAD-I HÂMİS" ADLI ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ 56
4.1. Mukaddime 56
4.2. Sultan Murad Han Hazretleri'nin Cülûsları (I. Bölüm) 58
4.3. On Dokuzuncu Asırda Şark Mes'elesine Bir Nazar (II. Bölüm) 68
4.4. Hal'den Sonra Merkez-i Hükûmet (III. Bölüm) 80
4.5. Fâci'a-ı Sultan Abdülaziz (IV. Bölüm) 97
4.6. Devlet-i Aliyye Sırbiye ve Karadağ (V. Bölüm) 107
4.7. Ahvâl-i İstanbul / Ser-'asker Hüseyin Avni Paşa'nın Katli (VI. Bölüm) 122
4.8. Sırbiye ve Karadağ Muhârebesi (VII. Bölüm) 136
4.9. Sultan Murad'ın Hastalığıyla Hal'i ve Buna Müte'allik Teferru'ât (VIII. Bölüm) 160
5. METNİN TRANSKRİPSİYONU 190
5.1. [3] Mukaddime 190
5.2. [8] Sultan Murad Han Hazretleri'nin Cülûsları 192
5.3. [30] On Dokuzuncı Asırda Şark Mes'elesine Bir Nazar 200
5.4. [65] Hal'den Sonra Merkez-i Hükûmet 213
5.5. [105] Fâci'a-ı Sultan Abdülaziz 228
5.5.1. Sûret-i mektûb 229
5.5.2. Sûret-i Rapor 232
5.6. [131] Devlet-i Aliyye Sırbiye ve Karadağ 237
5.7. [165] Ahvâl-i İstanbul / Ser-'asker Hüseyin Avni Paşa'nın katli 250
5.7.1. Çerkes Hasan'ın sû-i kasdı hakkında i'lân-ı resmî (*) 258
5.7.2. Gazetelerin Tahḳîḳât-ı Gayr-i Resmiyyesi 258
5.8. [194] Sırbiye ve Karadağ Muhârebesi 261
5.9. [252] Sultan Murad'ın Hastalığıyla Hal'i ve Buna Müte'allik Teferru'ât 282
6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME 303

KAYNAKÇA 305
EKLER 310
ÖZGEÇMİŞ 311

EKLER DİZİNİ

Ek 1. Metnin Transkripsiyonunda Kullanılan Harfler 310

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
ayrc.	: Ayrıca
Ed.	: Editör
BEO	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH. MKT	: Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi
DH. TMIK. M	: Dâhiliye, Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakları, Muamelât
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
HR. TH	: Hariciye Nezâreti, Tahrirat
HR. İD	:Hariciye Nezâreti, İdare
İ. DH	: İdare, Dâhiliye
İ. HUS	: İdare, Hususi
M.	: Miladi
MF. MKT	: Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y. EE. KP	: Yıldız, Kamil Paşa Evrakları
Y. PRK. ASK	: Yıldız Perakende, Askeri Maruzat
Y. PRK. MK	: Yıldız Perakende, Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı
Y. PRK. PT	: Yıldız Perakende, Posta Telgraf Nezareti Maruzatı
ZB	: Yabancı Arşivler

1.GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu Sultan V. Murad'ın kısa süren saltanat dönemine ilişkin yazılmış özgün birincil bir kaynak olan Ahmed Saib Bey tarafından Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınarak H. 1322 ve 1326 yıllarında Mısır'ın Kahire kentinde Hindiyye Matbaası'nda matbu olarak basılan *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis* adlı eserin taranskripsiyon ve değerlendirmesinin yapılmasıdır. Çalışmada eserin akademik çerçevede analiz edilmesi ve dönemin tarih anlatımı temelinde, kaynak değeri bakımından incelenmiştir.

Araştırmanın birinci bölümünde *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserin müellifi Ahmed Saib Bey'in biyografisi, meslekî kariyeri ve kaleme aldığı diğer eserler ele alınarak yazarın entelektüel birikimi ve Osmanlı tarih yazıcılığına katkısı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, Ahmed Saib Bey'in hayatına dair mevcut veriler kronolojik bir bütünlük içinde sunulurken çeşitli askeri ve idari görevlerde bulunmuş olması, tarihî olaylara tanıklık etme imkânını bulması bakımından ele alınmıştır. Ayrıca yazarın kaleme aldığı diğer tarihî ve siyasi içerikli eserleri incelenmiş; bu eserlerin içeriği, tematik eğilimleri ve Osmanlı düşünce tarihindeki yeri değerlendirilerek Ahmed Saib'in düşünsel yönelimi ve tarih anlayışı daha bütüncül bir yaklaşımla ortaya koyulmuştur.

İkinci bölümde, Ahmed Saib Bey'in tarih yazıcılığına yaklaşımı ile tarihî olaylara bakışı, metin üretim sürecinde araştırmaya ve belge kullanımına verdiği önem çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, yazarın anlatımında ne ölçüde nesnel kaldığı, hangi kaynaklardan ve yöntemlerden yaralandığı ele alınmıştır. Ayrıca metinlerinde göze çarpan tasvir gücü, ayrıntı verme düzeyi ve üslubundaki dilsel tercihlerin okuyucuya etkisi tartışılmıştır. Eserin yapısal kurgusu, başlık alt başlık ilişkileri, konu bütünlüğü ve tarihî olayların kronolojik sıralanışı da bu bölümde analiz edilerek, yazarın kullandığı dilin klasik Osmanlı Türkçesi içindeki yeri ile anlatımındaki edebî ve didaktik unsurlar da ele alınarak eserin tarihî ve edebî değerine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserin kendi iç yapısı korunarak her bir bölümde tarihsel olayların nasıl yapılandırıldığı, bölümler arasındaki ilişkilerin nasıl kurulduğu, konuların birbirini takip etme biçimi ve başlıkların dönemin

siyasi, toplumsal ve askerî gelişmeleriyle olan bağlantısı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Eserin mukaddimesinden başlayarak Sultan V. Murad'ın cülûs süreci, Sultan Abdülaziz'in trajik sonu, dönemin iç ve dış siyasi dengeleri, Balkan meseleleri ve Sultan V. Murad'ın hal' edilme sürecine kadar tüm başlıklar tarihsel bağlam içerisinde değerlendirilerek hem eserin içerik derinliği hem de Ahmed Saib Bey'in üslubu irdelenmiştir.

Dördüncü bölümde, *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserin transkripsiyonlu metni yer almaktadır. Bu bölümde metin, orijinal Osmanlı Türkçesi'ne bağlı kalınarak Latin harflerine aktarılmıştır. Böylece metin, araştırmacıların erişimine uygun bir biçimde düzenlenmiş ve dönemin dil özelliklerini incelemek isteyenler için birincil kaynak niteliğinde bir örnek oluşturulmuştur. Bu çalışma, eserin okunabilirliğini artırmanın yanı sıra tarihî bağlamının daha kapsamlı biçimde değerlendirilebilmesine de katkı sağlamaktadır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, Osmanlı tarih yazımında sınırlı biçimde ele alınmış bir alanı incelemek üzere, Ahmed Saib Bey tarafından kaleme alınan *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserin transkripsiyonunu yapmak ve eseri içerik, yapı ve tarih yazıcılığı bağlamında değerlendirmektir. Dönemin siyasî, toplumsal ve diplomatik gelişmelerine tanıklık etmiş bir bürokrat ve tarihçi olan Ahmed Saib Bey'in kaleme aldığı bu eser, Sultan V. Murad'ın kısa süreli saltanatını dönemin iç dinamikleriyle birlikte ele alması bakımından dikkate değerdir. Müellifin olaylara yakın konumu, eserin tarihî bilgi aktarımı açısından önemini artırmakta; bu yönüyle çalışma, Osmanlı Devleti'nin son dönemine ilişkin araştırmalarda kullanılabilecek birincil kaynaklardan biri olarak değerlendirilebilir.

Tarih yazıcılığı açısından *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*, Sultan V. Murad'ın kısa ancak siyasî bakımdan dikkat çekici saltanat dönemini müstakil biçimde ele alan az sayıdaki örnekten biridir. Buna rağmen, eserin akademik literatürde sınırlı düzeyde incelendiği görülmektedir. Sultan V. Murad dönemi üzerine yapılan çalışmaların birçoğunda bu esere dolaylı biçimde atıfta bulunulmakla birlikte eserin kendisini merkeze alan sistematik bir araştırmaya rastlanmamıştır. Çalışmamıza başladığımız tarihten sonra, 2024 yılında eserin yalnızca transkripsiyonunun gerçekleştirildiği belirlenmiştir.[*] Ancak eserin kendisine odaklanan bütüncül, sistematik ve bağımsız bir

[*] Bahsi geçen çalışma temin edilerek incelendiğinde, yalnızca transkripsiyonun yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, çalışmada kaynakça gibi temel akademik unsurlara yer verilmediği ve herhangi bir bilimsel değerlendirme yapılmadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle, söz konusu çalışmanın farklı bir amaca hizmet ettiği kanaatine varılmış

incelemenin gerçekleştirilmemiş olduğu anlaşılmıştır. Bu durum eserin içeriğinin, tarihsel bağlamının, üslup özelliklerinin ve tarih yazımı açısından taşıdığı kaynaklık değerinin ayrıntılı biçimde ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Ahmed Saib Bey, üç Osmanlı padişahının saltanat dönemlerini kaleme almış bir tarihçi olarak Osmanlı tarih yazımı içinde dikkat çeken bir figürdür. Müellifin *Vak'a-ı Sultan Abdülaziz*, *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* ve *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı* adlı eserleri, Osmanlı tarihine ilişkin ardışık bir anlatı oluşturmakta ve bu yönüyle bir bütünlük izlenimi vermektedir. Söz konusu üçlemenin ilk ve son eserleri üzerine çeşitli akademik çalışmalar yapılmış olmasına karşın, orta halkayı oluşturan *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* üzerine yapılan incelemelerin sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın bir diğer amacı, eseri hem bağımsız bir tarih metni olarak değerlendirmek hem de bu üçleme içindeki yerini belirleyerek literatürdeki boşluğa katkı sunmaktır.

Bu doğrultuda çalışmanın öncelikli hedefi, eserin Latin harflerine aktarımı yoluyla erişilebilirliğini artırmak ve bu sayede araştırmacıların kullanımına yeniden kazandırmaktır. Bunun yanı sıra, eserin tarih yazıcılığı açısından taşıdığı yöntemsel ve anlatımsal özelliklerin incelenmesi; Ahmed Saib Bey'in tarih anlayışı, kaynak kullanımı, olaylara yaklaşımı ve üslup özelliklerinin değerlendirilmesi de çalışmanın amaçları arasındadır. Böylece *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*'in Osmanlı tarih yazımı içindeki konumu daha açık biçimde ortaya konulabilecek ve eserin akademik araştırmalardaki yerinin güçlendirilmesine katkı sağlanacaktır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmanın bilimsel çerçevesi oluşturulurken daha önce transkripsiyonu yapılmamış ve akademik anlamda ayrıntılı biçimde incelenmemiş bir birincil kaynağın tespit edilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen literatür taraması sonucunda Ahmed Saib Bey'in çeşitli eserlerine ilişkin bazı çalışmalara ulaşılmış ancak *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserinin doğrudan akademik bir incelemeye konu edilmediği belirlenmiştir. Dönemin siyasal, toplumsal ve diplomatik gelişmelerine yer veren bu eser, içeriği ve tarihî bilgi niteliği bakımından inceleme kapsamına alınmıştır.

Araştırmanın ilk aşamasında, eserin 1904 tarihli ilk baskısı ile 1908 tarihli ikinci baskısı Türk Tarih Kurumu'nun dijital arşivinden temin edilmiş ve iki baskı karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Nüshalar arasındaki farklılıklar *Eserin Dili ve Yazımı* başlığı altında değerlendirilmiş, transkripsiyon süreci her iki baskı göz önünde

olup bu gerekçeyle kendi çalışmamıza devam etme kararı alınmıştır. Bk. Ahmed Saib, *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*, (Haz. Dr. Tevfik Evci, Özgür Erbulut), Ankara: Cem Ofset Gazi Kitabevi, 2024.

bulundurularak yürütülmüştür. Latin harflerine aktarım sırasında özgün dil özellikleri korunmaya özen gösterilmiş, böylece metnin hem içeriksel doğruluğu hem de akademik kullanım açısından tutarlılığı sağlanmıştır

Araştırma sürecinde yalnızca eserin içeriğiyle sınırlı kalınmamış, aynı zamanda dönemin siyasal atmosferi, aktörleri ve olaylarıyla ilgili arşiv taraması yapılmıştır. Bu kapsamda "V. Murad", "Ahmed Saib Bey", "Sultan Abdülaziz", "II. Abdülhamid", "Şark Meselesi", "Sırbistan ve Karadağ Muharebesi" gibi anahtar kelimeler kullanılarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi katalogları incelenmiştir. Elde edilen belgeler, tarihsel olayların kronolojik bir çerçevede değerlendirilebilmesi amacıyla sınıflandırılmıştır.

Ayrıca dönemin resmî dili olan Osmanlı Türkçesiyle yazılmış belgeler transkripsiyon sürecinden geçirilmiş, metin içerikleri analiz edilerek tarihsel bağlam içinde anlamlandırılmıştır. Böylelikle araştırma için temel bir veri tabanı inşa edilmiş ve Sultan V. Murad dönemine ilişkin tarihsel bilgiler, *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* temelinde yeniden değerlendirilmiştir.

1.4. Metnin Traskripsiyonunda Kullanılan Yöntem

Eserin transkripsiyonu sırasında basit transkripsiyon yöntemi benimsenmiştir. Metin içerisinde bulunan Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde geçen "ى", "و", "ا" ünlü harfler sırasıyla "â", "û", "î" şeklinde gösterilmiştir. Kelime içerisinde yer alan "ع" harfi ters apostrof (‘) ile, "ء" harfi ise düz apostrof (’) ile belirtilmiştir. Sayfa numaraları metin akışından kolayca ayırt edilebilmesi amacıyla köşeli parantez [ ] içerisinde ve kolay fark edilmesi amacıyla bold (kalın) yazı tipiyle gösterilmiştir. Metinde geçen yabancı kökenli kelimelerin okunuşları parantez içerisinde verilmiştir. Okuması güç veya çözümlenemeyen kelimeler ise soru işareti (?) ile işaretlenmiştir.

2. AHMED SAİB BEY VE ESERLERİ

2.1. Ahmed Saib Bey'in Hayatı (1860-1918)

2.1.1. Müellifin Şahsî Hayatı

Ahmed Saib Bey, 26 Kasım 1860 (H. 12 Cemazi'l-evvel 1277) tarihinde Kuzey Kafkasya'nın Terskiy (Terek) vilayetine bağlı Yaksay kasabasında dünyaya gelmiştir. Günümüzde burası, Rusya'nın Dağıstan bölgesinin batısında yer alan Hasavyurt (Khasavyurt) şehridir.[2] Müellif, Rus şair Tarkovshiy Aleksandrovich Arseniy'in de dâhil olduğu Kaplan Beylerindendir.[3] Bu nedenle, özellikle Rus kaynaklarında kendisine "Kaplanzade" şeklinde de atıfta bulunulmaktadır. Öte yandan 1915 tarihli otobiyografisinde, atalarına Sultan III. Selim tarafından verilmiş bir Ferman-ı Hümayun'un varlığından söz etmektedir. Babası, Rus ordusunda Mirliva (tuğgeneral) rütbesiyle görev yapmış olan Ebu Müslim'dir, annesi ise Fatma Hanım'dır. Ayrıca Bedia Hanım adında bir kız çocuğuna sahip olduğu da bilinmektedir.[4]

Ahmed Saib Bey, 1918 yılının Kasım ayında 58 yaşında iken vefat etmiş ve naaşı İstanbul (Kadıköy) Erenköy'de yer alan Sahra-i Cedid mezarlığına defnedilmiştir.[5]

Müellifin yalnızca Türkçe değil, aynı zamanda Fransızca ve Rusça dillerinde de deneme ve makaleler kaleme almış olması, bu dillere ileri düzeyde hâkim olduğunu göstermektedir. Öte yandan, İslâm dinine mensup olduğu bilinmekte olup bu aidiyet, eserlerinde sıkça vurgulanan ve belirgin biçimde hissedilen bir temadır.

2.1.2. Müellifin Mesleki Hayatı

Ahmed Saib Bey, öğrenim hayatını Rus askeri okullarında tamamladıktan sonra Osmanlı Devleti hizmetine girmiş ve 26 Haziran 1887'de İstanbul'a gelerek burada süvari ikinci alayının birinci bölüğünde yüzbaşı rütbesiyle göreve başlamıştır.[6] Yaklaşık beş yıl süren askerî görev süresinin ardından İstanbul'daki siyasî atmosferden duyduğu memnuniyetsizlik nedeniyle Anadolu'ya tayinini talep ettiği bilinmektedir. Kendi ifadesine göre bu tercihinin temelinde, "İstanbul'un ahvalinin bir Müslüman'ı mutlu

---

[2] Tülay Ercoşkun, "Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Kaplan [Zade] Ahmed Saib (1860–1918)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36/61, 2017, s. 96-97.
[3] Tülay Ercoşkun, "Ahmed Saib ve Sancak Gazetesi", *Kebikeç*, 26, 2008, s. 97.
[4] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 98-99.
[5] Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri 3. Cilt*, haz. İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, 1975, s. 8.
[6] İnönü (Türk) Ansiklopedisi, C.1, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1946, s. 269, "Ahmed Saib" maddesi; Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 137; Ercoşkun, "Ahmed Saib …, s. 97.

edecek seviyede olmaması" yatmaktadır.[7] Bunun üzerine 1892 yılında Eskişehir'deki Çifteler Hara-yı Hümayunu'nda memur olarak vazifelendirilmiştir.[8] Ağustos 1893 tarihinde İkinci Ordu-yı Hümâyun'da miralay rütbesiyle görev yapmakta olan Dağıstanlı Ahmed Bey'in bazı nüfuzlu çevrelerin aracılığıyla Üçüncü Liva'ya tayininin talep edildiği ancak kendisinden daha kıdemli subayların bulunması gerekçesiyle bu talebin uygun görülmediği anlaşılmaktadır.[9]

Bu görevlendirmeyi takiben 31 Ağustos 1894 tarihi itibarıyla Anadolu'daki üç yıllık hizmet süresini tamamlayarak İstanbul'a dönmüş, sonrasında ise yaverlik göreviyle Mısır Fevkalâde Komiseri olarak atanan Ahmed Muhtar Paşa'nın maiyetine verilmiştir.[10] Böylece yazarın entelektüel kimliğinin şekilleneceği ve yayın faaliyetlerine zemin hazırlayacak olan Mısır dönemi de resmen başlamıştır. Bu görevi kabul etmesinin temelinde ise zihninde yeşermekte olan ve savunmayı amaçladığı hürriyet fikriyatı ile şekillenen Abdülhamid karşıtlığı yatmaktadır. Bu doğrultuda, Ahmed Muhtar Paşa'yı da benzer düşünceler doğrultusunda etkilemeyi ve onu kendi çalışmalarına dâhil etmeyi hedeflemiştir. Ancak Paşa'yı bu yönde ikna etme girişimleri netice vermemiştir.[11] Bu görevi ifa ettiği sıralarda meslekte yükselme şansını elinde bulunduruyor olmasına karşın siyasî düşünceleri hasebiyle Muhtar Paşa'dan ayrışmış ve nihayetinde askerlik vazifesinden el çekmiştir.[12]

Ayrıca 18 Eylül 1899'a ait arşiv belgesinde Muhtar Paşa'nın yaveri bulunan Yüzbaşı Ahmed Bey'in derhal Dersaadet'e dönmesi yönünde Mısır Fevkalade Komutanlığı'na bilgilendirme yazısı iletilmiş olduğu görülmektedir.[13] Buna müteakip 15 Haziran 1900'de ise Dersaadet'e kendi istirhamı ile geldiği takdirde kendisine dokunulmayacağı gerekli yerlere bildirilmiştir.[14] Tüm bu gelişmelerin bir sonucu olarak Mısır'dan ayrılma ihtimalinin belirmesi ve özellikle savunduğu düşünceleri ifade etme imkânının ortadan kalkacağı endişesi, kendisini istifa etme kararına sevk etmiştir.

Ahmed Saib Bey'in askerlik vazifesinin sonlanmasına müteakip siyasî düşüncelerini rahatlıkla dile getirebileceği ve bundan sonra sivil olarak ifa edeceği gazetecilik serüveni başlamıştır. Zira bu hususu "Rüesa-yı ahrar ile mülakatım ve fikren iştirakim azlime sebep oldu. Serian İstanbul'a gelmek için emir aldım fakat bu emre itaat ve inkiyadın tehlikeli olduğunu anlayarak askerlikten bi'l-istifa ve resmen ahrara

[7] Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Tarihten Sayfalar: Ahmed Saib Bey", *Akşam*, 5 Mart 1950, s. 5.
[8] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 100.
[9] BOA, Y. PRK. ASK, 94/5, M. 17 Ağustos 1893.
[10] Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çevr. Coşkun Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, s. 436.
[11] Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 5.
[12] "Ahmed Saib Bey'in Mevkufiyeti", *Şura-yı Ümmet Gazetesi*, no 69, M. 19 Şubat 1905, s.1.
[13] BOA, İ. HUS, 77/91, M. 18 Ağustos 1899.
[14] BOA, DH. MKT, 2360/52, M. 15 Haziran 1900.

iltihak ettim, bu mesleği takip etmek üzere de Mısır'da 'Sancak'ı neşre başladım." ifadeleri ile izah etmiştir. Bu doğrultuda *Sancak Gazetesi*, Mısır'ın Kahire şehrinde kendi adını taşıyan Sancak Gazetesi Matbaası'nda basılan 18 Kasım 1899 tarihli ilk sayısıyla yayın hayatına başlamış; 1 Şubat 1902 tarihine kadar düzenli olarak yayımlanmıştır.[15]

Basında sansür uygulaması olmasına karşın Ahmed Saib, gazete vasıtasıyla hürriyet savunuculuğunu ve bilhassa Abdülhamid karşıtı düşüncelerini dile getirmekten imtina etmemiştir. Buna istinaden arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre 1900 (H. 1318) yılı itibarıyla gazete sakıncalı bulunmuş, bu nedenle Osmanlı topraklarına girişi yasaklanmış, dolaşıma girmiş olan nüshalar ise toplatılmıştır.[16]

Gazetesinin künyesinde "sâhib ve müdür-i mes'ûlü Ahmed Saib" ibaresine yer veren Ahmed Saib, her ne kadar ne Jön Türklere ne de İstanbul Hükûmeti'ne bağlı olduğunu ifade etmiş olsa da Paris'te Ahmed Rıza ile gerçekleştirdiği temasların da etkisiyle Jön Türk hareketine yakınlık geliştirdiği yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.[17] Bunun ardından 4 Şubat 1902 tarihinde Paris'te düzenlenen I. Jön Türk Kongresi'nin davetlileri arasında Ahmed Saib'in de bulunduğu ancak mesafelerin engel teşkil etmesi nedeniyle kongreye katılamadığı kaydedilmektedir.[18] Kongrede iki temel görüş üzerinde durulmuştur. Bunlardan ilki yalnızca propaganda ve yayın faaliyetlerinin bir inkılap için yeterli olmayacağı, bu sürecin askerî müdahalelerle desteklenmesi gerektiği yönündedir. Diğer görüş ise ülkede reformların ancak yabancı devletlerin müdahalesiyle gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır. Yapılan uzun tartışmalar neticesinde delegeler arasında iki ana eğilim ortaya çıkmıştır: Bunlardan ilki çoğunluğu oluşturan "Müdahaleciler", diğeri ise azınlıkta kalan "Ademi Müdahaleciler" grubudur. Tüm fikir ayrılıklarına rağmen kongre, katılımcıların düşüncelerini açıkça ifade edebildiği, dostane bir ortamda sonlandırılmıştır. Ahmed Saib'in de desteklemekte olduğu Ademi Müdahaleciler'in temsilciliğini Ahmed Rıza Bey üstlenmiştir. Ademi Müdahaleciler'in temsilciliğini, bu görüşü destekleyen Ahmed Saib Bey'in de yer aldığı grup adına Ahmed Rıza Bey üstlenmiştir. Kongrede alınan karar doğrultusunda Ademi Müdahalecilerin tutumu çerçevesinde Ahmed Saib Bey'in Kahire'de çıkardığı Sancak gazetesinin yanı sıra Ali Fethi Bey'in Tokmak, Mahir Said'in Cenevre'de yayımladığı

[15] Ercoşkun, "Ahmed Saib …, s. 98-99; Ahmed Saib, "Mukaddime", *Sancak Gazetesi*, No 1, M. 4 Haziran 1909; Arşiv belgesinde Şura-yı Ümmet'ten bahsederken "*Sancak Gazetesi Matbaası*" ifadelerine yer verildiğinden matbaanın bu gazeteye has kurulmuş olduğu sonucuna varılmaktadır. Bk. BOA, HR. TH, 269/25, M. 28 Mayıs 1902; BOA, BEO, 1856/ 139126, M. 29 Mayıs 1902; BOA, BEO, 1856/ 139127, M. 29 Mayıs 1902.

[16] BOA, MF. MKT, 502/50, M. 8 Mayıs 1900; BOA, DH. TMIK. M, 89/68, M. 6 Temmuz 1900; BOA, DH. MKT, 2372/20, M. 11 Temmuz 1900; BOA, MF. MKT, 513/34, M. 13 Temmuz 1900.

[17] Özge Gül, "Sancak Gazetesi (1899-1900)", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2023, s. 57-59.

[18] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 107.

İntikam ve Hikmet Bey'in İstirdat adlı gazeteleri kapatılmıştır. Bu yayınların yerine, söz konusu grupların ortak sesi olarak *Şura-yı Ümmet* gazetesi yayımlanmaya başlanmıştır.[19] Ahmed Saib Bey, kongrede alınan karar doğrultusunda 10 Nisan 1902 tarihinde yayımlanmaya başlanan *Şura-yı Ümmet* gazetesinin Mısır Şubesi müdürlüğü ve başyazarlığı görevlerini, 27 Haziran 1906 tarihine kadar dört yılı aşkın bir süre boyunca yürütmüştür.[20]

Şuray-yı Ümmet'in ilk sayısının *İhtâr* başlığı altında gazetelerin birleştiğine dair şu ifadelerle yer verilmiş ayrıca gazeteye ulaşmak ve katkı sağlamak isteyenlere yol gösterilmiştir:

> İstrdâd, İntikâm, Sancak, Kürdistan ve Meşveret muharrirleriyle bu gazetelere tarafdâr olanlardan mürekkeb yeni bir cem'iyyet teşekkül etti. Birlikte çalışabilmek için tevhîd-i neşriyâta karar verildi. İstirdâd, İntikâm ve Sancak gazetelerinin yerine bundan sonra Şura-yı Ümmet neşredilecektir…Şura-yı Ümmet'e abone olmak ve makâle göndermek ve sâ'ir bir iş için yazmak isteyen zevât atideki adreslerden hangisi kendilerince daha kolay ise ona mürâca'at edebilirler… Mısır'da Mısır şu'besi müdürü Ahmed Saib Bey'e sanduku'l-posta 252[21]

Posta ve Telgraf Nezareti arşiv kayıtlarına ait 23 Nisan 1902 kayıtlı belgeye istinaden Mısır'da *Şura-yı Ümmet* namında Türkçe bir mefsedetname (bozguncu yazı) çıkarıldığının bilgisi mevcuttur.[22] Akabinde bir ay sonraya ait yani 23 Mayıs 1902 kayıtlı belgede ise bu kez Mısır'da tabedilen ve Paris'de Ahmed Rıza'nın neşrini yaptığı bu gazetenin yurda girişinin yasaklandığı bilgisine ulaşılmaktadır.[23] Buna ek olarak bir gün sonraya ait belgede ise bu gazetenin Fransız postası aracılığıyla yurda ithal edildiği dolayısıyla gerekli önlemlerin alınması gerektiği bildirilmiştir.[24]

Takip eden süreçte Mısır Fevkalade Komiserliği Başkâtibi Nuri Bey'e gönderilen şifre aracılığı ile Mısır'da erbâb-ı fesâd eliyle neşr olunan evrak ve melun gazetelerin isimleri, naşirlerinin kimler olduğunu ve dilleri sorgulatılmıştır. Eylül 1904'te bu suale istinaden cevap olarak gönderilen şifrede, zikredilen yayınlar arasında Ahmed Saib eliyle Türkçe olarak neşr olunan *Şura-yı Ümmet* gazetesinin isminin de bulunduğu

[19] Kongreyi düzenlemiş olan Prens Sabahaddin Bey'in de desteklemekte olduğu ve büyük çoğunluğu da oluşturan müdahalecilerin temsilcisi ise ismail Kemal Bey'dir. Ayrıca Ademi Müdahalecilerin ilk icraati mevcutta "Osmanlı İttihat ve Terekki" olan isimlerini "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" olarak güncellemek olmuştur. Bir de kongrede alınan en önemli karar 'reis' ifadesinin kaldırılması olmuştur. Ayrıca Ahmed Rıza Bey, Sancak'ın Mısır'daki neşrinin Ahmed Saib Bey tarafından icra edileceği haberini vermek için kaleme aldığı mektupta; kendisinin de umumi reis seçildiği yönünde yanlış bir bilgiye de yer vermiştir. Bk.; Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul, 1945, s. 173–174.

[20] Tülay Ercoşkun, "Ahmed Saib …, s. 100.

[21] İhtâr, *Şura-yı Ümmet*, No:1, M. 10 Nisan 1902, s. 4.

[22] BAO, Y. PRK. PT, 22/15, M. 23 Nisan 1902.

[23] BAO, İ. HUS, 96/160, M. 23 Mayıs 1902.

[24] BAO, İ. HUS, 96/161, M. 24 Mayıs 1902.

görülmektedir.[25] Bu evrakta erbâb-ı fesâd (bozgunculuk çıkaran/fesat ehli) olarak ifade olunan kişiler ise muhakkak ki Jön Türk hareketine dahil olan şahıslardır.

Yayıncılığın çeşitli kısıtlamalara tabi tutulduğu bu dönemde dahi *Şura-yı Ümmet* gazetesinin 9 Aralık 1904 tarihli 65. sayısında Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Yeni Bir Tedbiri* başlıklı bir makale kaleme almıştır.[26] Bahsi geçen makalede Sultan Abdülhamid'e yöneltilmiş olan ağır ithamları hasebiyle gazete aleyhine hukuk-ı umumiye davası açılmış, buna binaen Ahmed Saib Bey tutuklanmıştır.[27] Yine *Şura-yı Ümmet*'in 69. sayısında *Ahmed Saib Bey'in Mevkûfiyeti* başlığı altında Ahmed Saib Bey'in tutukluluk durumunun sebebine, sürecine ve de nihayetine dair okurlara açıklama yapılma gereği duyulmuştur. Ayrıca söz konusu makalede yaşananlara karşı sessiz kalınmayıp Ahmed Saib Bey'in haklılığının savunulmuş olması da dikkat çekicidir. Zira *Şura-yı Ümmet* gazetesinde Ahmed Saib ile ilgili şu açıklamalara yer verilmiştir:

> "…Bir büyük saltanat bu hâle gelince bî-çâre Şura-yı Ümmet nasıl bir feryaâd-ı millet olmasın âlâm-ı vatanla cerîhadâr bir kalbin feryâdını ihtivâ eden Şura-yı Ümmet'in 65 numaralı nüshası halîfe-i zamânın ser-i şâhânesini rahatsız etmiş ki: müstebitlerin zekâsı olan bir hud'aya -ki en büyük silahtır- mürâcaat eden bu hükümdar semere-i teşebbüsatı olarak Mısır'da gazetemize nezâret eden Ahmed Saib Bey'i tevkîf ve gazetenin evrakını hacz ettirmişti. Abdülhamid'in bu muvaffakiyeti üç gün bile devam etmedi. Zîra gazetemizin meşhut olan meslek vekili Ahmed Saib Bey'in pâk ve tâhir olan mâzî ve hâli hür ve âlî İngiltere'nin adletini celb ve êderek birini hutbe-i hürriyyetinde, diğerini makâm-ı hamiyyetinde ibkâ etti…."[28]

Ahmed Saib Bey'in tutuklanma sürecine ilişkin olayın 18 Ocak 1905 tarihinde saat 17.30 sularında İsplandit Bar civarında gerçekleştiği bildirilmektedir. Olayla ilgili bilgiler, Rıza Bey'in hemşiresi Selma Hanım tarafından kaleme alınan bir mektup aracılığıyla kendisine iletilmiştir. Bu mektupta Saib Bey'in durumuna ilişkin endişeler dile getirilmiş, polis tarafından evine yapılan müdahale sonucunda posta kutusu ve bazı belgelere el konulduğu belirtilmiştir. Ayrıca Saib Bey'in altı ay ile bir yıl arasında hapis cezasına çarptırılabileceği ifade edilmiş, avukatların ise bu davaya müdahil olmaktan

[25] BAO, Y. PRK. MK, 19/114, M. 23 Eylül 1904.

[26] "Bir insanın adı çıkacağına canı çıksın derler. Abdülhamid'in ma'a'l-esef canından evvel adı çıkmış. Yalancılıkla şöhreti her tarafa dağılmış olduğundan sözüne kimse inanmıyor. Bu derece âdîve sû-i ahlâk sâhibi bir adamın hidmetinde bulunanlar... Yalancının evi yanmış kimse inanmamış…Padişah'ta nâmus ve hayâ olmadığına dair bir delil daha olmak üzere şunu da gösterebiliriz ki: ta'zîrden, hakâretten müte'essir değil. Kendini tahkîr ve terzîl edenleri bi'l-akis taltîf ediyor. Yüzüne tükürdükten sonra şûrâ-yı devlette, vilâyette, seferâtlarda, şehbenderliklerde dolgun maaşlarla istihdam olunanlar ta'dâd edilse bir alay olur…"; "Abdülhamid'in Yeni Bir Tedbiri", *Şura-yı Ümmet Gazetesi*, no 65, M. 9 Aralık 1904, s.3.

[27] "Hükûmet-i Osmaniye, Şura-yı Ümmet'in altmış sekizinci numaralı nüshasının mündericatını esâs-ı ittihâz ederek aleyhimizde hukûk-ı umûmiyye dâvâsı açtı ve Mısır Şûbe Müdürümüz Ahmed Saib Bey'i birkaç gün tevkîfe dahi muvaffak olduysa da yed-i mutlak adâlet yetişerek dâvâyı iptal ve müdür mûmâileyhin hapisten tahlîs eylediğinden gazetemiz yine kemâlü'n-nizâmla neşre devam edeceğini kârîlerimize arz ederiz"; "Sebeb-i Te'hîr", *Şura-yı Ümmet Gazetesi*, no 68, M. 6 Şubat 1905.

[28] Tüm bunların haricinde yazıda Ahmed Muhtar Paşa ile hangi noktada ayrılık yaşadıkları hususuna da yer verilmiş. Ahmed Muhtar Paşa ile Ahmed Saib Bey'in vatanperverlikleri hususnda karşılaştırma yapılmıştır. Bk.; "Ahmed Saib Bey'in Mevkûfiyeti", *Şura-yı Ümmet Gazetesi*, no 69, M. 19 Şubat 1905, s.1.

kaçındıkları aktarılmıştır. Selma Hanım, Ahmed Saib Bey'in *Şura-yı Ümmet* gazetesi adına tutuklanmış olması sebebiyle kendisine destek olunmasının uygun olacağı yönünde ağabeyine bir ricada da bulunmuştur.[29] Nitekim bu tutukluluk süreci, Ahmed Muhtar Bey ve Hidiv'in baskılarına rağmen İngiltere'nin Mısır Başkonsolosu Lord Cromer'in tesiri sayesinde ve "Artık gazetesinde Padişah'a dil uzatılmayacağı" da taahhüt edilerek 5-10 ay hapis cezası yerine 5 günlük tutukluluk süresi akıbetinde serbest bırakılmasıyla nihayete kavuşmuştur.[30]

Ahmed Saib Bey, 1906 yılında ise *Şura-yı Ümmet*'ten kendi isteği ile ayrılmıştır. Paris'te olduğu sıralarda, bilhassa Ahmed Rıza Bey'le aralarında fikir ayrılıkları hâsıl olmuştur. Bu fikir ayrılıkları hasebiyle oluşan yol ayrımına dair Sami Paşazade Sezai Bey'e 10 Haziran 1906'da *Şura-yı Ümmet* sergüzeştinin artık sonuna geldiğini ve istifa etmek istediğini anlatan bir mektup kaleme almıştır. Söz konusu mektupta aktarılan bilgilere göre Ahmed Saib Bey'in *Şura-yı Ümmet*'ten ayrılışını, Paris'te geçirdiği bir yıllık süre zarfında gazetenin yönetimini elinde bulunduran Ahmed Rıza Bey'in idaresinden duyduğu memnuniyetsizliğe bağladığı anlaşılmaktadır. Bu durumun, önceki gayret ve bağlılığını olumsuz etkilediğini belirten Saib Bey, bu gerekçeyle görevinden affını talep etmiştir.[31] Buna müteakip 1 Ağustos 1906'da "Cemiyetimizin Mısır şubesi müdürü Ahmed Saib Bey istifa ettiği cihetle cemiyetimiz ve Şura-yı Ümmet'in fî-mâ-bâ'd mümaileyh ile bir münasebeti olmadığı aza-yı kiram-ı cemiyete ve ve karin-i muhteremeye arz ve ilan olunur." ifadeleri ile müellifin ayrılığı, aynı gazetenin 98. sayısı vasıtasıyla okurların bilgisine sunulmuştur. Bildiride, ayrıca gazetenin adres bilgilerinin de güncellendiği bilgisine de rastlanmaktadır.[32] Bu doğrultuda, gazetenin artık Sancak Matbaası'nda basılmadığı sonucuna varmak da mümkündür.

Şura-yı Ümmet'ten istifasının ardından Ahmed Saib Bey, 1906 ile 1908 yılları arasında daha önce yayımına öncülük ettiği *Sancak* gazetesini, bu kez aylık iki sayı olarak yeniden çıkarmaya başlamıştır.[33] Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Ahmed Saib Bey'in II. Meşrutiyet'in ilanına kadar mensubu olduğu cemiyetle ilişkisini sonlandırdığı anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihten itibaren savunduğu düşünceleri herhangi bir kurumsal yapıya bağlı kalmaksızın bireysel olarak kaleme almayı tercih etmiştir. Nitekim Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte üslubunda da daha yumuşak bir ton benimsediği

[29] Eminalp Malkoç, Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu 'nun Kaleminden Ahmet Rıza Bey ve Yazışmaları, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (12), 2012, s. 125.
[30] Y. PRK. MK, 20/86, M. 22 Ocak 1905.
[31] Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 5.
[32] "İhtar", *Şura-yı Ümmet Gazetesi*, no 98, M. 1 Ağustos 1906.
[33] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 113.

hatta bu dönemde yurda dönüş planları yapmaya başladığı görülmektedir.[34] II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Mısır'dan İstanbul'a dönen Ahmed Saib Bey, *Sancak* gazetesini artık İstanbul'da yayımlamak amacıyla 27 Mayıs 1909 tarihinde yayın ruhsatı talebiyle resmî makamlara başvuruda bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda herhangi bir olumsuz kayda rastlanmaması üzerine kendisine yayım izni verilmiştir.[35] Böylece *Sancak Gazetesi*'nin, İkbal-i Millet Matbaa'sında günlük olarak neşredilecek olan yayın serüveni başlamıştır. Fakat mevcutta sadece üç nüshasına ulaşılabilinmektedir.[36] Akabinde 17 Haziran 1909'da İkbal-i Millet isimli matbaada Baaddin Said Bey'in nezaretinde resmî ruhsat olmaksızın *Sancak* isimli bir gazete neşredildiği bahsine yer verilmiştir. En nihayetinde İkbal-i Millet isimli ruhsatsız matbaanın kapatılması ve para cezası verilmesi ayrıca Bahattin Bey'e de gereken muamelenin yapılması bildirilmiştir.[37] Bu duruma bağlı olarak yayın ruhsatının alınamadığı ve günümüze yalnızca üç nüshanın ulaşabilmiş olması dikkate alındığında, gazetenin düzenli olarak yayımlanamadığı sonucuna varılmaktadır.[38]

Evvelce Süvari zabitliğinden ayrılmış olan Ahmed Saib; 10 Şubat 1914 tarihli iradeye nazaran Hüdavendigar Vilayeti İskan-ı Muhacirin Memuru sıfatıyla yeniden devlet hizmetine avdet etmiştir.[39] Daha sonra Ahmed Saib Bey'in muhacirin memurluğu göreviyle Ankara'ya tayin edildiği görülmektedir, bu atama 4 Temmuz 1914 tarihli bir iradeye dayanmaktadır.[40] Akabinde 18 Ağustos 1914 tarihli iradeye istinaden, aynı görevle bu kez Konya'ya tayin edildiği bilgisine ulaşılmaktadır.[41] Takip eden süreçte, bu kez 4 Mayıs 1915 tarihli irade ile görevini yeterince yerine getiremediği ve gerekli ihtimamı gösteremediği gerekçe gösterilerek muhacirin memurluğu görevinden "iktidarsızlığına" binaen azlinin bildirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. [42]

Muhacirin memurluğu görevinden alınmasının ardından Ahmed Saib Bey'in, 10 Kasım 1915 tarihinde Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nin Elsine (Diller) Şubesi'nde Rusça öğretmeni olarak görevlendirildiği görülmektedir.[43]

---

[34] Hüsna Olga Çakal, "Ahmed Saib Bey, Yaşadığı Dönem ve Eserleri", Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2004, s 15.

[35] BAO, ZB, 333/25, M. 14 Mayıs 1325; Bahsi geçen evrakta Ahmed Saib Bey'den bahsedilirken "On beş yıl boyunca Mısır'da Sancak adlı siyasî-ilmî ve askeri gazeteyi neşreden" ifadelerine yer verilmiş olduğu görülmektedir. Lakin kendisi Sancak'ı neşre 1899'da başlamış ve 1902'ye kadar sürdürmüş, akabinde 1902-1906 yılları arasında ise Şura-yı Ümmet'i neşretmiştir. Daha sonra 1906'da tekrar Sancak'a dönmüştür.

[36] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 115.

[37] BAO, ZB, 334/30, R. M. 21 Haziran 1909.

[38] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 116.

[39] BAO, İ. DH, 1505/57, M. 10 Şubat 1914.

[40] BAO, İ. DH, 1509/15, M. 4 Temmuz 1914.

[41] BAO, İ. DH, 1509/80, M. 18 Ağustos 1914.

[42] BAO, İ. DH, 1513/50, M. 4 Mayıs 1915.

[43] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 138.

1915-1916 tarih aralığında Türkçüler bilhassa İstanbul'a yerleşmiş Rusya muhacirleri, propaganda ve diploması babında sıkı bir faaliyet göstermişlerdir. Zira 1915 senesinde Rusya'da yaşayan Müslüman ve Türk soylu kimselerin millî ve dinî haklarını savunmak amacı ile merkezi İstanbul Nuri Osmaniye Caddesi'nde olan "Rusya'da Sakin Müslüman Türk Tatarlarının Haklarını Müdafaa Cemiyeti" namı ile bir cemiyet oluşturulmuştur. Takip eden süreçte, 27-29 Haziran 1916 tarih aralığında, Milletler Birliği'nin nezdinde İsviçre'nin Lozan şehrinde III. Milletler Konferansı düzenlenmiştir.[44] 1916 senesinde düzenlenen konferansa katılanlar dilekçe yoluyla Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Dilekçeyi Hüseyinzade Ali Bey, Mukimüddin Beycan Bey ile Akçuraoğlu Yusuf Bey İdari işler sorumlusu olarak imzalamışlardır. Dilekçenin altında ise kırmızı mürekkepli kalem ile "hareket etmeleri" ifadesine yer verilmek kaydıyla Said Tahir Efendi, Mehmed Safa, Tevfik Mukimiddin Bey, Aziz Bey, Kamil Bey ve Yusuf Akçuranın yanı sıra Ahmed Saib Bey'in de adı da dikkat çekmektedir.[45] Ayrıca 1 Mayıs 1916 tarihli belgeye nazaran bu kongreye katılacak olan isimlerin geçiş serbestliği için gereğinin yerine getirilmesi hususunda irade olunduğu anlaşılmaktadır.[46] Ayrıca Darü'l-muallimin müderrisi bulunan Aziz Bey ile birlikte Darü'l-fünun Müderrisi Ahmed Saib Bey'in izin öncesinde Harbiye Nezareti'ne bilgi vermiş olduklarını 22 Haziran 1916 tarihli arşiv belgesinden tespit edilmektedir.[47]

Milletler Konferansı, yirmi üç ülkenin mümessillerine ev sahipliği yapmıştır. Zira bu konferansa katılan her delege, temsil ettiği toplulukların karşı karşıya kaldığı sorunları ve talepleri gündeme getirmiştir.[48] Bu çerçevede konferansa katılan Yusuf Akçura'nın Kazan ve Tataristan'ı, Mukim Bey'in Çağatayları, Safa Bey'in Kırgızları, Kâmil Bey'in ise Gürcüleri temsil ettiği görülmektedir. Ahmed Saib Bey ise Tahir Bey ile birlikte Dağıstan ve Lazları temsilen kongrede yer almıştır.[49]

Farklı siyasi eğilimlere mensup çeşitli milletlerden sosyalistlerin, 1917 senesinde kalıcı barışın tesisi amacıyla tarafsız bir bölge olan Stockholm'de bir araya gelmeyi planladıkları görülmektedir.[50] Buna müteakip, 6 Eylül 1917 tarihli arşiv belgesine nazaran Ahmed Saib Bey ile kendisi gibi müderris olan Mehmed Abdülcabbar Hayri Bey'in Memuriyet-i Mahsusa eliyle bir haftalığına Stockholm'e gitmelerine müsaade

[44] François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 119-120; Ercoşkun, "Ahmed Saib …, s.104.
[45] Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilât-ı Mahsusa, Yusuf Akçura ve 1916 Lozan Milletler Konferansı", *Türkler*, 18. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 460.
[46] BOA, HR. İD, 69/73, M. 1 Mayıs 1916.
[47] BOA, MF. MKT, 1216/66, M. 22 Haziran 1916.
[48] Georgeon, *a.g.e.*, s. 121.
[49] Georgeon, *a.g.e.*, s. 198.
[50] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 124.

verildiği bilgisine ulaşılmaktadır.[51] Gerekli izinlerin alınmış olmasına rağmen konferans fiilen gerçekleştirilememiştir. Ancak Ahmed Saib Bey'in Kafkas delegesi sıfatıyla hazırladığı konuşma metni, Fransızca dilinde "Kafkasya Halklarının Talepleri" başlığıyla yayımlanmış olup günümüzde İsveç Milli Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[52]

2.2. Ahmed Saib Bey'in Eserleri

Tarihçi kişiliğiyle nam kazanan Ahmed Saib Bey, ferdî olarak *Sancak* isimli gazetesini, Jön Türk hareketiyle bağlantılı olarak ise *Şura-yı Ümmet* gazetesini yayımladığı daha önce ifade edilmişti. Müellifin kaleme aldığı eserlerin önemli bir kısmı Mısır'da basılmıştır. Bu eserlerde özellikle dikkat çeken unsur, rejime ve dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'e yönelttiği sert eleştirilerdir. Bu eleştirel tutum ve dönemin siyasî koşulları nedeniyle söz konusu yayınların Anadolu'ya, özellikle de İstanbul'a girişine izin verilmemiştir.[53] Tarih ve siyaset başta olmak üzere çeşitli konularda makaleler kaleme alan Ahmed Saib Bey'in yayımlanmış toplam dokuz adet eseri bulunmaktadır. Bu çalışmanın merkezinde yer alan *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis* adlı eser de söz konusu yayınlar arasında yer almaktadır.

2.2.1. Müellifin Basılmamış Eserleri

Neşri yapılan eserlerinin haricinde dört adet de neşredilmemiş eseri mevcuttur. Bunlar:

- Mısır İngilizler'in Eline Nasıl Düştü?[54]
- Meşrutiyet Dalgaları
- Mısır ve Arabi Paşa Vak'ası
- Ayastefanos Muahedesi'nden Berlin'e Doğru[55]
- Tarih-i Harb-i Osmani[56]

isimli eserlerdir.

---

[51] BOA, MF. MKT, 1229/17, M. 06 Eylül 1917.

[52] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 125; Bk. Ahmed Saib Kaplan, Zadé, Caucase: Les revendications des peuples du Caucase, Stockholm: Imp. Stellan Stàl, 1917 [7 pp.; "le délégué des musulmans du Caucase"]

[53] Ahmed Saib isimli bir şahıs tarafından kaleme alınmış olan tarih kitabının zararlı bulunduğundan memlekete ithalinin yasaklanması ayrıca yabancı postalarla naklinin de engellenmesi emrolunmuştur. Bk.; BOA, DH. MKT, 686/54, M. 15 Nisan 1903; Keza Ahmed Saib tarafından neşrolunan tarih kitabının Memalik-i şahaneye girişine engel olunması ilgili makamlara bildirilmiştir. Bk.; BOA, HR. TH, 282/90, M. 29 Nisan 1903.

[54] Müellif, *Tarih-i Meşrûtiyet ve Şark Mesele-i Hâzırası* adlı eserinine düştüğü dipnotta; bu eserin basılacağını şu sözlerle bildirmiştir: "*Şu yakınlarda neşrolunacak olan 'Mısır, İngilizlerin Eline Nasıl Geçdi' nam-ı eser-i âcizâneme mürâca'at*". Lakin eserin basıldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrûtiyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1328, s. 21

[55] Bursalı Mehmed Tahir Bey, *a.g.e.*, s. 9.

[56] Ercoşkun, "Yeni Bilgi …, s. 126.

2.2.2. Müellifin Çeviri Eserleri:

Ahmed Saib Bey'in çeviri yoluyla yayıma kazandırdığı eserler de mevcuttur. Bunlar, Fransızcadan tercümesi yapılan ve (Vātsyāyana) Lamairesse'e ait; *Kamasutra: Kavaid-i Aşk u Sevda* ve *Sevmek Sanatı* isimli iki ciltten oluşan kitaplardır. Birinci cilt 80 ve ikinci cilt 79 sayfadan oluşmaktadır.[57] Söz konusu çeviri eser, 1911 (H. 1329) ve 1913 (H. 1332) yıllarında olmak üzere iki kez İstanbul'daki Matbaa-yı Kader'de basılmıştır.[58] Çevirilerinin müstehcen bulunması nedeniyle kamuoyundan gelen eleştiriler üzerine Ahmed Saib Bey Sırat-ı Müstakim ve Alemdar gazetelerinde kaleme aldığı yazılarında, İslam tarihinden örnekler sunarak bu tür eserlerin tercüme edilmesinin gerekliliğini savunmuştur.

2.3.3. Müellifinin Basılmış Eserleri

2.2.3.1. Rehnüma-yı İnkılap

Bu eser, Ahmed Saib'in kaleme aldığı bilinen ilk çalışma olması bakımından özel bir öneme sahiptir.[59] Eserin ilk basımı Mısır Kahire'de R. Teşrin-i evvel 1318 (H.1320-M. 1902) tarihinde yapılmış olup 78 sayfadan oluşmaktadır.

Ocak 1903'ün 11, 12 ve 24. günlerine ait arşiv belgeleri, eserin ilk baskısından yaklaşık iki ay sonra Mısır'da yayımlanan bu çalışmanın muzır (zararlı) bulunarak memlekete girişinin yasaklandığını ve ülkeye ulaşan nüshalarının toplatıldığını ortaya koymaktadır.[60] Takip eden süreçte, II. Meşrutiyet'in sağladığı basın özgürlüğünün ardından eserin ikinci baskısı 1910 (H. 1327) yılında Mısır'daki Hamidiyye Matbaası'nda yeniden yayımlanmıştır.

Eser orijinal olarak Arap alfabesiyle kaleme alınmış olup 2021 yılında Osman Faruk Aslan tarafından yüksek lisans tezi kapsamında Latin harflerine çevrilmiştir.[61]

Eser, *Mukaddime* (s. 3-4) bölümüyle başlamaktadır. Bunu sırasıyla *Tarih-i Osmaniyye'ye Bir Nazar* (s. 5-11), *Şehzâdeler* (s. 11-19), *Pâdişahlar* (s. 19-31), *Vükelâ* (s. 31-41), *Menbâ-ı Seyyiat* (s. 41-50), *Hukuk-ı Millet ve Hükümdarî Hakkında Bazı Tetebbu'ât* (s. 50-60), *Kânûn-ı Esâsi Mübâhasesi* (s. 60-65), *Çâre-i Selâmet* (s. 65-71)

---

[57] Sankirit Schinas Lamres, *Kamasutra: Kavaid-i Aşk u Sevda* ve *Sevmek Sanatı*, Çev. Ahmed Saib, Matbaa-i Kader, İstanbul, 1911-1913.

[58] Yasin Yılmaz, *"Osmanlı Türkçesinde Sevmek Sanatı (Kamasutra: Kavaid-i Aşk u Sevda)"*, 2021, mulahhas.com https://www.mulahhas.com/2021/03/osmanl-turkcesinde-sevmek-sanat.html (15.04.2024); Yılmaz, eserin toplamda üç ciltten oluştuğunu ve üçüncü cildin 56 sayfa olduğunu belirtmektedir. Ancak günümüze yalnızca ilk iki cilt ulaşabilmiştir.

[59] Çakal, *a.g.e.*, s. 54.

[60] BOA, Y. EE. KP, 17/1685, M. 9 Şubat 1903; BOA, DH. MKT, 631/31, M. 12 Ocak 1903; BOA, MF. MKT, 680/19, M. 24 Ocak 1903.

[61] Osman Faruk Aslan, II. Abdülhamid Dönemi Basın ve Yayın Müdahaleleri ve Kaplanzade Ahmed Saib Bey'in Rehnüma-yı İnkılap (Devrim Kılavuzu) Kitabı, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir, 2021.

ve *Netîce* (s. 71-78) başlıklı toplam dokuz fasıl takip etmektedir. Eserin 79. sayfasında ise başlıkların karşısında sayfa numaralarının yer aldığı fihrist bölümü bulunmaktadır.[62] Sayfa numaralarının bu şekilde belirtilmesi, müellifin diğer eserlerinde nadiren görülen bir uygulamadır; bu da eseri diğer çalışmalarından ayıran dikkate değer bir özellik olarak değerlendirilebilir.

Müellif, eserin mukaddime bölümünde yazma amacını açıklamıştır. Bu bağlamda, zamanın ve eğitim seviyesinin ilerlemesiyle birlikte düşüncelerin de değiştiğini; önceki iktidarların yerini deneyim ve bilimsel araştırmaların aldığını belirtmiştir. Ayrıca yakın zamana kadar devlet ve millet işlerinin "Sâye-i şâhânede her şey olur biter" anlayışıyla yürütüldüğünü ancak artık bu anlayışa eskisi kadar değer verilmediğini ifade etmiştir. Bunun sonucunda, Osmanlı'nın sessiz bir şekilde dağılma sürecine girdiğine inanan bir kesimin varlığından söz etmiş ve bu düşünceyi benimseyenlerin sayısının giderek arttığını vurgulamıştır. Bu koşullar altında milletin selametini, akıl ve şartların rehberliğinde adil bir yönetimle sağlanabileceğini belirterek dönemin genel durumunu özetlemiş ve bu görüşü paylaştığını açıkça ifade etmiştir.[63] Dolayısıyla bu düşünceyi neden benimsediğini ve söz konusu eseri hangi gerekçeyle kaleme aldığını şu ifadelerle açıklamıştır:

> "…niçin bu fikirde olduğumu izah zımmında devlet ve millet işlerini ve ale'l-husus memelik-i mahrusanın bu günkü ala'im-i inkırazını ve bunun esbabını mümkün mertebe tetkike koyulmak lüzumunu hissettim ki, bu gayretin neticesi karilerime takdim etmekte olduğum "Rehnümâ-yı İnkılap" namındaki şu risalemin muhteviyatıdır. "Rehnümâ-yı İnkılap" bi-tarafane yazılmıştır. Fikir, yalnız Devlet-i Aliyye tarihinin verdiği malumat-ı katiyyeye bina edilmiştir.…"[64]

Bu ifadelerinden hareketle, Osmanlı Hanedanı'na duyduğu saygı ve sadakatin bir gereği olarak eserinde her türlü ikiyüzlülükten uzak ve tarafsız bir içerik sunma gayreti içerisinde olduğunu da özellikle vurgulamıştır.[65]

Ahmed Saib Bey'in risale olarak nitelendirdiği bu eser, "inkılabın kılavuzu" niteliği taşımaktadır. Müellif, çalışmasında İslam dünyasının bir parçası olan Osmanlı Devleti'nin yaklaşık dört yüzyıllık süreçte nasıl bir konuma ulaştığını ortaya koymuş, devamında ise yönetim mekanizmasındaki yetersizliklerin yol açtığı gerilemenin sebeplerine odaklanmıştır. Ayrıca o döneme dek gerçekleştirilen inkılapların neden başarısızlıkla sonuçlandığına dair değerlendirmelerde bulunmuş ve kendi siyasî duruşu doğrultusunda çözüm önerileri sunmuştur.

---

[62] Ahmed Saib, *Renümâ-yı İnkılâb*, Mısır, 1318.
[63] Ahmed Saib, *Renümâ-yı …,* s.3.
[64] Ahmed Saib, *Renümâ-yı …*, s. 3-4.
[65] Ahmed Saib, *Renümâ-yı …*, s. 4.

2.2.3.2. Vak'a-ı Sultan Abdülaziz

Ahmed Saib Bey, söz konusu eserini Mısır'da kaleme almış ve yine Kahire'de bulunan Hindiyye Matbaası'nda iki kez yayımlamıştır. İlk baskı R. 1320 (H. 1322 / M. 1902) tarihinde 214 sayfa hâlinde basılmış, ikinci baskı ise H. 1326 (1908) yılında gerçekleştirilmiştir.[66] Bunlara ek olarak eser, M. Tevfik Cânâ tarafından Arapçaya çevrilmiş ve 1911 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.[67]

Eserin orijinali Arap alfabesiyle kaleme alınmış olup 2014 yılında ise Mehmet Köseoğlu tarafından Latin harflerine aktarılarak kitap hâlinde yayımlanmıştır.[68]

Eser, *fihrist* bölümüyle (s. 3-8) başlamaktadır. Her bir bölüm kendi içinde başlıklara ayrılmış olsa da içindekiler kısmında sayfa numaralarına yer verilmemiştir. Fihristin ardından *Mukaddime* (s. 9-12) bölümüne geçilmektedir. Devamında ise şu bölümler sırasıyla yer almaktadır: *Vaka-i Hayriye ve Netice* (s. 13-26), *Sultan Abdülaziz'in Evâ'il-i Saltanatı* (s. 27-40), *Sultan Abdülaziz'in Evâsıt-ı Saltanatı* (s. 41-52), *Rusya ve Devlet-i Aliyye* (s. 53-72), *Devr-i Sultan Abdülaziz Evâhirinde Sû-i İdare* (s. 72-87), *Saray ve Rusya Sefareti* (s. 87-104), *Memalik-i Mahrûsada Terakkiyat-ı Fikriyye* (s. 105-118), *Seyyi'ât-ı Abdülaziz* (s. 119-134), *Ahvâl-i Vükelâ ve Meslek-i Midhat Paşa* (s. 134-148), *İğtişâşât-ı Dâhiliye ve Müdâhalât-ı Ecnebiye* (s. 148-159), *Softalar Vak'ası* (s. 160-179), *Seyyi'âtin Teşeddüdü* (s. 180-191) ve *Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Buna Dair Bazı Mülâhazât* (s. 192-214). Eser toplamda 13 bölümden oluşmaktadır. Ayrıca her bölümün başında ilgili konuya dair alt başlıklara da yer verilmiştir.[69]

Ahmed Saib Bey, söz konusu eserinde Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışından hal'ine kadar geçen süreci ele almıştır. Bu dönemi aktarırken yalnızca kendi gözlemlerine değil, aynı zamanda çeşitli yerli ve yabancı kaynaklara da başvurmuş olması dikkat çekicidir. Müellif, bu hususu eserin mukaddime bölümünde özellikle vurgulamış, Sultan Abdülaziz dönemine ilişkin kaynakların son derece sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre bu döneme ışık tutabilecek nitelikte yalnızca birkaç yabancı kaynak bulunmakta, yerli kaynaklar arasında ise yalnızca Ahmed Midhat Efendi'nin Üss-i İnkılâb adlı eseri öne çıkmaktadır. Bu noktada, yaşanılan olayına dair farklı yorumların mevcut olduğunu dile getirmiştir. Kimileri yaşananları, dönemsel felaketlerin kaçınılmaz bir sonucu olarak değerlendirirken kimileri bu gelişmeyi

[66] Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, Mısır-Kahire: Hindiyye matbaası, 1320 (İkinci basım 1326).
[67] Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, (Haz. Mehmet Köseoğlu), Samsun: Cem Ofset Matbaacılık, 2014b, s. X.
[68] Ahmed Saib, *Vaka-i Sultan Abdülaziz*, (Haz. Mehmet Köseoğlu), *a.g.e.*
[69] Ahmed Saib, *Vaka-i …*, *a.g.e.*

Osmanlı'nın geleceği açısından bir dönüm noktası ve kurtuluşun başlangıcı olarak görmüştür. Ahmed Saib Bey, mevcut eserlerde olayların tarafsız bir yaklaşımla ele alınmadığını belirterek bu eksikliğe dikkat çekmiş, yeni bir çalışma kaleme alma gerekçesini de bu bağlamda açıklamıştır. Bununla birlikte müellifin temel amacının Sultan Abdülaziz'in saltanat dönemini tüm ayrıntılarıyla anlatmak olmadığını, zaten böyle bir çabanın mümkün de olmadığını özellikle ifade ettiği görülmektedir. Bu bağlamda eserin hem mevcut kaynak yetersizliğine karşı bir katkı sunmak hem de gelecekteki araştırmacılar için yön gösterici nitelikte bir başvuru kaynağı olma amacı taşıdığı anlaşılmaktadır.[70] Sonuç olarak müellifin de belirttiği üzere eser, her ne kadar dönemi tüm ayrıntılarıyla kapsamasa da Sultan Abdülaziz dönemine ışık tutan en önemli tarihî kaynaklardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Dikkat çekici bir diğer husus ise müellifin eserin son sayfasında yer verdiği bir dipnot aracılığıyla Sultan Abdülhamid'in vefatına ilişkin bilgi için yine kendisine ait ve bu çalışmamızın da merkezî olan *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis* adlı eserine atıfta bulunmuş olmasıdır. Bu durum, yazarın eserleri arasında kurduğu bilinçli bütünlüğü göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.

2.2.3.3. Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis

Hicrî 1320 ve 1326 yıllarında Kahire'de iki kez basılan bu eser, adından da anlaşılacağı üzere Sultan V. Murad'ın kısa süren saltanat dönemine odaklanmaktadır. Öte yandan, çalışmamızın ana konusunu teşkil etmesi hasebiyle eserin ayrıntılı incelemesine sonraki bölümlerde yer verilmiştir.

2.2.3.4. Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı

Ahmed Saib Bey'in söz konusu eseri, H. 1326 (1908) yılında Kahire'de bulunan Hindiyye Matbaası'nda aynı yıl içerisinde iki kez yayımlanmıştır. Eserin ilk baskısı 152 sayfa metin ve 4 sayfa ek olmak üzere toplam 156 sayfa hâlinde tabedilmiştir.[71] Akabinde gerçekleştirilen ikinci baskı ise toplam 206 sayfa hacmiyle okuyucunun karşısına çıkmıştır.

Eser, orijinal olarak Arap harfleriyle kaleme alınmış olup 2006 yılında Adem Kara tarafından Latin harflerine aktarılarak kitap hâline getirilmiştir.[72]

---

[70] Ahmed Saib, *Vaka-i* ...
[71] Ercoşkun, "Ahmed Saib …, s. 104.
[72] Ahmed Saib, *Sultan II. Abdülhamid ve Saltanatının İlk Yılları*, Haz. Adem Kara, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.

Eser, müellifin diğer çalışmalarında olduğu gibi *Mukaddime* (s. 3-4) bölümüyle başlamaktadır. Bunu takiben sırasıyla: *Cülûs-ı Hümâyûn* (s. 4-17), *Sultan Abdülhamid'in ilk Hatveleri* (s. 18-29), *Kanûn-i Esâsi Mücâdelesi* (s. 30-44), *Sırp İşleri ve Vekâyi' Mühimme* (s. 45-60), *Midhat Paşa'nı Sadâreti* (s. 61-78), *Bab-ı Âli ve Saray* (s. 79-94), *Konferansın Hitamı* (s. 95-110), *Midhat Paşa'nın Saray'da Tevkîfi ve Avrupa'ya Nefyi* (s. 111-123), *Sultan Abdülhamid'in Mebde-i İdâresi* (s. 124-138), *Ahvâl-i Hariciye ve Meclis-i Mebusan'ın Resm-i Küşadı* (s. 139-155), *Meclis-i Mebusan'ın Müzâkerâtı* (s. 156-171), *Londra Protokolü ve Buna Aid Husûsât* (s. 172-185) ile *Londra Protokolü'nün Reddi ve Rusya'nın İlân-ı Harbi* (s. 186-206) başlıklarını taşıyan toplam 13 bölüm yer almaktadır. Ayrıca yazar, her ana bölümün başında konuya dair alt başlıklara da yer vererek eserin yapısal bütünlüğünü pekiştirmiştir.[73]

Ahmed Saib Bey, eserin yazılış amacına dair *Mukaddime* bölümünde, son yüzyılın önemli gelişmelerini bir arada ele alan kapsamlı bir çalışmanın bulunmamasından hareketle bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir. Daha önce altı yıl kadar önce *Vak'a-i Sultan Abdülaziz* ve *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis* adlı iki eser ortaya koyduğunu ifade eden müellif, bu çalışmaların kamuoyunda büyük ilgi görmesi üzerine okuyucularına üçüncü bir eser sözü verdiğini ve bu vaadi doğrultusunda *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı* adlı eseri telif ettiğini açıklamıştır.[74] Dolayısıyla müellif, söz konusu döneme bütüncül bir bakış açısı kazandırma niyetiyle bu eseri kaleme almıştır. Böylece tamamladığı bu üçleme vasıtasıyla, Osmanlı'nın son dönemini ele alan derli toplu bir anlatı ortaya koyma amacına da ulaşmıştır.

Eser, Sultan Abdülhamid'in cülusundan başlayarak Rus Harbi'ne kadar geçen altı aylık bir süreci kapsamaktadır. Eserde öne çıkan önemli bir husus, kayda değer bir bölümde Midhat Paşa'nın anayasal çalışmalarına ve bu doğrultudaki çabalarına geniş yer verilmesidir. Müellif, Midhat Paşa'nın icraatlarına duyduğu hayranlığı da açıkça ifade ederek onu gelecek nesiller için örnek teşkil edecek nitelikte bir şahsiyet olarak takdim etmeyi uygun görmüştür.[75]

Ahmed Saib, eserini oluşturma sürecinde çeşitli kaynaklardan yararlanmayı ihmal etmemiştir. Zira kendisi de eserin hazırlanışında, o zamana kadar yazılmış olan gerçekçi ve güvenilir eserlerden faydalanarak eserini tarafsız bir bakış açısıyla kaleme aldığını özellikle vurgulamıştır.[76]

[73] Ahmed Saib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Mısır-Kahire: Hindiyye Matbaası, Mısır, 1326.
[74] Ahmed Saib, *Abdülhamid'in ...,* s. 3.
[75] Ahmed Saib, *Abdülhamid'in ...,* s. 4.
[76] Ahmed Saib, *Abdülhamid'in ...,* s. 4.

2.2.3.5. Son Osmanlı Rus Muharebesi

Ahmed Saib Bey, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı* adlı eserinde, II. Abdülhamid'in saltanatının ilk dönemini ve 93 Harbi'ne (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi) kadar meydana gelen gelişmeleri ele almıştır. Eserin son sayfasına düşülen dipnot ile bu tarihten sonraki döneme ilişkin bilgi edinmek isteyen okuyucular için söz konusu bu esere yönlendirme yapılmıştır.[77] Buna müteakip eser, yaklaşık bir yıl sonra H. 1327 (1909) yılında yine aynı matbaa olan Mısır Hindiyye Matbaası'nda 382 sayfa hâlinde yeniden tabedilmiştir.

Eserin aslı Arap harfleriyle kaleme alınmıştır. 2018 yılında Merve Öter ve 2019 yılında ise Huzeyfe Şeker tarafından hazırlanan yüksek lisans tezleri kapsamında Latin harflerine aktarıldığı tespit edilmektedir.[78]

Hakâyık-ı Târîhiyye ve Siyasiyye mecmuasının ilk sayısının dış kapağında yer alan ilânlarda, söz konusu eserin tanıtımı; "şu günlerde meydân-ı intişâra konulan bu eser; hatıra-yı ümmetde sûzişli (acıklı) tes'îrât bırakan harb-i meş'ûmmun pek çok safahât-ı esrâr-engîzini hâvîdir"[79] ifadeleriyle yapılmıştır. Bu tanıtım, eserin dönemin okuyucusu nezdindeki etkisini ve içeriğine dair beklentileri ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

Eser, *Mukaddime* (s. 3-5) bölümüyle başlamaktadır. Ardından gelen *Kable'l-Muhârebe Tarafeyn Orduları Hakkında Bazı Mülâhazât* (s. 6-16) başlıklı bölümde, savaşın taraflarına ilişkin çeşitli değerlendirmelere yer verilmiştir. Bu giriş kısımlarının ardından eser, kronolojik ve tematik bir yapı içinde toplam on beş bölüm hâlinde tasnif edilmiştir: *İ'lân-ı Harbi Müte'âkib Rumili Dârü'lharbi'ndeki Ahvâl* (s. 17-36), *Anadolu Dârü'lharbi* (s. 37-58), *Rusya Dârü'lharbi başlığı altında;Tuna Muharebeleri -Rusların Rumili'ye Geçmeleri* (s. 59-84), *Anadolu Dârü'lharbi* (s. 85-95), *Rusya Dârü'lharbi* (s. 96-122), *Ahvâl-i İstanbul- Plevne Birinci Muzafferiyyet* (s. 123-151), *İkinci Plevne Muharebesi- Süleyman Paşa Ordusunun Dârü'lharbe Vusûlü* (s. 152-179), *Harbin Bu Devrinde Rus Ordusu- Süleyman Paşa'nın Şıpka Boğazı'na Hücumları- Şumnu ve Plevne Orduları* (s. 180-203), *Üçüncü Plevne Muharebesi* (s. 204-226) *Plevne'nin Muhâsarası- Bu Esnâda Şıpka ve Şumnu Ordularının Ahvâli* (s. 227-248), *Anadolu Dârü'lharbi* (s. 249-274), *Rusya Dârü'lharbi- Plevne Sükûtu* (s. 275-295), *Plevne'nin Sükûtundan Sonra Dârü'lharbdeki Ahvâl* (s. 296-319), *İzmihlâl ve Perîşânlık* (s. 320-

[77] Ahmed Saib, *Abdülhamid'in ...,* s. 206.

[78] Merve Öter, Ahmed Saib'in Son Osmanlı Rus Muharebesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Batman, 2018; Huzeyfe Şeker, 93 Harbi'ne Kadar Rusya'nın Osmanlı Politikası ve Ahmed Saib'in "Son Osmanlı Rus Muharebesi" Adlı Eseri (İnceleme-Metin), Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, 2019.

[79] Ahmed Saib, *Hakâyık-ı Târihiyye ve Siyâsiye*, İstanbul: İkbal-i Millet Basımevi, 1327a.

340) ve *Mütâreke ile Sulh Arası* (s. 341-358). Bu bölümlerin ardından, kitabın son kısmında ise savaşı sona erdiren antlaşma metni olan *Ayastefenos Mu'âhedesi* (s. 359-382) tam metin hâlinde ve aynı başlık altında okuyucuya sunulmuştur.[80]

Müellif, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın (93 Harbi) o tarihe kadar Osmanlı tarafından ya hiç kaleme alınmadığını ya da yazılmış olsa dahi bütün ayrıntılarıyla ele alınmadığını belirtmiştir. Yabancı kaynakların ise savaş hakkında taraflı bir bakış açısıyla yazılmış olmalarından duyduğu endişe doğrultusunda, böyle bir eseri yazma ihtiyacı hissettiğini ifade etmiştir. Nitekim Saib Bey, eserin tarafsızlığını muhafaza edebilmek adına özellikle Rusça kaynakları inceleyerek mukayeseli bir yöntemle çalıştığını ve bu doğrultuda eseri vücuda getirdiğini açıklamıştır. Ayrıca savaş tarihine özel bir ilgisi bulunmakla birlikte bu alandaki ilk telif denemesi olması sebebiyle böyle kapsamlı bir çalışmayı kaleme almanın kolay bir iş olmadığını da özellikle vurgulamıştır.[81]

Ahmed Saib Bey'in eserini kaleme aldığı dönemde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleşen son savaş olma niteliği taşımaktaydı. Bu durumun bir yansıması olarak müellifin eserinin başlığında "son" ifadesine yer verdiği görülmektedir.[82] Müellif, günümüzde yaygın olarak "93 Harbi" şeklinde anılan bu savaşı, eserde ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Söz konusu anlatımı oluştururken yalnızca yerli kaynaklardan değil, özellikle yabancı eserlerden de faydalandığı; buna istinaden çeşitli yerli ve yabancı gazeteler ile arşiv belgelerinden de istifade ettiği anlaşılmaktadır.

2.2.3.6. Şark Meselesi

Ahmed Saib Bey, söz konusu eserini başlangıçta bir kitap formatında kaleme almamıştır. Ancak daha sonra sahibi olduğu *Sancak Gazetesi*'nde Şark Meselesi'ne dair kaleme aldığı yazılarını derleyerek "hakâ'ik-i tarihiye"yi ihtiva ettiğini ifade etmek suretiyle bu metinleri kitap hâline getirmiştir. Eser, H. 1327 (1910) yılında İstanbul'da İkbal-i Millet Matbaası'nda basılmış olup toplam 95 sayfadan oluşmaktadır. Kitap, altı formadan müteşekkildir.[83]

[80] Ahmed Saib, *Son Osmanlı Rus Muharebesi*, Mısır-Kahire: Hindiyye Matbaası,1327c.
[81] Ahmed Saib, *Son Osmanlı …,* s. 3-4.
[82] Şeker, *a.g.e.*, s. 38.
[83] Ahmed Saib, *Şark Meselesi*, İstanbul: İkbal-i Millet Basımevi, 1327d. Eser formalara ayrılmış olup; forma ifadesi ise on altı sayfadan oluşan kitap bölümü olarak tanımlanmaktadır. Bk.; Kubbealtı Lugati, "Forma" https://lugatim.com/s/FORMA , (Erişim 11.10.2024).

Eser, Arap alfabesi kullanılarak kaleme alınmış olup 2014 yılında Saadettin Yağmur Gömeç tarafından Latin alfabesine aktarılmış ve bu haliyle kitaplaştırılmıştır.[84]

İlk forma *Mâzîsi, Hâzırı ve İstikbâli* başlığı altında toplanmıştır. Bu bölümde, Ahmed Saib Bey'in Şark Meselesi'nin geçmişi, güncel durumu ve geleceğine ilişkin görüşleri yer almaktadır. Müellif, Şark Meselesi'ni tanımladıktan sonra konunun gazetede ayrıntılı biçimde ele alınmasının mümkün olmadığını zira bu meseleyi tam anlamıyla kavrayabilmek için Osmanlı Tarihi'nin esas alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda, gazete aracılığıyla okurlara yalnızca Şark Meselesi'nin son otuz iki yılına ilişkin bilgiler verilmiştir.[85] İlk bölümde, Şark Meselesi tanımlandıktan sonra Rusya'nın Avrupa devletlerine karşı takındığı tutum detaylandırılmıştır. İkinci bölümde, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik tavır ve münasebetleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Rusya'nın Balkan devletleri üzerindeki Slav politikasına dair değerlendirmelerde bulunulmuştur. Dördüncü bölümde ise XVI. yüzyıl başlarından itibaren Fransa ile süregelen siyasî ilişkiler ve Fransa'nın Şark Meselesi'ne yaklaşımı üzerinde durulmuştur. Beşinci bölümde, Berlin Antlaşması'na kadar Şark Meselesi ile doğrudan bir münasebeti olmadığı belirtilen Almanya (Prusya) ile Osmanlı arasındaki ilişkilere değinilmiştir. Altıncı ve son bölümde ise Şark Meselesi'nde gelinen son nokta ele alınarak toplu bir bakış açısı oluşturulmuştur. Müellif ayrıca 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın kaybedilmesinde II. Abdülhamid'in sorumluluğunu vurgulayarak kendisini eleştirmiş, gelecekte yaşanabilecek olumsuzluklara karşı ise meşruti yönetime sıkı sıkıya bağlı kalınması gerektiğinin önemini özellikle belirtmiştir.[86]

Ahmed Saib Bey'in bu eseri, *Sancak Gazetesi*'nde yayımlanan makalelerden derlenmiş olması hasebiyle, diğer eserlerine kıyasla tarafsızlık ilkesini tam manasıyla koruyamamıştır. Nitekim söz konusu çalışma, objektiflikten ziyade müellifin kendi siyasî görüşleri ve eleştirileri doğrultusunda şekillenen bir metin niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır.

2.2.1.7. Hakâyık-ı Târîhiyye ve Siyasiyye

Ahmed Saib Bey'in bu eseri öncelikle iki sayı halinde mecmua formatında yayımlanmıştır. İlk sayının yayın tarihi 30 Haziran 1325, ikinci sayının ise 15 Temmuz 1325 olarak kaydedilmiştir. Bu durum, eserin kitaplaştırılmadan önce 15 günlük periyotlarla yayımlanan bir dergi formatında sunulduğunu göstermektedir. Nitekim eserin ilk sayfasında yer alan "Her on beş günde bir neşrolunur" ifadesi ile "Târîh-i

[84] Ahmed Saib, *Şark Meselesi,* Haz. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara: Berikan Yayınevi, 2014a.
[85] Ahmed Saib, *Şark* ..., s. 2-3.
[86] Ahmed Saib, *Şark* ...

Osmani ve siyâsiyâtından bahseder mecmû'adır" ifadesi bu durumu doğrulamaktadır. Daha sonra H. 1327 (1910) yılında mecmua iken basımı gerçekleştirilen İkbal-i Millet Matbaası'nda eser, 64 sayfalık tek bir kitap hâlinde yayımlanmıştır.[87]

Mecmuanın her iki sayısı da otuz iki sayfa olarak düzenlenmiştir. Kitap formatında yapılan derlemede ilk sayının 32. sayfada sona erdiği, ikinci sayının ise 33. sayfa numarası ile başladığı görülmektedir. Ancak iki sayı arasında numaralandırılmamış iki sayfanın bulunması dikkat çekicidir. Bunlardan ilki, "Abone Şerâ'iti" başlığı altında toplanmış olup İstanbul, Anadolu ve Selanik için yıllık abonelik ücretlerine dair bilgiler içermektedir. Bu sayfada ayrıca müellifin *Son Osmanlı Rus Harbi* adlı eserinin tanıtımı yapılmış ve basılan diğer eserlerin listesi ile fiyat bilgileri verilmiştir. Bahsi geçen sayfanın, mecmua iken basılan ilk sayının arka kapağına tekabül etmesi nedeniyle numaralandırılmadığı anlaşılmaktadır. İkinci numarasız sayfa ise ikinci sayıya ait tanıtım ve mündericat bölümüne ayrılmış olup mecmua formatında basıldığı dönemde ikinci sayının ön kapağı konumundadır. Dolayısıyla numaralandırılmamış bu sayfalar mecmua olarak yayımlandığı dönemde kullanılan ön ve arka kapaklara karşılık gelmektedir. Bu durum, kitaplaştırma aşamasında herhangi bir değişiklik yapılmaksızın eserin doğrudan mecmua halinde yayımlandığı biçimiyle neşredildiği sonucunu desteklemektedir.[88]

Eserin ön kapağında, ilk sayıya ait mündericat bilgileri yer almaktadır. İlk sayı, Mukaddime (s. 2-4) ile başlamaktadır ve ardından şu beş makaleyi içermektedir: Hanedan-ı Osmaniye'de Nisvân (s. 5-13), Devlet-i Aliyye'de Sadrâzamlar (s. 14-22), On Sekizinci Asırda Rus Sâraylarının Hayât-ı Husûsiyyesi (s. 23-27), Târîh-i Osmani Cem'iyyeti (s. 28-31) ve Milli Bir Kütüphâneye Olan İhtiyâcımız (s. 31-32). İkinci sayı ise şu makalelerden oluşmaktadır: Bir Senelik İdâre-i Meşrûta (s. 33-38), Hanedan-ı Osmaniye'de Nisvân (s. 39-43), Devlet-i Aliyye'de Sadrâzamlar (s. 44-51), Dîn-i İslâm'ın Terakkiyât-ı Hâzırası (s. 52-55) ve Rus Sâraylarının Hayât-ı Husûsiyyesi (s. 56-64).

Eserin ön kapağında, ilk sayıya ait mündericat bilgilerine yer verilmiştir. Akabinde ilk sayı, *Mukaddime* (s. 2-4) ile başlamaktadır ve ardından şu beş makaleyi içermektedir: *Hanedan-ı Osmaniye'de Nisvân* (s. 5-13), *Devlet-i Aliyye'de Sadrâzamlar* (s. 14-22), *On Sekizinci Asırda Rus Sâraylarının Hayât-ı Husûsiyyesi* (s. 23-27), *Târîh-i Osmani Cem'iyyeti* (s. 28-31) ve *Milli Bir Kütüphâneye Olan İhtiyâcımız* (s. 31-32). İkinci sayı ise şu beş makalelerden oluşmaktadır: *Bir Senelik İdâre-i Meşrûta* (s. 33-38),

[87] Ahmed Saib, *Hakâyık-ı …*
[88] Ahmed Saib, *Hakâyık-ı …*

Hanedan-ı Osmaniye'de Nisvân (s. 39-43), *Devlet-i Aliyye'de Sadrâzamlar* (s. 44-51), *Dîn-i İslâm'ın Terakkiyât-ı Hâzırası* (s. 52-55) ve *Rus Sâraylarının Hayât-ı Husûsiyyesi* (s. 56-64).[89]

Eserin her iki sayısında yer alan toplam on makaleden üçü yazı dizisi formatında kaleme alınmış, geri kalan yedisi ise müstakil niteliktedir. Bu çerçevede, ilk sayıda yer alan *Devlet-i Aliyye'de Sadrâzamlar* başlıklı makalenin sonunda "*daha var*" ifadesine, *On Sekizinci Asırda Rus Sâraylarının Hayât-ı Husûsiyyesi* başlıklı makalenin sonunda ise "*mâ'bâdı var*" (devamı var) ibaresine yer verilmiştir. Bu işaretler, söz konusu makalelerin devamının sonraki sayılarda yayımlanacağının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, *Hanedan-ı Osmaniye'de Nisvân* başlıklı makalenin ilk sayı sonunda herhangi bir devam ibaresi içermemesi dikkat çekicidir. Ancak ikinci sayıda bu makalenin devamına yer verilmiş olması, eserin yazım ve yayımlanma sürecinde planlamaya sonradan eklenen içeriklerin bulunduğuna işaret etmektedir. İkinci sayıya gelindiğinde, bir önceki sayıda devam edeceklerine dair herhangi bir ifade bulunmayan *Hanedan-ı Osmaniye'de Nisvân* ve *Bir Senelik İdâre-i Meşrûta* makalelerinin sonunda "mâ'bâdı var" ifadesi kullanılmıştır. Aynı şekilde, *Rus Sâraylarının Hayât-ı Husûsiyyesi* makalesinin sonunda ise bu kez "daha var" ibaresine yer verilmiştir. Bu durum, bazı makalelerin dizisel yapı taşıdığını açıkça gösterdiği gibi metnin yayımlanma sürecinde içeriklerin bütünlüğünün okuyucuya parça parça sunulmuş olduğunu da ortaya koymaktadır.[90] İkinci sayıda yer alan bu tür devam ibareleri dikkate alındığında, makalelerin tamamlanmadığı ve dolayısıyla ilerleyen dönemlerde üçüncü veya daha fazla sayıların da yayımlanmasının planlandığı sonucu akla gelmektedir. Nitekim daha önce de değinildiği üzere ilk sayının arka kapağında yıllık abonelik bilgilerine yer verilmiş olması, eserin süreli yayın niteliğinde devam edeceğine dair güçlü bir izlenim uyandırmaktadır. Ancak buna rağmen günümüze ulaşan veya kitaplaştırıldığı tespit edilen nüshalar yalnızca bu iki sayı ile sınırlıdır, ilave sayılara dair herhangi bir fizikî nüsha veya bibliyografik kayıt tespit edilememiştir.

Eserin ilk sayfasında yer alan "Târîh-i Osmani ve siyâsiyâtından bahseder mecmû'adır" ifadesinden de anlaşılacağı üzere, içerik büyük ölçüde Osmanlı tarihine ve siyasî meselelerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda Ahmed Saib Bey yalnızca gazete yazılarıyla değil, aynı zamanda dergi formatındaki bu eser aracılığıyla da siyasî düşüncelerini kamuoyuyla paylaşma imkânı bulmuştur.

[89] Ahmed Saib, *Hakâyık-ı …*
[90] Ahmed Saib, *Hakâyık-ı …*

2.2.1.8. Nereye Gidiyoruz?: Mâzî, Hâl ve İstikbâl

Ahmed Saib Bey'in bu eseri, toplam 23 sayfadan oluşan müstakil bir risale niteliğindedir. R. 1327 (1911) yılında İstanbul'da tabolunmuştur. Eserin kapağında basım yerine ilişkin olarak "Merkez Tevziî: Bâbıâlî Caddesi'nde Gayret Kütüphanesi" ifadesine yer verilmekteyken Millî Kütüphane Nadir Eserler Kataloğu'nda ise matbaa bilgisi "Matbaa-i Cihân" olarak kayıt altına alınmıştır. Bu durum, eserin dağıtım ve basım süreçlerine ilişkin kaynaklarda farklı bilgiler yer aldığını göstermektedir.[91] Ayrıca söz konusu risale, 2012 yılında İsmail Kandil tarafından Latin harflerine aktarılmış ve böylece günümüz okuyucularının erişimine sunulmuştur.[92]

Ahmed Saib Bey'in bu risalesi, esasen Meşrutiyet yönetiminin savunulduğu ve bu idarenin erdemlerinin öne çıkarıldığı bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellif, risalede Osmanlı'da Meşrutiyet fikrinin temellerinin Mithat Paşa tarafından atıldığını vurgulamakta ancak Paşa'nın görevinden uzaklaştırılmasıyla bu sürecin sekteye uğradığını ifade etmektedir. Diğer yandan Ahmed Saib Bey, kendi düşünsel çerçevesi doğrultusunda Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i samimiyetle benimsemediğini, aksine bunu istemediği hâlde istemiş gibi davrandığını ileri sürmekte; bu duruma delil olarak da istibdat dönemini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in bir türlü istikrar kazanamamasını ve bu yönetim biçiminin gerekliliğini ele alan risale, aynı zamanda Meşrutiyet rejimini benimseyen Japonya ve çeşitli Avrupa devletlerinden örnekler sunmak suretiyle karşılaştırmalı bir perspektif geliştirmektedir. Bu yönüyle eser, dönemin siyasî tartışmalarına ışık tutan önemli bir düşünsel kaynak niteliğindedir.[93]

Müellif, söz konusu risalede herhangi bir kaynağa doğrudan atıfta bulunmamıştır. Eser, daha çok deneme üslubuyla kaleme alınmış olup tarihsel veya akademik kaynaklara dayalı bir anlatımdan ziyade karşılaştırmalı örnekler üzerinden yürütülen fikir temelli bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu çerçevede Ahmed Saib Bey'in, Meşrutiyet yönetiminin gerekliliğini kendi düşünsel perspektifi doğrultusunda temellendirdiği ve bu süreci eleştirel bir bakışla değerlendirdiği görülmektedir.

2.2.1.9. Târîh-i Meşrûtiyet ve Şark Mes'ele-i Hâzırası

Ahmed Saib Bey'in bu eseri, H. 1328 (1911) yılında İstanbul'da, Necm-i İstikbal Matbaası'nda yayımlanmıştır. Eserin kapak sayfasında basım ve yayım sorumlusu

[91] Ahmed Saib, *Nereye Gidiyoruz?: Mâzî, Hâl ve İstikbâl*, İstanbul: Matbaa-i Cihan,1327b.
[92] İsmail Kandil, Ahmed Saib Bey'in Nereye Gidiyoruz "Mâzî- Hâl ve İstikbâl" Risalesinin Tercümesi, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt 6, 12 (2012), s. 211-222.
[93] Ahmed Saib, *Nereye…*

olarak "Tab'a ve nâşiri: Gayret Kütüphânesi sâhibi Garbis Fikri" ibaresine yer verilmektedir. Toplam 154 sayfadan oluşan bu eser, Ahmed Saib Bey'in fikir dünyasını yansıtan önemli metinlerinden biri olarak değerlendirilir.[94] Ayrıca eser, 2007 yılında Şennur Şenel tarafından Latin harflerine aktarılarak modern bir kitap formatında yayımlanmış ve böylece günümüz okuyucularının erişimine sunulmuştur.[95]

Eser, Rusya'nın Hariciye Nazırı K. Nesselrode'un 1842 yılında İngiliz sefiriyle yaptığı bir görüşmede sarf ettiği sözle başlamaktadır. Söz konusu ifadede, Türklerin hem iç hem de dış siyasette kendilerine özgü bir politikalarının bulunmadığı, bu durumun yaklaşık üç asırdır böyle devam ettiği ileri sürülmektedir. Müellif, bu tespitten hareketle Şark Meselesi'nin doğuşunu ve Osmanlı Devleti üzerindeki siyasî yansımalarını ele almakta, ardından 31 Mart Vakası'na ve bu olay sonrasında meşrutiyet rejimi adına yaşanan gelişmelere odaklanmaktadır. Bu bağlamda eser hem dönemin güncel siyasî olaylarını hem de tarihsel süreç içerisindeki dönüşümleri değerlendiren yorumlayıcı bir çerçeve sunmaktadır.[96]

Müellif, eserin sonunda bu denli yakın bir tarihin tarafsız biçimde kaleme alınmasının güçlüğüne dikkat çekmiş; buna rağmen asıl amacının, Meşrutiyet idaresi hakkında okuyuculara genel bir fikir sunmak olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan, eserin 118. sayfasında yer alan bir dipnotta ise kaleme aldığı bilgilerin tarafsızlık ilkesine bağlı kalınarak yazıldığını şu ifadelerle vurgulamıştır: "Şu tarihi karalayan fakîr de bu meslekde nâçizâne çalışanlardan bulunduğu için hakîkat hâl doğru ve bî-tarafane yazdığıma kârîlerimizden kimse şüphe etmez zannederim." Bu beyan, müellifin hem tarih yazımı sürecine yaklaşımını hem de okuyucunun güvenini kazanma yönündeki hassasiyetini ortaya koymaktadır.[97]

Ahmed Saib Bey, söz konusu eseri kaleme alırken sistematik bir kaynak kullanımından ziyade, kendi düşüncelerini karşılaştırmalı örnekler yoluyla temellendirmeyi tercih etmiştir. Eserde yalnızca iki yerde, müracaat kaynağı olarak yine kendisine ait çalışmalara atıfta bulunduğu görülmektedir. Bunun dışında, bazı yabancı gazete haberlerine de yer verilmiştir. Ancak bu haberlerin aktarımında tutarlı bir kaynak gösterme pratiğinin izlenmediği dikkati çekmektedir. Zira bazı yerlerde doğrudan gazete ismine yer verilmişken kimi yerlerde ise yalnızca "falanca devletin gazetesi" şeklinde muğlak ifadelerle yetinilmiştir. Bu durum, eserin kaynaklandırma açısından modern akademik standartlara göre sınırlı bir nitelik taşıdığını göstermektedir.[98]

---

[94] Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrûtiyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1328.
[95] Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrûtiyet ve Şark Mesele-i Hâzırası*, Haz. Şennur Şenel, Ankara: Berikan Yayınları, 2007.
[96] Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrûtiyet*…
[97] Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrûtiye*…, s. 118.
[98] Ahmed Saib, *Tarih-i Meşrûtiyet*…

2.2.1.10. Caucase: Les Revendications Des Peuples du Caucase

Müellif, eserini 1917 yılında düzenlenmesi planlanan Stockholm Konferansına binaen kaleme almıştır. Daha önce de belirtildiği üzere Ahmed Saib Bey bu konferansa Kafkasya delegesi sıfatıyla katılım sağlamıştır. Bu çerçevede, eserin içeriği de konferansın bağlamına uygun olarak şekillenmiş olup Türkçe karşılığı "Kafkasya Halklarının Talepleri" şeklindedir. Söz konusu eser, 1917 yılında hem Fransızca hem de İsveççe olarak yayımlanmış ve günümüzde İsveç Millî Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir.[99]

[99] https://search.worldcat.org/search?q=au%3AAhmed+Saib+Kaplan+Zade%CC%81.veqt=hot_author, (Erişim 12.102024)

3. AHMED SAİB BEY'İN TARİHÇİLİĞİ VE ÜSLUBU

3.1. Müellifin Tarih Yazıcılığına Yaklaşımı

Ahmed Saib Bey'in tarih konulu eserleri önceki bölümlerde ele alınmıştır. Buna istinaden müellifin tarih yazımına büyük bir önem atfettiği açıkça görülmektedir. Nitekim tarih anlayışını ve bu alana bakışını, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserinin mukaddime bölümünde yer alan şu ifadeler açıkça yansıtmaktadır: "…Tarihin, insanların fikirlerini açmak hususunda en faydalı ve en mühim ilim olduğu malumdur. Bu ilmin temas etmediği hiçbir fen ve sanat dahi yoktur."[100] Bu beyanından da anlaşılacağı üzere Ahmed Saib Bey, tarihi yalnızca geçmişin kaydı olarak değil, aynı zamanda diğer ilim ve sanat dallarına kaynaklık eden temel bir disiplin olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla tarih ilmini, entelektüel gelişimin merkezinde konumlandıran bir yaklaşım benimsediği söylenebilir.

Ahmed Saib Bey, Osmanlı tarihine dair kaleme aldığı eserler vasıtasıyla tarih yazıcılığına verdiği önemi açıkça ortaya koymuş ve bu alanı kendisi için adeta bir vazife olarak görmüştür. Bu yaklaşımını, eserlerinin mukaddime bölümlerinde özellikle vurgulamaktan geri durmamıştır. Müellif, özellikle XIX. yüzyıla ilişkin yeterli sayıda yerli kaynağın bulunmayışından yakınmış; aynı döneme dair yabancı kaynakların ise tarafsızlık konusunda güvenilir olmadığını ifade etmiştir. Bu çerçevede, tarihî olayların sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi için farklı kaynakların karşılaştırmalı ve eleştirel bir yaklaşımla ele alınmasının zorunlu olduğunu savunmuştur. Ahmed Saib Bey'in bu doğrultudaki düşüncesi, *Hakâyık-ı Târîhiyye ve Siyasiyye* adlı mecmuayı yayımlama kararıyla da somutlaşmaktadır. Müellif, tarihe ve siyasete dair bir mecmua eksikliğini gidermek amacıyla bu girişimde bulunduğunu dile getirmiştir. Nitekim kendisi, Avrupa'da tarih alanında her yıl çok sayıda risale ve mecmuanın neşredildiğini, bu yayınların birbirini ya doğruladığını ya da eleştirel şekilde çürüttüğünü belirterek tarih yazımının sürekliliği açısından yayın faaliyetlerinin artırılmasının gerekliliğini şu sözlerle ifade etmiştir: "…Avrupada her sene tarihine ait birçok risaleler, mecmualar neşrolunuyor. Hemen her sene bunların miktarı çoğalıyor. Bir vaka-i tarihiyeyi yazılan bir eser ikincisini çürütüyor. Yahud tasdik ediyor. Neşriyat-ı tarihiye bu suretle devam edip duruyor."[101] Bu yaklaşım Ahmed Saib Bey'in tarih yazımına dair yalnızca bir

[100] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis,* Mısır-Kahire: Hindiyye matbaası, 1322 (İkinci basım 1326).
[101] Ahmed Saib, *Hakâyık-ı …*, s. 3.

anlatıcı değil, aynı zamanda düşünsel ve bilimsel bir katkı sunma arzusunda olduğunu da göstermektedir.

Ahmed Saib Bey, tarihî kaynakların yalnızca nicelik bakımından fazla olmasının yeterli olmadığını, esasen içeriklerinin niteliği ve düzeni açısından da belirli ilkelere uygun olması gerektiğini savunmuştur. Bu konudaki düşüncelerini hem kaleme aldığı eserlerde hem de çeşitli gazetelerde yayımlanan makalelerinde sıklıkla dile getirmiştir. Özellikle 1916-1919 yılları arasında yayımlanan *Edebiyat-ı Umûmiyye Mecmuası*'nda, "Mükemmel ve Muntazam Târîh-i Osmânî Nasıl Yazılır?" başlığı altında hazırladığı yazı dizisi aracılığıyla, tarih yazımında benimsenmesi gereken yöntem ve ilkelere dair kapsamlı bir değerlendirme sunma gayretinde bulunmuştur. Söz konusu yazı dizisi, derginin beşinci cildinde yayımlanan 92, 93, 94 ve 95 numaralı sayılarda yer almakta olup toplam dört fasıldan oluşmaktadır. Bu makale serisi incelendiğinde, müellifin tarih yazıcılığına ilişkin görüşlerinin yalnızca genel bir fikir beyanı ile sınırlı kalmadığı, aksine sistematik bir şekilde ortaya konulduğu görülmektedir. Daha önce farklı eserlerinde çeşitli vesilelerle dile getirdiği tarih yazımı meselesi, bu yazılar aracılığıyla derinlemesine bir çerçevede ele alınmış ve sistematik bir anlayışla temellendirilmiştir.[102]

Ahmed Saib Bey, söz konusu makalesinin ilk faslında, tarihin "sıcağı sıcağına" kaleme alınmadığı takdirde yalnızca rivayetlerden ibaret kalacağı ve bu nedenle hakikati yansıtma konusunda yetersiz olacağı görüşünü dile getirmiştir. Bu çerçevede, tarih yazıcılığı ile edebî türler özellikle de manzum eser ve şiir arasındaki farkları Aristoteles ve Thukydides örnekleri üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Devamında tarih yazımının tarihsel gelişimini ele alan müellif, İlk Çağ'da dönemin şartları dikkate alındığında en nitelikli tarih yazıcılığı örneklerinin biyografik yöntemle çalışan Eski Yunan'da görüldüğünü belirtmiştir. Buna karşılık Romalıların, Yunan tarihçilerini taklit etmekten öteye geçemediklerini ifade etmiştir. Orta Çağ Avrupa'sında ise doğrudan yazım yönteminin tercih edilmesine rağmen tarih yazıcılığının manastırların tekelinde olması nedeniyle gerçeklikten uzak kaldığını savunmuştur. Buna mukabil, bu dönemde tarih yazımında öne çıkan medeniyet olarak Arapları işaret etmiştir. Ahmed Saib Bey'e göre Avrupa, Yunan ve Araplara ait tarihî eserleri tercüme yoluyla edinmiş; bu kaynaklar ışığında kurduğu üniversiteler sayesinde tarih ilmi alanında ciddi bir ilerleme kaydetmiştir. Müellif, son olarak XVIII. yüzyıla gelindiğinde Fransız İhtilali'nin tarih

[102] Ahmed Saib, Rehber-i Müverrihin: Mükemmel ve Muntazam Tarih-i Osmani Nasıl Yazılır? I-IV, *Edebiyat-ı Umûmiyye Mecmuası,* No. 92, cilt 5, sene 3, M. 1 Kasım 1918, s. 1110-1112; No. 93, sene 3, cilt 5, M. 9 Kasım 1918, s. 1117-1123; No. 94, sene 3, cilt 5, M. 16 Kasım 1918, 1133-1135; No. 95, sene 3, cilt 5, M. 23 Kasım 1918, s. 1149-1155.; ayrc. Bk.; Ali Ertuğrul, "Rehber-i Müverrihîn: Mükemmel ve Muntazam Tarîh Nasıl Yazılır?", *İstem*, yıl 1, sayı 1, 2003, s. 203-221; Ayşegül Kösa, Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası İnceleme Tahlil-i Fihrist, Seçilmiş Metinler, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2003.

yazımı yöntemlerinde yarattığı dönüşüme değinmiştir. Sonuç olarak makalenin bu ilk bölümü, tarih yazımının Antik Çağ'dan başlayarak Fransız İhtilali'ne uzanan süreçte geçirdiği evreleri değerlendirmeye tahsis edilmiştir.[103]

Makalenin ikinci faslı, "Bu usul neden ibarettir?" sorusu ile başlamaktadır. Müellifin burada kastettiği "usul", Fransız İhtilali sonrası şekillenen ve Avrupa'da tarih yazıcılığına yön veren yeni anlayıştır. Ahmed Saib Bey, bu yöntemin özellikle Avrupa'da gelişen kuşkuculuk (septisizm) felsefesinin etkisiyle ortaya çıktığını belirtmiş; tarih yazımında akılcılığa dayalı, tahlil ve tenkit esaslı bir yaklaşımın benimsendiğini ifade etmiştir. Eski Yunan tarihçilerinin rivayetlere dayalı anlatım tarzının ise gerçek anlamda bir "kaynak" niteliği taşımadığı görüşünü yine kuşkuculuk bakış açısıyla temellendirmiştir. Ona göre tarihî metinlerin yalnızca aklî bir çerçevede yazılması yeterli değildir; bu metinlerin aynı zamanda dönemin resmî belgeleri, arşiv evrakı ve doğrudan gözleme dayalı kaynaklarla karşılaştırılarak titizlikle tetkik edilmesi gerekmektedir. Bu yaklaşım, müellife göre gerçek ve güvenilir tarih yazımı için vazgeçilmez bir yöntemdir. Ahmed Saib Bey, bu görüşlerini desteklemek amacıyla Avrupa'nın tanınmış tarihçilerinden örnekler vermiş, bu sayede Batı'daki tarih yazıcılığının eleştirel ve sistemli niteliğine dikkat çekmiştir. Buna karşılık Osmanlı tarih yazımının ise benzer bir metodolojik derinlikten yoksun olduğunu dile getirmiştir. Ona göre, Osmanlı'da her yönüyle güvenilir ve tenkit süzgecinden geçirilmiş tarihî bir kaynak bulmak oldukça güçtür. Bununla birlikte müellif, Hammer'in Osmanlı Tarihi'ni bu eleştirilerin dışında tutmuş her ne kadar eleştiriye açık yönleri bulunsa da o döneme kadar kaleme alınmış en güvenilir Osmanlı tarihlerinden biri olduğu görüşünü savunmuştur. Ancak bu eser dışında çağdaş tarih yazımı ilkelerine uygun şekilde hazırlanmış başka bir çalışmanın mevcut olmadığını da ayrıca vurgulamıştır.[104]

Makalenin ikinci bölümünde ele alınan bir diğer hususun tarihçinin sahip olması gereken niteliklerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Saib Bey'in bu konudaki yaklaşımına göre, tarih yazımı sürecinde görev alacak kişilerin yalnızca Doğu dillerine değil, en az iki Avrupa diline de hâkim olmaları gerekmektedir. Bu dil yeterliliğinin tarihçinin yalnızca yerli kaynaklarla sınırlı kalmadan, farklı milletlerin tarihî belgelerine de ulaşabilmesini mümkün kılacağı belirtilmiştir. Böylelikle tarihçinin olayları daha geniş ve çok boyutlu bir bakış açısıyla değerlendirme imkânına sahip olacağı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra, tarihçilerin talik ve kûfî gibi farklı yazı türlerini de okuyup anlayabilecek seviyede bilmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Bu görüşten

[103] Ahmed Saib, *Rehber-i Müverrihin*…, No. 92, cilt 5, sene 3, M. 1 Kasım 1918, s. 1110-1112.
[104] Ahmed Saib, *Rehber-i Müverrihin*…, No. 93, sene 3, cilt 5, M. 9 Kasım 1918, s. 1117-1123.

hareketle özellikle eski ferman, şecere, meskûkât gibi belgelerin sağlıklı bir şekilde incelenebilmesi için söz konusu yazı biçimlerinin bilinmesinin bir gereklilik olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Sadece belge toplamakla yetinmeyip bu belgelerin detaylı bir şekilde çözümlenmesi ve yorumlanmasının da tarih yazıcılığının önemli bir parçası olduğu vurgulanmaktadır. Öte yandan, tarihî belgelerin her zaman güvenilir içerikler taşımayabileceği yönünde uyarılarda bulunulmuştur. Belgelerin kimi zaman iktidar çevrelerine yakınlık kurmak isteyenler tarafından kasıtlı olarak değiştirilebildiği ya da gerçekliği yansıtmayan bilgilerle zenginleştirildiği ifade edilmektedir. Aynı şekilde, bazı belgelerin çeşitli gerekçelerle yayımlanmadığı ya da üzerinde oynama yapıldığı için orijinalliğini yitirdiği yönündeki değerlendirmeler de dikkat çekmektedir. Bu nedenle tarihçilerin, ulaştıkları her belgenin kaynağını ve içeriğini titizlikle sorgulamaları gerektiği düşüncesi dile getirilmiştir.[105]

Ahmed Saib Bey'in değerlendirmelerine göre Osmanlı tarihçiliğinde, devlet erkânına mensup kişilerin ya da bunlara yakın çevrelerin özel yazışmalarının tarihî bir kaynak olarak yeterince dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Oysa Avrupa'da bu tür belgelerin tarihî araştırmalar açısından son derece kıymetli sayıldığına dikkat çekilmiş ve iki yaklaşım arasındaki bu farklılık eleştirel bir biçimde ele alınmıştır. Bunun yanı sıra müellif, doğrudan tarihî nitelik taşımayan bazı edebî metinlerin de belirli şartlar altında tarihî kaynak işlevi görebileceğini savunmuştur. Özellikle Köroğlu, Binbir Direk ve Battal Gazi gibi halk anlatılarına dayanan rivayetlerin sağlam bir tarihçinin süzgecinden geçirilmesi durumunda, tarihsel bilgiye ulaşmada kayda değer birer kaynak hâline gelebileceği ifade edilmiştir. Bu yaklaşım, tarih yazımında alternatif kaynaklara da önem verilmesi gerektiği yönündeki bir anlayışa işaret etmektedir. Tarihçiler için dikkat çekilen bir diğer kaynak türü ise yabancı sefirlerin kaleme aldığı raporlar, yazışmalar ve seyahatnamelerdir. Ancak bu tür belgelerin zaman zaman taraflı bir bakış açısıyla yazılmış olabileceği göz önünde bulundurularak mutlaka eleştirel bir analizle ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ahmed Saib Bey'in özellikle önem atfettiği bir diğer kaynak türü ise Anadolu ve Rumeli yörelerine ait halk şarkıları olmuştur. Söz konusu ezgilerin, toplumun tarihsel hafızasını yansıttığı ve bu yönüyle önemli bir kaynak işlevi görebileceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte bu şarkıların zamanla kaybolma riski taşıdığı gerçeğinden hareketle, en kısa sürede yazılı hâle getirilerek kayıt altına alınmaları gerektiği yönünde tarihçilere açık bir uyarıda bulunulmuştur.[106]

[105] Ahmed Saib, Rehber-i Müverrihin …, No. 93, sene 3, cilt 5, M. 9 Kasım 1918, s. 1117-1123.
[106] Ahmed Saib, Rehber-i Müverrihin …, No. 93, sene 3, cilt 5, M. 9 Kasım 1918, s. 1117-1123.

Makalenin üçüncü faslında Ahmed Saib Bey, tarihçi için en önemli hususun ileri sürdüğü düşünceyi doyurucu tarihi delillerle destekleyerek ortaya koymak olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu yöntem aynı zamanda bir sanat olarak değerlendirilmelidir. Eski dönemlerdeki tarih yazıcılığından bu sanatı ayıran temel noktanın ise, olayları sadece doğrudan aktarmak yerine eleştirel tarih yazım yönteminin kullanılması olduğunu ifade etmiştir. Eleştirel tarih yazımının inceliğinin tarihçinin ustalığı, geniş bilgi birikimi ve akıl yeteneğiyle ortaya çıkacağına inandığını dile getirmiştir. Ayrıca iyi bir tarihçinin sahip olması gereken bu yetiler doğrultusunda, anlattığı olayı farklı kaynaklardan yararlanarak sunmasının zorunlu olduğunu ve böylece ele alınan olayların her yönüyle aydınlanabileceği görüşünü savunmuştur. Bu yaklaşımın günümüz tarih yazımı anlayışından da oldukça uzak olmadığı görülmektedir.[107]

Ahmed Saib Bey, makalesinde tarihçilerin devlet adamlarının sahip oldukları şöhrete kapılarak onların olumsuz yönlerini görmezden gelmemeleri gerektiği konusunda uyarılarda bulunmuştur. Bu kişilerin birer evliya olmadığını, dolayısıyla her insan gibi hata yapma potansiyeline sahip olduklarını hatırlatmıştır. Bu bağlamda tarihçinin temel görevinin olayları akıl süzgecinden geçirerek kaleme almak olduğunu ancak bunu yaparken hakikati çarpıtmak ya da sebepsiz yere hikâyeleştirmek gibi hatalara düşmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Mükemmel bir tarihçinin aynı zamanda iyi bir teşrihçi olması gerektiği görüşünü de ileri sürmüştür. Bu bağlamda olayların oluş nedenlerini, yaşandığı dönemin şartlarını, sürece etki eden kişilerin karakter ve özelliklerini doğru şekilde analiz edebilen bir tarihçinin olayları yalnızca nakletmekle kalmayıp derinlemesine çözümleme yapabileceğini düşünmektedir. Özellikle tesadüfi gelişmelerle insan tabiatından kaynaklanan olayları birbirinden ayırt edebilme becerisi, onun tarihçiye atfettiği önemli niteliklerden biridir. Ahmed Saib'e göre tarihçi her ne kadar edebiyatçı olmak zorunda olmasa da hitabet gücünün iyi olması, düşüncelerini açık ve etkili biçimde aktarabilmesi açısından elzemdir. Aynı zamanda tarihçinin ele alacağı konulara yönelik önceden sistemli bir planlama ve hazırlık süreci yürütmesi gerektiğini de ifade ederek çalışmalarda düzenlilik ve yöntemsel tutarlılığın önemine dikkat çekmiştir.[108]

Saib Bey, Osmanlı'da tarih yazıcılığının nasıl bir seyir izlediğine dair değerlendirmelerde bulunmuş, özellikle Yükselme Dönemi itibariyle bu alandaki gelişmelere dikkat çekmiştir. Bu çerçevede, söz konusu dönemde beş önemli tarihçinin varlığına işaret etmiş ancak bu beş ismin öncesinde adı geçen Hamzavî'nin tarihî bir

[107] Ahmed Saib, Rehber-i Müverrihin …, No. 94, sene 3, cilt 5, M. 16 Kasım 1918, 1133-1135.
[108] Ahmed Saib, Rehber-i Müverrihin …, No. 94, sene 3, cilt 5, M. 16 Kasım 1918, 1133-1135.

kıymet taşımadığını ifade etmiştir. Hamzavî'nin tarih yazımındaki temel amacının, dönemin padişahlarının takdirini kazanmak adına methiyeler kaleme almakla sınırlı kaldığını belirterek onun çalışmalarını tarih yazıcılığı açısından yetersiz bulduğunu ima etmiştir. Buna karşılık, Yükselme Dönemi'nde öne çıkan beş tarihçinin kendi yaşadıkları dönem itibarıyla olayları sırasıyla kaydetme konusunda başarılı olduklarını vurgulamıştır. Bu isimler arasında ilk olarak Aşık Paşazâde'yi değerlendirmiş, her ne kadar onun önceki dönemlere ilişkin aktarımları büyük ölçüde rivayetlere dayansa da içerik bakımından zengin bir anlatı sunduğunu ifade etmiştir.[109]

Makalenin dördüncü ve aynı zamanda son faslında, Ahmed Saib Bey'in bir önceki bölümde isimlerini andığı beş Osmanlı tarihçisine ve bu tarihçilerin benimsedikleri tarih yazım yöntemlerine yer verdiği görülmektedir. Bu bağlamda ilk olarak Âşıkpaşazâde'ye değinmiş; onun olayları doğrudan aktarma eğiliminde olmasının yanı sıra bazı meseleleri açıkça eleştirebilme cesareti göstermesini, ilerleyen dönem tarihçileri açısından kıymetli bir kaynak niteliği taşıyacak biçimde değerlendirmiştir. İkinci olarak Neşrî'den söz etmiş; onun kaleme aldığı döneme bizzat şahitlik etmiş olması nedeniyle eserlerinin değerli bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca saray çevresine yakın bir isim olması dolayısıyla, dönemin diğer tarihçilerinin ele almaktan çekindiği konulara açıklıkla değinebildiğini ve bu yönüyle dikkat çektiğini dile getirmiştir. Bunun yanında üslubunun sade oluşu, mübalağadan ve övgü dolu ifadelerden uzak kalışı da özellikle vurgulanmıştır. Üçüncü olarak İdris-i Bitlisî'ye yer veren müellif, bu tarihçinin İran müverrihlerine öykünerek eserlerinde aşırı ölçüde methiyelere yer vermiş olduğunu belirtmiştir. Dördüncü sırada Hoca Sâdeddin Efendi'yi ele almış, onun da saray mensubu olması nedeniyle tarihî anlatımlarında padişahları öven ifadelere sıklıkla başvurduğunu ve kimi zaman onların ağzından şiirler kaleme aldığını ifade etmiştir. Beşinci ve son olarak ise Künhü'l-Ahbâr adlı eserin müellifi olan Ali Efendi'ye dikkat çekmiştir. Ahmed Saib Bey'e göre Ali Efendi, dönemindeki pek çok tarihçinin aksine çeşitli meseleleri çekinmeden ele alabilmiş, özellikle o döneme kadar fazla işlenmemiş konulara dair eleştirilerde bulunabilmiş bir tarihçi olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, onun kaleme aldığı biyografik anlatımların da ayrıca önem arz ettiğini vurgulamıştır.[110]

Ahmed Saib Bey'in değerlendirmelerinde Na'îmâ, Kâtip Çelebi ve Koçi Bey gibi isimlerin dikkate değer tarihçiler arasında yer aldığını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Buna karşın kendisinden sonraki dönemde tarihçilikle meşgul olan kimselerin büyük

[109] Ahmed Saib, *Rehber-i Müverrihin* …, No. 94, sene 3, cilt 5, M. 16 Kasım 1918, 1133-1135.
[110] Ahmed Saib, *Rehber-i Müverrihin*…, No. 95, sene 3, cilt 5, M. 23 Kasım 1918, s. 1149-1155.

çoğunluğunun, olayları yalnızca kayda geçirmekle yetindikleri ve bu nedenle gerçek anlamda tarihçilik vasfını taşıyamadıkları görüşünü savunduğu görülmektedir. Müellifin kanaatine göre söz konusu vakanüvislerin eserleri tarihî olayları anlamlandırmak açısından yetersiz kalmakta, bu sebeple daha sağlıklı bilgiye ulaşmak amacıyla yabancı kaynaklara başvurulma gereği doğmaktadır. Özellikle Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki temasların artmasına rağmen tarih yazarlarının gelişen olayları yüzeysel biçimde ele aldıkları ve bu nedenle derinlikli bir tarih yazımı gerçekleştiremedikleri yönünde eleştirilerde bulunmuştur. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise her ne kadar sayıları az olsa da Avrupa'yı yakından gözlemleme fırsatı bulmuş ve Batılı tarih yazım tekniklerini benimseyen bazı yazarların ortaya çıktığını dile getirmiştir. Bu çerçevede dönemin en kayda değer tarihçisi olarak Cevdet Paşa'ya işaret ettiği görülmektedir. Ayrıca aynı dönemde tarihçilik bakımından değerli bulduğu bir diğer ismin de Mizancı Murad Bey olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Saib Bey'e göre Mizancı Murad yalnızca Avrupa'yı değil, Rusya'yı da dikkate alarak tarih yazımı gerçekleştiren bir isim olarak öne çıkmaktadır.[111]

Bilhassa Temmuz Devrimi sonrasında aydın düşünceye sahip tarihçilerin sayısının artmaya başladığından duymuş olduğu kıvancı dile getirmiştir. Hatta bu devirde, istibdat döneminde yazılmış olan yasaklı yayınların bile artık kıymet görmeye başladığını söylemiştir. Kaldı ki belirtmemiş olsa da kendi eserlerinin de bu kapsamda olduğu, ikinci baskılarının yapılmış olması gerçeğinden anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde Tarih Encümeni'nin oluşturulduğu ve bunun devamlılığının getirilmesinin mühim olduğunun altını çizmiştir. Ancak bu kurumun hedeflenen amacı yerine getirmekte yetersiz kaldığından dem vurmuştur. Kaldı ki bu amacın aslında hatalı olduğunu, zira mükemmel bir tarih yazmanın pek de mümkün olmadığı görüşünü savunmuştur.[112] Bu kurum eliyle beş sene içerisinde bitaraf olarak bir eser hazırlanacağını bir gazeteden öğrendiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda bu meselenin sanıldığı kadar kolay olmadığını zira altı yüz küsur yıllık mazinin değil, beş- on beş yılda bile yazılmasının mümkün olamayacağı görüşünü savunmuştur. Akabinde "Tarih yalnız bir vukuatı nakletmek değil, parlak cümleler yazmak hiç değil, vukuatı aramak neticeyi tetkik ederek kamuoyuna hakikatten doğanı hediye etmektir."[113] sözleri ile bu kurumu eleştirmiştir.

Ayrıca tarih encümenlerinin asli vazifesinin Avrupa'da da olduğu gibi tarih yazmak değil, tarihe kaynak teşkil edecek dokümanların temin ve tasnifini sağlamak

[111] Ahmed Saib, *Rehber-i Müverrihin*…, No. 95, sene 3, cilt 5, M. 23 Kasım 1918, s. 1149-1155.
[112] Ahmed Saib, *Rehber-i Müverrihin*…, No. 95, sene 3, cilt 5, M. 23 Kasım 1918, s. 1149-1155.
[113] Ahmed Saib, *Hakâyık-ı*…, s. 29.

olması gerektiği görüşünü ileri sürmüştür. Eleştiride bulunarak dikkat çektiği bir diğer husus ise bu kuruma kayırma yoluyla birilerinin alınmış olması olmuştur. Ayrıca kurumun planlı ve programlı çalışma hususunda eksik kaldığını da düşünmektedir. Nihai olarak tenkit ettiği husus ise tarih yazıcılığının ferdi olarak encümenlerine bırakılmamasıdır. Zira bu vazifenin tarihe ilgisi olan herkese açık olacak şekilde tahsis edilmesinin gerekliliğinin altını çizmiştir. Yani tarihe dair kaynakların tamamına, tüm tarihçilerin rahatlıkla ulaşabilmesinin tarih yazımı adına zaruri olduğu görüşünü savunmuştur.[114] Buna istinaden, tüm dünya başkentlerinde herkese kapılarını açan mükemmel kütüphanelerin mevcudiyetinden bahsetmiştir. Misal olarak İsviçre Hükûmeti'nin küçük bir hükûmet olmasına karşın Cenevre'de üç yüz bin uluslararası yazıttan meydana gelen kütüphanenin varlığından söz etmiştir. Keza Mısır örneği üzerinden Kahire'nin en büyük binasının bir kütüphane olmasından dem vurmak kaydıyla İstanbul'da mükemmel bir kütüphanenin yoksunluğundan duymakta olduğu esefi dile getirmiştir. Bunun haricinde bizde mevcut olan yegâne kütüphanenin de padişahların tekelinde bulunuyor olmasını eleştirmiştir.[115]

Ahmed Saib Bey, bir milletin geçmişini bilmemesinin, onun geleceğinde saadet yerine dalâlete sürüklenmesine sebep olacağını ifade etmiştir. Bu çerçevede, tarih yazıcılığının yalnızca olayların kronolojik aktarımından ibaret olmadığını vurgulamış, tarihçinin tarihini kaleme aldığı milletin ruh hâlini, toplumsal taleplerini, iç ve dış politik yönelimlerini, ayrıca bu milletin ilişki içinde bulunduğu diğer toplumların yaşam biçimlerini de dikkate alması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre bu unsurların tamamı, tarihî olayların şekillenmesinde belirleyici olan sosyal zemini oluşturmaktadır. Dolayısıyla tarihçinin görevi, yalnızca geçmişi belgelemek değil, aynı zamanda bu çok katmanlı yapıyı anlamlandırarak okuyucuya sunmaktır. Bu bağlamda Ahmed Saib Bey'in tarih yazıcılığına dair bütüncül ve derinlikli bir perspektif geliştirme gayreti içerisinde olduğu açıkça görülmektedir.[116]

3.2. Müellifin Tenkidi Düşünceleri

Ahmed Saib Bey'in tarih yazımına yönelik yaklaşımında en fazla öne çıkan unsurlardan biri, tarihî olayların ve şahsiyetlerin eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekliliğidir. Önceki bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alınan görüşlerinden de anlaşılacağı üzere Saib Bey, tarih yazıcılığını yalnızca geçmişe dair bilgi aktarmakla sınırlı görmemekte; bunu aynı zamanda titiz bir tenkit süzgecinden

[114] Ahmed Saib, *Rehber-i Müverrihin*…, No. 95, sene 3, cilt 5, M. 23 Kasım 1918, s. 1149-1155.
[115] Ahmed Saib, *Hakâyık-ı* …, s. 28-31.
[116] Ahmed Saib, *Hakâyık-ı* …, s. 28-31.

geçirilmiş analitik bir süreç olarak değerlendirmektedir. Bu doğrultuda kaleme aldığı eserlerinde hem bireyleri hem de tarihî vakaları eleştirmekten kaçınmamış, eleştirilerini ise çoğunlukla geçmiş ile kendi yaşadığı dönem arasında kurduğu mukayeselere dayandırmıştır. Değerlendirmelerinde çeşitli belge, delil ve örneklere referans vererek yorumlarını nesnel bir zemine oturtma çabası içerisinde olduğu görülmektedir.

Örneğin, padişahları iki ana gruba ayırarak devlet yönetimindeki farklılıkları eleştirel bir perspektiften değerlendirmiştir. Birinci gruptaki padişahların, devletin selameti için her türlü fedakârlığı göze alan cesur liderler olduğunu belirtirken ikinci gruptakilerin ise doğrudan liderlik vasfı olmaksızın işlerin ehline verilmesiyle sınırlı kaldığını savunmuştur. Ancak özellikle Sultan V. Murad'a yönelik eleştirisinde, onun sarayda izole bir yaşam sürerek gerekli devlet tecrübesinden yoksun kaldığını ve bu nedenle potansiyelinin tam anlamıyla gerçekleşmediğini vurgulamıştır. Ahmed Saib, bu durumun devletin o dönemdeki geri kalışının temel sebeplerinden biri olduğunu ima ederek padişahın kişisel nitelikleri ile devlet adamlarının varlığı arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.[117]

Eserin çeşitli bölümlerinde, müellifin eleştirel bir tarih yazımı yaklaşımı benimsediği gözlemlenmektedir. Örneğin, devlet yönetimindeki aksaklıklar ile halkın bu aksaklıkları yeterince fark edememesi arasındaki ilişki, dikkat çekici tenkit unsurlarından biri olarak öne çıkarılmaktadır. Müellif, Gerileme Dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti'nde mevcut olan mutlak otoritenin istikrar sağlayıcı niteliğini kaybettiğini ve bu durumun yönetimin belirli ilkelere değil, giderek artan ölçüde keyfî uygulamalara dayanmasına neden olduğunu ileri sürmektedir. Bu çerçevede yapılan eleştirilerin temellendirilmesinde, yalnızca kişisel kanaatlere değil, tarih yazımında otorite kabul edilen isimlere, bilhassa Koçi Bey gibi klasik Osmanlı düşünürlerine atıf yapılması dikkat çekicidir. Böylelikle müellif, tarihsel süreklilik içerisinde şekillenen bir tenkidî geleneğe yaslanmakta ve yorumlarını meşruiyet zeminiyle güçlendirme arayışına girmektedir. Bununla birlikte müellifin padişahların idarî zaaflarına yönelik eleştirileri de oldukça belirgindir. Özellikle liyakat ve bürokratik ehliyet ilkelerinin göz ardı edilerek, yalnızca sadakat ya da itibar koruma saikiyle vasıfsız kimselerin yüksek devlet görevlerine getirildiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde yaşanan idarî zafiyetler özel olarak ele alınmakta; bu dönemler sistemli bir yönetim anlayışından uzaklaşıldığı birer kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir. Ancak müellifin eleştirel tavrı yalnızca olumsuzlukları tespit etmekle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda, dönemin bazı mühim devlet adamlarının

[117] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…,* s. 70-76.

reformist gayretlerine de yer vererek daha dengeli bir yaklaşım sergilemektedir. Özellikle Ali Fuad Paşa, Reşid Paşa, Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa gibi figürlerin idarî ve toplumsal dönüşüm çabaları, takdirle anılmakta; bu şahsiyetlerin modernleşme yönünde ortaya koydukları irade, mevcut sistemin zayıflıklarına karşı geliştirilmiş yapıcı bir karşılık olarak sunulmaktadır. Sonuç olarak müellifin tenkidî yaklaşımı, yalnızca dönemin eksikliklerini teşhis etmekle kalmamakta; aynı zamanda tarihsel örnekler, düşünsel referanslar ve reformist figürler aracılığıyla kapsamlı bir değerlendirme çerçevesi ortaya koymaktadır. Bu yönüyle eser hem eleştirel tarih anlayışını hem de dönemin bürokratik ve siyasî dinamiklerini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.[118]

Müellifin metin boyunca eleştirel ve yorumlayıcı bir anlatım benimsediği, bununla birlikte ileri sürdüğü değerlendirmeleri çeşitli kanıtlarla temellendirerek nesnel bir zemine oturtma çabası içinde olduğu görülmektedir. Ancak bu eleştirileri kaleme alırken kendi siyasî düşünce dünyasının izlerini de belirgin biçimde yansıttığı açıktır. Özellikle eserin son bölümünde, müellifin fikirlerini daha doğrudan ve açık bir şekilde ortaya koyduğu eleştirilere yer verdiği dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, Sultan Murad'a duyduğu yakınlık bağlamında, onun hastalığının inkâr edilemeyecek bir seviyeye ulaşmasını "takdiri ilahi" ile ilişkilendirerek kabullenmesine karşın dönemin veliahdı Sultan Abdülaziz hakkında ise hastalığın kamuoyuna duyurulması ve tahta çıkış sürecinde siyasî oyunlara başvurulduğu yönünde eleştirel bir tutum sergilediği görülmektedir. Müellifin söz konusu eleştirileri dönemin basın üzerindeki sıkı sansür uygulamalarına rağmen açıkça dile getirmiş olması, metnin siyasî arka planına dair dikkate değer bir duruşu da yansıtmakta olduğu görülmektedir.

3.3. Müellifin Konuya Dair Ön Bilgi Sunumu

Ahmed Saib Bey'in tarih yazımındaki dikkat çekici yönlerden biri, olay örgüsünü inşa ederken konuya dair hem hatırlatıcı bilgiler sunma hem de meselenin evveliyatı ile mevcut durum arasındaki bağlantıyı ortaya koyma gayretidir. Müellif, tarihsel gelişmeleri yalnızca kendi bağlamı içinde değil, öncesine dair bilgi vererek ve bu bilgileri bir anlam bütünlüğü içinde sunarak değerlendirme yoluna gitmiştir. Bu yaklaşımı sayesinde olaylar arasındaki kronolojik ve nedensel bütünlüğü muhafaza etmeye özen göstermiştir. Nitekim eserin dördüncü bölümü olan *Devlet-i Aliyye, Sırbiye ve Karadağ* başlığı altında Sırbistan Karadağ meselesini ele alırken anlatıma yalnızca yaşadığı dönemin olaylarıyla değil, Sırplıların Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki

[118] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…,* s. 253-258.

hâkimiyetinden önceki tarihî varlıklarından başlayarak geniş bir çerçevede yaklaşmıştır. Kosova Savaşı ile bağımsızlıklarını kaybeden Sırpların, 1521 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Belgrad'ın fethedilmesiyle Osmanlı reayası haline geldiklerini ve bu süreçte kendilerine uygulanan hoşgörü politikasını vurgulamıştır. Bu tarihsel arka planı takiben III. Selim döneminde gerçekleşen Pazvantoğlu isyanı ile başlayan karışıklıklar, 1806-1807 Osmanlı Rus Savaşı esnasında Kara Giorgi liderliğinde baş gösteren ayaklanmalar, 1830 yılında idarî imtiyazların tanınması ve nihayet Sultan Abdülaziz döneminin sonuna kadar uzanan gelişmeler, ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Aynı yöntem Karadağ meselesine yaklaşımında da benimsenmiş, Karadağ'ın evveliyatından başlanarak yine Sultan Abdülaziz dönemine kadar uzanan tarihî seyir değerlendirilmiştir. Bununla birlikte müellifin Sultan V. Murad dönemiyle bağlantılı olarak Balkanlar'da yaşanan siyasî hadiseleri aktarırken de benzer bir yöntem izlediği görülmektedir. Söz konusu olayların arka planını açıklamak amacıyla Balkanların o güne dek geçirdiği siyasî evreleri sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde ele almış ve bu sayede konu bütünlüğünü sağlamıştır. Aynı metodolojik yaklaşım, Şark Meselesi'nin ele alınmasında da dikkat çekmektedir. Müellif, bu meselenin layıkıyla anlaşılabilmesi adına, öncelikle "Düvel-i Muazzama" olarak adlandırılan büyük devletlerin her biriyle Osmanlı Devleti arasında süregelen siyasî ilişkileri ayrı ayrı değerlendirme gerekliliğini vurgulamış ve bilgi akışını bu doğrultuda yapılandırmıştır.

Eserin bazı bölümlerinde, müellif daha önce kaleme aldığı *Vak'a-yı Sultan Abdülaziz* adlı çalışmaya atıfta bulunarak ilgili konunun orada ayrıntılı biçimde ele alındığını belirtmekle birlikte söz konusu meseleyi bu eserde yeniden ele almaktan da imtina etmemiştir. Bu durum, Ahmed Saib Bey'in okuyucunun konuya dair yeterli ön bilgiye sahip olmasını önemseyen yaklaşımının bir yansımasıdır. Müellif, daha önce işlenmiş olsa dahi eserin bütünlüğü ve anlatılan olayların bağlam içinde anlaşılabilirliği açısından gerekli gördüğü bilgileri tekrar sunmaktan kaçınmamıştır.[119]

3.4. Müellifin Belgeye Dayalı Tarih Anlayışı

Ahmed Saib Bey'in tarih yazımında belgelere dayalı anlatımı önceleyen bir yaklaşım benimsediği, eseri incelendiğinde açık biçimde görülmektedir. Eserde toplam 21 adet dipnota yer verilmiş olup bunlardan yalnızca biri açıklama amaçlı kullanılmış, geri kalan 20 dipnot ise doğrudan kaynak gösterme işlevi taşımaktadır. Bu durum, müellifin aktardığı bilgileri belgelerle destekleme konusundaki titizliğini ortaya koymaktadır.

[119] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…,* s. 65-66.

Müellif, eserini kaleme alırken altı farklı kaynaktan istifade etmiştir. Bu kaynaklardan ikisi kendi eserleri olan *Rehnümâ-yı İnkılâb* ve *Vak'a-yı Sultan Abdülaziz* olup, her birine birer kez atıf yapılmıştır. Bunun yanı sıra, Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey'e ait *Lâyiha ve İstitrâd* adlı esere bir kez başvurulmuştur.[120] Ahmed Midhat Efendi'nin *Üss-i İnkılâb* isimli çalışması ise yedi defa referans gösterilerek müellifin sıklıkla başvurduğu önemli kaynaklardan biri olmuştur.[121] Öne çıkan bir diğer kaynak ise Fransız siyaset adamı ve yazar Emile de Keratry'ye ait olan *V. Mourad* başlıklı biyografik eserdir.[122] Ahmed Saib Bey, bu eserden dokuz kez alıntı yapmış ve görüşlerini destekleyici bir temel olarak kullanmıştır. Bu yoğun kullanım, müellifin özellikle Sultan V. Murad dönemine dair bilgi verirken yalnızca yerli kaynaklarla yetinmeyip dönemin Batılı gözlemcilerinin yorumlarına da yer vererek anlatısını zenginleştirme çabasında olduğunu göstermektedir.

Müellifin sadece yazılı kaynaklarla yetinmeyip çeşitli resmî ve gayri resmî belgelere de yer verdiği görülmektedir. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişinin ardından Sultan V. Murad'a yazdığı mektup, Abdülaziz'in ölümüne ilişkin doktor raporu ve Sultan Murad'ın cülûsundan sonra yayımlanan Hatt-ı Hümâyûn gibi belgeler eserde doğrudan aktarılmıştır. Ayrıca yerli ve yabancı gazetelerde yer alan haberlerin de kaynak olarak kullanılması, Ahmed Saib Bey'in dönemin farklı bilgi mecralarından faydalanarak anlatısını çok boyutlu bir zemine oturtma çabasını yansıtmaktadır.

Sonuç olarak Ahmed Saib Bey eserini oluştururken yalnızca tarihsel olayları aktarmakla kalmamış, aynı zamanda bu olayları belgeye dayalı olarak temellendirme yönünde ciddi bir çaba sarf etmiştir. Bu yaklaşım, onun tarihî olaylara mümkün

---

[120] Sadrazam Midhat Paşa'nın oğlu olan Ali Haydar Bey, II. Abdülhamid dönemi istibdadına karşı olması nedeniyle yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. 1902 yılında düzenlenen Jön Türk Kongresi'ne katılan isimler arasında yer almış; aynı kongreye Ahmed Saib Bey'in de davetli olarak katıldığı bilinmektedir. 1914 genel seçimlerinde Divaniye mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir. Ancak meclisin kapatılmasının ardından, izlediği İngiltere yanlısı siyaset, Cumhuriyet döneminde kamuoyunda ve yönetici çevrelerde olumlu karşılanmamıştır. 1934 seçimlerinde yeniden meclise girme girişiminde bulunsa da bu çabası sonuçsuz kalmıştır. 1946 yılında vefat eden Ali Haydar Bey, özellikle kaleme aldığı hatıratları ve babası Midhat Paşa'nın hayatını konu alan eserleriyle tanınmaktadır; İhsan Güneş, Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet, Cilt II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları No 15, s. 289; Bahsi geçen eser için Bk.; Midhat Paşa Oğlu Ali Haydar, "*Lâyiha ve İstitrâd*", Mısır-Kahire: Hindiyye matbaası,1317.

[121] Tanzimat Dönemi'nin önemli isimlerinden biri olan Ahmed Midhat Efendi, özellikle gazeteci ve yazar kimliğiyle öne çıkan çok yönlü bir aydındır. Üss-i İnkılâp adlı eseri, ilk kez 1294/1877 yılında yayımlanmıştır. İki ciltten oluşan bu çalışma, dönemin siyasî ve toplumsal dönüşümlerine dair kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Eserin birinci cildi, Kırım Savaşı'ndan başlayarak Sultan V. Murad'ın tahttan indirilmesine kadar geçen süredeki askerî, siyasî ve iktisadî gelişmeleri ele almaktadır. İkinci ciltte ise, Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-ı Esasî'nin kabulü gibi anayasal gelişmeleri kapsayan sonraki iki yıla dair değerlendirmeler yer almaktadır. Bk.; Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, Haz. İdris Nebi Uysal, İstanbul: Dergah Yayınları, 2013, s. 11-12.

[122] Émile, Comte de Kératry, 24 Mart 1832'de Paris'te doğmuş, 6 Nisan 1904'te yine Paris'te vefat etmiştir. Fransız siyasetçi, asker ve yazar kimliğiyle tanınan Kératry, yaşamı boyunca hem askerî alanda görev yapmış hem de edebiyat ve siyaset sahasında çeşitli eserler kaleme almıştır. 1869 yılında Finistère bölgesinden milletvekili olarak Fransız Meclisi'ne seçilmiş, bu süreçte farklı siyasî görevlerde bulunmuştur. Aynı zamanda gazetecilikle ilgilenmiş ve özellikle tarihsel-biyografik nitelikteki çalışmalarıyla dikkat çekmiştir. Bk. https://de-academic.com/dic.nsf/dewiki/1559505/?utm_source, (Erişim 20.09.2025); Emile de Kératry, *Mourad V: Prince - Sultan - Prisonnier d'Etat,* Paris,1875.

olduğunca tarafsız ve nesnel bir bakış açısıyla yaklaşma gayretinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

3.5. Müellifin Olayları Tasvir Gücü

Ahmed Saib Bey'in eserinde dikkat çeken özelliklerden biri de olayları tasvir etme konusundaki başarısıdır. Kaleme aldığı tarihî vakaları aktarırken yalnızca genel hatlarıyla yetinmeyip olayların iç yüzünü anlamaya ve okuyucusuna da hissettirmeye yönelik detaylara özellikle özen göstermiştir. Müellifin anlatımında doğrudan tanıklığa dayalı bir gözlem imkânı bulunmamakla birlikte farklı kaynaklardan yararlanarak olayları mümkün olduğunca sahici ve derinlikli bir biçimde betimlemeye çalıştığı görülmektedir.

Müellifin tasvir gücünü ortaya koyan örneklerden biri, Çerkes Hasan tarafından gerçekleştirilen suikastın ele alınış biçimi olarak gösterilebilir. Ahmed Saib Bey, söz konusu olayı aktarırken önce resmî kaynaklara, özellikle devletin yayımladığı ilânlara başvurmuş ve olayın gelişimini genel hatlarıyla bu belgeler aracılığıyla ortaya koymuştur. Ancak bununla yetinmeyerek, dönemin gazetelerinde yer alan haber ve yorumları da kapsamlı biçimde değerlendirerek suikastın ayrıntılarını daha canlı ve gerçekçi tasvirlerle zenginleştirmiştir. Bu tür detaylar, onun tarih anlatımında olayların yalnızca kronolojik sıralamasına değil, aynı zamanda toplumsal ve psikolojik etkilerine de dikkat ettiğini göstermektedir. Nitekim Çerkes Hasan hadisesinin ardından kamuoyunun bu olaya nasıl tepki verdiğine dair bilgiler de sunulmuş; halk arasında oluşan infial, söylentiler ve yorumlar tasvirî bir üslupla aktarılmıştır. Böylece Ahmed Saib Bey, yalnızca bir olayın içeriğini aktarmakla kalmamış, aynı zamanda olayın toplumda uyandırdığı tesiri de göz önüne alarak çok katmanlı bir anlatım sunmuştur. Bu yaklaşım, onun tarih yazımında betimleyici güce verdiği önemin ve olayları sadece belgeye değil, aynı zamanda sosyal bağlama yerleştirme gayretinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ahmed Saib Bey'in olayları tasvir etme biçimi hem anlatının canlılığını artırmakta hem de okuyucunun dönemin ruhunu daha derinlemesine kavramasına imkân tanımaktadır.[123]

3.6. Eser Hakkında ("Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis" Adlı Eseri)

Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis adlı eser, ilk olarak H. 1322 yılında, ardından 1326 yılında olmak üzere iki defa tabedilmiştir. Her iki baskı da Mısır'da bulunan Hindiyye Matbaası'nda gerçekleştirilmiştir. Müellifin kendi ifadesine nazaran eserin neşrinden

[123] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…,* s. 185-193.

sonra gördüğü rağbet ve itibardan dolayı ilk nüshası kısa sürede tükenmiş, bu sebeple ikinci baskının yapılması zaruri hâle gelmiştir.[124] Türkçe olarak kaleme alınan eserin her iki baskısı da matbu olup herhangi bir el yazması nüshasına ise henüz ulaşılamamıştır.

Eserin isminin ilk defa anıldığı ve neşrine dair tanıtımının yapıldığı mecra, *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinin 61. sayısıdır. Nitekim söz konusu sayıda, *Neşriyat-ı Cedîde* başlığı altında neşredilen ilâna istinaden eserin yayımlanmaya başlandığı ve bedelinin posta pulu ile birlikte toplamda üç frank olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Bu ilândan hareketle eserin 1904 senesinin Ekim ayından itibaren piyasaya arz edilmiş olduğu sonucu çıkarılmaktadır.[125] Eserin 1326 tarihli ikinci baskısında da aynı fiyat bilgisi muhafaza edilmiştir. Diğer taraftan müellifin 1327 yılında kitap hâlinde neşrettiği *Hakâyık-ı Târîhiyye ve Siyasiyye* adlı eserinde, bahsi geçen kitabın ismine *Tarih-i Sultan Murad* şeklinde atıf yapılmakta ve bu nüshanın bedelinin ise 15 kuruş olduğu belirtilmektedir.[126]

Ahmed Saib, bu eserin kaleme alınış amacına dair açıklamalarını *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı* adlı eserinin mukaddime kısmında açıkça ortaya koymuştur. Buna göre son devirde vuku bulan mühim siyasî ve içtimaî meselelere dair bütüncül bir bakış sunabilecek nitelikte bir eserin mevcut olmaması hasebiyle daha önce kaleme aldığı *Vak'a-ı Sultan Abdülaziz* adlı çalışmasının devamı mahiyetinde bu eseri telif ettiğini ifade etmiştir. Müellif, ayrıca bu eserin kaleme alınmasında yalnızca kişisel bir ilmî ihtiyaçtan değil, aynı zamanda memleketin muhtelif kesimlerinden gelen yoğun talep ve teşviklerin de etkili olduğunu özellikle vurgulamaktadır.[127]

Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis adlı esere dair bu çalışma, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde yer alan ve dijital ortama aktarılmış olan 1322 ve 1326 tarihli matbu nüshalar esas alınarak hazırlanmıştır. Dijital aktarımdan elde edilen izlenime göre her iki nüsha da deri ciltli ve sert mukavva kapaklıdır. Deri kapakların yıpranmamış olması ve özellikle eserin birinci baskısının sırt kısmında yer alan künyenin Latin harfleriyle yazılmış bulunması, bu nüshaların kütüphane veya bağışçı tarafından sonradan ciltlenmiş olabileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte her iki baskının da yazı karakteri, puntoları, kenar boşlukları ve kapak düzenlemeleri göz önünde bulundurulduğunda dijitalleştirme sürecinin oldukça titizlikle ve muntazam biçimde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Her iki nüshada da eksik sayfa bulunmadığı gibi

[124] Ahmed Saib, *Abdülhamid'in …,* s. 3.
[125] "Neşriyat-ı Cedide", *Şura-yı Ümmet Gazetesi*, no 61, M. 11 Ekim 1904. Aynı ilana bu sayıyı takip eden; 62, 65, 67, 68 ve 70. sayılarda da yer verilerek kitabın reklemı yapılmıştır. Şura-yı Ümmet Gazetesi'nin bahsi geçen sayıları için Bk. https://tekesin.org.tr/kutuphane-ve-arsiv/osmanlica-gazeteler/suray-i-ummet/, (Erişim 5 Kasım 2024).
[126] Bk. Ahmed Saib, *Hakâyık-ı…*
[127] Ahmed Saib, *Abdülhamid'in…,* s. 3.

silinmiş ya da okunması güç herhangi bir kelimeye de rastlanmamıştır. Bu yönüyle eser, dijital kopyaları üzerinden rahatlıkla incelenebilecek niteliktedir.[128]

Eserin ilk baskısı olan 1322 tarihli nüshanın fiziksel özellikleri ve kütüphane kayıt düzenlemeleri, dijital kopya üzerinden ayrıntılı biçimde tespit edilebilmektedir. Deri cildin sırt kısmında Latin harfleriyle yazılmış olan yazar ve eser ismini içeren bir künye yer almakta olup bu künyeye ek olarak kütüphane yer numarası da etiketlenmiştir. Akabindeki sayfada ilgili kurumun amblemiyle birlikte "Kayıt No: 645" ve "Yer No: A 418" ifadelerinin yer aldığı bir fiş bulunmakta, bu da eserin kütüphane envanterine alınma sürecine dair bir kayıt olarak değerlendirilmektedir. Bu sayfayı takip eden sayfa boş bırakılmış olup yalnızca kurum amblemi ve mührü yer almaktadır. Ardından gelen sayfa, eserin orijinal kapak sayfası olup burada büyük puntolarla eserin ismine yer verilmiştir. Eser isminin hemen sol tarafında, kayıt ve yer bilgileri bu kez damgalı bir çerçeve içerisine el yazısıyla (kurşun kalemle) yazılmıştır. Sayfanın orta kısmında "Muharriri: Ahmed Saib" ifadesiyle yazar bilgisi sunulmuş, hemen altında ise "Fî'âtı posta ücretiyle beraber üç frankdır" şeklinde fiyat bilgisine yer verilmiştir. Sayfanın alt kısmında ise basım bilgileri olarak "Matbû'atu Hindiyyetü Beşârü'l-Mehdî bil-Özbekiyye bi-Mısır" ibaresi bulunmaktadır. Bu sayfada ayrıca yazar isminin sol tarafına tekrar kurum mührünün basıldığı görülmektedir. Kapak sayfasının ardından gelen iki sayfa boş bırakılmış, üçüncü sayfadan itibaren ise *Mukaddime* başlığıyla eserin esas metnine geçilmiştir. Sayfa düzeni klasik Osmanlı kitap düzenine uygun olarak sağdan sola olacak biçimde tertip edilmiştir. Bu yapısal ve fiziksel özellikler, eserin hem matbu kimliğini hem de dönemin basım ve kütüphane arşivleme uygulamalarını yansıtması bakımından dikkate değerdir.[129]

Eserin ikinci baskısı olan 1326 tarihli nüsha da tıpkı ilk baskıda olduğu gibi deri ciltle kaplanmış olup kapağın sağ üst köşesine "A III- 2466" numaralı yer etiketi yapıştırılmıştır. Bu uygulama, kütüphane envanter sistemine uygun bir biçimde eserin sınıflandırıldığını göstermektedir. Akabindeki sahifede kurum amblemiyle birlikte "Kayıt No: 43244" ve "Yer No: A III- 2466" bilgilerini içeren etiket yer almaktadır. Bu sayfayı takip eden iki sayfa boş bırakılmış, ardından eserin orijinal kapak sayfasına geçilmiştir. Kapak sayfasında, birinci baskıya benzer bir yerleşim tercih edilmekle birlikte bu nüshada eser ve yazar isminin hemen altına "İkinci tab'ı" ifadesi eklenmiştir.

[128]Bk.;https://kutuphane.ttk.gov.tr/search?field=vemode=normalvequery=T%C3%A2r%C3%AEh-i+Sultan+Mur%C3%A2d-%C4%B1+H%C3%A2mis+%2F+muharriri+Ahmed+S%C3%A2ib(Erişim 28.10.2024).

[129] Kurum tarafından eklenen kısımlar hariç eserde orijinal hali korunmuş yani Arap alfabesi kullanılmıştır. Bahsi geçen etiket ve mühürler ise eserin dijitale aktarılmadan önce kütüphane tarafından yapılan gerekli fişlemeleridir. Bk. https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=242709vedkymId=60204, (Erişim 28.10.2024).

Bu ibare, söz konusu metnin müellif tarafından gözden geçirilmiş veya yeniden neşre layık görülmüş olduğuna işaret etmektedir. Kapakta ayrıca, birinci baskıda olduğu gibi "Fî'âtı posta ücretiyle beraber üç frankdır" ifadesine de yer verilmiştir. Bu tekrar, eserin fiyatında herhangi bir değişiklik yapılmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. İkinci baskı kapak sayfasında ayrıca birinci baskıda yer almayan şu iki ifade bulunmaktadır: "Her hakkı mahfûzdur" ve "Mısır'da Hindiyye Matba'asında tab' olunmuşdur." Bu ibareler hem telif hakları bağlamında bir uyarı niteliği taşımakta hem de eserin neşir yeri ve matbaasına dair bilgileri teyit etmektedir. Bunun yanı sıra, yine kapak sayfasında yer alan bir damga ile "Şemseddin Günaltay'ın Türk Tarih Kurumu'na armağanıdır" ifadesine de yer verilmiştir. Bu damga, nüshanın kuruma nasıl intikal ettiğine dair önemli bir arşiv bilgisidir. Kapak sayfasını takip eden bir sayfa boş bırakılmış olup tıpkı birinci baskıda olduğu gibi üçüncü sayfadan itibaren eser *Mukaddime* bölümüyle başlamaktadır. Sayfa tertibi, yine klasik Osmanlı neşir geleneğine uygun olarak sağdan sola doğru düzenlenmiştir. Bu yönüyle ikinci baskı hem fiziksel hem de bibliyografik özellikleri bakımından birinci baskıya büyük ölçüde paralellik arz etmekle birlikte bazı özgün kayıt ve ibareler içermesi açısından ayrıca dikkatle değerlendirilmiştir.[130]

Eserin birinci baskısı toplam 304 sayfadan oluşurken 1326 tarihli ikinci baskı ise 239 sayfa ile sınırlıdır. Bu farkın eserin muhtevasından ziyade baskı tekniklerindeki farklılıktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim birinci baskıda her sahifede 17 satır yer almakta iken ikinci baskıda bu sayı 20 satıra çıkmıştır. Satır yoğunluğundaki bu artış, toplam sayfa sayısında azalmaya yol açmış, böylece muhtevada herhangi bir eksiltme yahut değişiklik yapılmaksızın eserin daha kullanışlı ve küçük boyutlu bir şekilde neşri mümkün olmuştur. Bu durum, dönemin matbaacılık uygulamaları ile birlikte okuma alışkanlıkları ve maliyet unsurları bakımından da dikkatle değerlendirilmesi gereken bir ayrıntı olarak öne çıkmaktadır.

3.6.1. Eserde Yer Verilen Konular

Müellif, daha önce kaleme aldığı eserlerinde de olduğu gibi *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserine de klasik tarih yazım geleneğine uygun olarak bir *Mukaddime* bölümüyle başlamıştır.[131] Bu giriş kısmı, okuyucuyu hem dönemin genel siyasî atmosferine hazırlamakta hem de müellifin yaklaşımını ve maksadını ortaya koymaktadır. Eser, bütünlüklü bir anlatım sunmak üzere sekiz bölüm hâlinde

[130] Kurum tarafından eklenen damgalar ve etiketler hariç eserin orijinal hali kullanılmıştır. Bk. https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=295334vedkymId=3097, (Erişim 28.10.2024).
[131] Eserin mukaddime bölümü 3-7. sayfalarda yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan*...

planlanmıştır. Her bölüm, belirli bir başlık altında toplanmış olup ilgili konular alt başlıklar hâlinde sıralanarak sistematik bir yapı içinde ele alınmıştır. Bu yapı eserin sadece anlatı değil, aynı zamanda analitik bir tarih metni olarak da kurgulandığını göstermektedir.

Birinci bölüm, *Sultan Murad Han Hazretleri'nin Cülûsları* başlığını taşımakta olup padişahın tahta çıkış süreci kronolojik ve çok boyutlu bir biçimde incelenmektedir. Bölümde öncelikle Sultan Murad'ın şahsiyetine dair biyografik bilgiler verilmiş, aldığı terbiye ve eğitim süreci ayrıntılı şekilde değerlendirilmiştir. Ardından amcası Sultan Abdülaziz'in saltanatı sırasında aralarındaki ilişkiler mercek altına alınmış, özellikle siyasî dengeler bağlamında bu ilişkinin etkilerine değinilmiştir. Ardından Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilme süreci ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Yeni padişaha yönelik olarak vükelâ ve ulemânın gerçekleştirdiği biat merasimi aktarılmış, bu süreçte Sultan Abdülaziz'in Topkapı Sarayı'na gönderilmesi ve Sultan Murad'ın Dolmabahçe Sarayı'na nakli tasvir edilmiştir. Ayrıca müellif, yalnızca idarî ve resmî yönüyle yetinmeyerek halkın padişah değişimine gösterdiği tepkiyi de ele almış, kamuoyunda doğan memnuniyeti tarihî bir gözlemle ortaya koymuştur. Bununla birlikte, söz konusu gelişmenin Avrupa basını ve kamuoyu nezdinde nasıl yankı bulduğu da ayrıca değerlendirilmiş, böylece dönemin iç ve dış siyasî algısı arasında bağ kurulmuştur.[132]

İkinci bölüm *On Dokuzuncı Asırda Şark Mes'elesine Bir Nazar* başlığı altında derlenmiştir. Bu bölümde, öncelikle XIX. yüzyıl öncesinde Osmanlı Devleti ile Düvel-i Muazzama olarak nitelendirilen dönemin büyük güçleri olan İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya arasındaki tarihî ilişkiler ele alınmaktadır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise I. Napolyon'un Rusya ile olan münasebetleri incelenmiş, bu çerçevede Viyana Konferansı ve konferansın uluslararası siyasete yansımaları değerlendirilmiştir. Kırım Muharebesi öncesinde yaşanan siyasî gelişmeler ayrıntılı biçimde aktarılmış, bu savaşın Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri irdelenmiştir. Fransa'nın uğradığı yenilginin ardından Almanya'nın Avrupa'da büyük bir güç hâline gelmesi ve bu bağlamda Prens Bismark'ın Şark Meselesi üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in saltanatı sonrasında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik benimsediği yeni politikalar değerlendirilmiştir. Lord Bikonsfild'in Şark Meselesi'ne karşı sergilediği muhalif tutum, İngiltere'nin Osmanlı nezdindeki sefiri Sir Henry Elliot'un Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri ve bu iki İngiliz devlet adamı arasındaki fikrî

[132] Eserin birinci bölümü, 8-29. sayfalar arasında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*

çatışmalar detaylandırılmıştır. Son olarak İngiltere Liberal Fırkası Başkanı Gladstone'un Osmanlı Devleti'ne karşı duyduğu açık husumet üzerinde durulmuştur.[133]

Üçüncü bölüm *Hal'den Sonra Merkez-i Hükûmet* başlığı altında bir araya getirilmiştir. Bu bölümde padişah değişikliğinin ardından Memâlik-i Mahrûse'nin genel durumu ele alınmaktadır. Yeni yönetim döneminde gerçekleştirilen yeniliklere dair çeşitli değerlendirmelere yer verilmiştir. Sultan Murad'ın mizacı ve şahsî nitelikleri üzerinde durulmuş, bu özelliklerin siyasî karar süreçlerine etkisi tartışılmıştır. Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Adliye Nazırı Midhat Paşa'nın devletin ıslahına yönelik fikirleri detaylı biçimde incelenmiştir. Bu bağlamda meşruti yönetimin sağlayacağı faydalara dair düşünceler de değerlendirilmiştir. Sultan Murad'ın tahta çıkışının ardından yayımlanan Hatt-ı Hümâyûnlar analiz edilmiştir. Ayrıca 12 Cemâziyelâhir 1293 (5 Temmuz 1876) tarihinde Sultan Murad'ın başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ oturumuna da yer verilmiştir. Bu oturumda Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa arasında cereyan eden fikir ayrılıkları ve tartışmalar bölümün önemli başlıkları arasında yer almaktadır.[134]

Dördüncü bölüm *Fâci'a-ı Sultan Abdülaziz* başlığı altında ele alınmıştır. Bu bölümde, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildikten sonra Topkapı Sarayı'na gönderilmesi süreci ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu gelişmenin ardından Sultan Abdülaziz'in halefi Sultan Murad'a hitaben kaleme aldığı mektup değerlendirilmiştir. Söz konusu mektup çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in içinde bulunduğu ruh hâli, yaşadığı derin üzüntü ve kaygılar ele alınmıştır. Sultan Abdülaziz'in vefatının gerçekleşme şekli ayrıntılı olarak aktarılmış, doktorların bu elim olaya dair hazırladıkları raporlar analiz edilmiştir. Ayrıca Sultan'ın ölümüne ilişkin farklı görüşler ile geçmişte yaşadığı bazı olaylar bağlamında yapılan yorumlara yer verilmiştir. Sultan Abdülaziz'in ölümünün intihar mı yoksa bir suikast sonucu mu gerçekleştiğine dair tartışmalar, dönemin siyasî atmosferiyle birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda, özellikle Mithat Paşa'nın olaya dair değerlendirmesi ve konuya ilişkin muhakemesi de bölümde önemli bir yer tutmaktadır. Son olarak yaşanan bu trajik olayın ilerleyen süreçte Osmanlı siyaseti üzerindeki etkileri tartışılmıştır.[135]

Beşinci bölüm *Devlet-i Aliyye Sırbiye ve Karadağ* başlığı altında derlenmiştir. Bu bölümde öncelikle Balkan vilayetlerinde meydana gelen isyan hareketleri ele alınmaktadır. Sırbistan tarihine dair genel bir çerçeve sunulmuş, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaaya yönelik genel yaklaşımı tartışılmıştır. Bu bağlamda Sultan III. Selim

[133] Eserin ikinci bölümü, 30-64. sayfalar arasında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*
[134] Eserin üçüncü bölümü, 65-104. sayfalar arasında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*
[135] Eserin dördüncü bölümü, 105-130. sayfalar arasında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*

döneminde bölgedeki siyasî ve idarî durum değerlendirilmiştir. Sırpların ilk isyan hareketleri ile Kara Giorgi (Yorgi) ve Miloş Obrenoviç'in bu süreçteki rolleri incelenmiştir. Ayrıca Sırbistan'ın zamanla ayrıcalıklı bir vilayet statüsü kazanmasına uzanan süreç ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Karadağ tarihine dair genel bir izahat sunulmuş, Sultan Abdülaziz dönemi sonuna kadar Karadağlıların Osmanlı Devleti'ne karşı sergilediği siyasî tutumlar değerlendirilmiştir. Bosna ve Hersek'teki isyanın Slav ahali üzerinde yarattığı duygusal ve siyasî etkiler analiz edilmiştir. Bu doğrultuda Prens Milan ve Prens Nikola'nın söz konusu ayaklanmalar üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Ayrıca Prens Milan'ın Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'ya hitaben yazdığı cüretkâr mektup ve bu mektubun ardından savaş ilanına giden süreç detaylandırılmıştır.[136]

Altıncı bölüm *Ahvâl-i İstanbul / Ser-'asker Hüseyin Avni Paşa'nın katli* başlığı altında toplanmıştır. Bu bölümde Sultan Murad'ın tahta çıkışını takip eden dönemde İstanbul'da hüküm süren kısa süreli sükûnet ortamı ele alınmaktadır. Sultan Murad adına yayımlanan hatt-ı hümâyûnun kamuoyundaki etkileri değerlendirilmiş, Sultan Abdülaziz'in vefatının toplumda ve siyasî çevrelerde oluşturduğu yansımalar incelenmiştir. Ahrâr-ı Osmâniye Cemiyeti'nin Abdülaziz'in vefatına dair tutumu, Namık Kemal Bey'in Sultan Murad'a yönelik yaklaşımı ve desteği üzerinde durulmuştur. Ayrıca dönemin hükûmeti ile Matbû'ât-ı Osmaniye (Osmanlı basını) arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. Halk arasında Hüseyin Avni Paşa'ya yönelik artan tepki ve düşmanlık duygularına da dikkat çekilmiştir. Saray-ı Hümâyûn'un bu dönemdeki durumu tarihsel bağlamda ele alınmış, Hüseyin Avni Paşa'ya suikast düzenleyen Çerkes Hasan'ın hayat hikâyesi (hâl tercümesi) ve bu olaya nasıl sürüklendiği ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Cinayetin gerçekleşme biçimi, olayın detayları ve dönemin gazeteleri tarafından yürütülen gayriresmî soruşturmalar bölüm kapsamında incelenmiştir.[137]

Yedinci bölüm *Sırbiye ve Karadağ Muhârebesi* başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemindeki askerî gücü ve özellikle Vaka-i Hayriye sonrasında yeniden yapılandırılan askerî kurumlar ele alınmaktadır. Avrupalı devletlerin Osmanlı ordularına dair taşıdığı genel kanaatler analiz edilmiş, Sırbiye ve Karadağ savaşları öncesinde Osmanlı kamuoyunda ortaya çıkan tedirginlik ve askerî hazırlık süreci irdelenmiştir. Savaş alanında Osmanlı ve Sırp ordularının konumu ile silah ve donanım bakımından karşılaştırmalı durumu değerlendirilmiştir. Savaşın başlamasını takiben Sırp kuvvetlerinin Osmanlı

[136] Eserin beşinci bölümü, 131-164. sayfalar arasında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*
[137] Eserin altıncı bölümü, 165-193. sayfalar arasında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*

topraklarına yönelik gerçekleştirdiği saldırılar ele alınmıştır. Bu kapsamda Ak Palanka, Niş ve İzver Muharebeleri detaylı biçimde incelenmiş, söz konusu çatışmaların düşman birliklerinin ağır yenilgisiyle sonuçlandığı vurgulanmıştır. Aldıkları yenilgiler sonrası Sırp kuvvetlerinin taarruzdan savunmaya geçtikleri belirtilmiş, Zayçar (Zaychar) Muharebesi ve bu muharebenin Sırbistan üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Serdar Abdülkerim Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusunun Sırbistan içlerine doğru gerçekleştirdiği başarılı taarruz ve Knazevac (Knjazevac) şehrinin fethi ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Aleksinaç Kalesi'nin kuşatılması süreci değerlendirilmiştir. Karadağ cephesinde savaş meydanının genel durumu aktarılmış, bölgede cereyan eden çeşitli çapta muharebelere değinilmiştir. Buna ek olarak Ahmed Muhtar Paşa'nın Bilek Boğazı'na yönelik harekâtı neticesinde aldığı mağlubiyet ve Mahmud Hamdi Paşa'nın Medun Kalesi'nde uğradığı yenilgi de bölümde yer verilen önemli başlıklardandır.[138]

Son bölüm olan sekizinci bölüm ise *Sultan Murad'ın Hastalığıyla Hal'i ve Buna Müte'allik Teferru'ât* başlığı altında ele alınmıştır. Bu bölümde öncelikle Sultan Murad devrinde saray ve Bâb-ı Âlî arasındaki ilişkiler ile bu dönemde ortaya çıkan olumlu idarî uygulamalar ve bunların sonuçları değerlendirilmektedir. Sultan Murad'ın hastalığı ve bu hastalığın muhtemel kökenleri detaylı biçimde ele alınmıştır. Doktor Kapoleon'un (Capoleon) teşhis ve tedavi sürecinde izlediği hatalı yöntemler tartışılmış, hastalığın kamuoyundan gizlenmesine yönelik çabalar aktarılmıştır. Bu süreçte, General İgnatiyef'in siyasî entrikalarına da değinilmiş, Sultan Murad'ın sağlık durumuna ilişkin bilgilerin ifşa edilmesiyle birlikte İstanbul ve Avrupa kamuoyunda oluşan yankılar değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde veraset sisteminin işleyişi çerçevesinde, Sultan Murad'ın hastalığının ardından Şehzâde Abdülhamid Efendi tarafından yürütülen hazırlık süreci açıklanmıştır. Kamuoyunun saltanat değişikliğine olan eğilimi ile buna karşılık vükelânın (devlet erkânının) gösterdiği direnç analiz edilmiştir. Özellikle Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa ile Midhat Paşa'nın bu süreçteki kararlı ve etkili tutumları vurgulanmıştır. Şehzâde Abdülhamid Efendi'yi destekleyen Redîf Paşa, Damad Mahmud Paşa ve Cevdet Paşa'nın katkılarına yer verilmiştir. Sultan Murad'ın sağlık durumunun kötüleşmesiyle birlikte Viyana'dan Doktor Leidesdorf'un İstanbul'a davet edilmesi ve bu hekimin yaptığı muayene sonucunda hazırladığı resmî rapor ayrıntılı olarak sunulmuştur. Ardından, Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa ile Midhat Paşa'nın Şehzâde Abdülhamid Efendi ile görüşmeyi kabul etmeleri ve bu görüşmenin Muslu Çavuş Çiftliği'nde gerçekleşmesiyle sürecin nasıl neticelendiği açıklanmıştır.[139]

[138] Eserin yedinci bölümü, 194-251. sayfalar arasında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan*…
[139] Eserin sekizinci bölümü, 252-304. sayfalar arasında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan*…

3.6.2. Eserin Bölüm, Başlık ve İçerik Uyumu

Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis adlı eser, toplamda sekiz bölüm hâlinde yapılandırılmış olup bu yapısal kurgu eserin bütünlüğünü ve sistematik anlatımını destekler niteliktedir. Müellif, her bir ana bölümü açık ve belirgin başlıklarla sınıflandırmış; bu başlıkların hemen altında ise ilgili bölümlerde işlenecek konulara dair açıklayıcı nitelikte içerik maddelerine yer vermiştir. Bu yönüyle eser, okuyucunun konular arasında yön bulmasını kolaylaştıracak şekilde planlanmıştır. Ancak dikkat çekici bir husus olarak söz konusu içerik maddelerinin eserin içinde müstakil alt başlıklar hâlinde yer almadığı görülmektedir. Yani bölüm başlıklarının altında sıralanan bu maddeler yalnızca giriş niteliğinde sunulmuş, ilgili bölüm içerisinde bu maddelere herhangi bir alt başlık ya da ayrı bir yapısal unsur şeklinde dönüş yapılmamıştır. Bu durum, bahsi geçen maddelerin yalnızca bölüm muhteviyatına dair genel bir çerçeve sunma amacıyla kullanıldığını ortaya koymaktadır. Her ne kadar bu içerik maddeleri doğrudan yapısal bir alt başlık işlevi görmese de ana başlıklar ile altındaki açıklamalar arasında dikkate değer bir içerik uyumu gözetildiği anlaşılmaktadır. Müellifin bölümleri planlarken konuların sıralanışı ve aktarım biçimine ilişkin gösterdiği titizlik hem metnin iç tutarlılığını güçlendirmiş hem de tarihî olayların anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda eser, klasik Osmanlı tarih yazıcılığı geleneği ile modern anlatı düzeni arasında bir geçiş formu niteliği de taşımaktadır.

Eserde genel olarak sekiz ana bölüm başlığı kullanılmış olmakla birlikte, metin içerisinde belirli belgelerin veya özgün içeriklerin sunumu sırasında ayrıca işlevsel alt başlıkların da kullanıldığı görülmektedir. Bu başlıklar, esas bölüm yapısının dışında belgelerin dikkat çekici biçimde ayrıştırılması ve okuyucu tarafından kolaylıkla fark edilmesini sağlamak amacıyla tercih edilmiştir. Nitekim dördüncü bölüm olan *Fâci'a-yı Sultan Abdülaziz* başlığını takiben Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra Sultan V. Murad'a hitaben kaleme aldığı mektup, *Sûret-i Mektûb* başlığı altında metne dâhil edilmiştir. Aynı şekilde yine bu bölüm içerisinde Sultan Abdülaziz'in vefatına ilişkin doktorlar tarafından hazırlanan tıbbi rapor da *Sûret-i Rapor* başlığıyla sunulmuştur. Bu belgeler yalnızca tarihsel anlatıyı destekleyen unsurlar olarak değil, aynı zamanda müellifin anlatısını belge temelli kılma çabasının bir yansıması olarak değerlendirilmesini sağlamaktadır. Benzer şekilde altıncı bölüm olan *Ahvâl-i İstanbul / Ser'asker Hüseyin Avni Paşa'nın Katli* başlığının ardından, *Gazetelerin Tahkîkât Gayr-i Resmiyyesi* başlığı altında, Çerkes Hasan tarafından gerçekleştirilen suikasta ilişkin dönemin basın organlarında yer alan gayri resmî araştırma ve haberler aktarılmıştır. Bu başlıklandırma, yalnızca olayın aktarımını zenginleştirmekle kalmamış, aynı zamanda

müellifin dönemin basınına ne ölçüde önem verdiğini ve bu tür kaynakları tarihsel bir malzeme olarak değerlendirdiğini de göstermektedir. Bu tür ara başlıkların kullanımı, eserin klasik bölümleme düzeni dışında bir yapı unsuru olarak karşımıza çıkmakta; özellikle belge içerikli kısımlarda dikkatli bir ayrım ve özenli bir sunum tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, eserin sadece bir tarih anlatısı değil, aynı zamanda belgelere dayalı bir tarihî vesika niteliği de taşıdığını göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.[140]

3.6.3. Eserin Dili ve Yazımı

Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis adlı eserin dil ve üslup özellikleri, kaleme alındığı dönemin dil anlayışı göz önüne alındığında sade, anlaşılır ve okuyucuya doğrudan hitap eden bir anlatım tarzına dayanmaktadır. Müellif, dilin süsleyici ve ağır yapılarından mümkün olduğunca uzak durarak tarihî olayları açıklayıcı ve bilgilendirici bir üslupla sunmayı tercih etmiştir. Bu yaklaşım, eserin hem dönemin aydın kesimine hem de daha geniş okuyucu kitlesine hitap etme gayesi güttüğünü göstermektedir.

Anlatımda ağırlıklı olarak geçmiş zaman (-di) kipinin kullanıldığı görülmektedir. Bu kip çoğunlukla "...idi" şeklinde karşımıza çıkmakta; böylece anlatıma olayların vuku bulduğu zamana dair bir kesinlik ve açıklık kazandırılmaktadır. Bununla birlikte müellifin doğrudan tanık olmadığı veya başkalarından naklettiği hadiselerde, öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi olan "-mıştı / -mişti" kalıplarına yer verilmiştir. Bu kullanım biçimi, anlatılan olayların kaynağını işaret etme ve anlatımın güvenilirliğini artırma açısından dikkat çekicidir. Ayrıca eserde "-dır / -dir" gibi bildirme eklerinin yoğun olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu ekler, çoğunlukla cümlelere genel geçerlik, ihtimal veya kesinlik anlamı katarak anlatımın bilgi verme işlevini desteklemektedir. Müellifin bu tür ekleri sıklıkla tercih etmesi, nesnel ve tarafsız bir tarih anlatısı oluşturma çabasının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak Ahmed Saib Bey'in kullandığı dil ve anlatım tarzı, tarih yazımında yalnızca olayları aktarmakla kalmayıp okuyucunun anlayabileceği, takip edebileceği ve güven duyabileceği bir üslup oluşturma gayesini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda eser hem içerik hem de dil yönünden dönemi içinde dikkatle ve bilinçli bir tercihle kaleme alınmış bir tarih metni olarak öne çıkmaktadır.[141]

---

[140] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*

[141] Bildirme ekinin kesinlik ve ihtimal anlamlarında kullanılması ile gerçeğin veyahut durumun bildirilmesine yönelik kullanımına istinaden detaylı bilgi edinmek için Bk. Nazmiye Çelebi, "*Türkiye, Türkçesinde Bildirme Ekinin İşlevleri*" (Ed. N. Demir, F. Yıldırım). Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı, İçinde (s. 103-114). Adana, 2014, s. 109.

Müellif Ahmed Saib Bey'in yalnızca bilgi aktaran bir tarih anlatıcısı değil, aynı zamanda olaylara dair yorumlarını açıkça ifade eden bir düşünür kimliğiyle de öne çıktığı görülmektedir. Bu yönüyle eserin dili, yalnızca nesnel bir aktarımın ötesine geçmekte; müellifin düşünce dünyasını ve meseleye bakışını yansıtan yorumlayıcı ve öznel bir anlatım biçimini de barındırmaktadır. Zira metin içerisinde sıkça karşılaşılan "her ne ise", "her ne hâl ise" ve "heyhât" gibi ifadeler, anlatımda duygusal tonu ve yazarın olaylara verdiği tepkiyi yansıtan önemli örneklerdir. Bu tür ara sözler, anlatının yalnızca tarihsel bir çerçevede kalmayıp yazarın olaylara karşı kişisel yaklaşımını da sergilediğini göstermektedir. Bunun yanı sıra "fikrimizce", "fikrimizi izâh idelim", "sadede gelelim", "şöyle ki", "Şâyân-ı dikkat" "ber-vech-i âtî" (aşağıda görüleceği üzere) gibi kalıp ifadelerle müellif kimi zaman kendi görüşlerini belirtmiş, kimi zaman açıklamakta olduğu konuyu temellendirmiş ya da daha sade bir şekilde özetlemeye yönelmiştir. Bu tür ifadeler, hem okuyucunun dikkatini metin içindeki önemli noktalara çekmekte hem de yazarın düşünce akışını izlenebilir kılmaktadır. Bu anlatım biçimi, Ahmed Saib Bey'in tarih yazıcılığı anlayışında yorum ile bilginin iç içe geçtiği bir yaklaşımı benimsediğini ortaya koymaktadır. Söz konusu üslup, dönemin klasik tarih yazımı geleneğinde sıkça karşılaşılan retorik ögelerle birlikte yazarın olaylara kişisel yorumunu katma cesaretini de yansıtır. Böylece eser, yalnızca tarihî bir bilgi kaynağı olmanın ötesine geçerek aynı zamanda müellifin düşünsel ve ideolojik konumlanışını da yansıtan bir nitelik kazanmaktadır.

Eserin dilinde sade ve açık bir anlatım tercih edilmiş olunmakla birlikte yer yer dönemin edebî ve kültürel söylemine uygun olarak dinî ve geleneksel ifadelere de yer verildiği görülmektedir. Nitekim mukaddime bölümünün sonunda kullanılan Arapça kökenli "Ve minallahi't-tevfîk" (Başarı ancak Allah'ın yardımıyladır) ifadesi, yazarın metni duygu ve inanç boyutuyla da desteklediğini göstermektedir. Benzer şekilde Hüseyin Avni Paşa'nın cenazesine dair anlatımda parantez içinde geçen "Rahmetullâh-i 'aleyhimâ" ifadesi de merhuma duyulan saygıyı ve dinî merhamet dileğini yansıtmaktadır. Bu tür kalıplar, eserin anlatımında sadece tarihî değil, manevi ve kültürel bir derinliğin de gözetildiğini ortaya koymaktadır.[142]

Ahmed Saib Bey'in üslubunda, dönemin dil özellikleri doğrultusunda Arapça ve Farsça kökenli tamlamalara sıklıkla yer verildiği dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra, metin boyunca "anın" (onun), "ceneral" (general), "ele düşmek" (ele geçirmek) gibi o döneme özgü söyleyiş biçimleri ve gündelik dil unsurları da kullanılmıştır. Anlatımda canlılık ve etki yaratmak amacıyla ise deyimlere, halk söyleyişlerine ve söz sanatlarına

[142] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, 1322, s. 7 ve 190.

başvurulmuştur. Örneğin "alık alık bakmak", "kulak virmek", "burnı kanamaksızın" ve "rahmet okutmak" gibi ifadeler aracılığıyla eserin dili sadece bilgi verici değil, aynı zamanda betimleyici ve akıcı bir nitelik kazanmıştır. Bu yönüyle yazar, tarihsel olayları aktarırken aynı zamanda edebî bir üslup geliştirerek okuyucuya daha etkili bir anlatım sunmayı hedeflemiştir.[143]

Eserde zaman zaman imla kaynaklı bazı hatalar görülmekle birlikte eserin matbu olması nedeniyle bu hataların basım aşamasında mı yoksa yazarın yazımı sırasında mı meydana geldiği kesin olarak belirlenememektedir. Bu sebeple analiz kapsamında 1322 tarihli birinci baskıya ek olarak 1326 tarihli ikinci baskı da incelenmiş ve yazım hatalarının tespiti ile doğrulanması sağlanmıştır. İnceleme sonucunda, her iki baskı arasında içerik açısından bir farklılık bulunmazken yazınsal düzeyde küçük değişikliklerin varlığı dikkat çekmiştir. Örneğin, birinci baskıda Sultan Murad'a hitapta kullanılan "hazretleri" ifadesi ikinci baskıda yer almamıştır. Bu eksilmenin dönemde uygulanan basın yasakları ve resmi sansür uygulamalarından kaynaklanan çekinceler doğrultusunda gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Ayrıca 21. sayfadaki dipnotta ikinci baskıya "o konularda" ifadesinin eklenmiş olması da metindeki anlatımı güçlendirme çabası olarak değerlendirilebilir. Bu tür küçük farklılıklar, eserin yayımlandığı dönemin siyasî ve sosyal koşullarını yansıtarak metnin dil kullanımında belirli çekincelerin varlığına işaret etmektedir.[144]

Eserde noktalama işaretleriyle ilgili bazı eksikliklere rastlanmaktadır. Birinci baskıda, tamamlanmış cümlelerin sonunda nokta işaretlerinin kullanılmadığı örnekler görülmüştür. Örneğin, 1322 tarihli nüshanın 20. sayfasında yer alan "…son derce me'yûs oldı" ifadesi ile aynı sayfanın altıncı satırındaki "…hiçbir cevâb virmemişdi" cümlesinde nokta işareti bulunmamaktadır. Benzer şekilde, 21. sayfanın 7. satırındaki "…ağzına geleni söyledi", 22. sayfanın ikinci paragrafının sonundaki (8. satır) "…tehâlükle okunmağa başladı" ve 172. sayfanın 16. satırındaki "…istifâde itmek kalmış idi" cümlelerinin sonunda da nokta yer almamaktadır. Ayrıca 158. sayfanın 8. satırından başlayıp 159. sayfanın 16. satırında sona eren paragrafın sonunda tırnak işareti bulunmasına rağmen paragrafın başında tırnak işareti eksiktir. Söz konusu noktalama eksikliklerinin 1326 tarihli ikinci baskıda düzeltilmiş olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca 79. sayfanın 4. satırında yer alan "…ıslâhını arzû ider" ifadesinden sonra birinci

[143] Bunların haricinde "ceneral" ifadesi, 201. sayfanın 2. satırında "Jeneral" olarak yazılmıştır. Ancak yalnızca bir kez kullanıldığı için bunun bir yazım hatası olduğu değerlendirilmektedir. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, 1322.

[144] Eserin 1322 tarihli baskısında 12. sayfanın ikinci ve üçüncü paragraflarında yer alan metin, 1326 tarihli baskıda 10. sayfanın ikinci ve üçüncü paragraflarına (7. ve 12. satırlar) taşınmıştır. Ayrıca 1322 baskısındaki 21. sayfadaki dipnot, 1326 baskısında 18. sayfada bulunmaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…,* 1326.

baskıda virgül kullanılırken ikinci baskıda nokta işaretinin tercih edildiği gözlemlenmiştir. Bu durum, ikinci baskının dil ve yazım açısından daha titiz bir düzenlemeye tabi tutulduğunu göstermektedir.[145]

Eserde kelimelerin yazımında da bazı hatalar tespit edilmiştir. Bunlar, 27. sayfanın 9. satırında yer alan "virebildikleri" kelimesi "بيدكلرى ويره" şeklinde "ل" sesinin eksik yazılmasıyla dikkat çekmektedir. 37. sayfanın 11. satırında "cür'etleri" kelimesi "جرأئلرى" olarak yazılmıştır. 137. sayfanın 15. satırında "bunlar" kelimesi ise "ب" sesi yerine "ت" sesi kullanılarak "بوتلر" ifadesi yer almıştır. 169. sayfanın 2. satırında "boyacılığından" kelimesinde "بو" hecesi atlanmıştır. Aynı sayfanın 12. satırında "işidildi" kelimesi "ايشيلدى" biçiminde yazılmıştır. 174. sayfanın 8. satırında "pek" kelimesi 'يك' şeklinde, yani "پ" sesi yerine "ى" sesi kullanılmıştır. Aynı sayfanın 11. satırında ise "dahi" bağlacı "دخر" olarak yazılmıştır. 175. sayfanın 7. satırında "bilâ-pervâ" kelimesi "پلا" biçiminde yazılarak "ب" sesi yerine "پ" sesi kullanılmıştır. 176. sayfanın 8. satırında "mûcib" kelimesinde "ج" sesi yerine "چ" sesi kullanılmıştır. 253. sayfanın 15. satırı ile 256. sayfanın 9. ve 11. satırlarında "pâdişâh" kelimesinde "د" sesi eksik bırakılmıştır. 284. sayfanın 14. satırında "vâris" kelimesinde "ث" yerine "ت" sesi kullanılmıştır. 294. sayfanın 5. Satırında ise "â'id" kelimesinde "ئ" sesi yerine "ث" sesi kullanılmıştır. Bunların dışında bir de 114. sayfanın 8. satırında "kan" kelimesinin "ن" sesi yazım veya basım hatası olarak silinmiştir. Bahsedilen bu yazım ve basım hatalarının eserin 1326 tarihli ikinci baskısından kontrol edilerek düzeltilmesi yoluna gidilmiştir.[146]

Bazı yazım hatalarının ise her iki basımda da aynı şekilde yinelendiği tespit edilmiştir. Örneğin 22. sayfanın ilk satırında yer alan "müteveccihen", 40. sayfanın 13. satırında "kat'îyyen" ve 142. sayfanın 16. satırında ise "tatbikan" kelimelerinde her iki basımda da "ً" üstünlü tenvine yer verilmemiştir. Ayrıca 150. sayfanın 17. satırında bulunan "şimendüferleri" kelimesi "شمندولرفرى" şeklinde ve 217. sayfanın ilk satırında

[145] İlk basımda 21. sayfanın 7. satırı; 1326 basımlı nüshada 17. sayfa 13. satırına, 22. Sayfa ikinci paragraf; 18. sayfanın yine ikinci pargrafına (10. Satır), 27. sayfa; 22. sayfanın 11. satırına, 172. sayfa; 136. sayfa 2. satırına, 79. sayfa; 63. sayfanın 5. satırına, 158. sayfadaki bahsi geçen paragraf başı; 124. sayfanın 13. satırında karşılık gelmektedir. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…,* 1326.

[146] "virebildikleri sözcüğü ikinci basımda 22. sayfanın 10. satırındadır. 37. sayfadaki kelime; 30. sayfanın 2. satırında, 137. sayfadaki kelime; 108. sayfanın 12. satırında, 169. sayfanın 2. satırındaki kelime; 133. sayfanın 7. satırında ve 12. satırdaki kelime ise yine aynı sayfanın 17. satırında, 174. sayfanın 8. satırındaki kelime; 137. sayfanın 10. satırına ve 11. satırdaki bağlaç ise 14. satırda, 175. sayfadaki kelime; 138. sayfanın 5. satırında, 176. sayfadaki kelime;139. sayfanın 2. satırında, 253. sayfadaki kelime; 199. sayfanın 15. satırında, 256. sayfanın 9. ve 11. satırlarındaki kelimeler; 201. sayfanın 16. ve 17. satırlarında, 284. sayfadaki kelime; 223. sayfanın 17. satırında, 294. sayfadaki kelime; 231. sayfanın 2. satırında, 114. sayfadaki kelime; 90. sayfanın 12. satırında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…,*1326.

geçen "Babina Glava" mevkî "پابینا" "Pabina" olmak yazılmış olup bu yazım hatalarının da her iki baskıda tekrarlandığı belirlenmiştir.[147]

Eserde dikkat çeken bir diğer husus, bazı özel isimlerin veya yabancı kökenli kelimelerin hem Arap alfabesiyle hem de Latin alfabesiyle yazılmasıdır. Bu yöntemin özellikle Türkçe dışındaki sözcüklerin doğru telaffuzunu sağlama amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Örneğin 62. sayfanın 15. satırında yer alan "*Mac Cahan*" ismi, yanlış okunma ihtimaline karşı "قاهان ماق" şeklinde Arap harfleriyle de yazılmıştır. Bu kullanım sayesinde söz konusu ismin "*Mak Kahan*" şeklinde hatalı telaffuzu engellenmek istenmiştir. Benzer şekilde, metinde ilk kez geçen birçok özel isimde hem Latin hem Arap harfli yazıma yer verilmiş, sonraki kullanımlarda ise yalnızca Arap harfli biçim tercih edilmiştir. Bu yönteme örnek olarak "Dr Capoleon" ve "*Dr Leidersdorf*" isimleri gösterilebilir. Bu isimler eserde birçok kez geçmesine rağmen yalnızca ilk kullanımlarında Latin alfabesiyle yazılmıştır. Aynı yöntemle yazılmış diğer özel isimler arasında 61. sayfa dipnotundaki "*Md. Novicova*", 142. sayfa 7. satırdaki "*Brasnakas*", 219. sayfa 10. satırdaki "*Stratimoriviche*", 269. sayfa 9. satırdaki "*Dr Capoleon*", 276. sayfa 2. satırdaki "*Orlean*" ve 299. sayfa 3. satırdaki "*Dr Leidersdorf*" gibi örnekler sayılabilir. Bunun yanında 277. sayfanın 6. satırından itibaren Sultan Murad'ın sağlık durumuna dair bir Rus gazetesinde yayımlanan Fransızca bir metne de yer verilmiş, bu metin önce Latin harfleriyle orijinal dilinde sunulmuş, ardından "*tercümesi şudur*" ifadesiyle Arap harfleriyle Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Yine bazı örneklerde yalnızca Latin alfabesiyle yazıma yer verildiği görülmektedir. 119. sayfanın ilk satırında geçen Fransız gazetesi ismi "*Lancette*" ve 270. sayfanın 7. satırındaki "*État nerveuse*" (sinir durumu) ifadesi buna örnek teşkil etmektedir. Eserde ayrıca dipnotlarda başvuru kaynağı olarak gösterilen "*Mourad V. Cont. E. de Keratry*" adlı eserin ismi her defasında Latin harfleriyle verilmiştir. Ancak bu kaynağın yazımında bir standardın korunmadığı, dolayısıyla farklı biçimlerde aktarıldığı tespit edilmiştir. Örneğin, yazar ismi bazı yerlerde "*Keratry*" şeklinde doğru biçimiyle yazılırken bazı yerlerde seslendirilişine uygun şekilde "*Keratri*" olarak geçmektedir. Benzer biçimde "*Cont.*" unvanı zaman zaman "*Comp.*" şeklinde aktarılmış; padişah ismi de kimi yerlerde sadece "*Murad*", kimi yerlerde ise "*V. Murad*" biçiminde ifade edilmiştir.[148]

[147] İlk basımın 22. sayfanın ilk satırındaki sözcük; ikinci basımda 18. sayfanın 3. satırında, 40. sayfadaki sözcük; 32. sayfanın 13. satırında ve 142. sayfadaki sözcük; 112. Sayfanın 10. satırında ve 150. sayfadaki sözcük ise 118. sayfanın 15. satırında yer almaktadır. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*,1326.

[148] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan*…

Sonuç olarak eser genelinde tespit edilen noktalama ve imla hataları, sınırlı sayıda olup daha çok yazım ya da dizgi kaynaklı teknik kusurlar mahiyetindedir. Bu tür hataların metnin genel anlamını veya anlatım bütünlüğünü bozmadığı, dolayısıyla eserin içerik aktarımında ciddi bir sorun teşkil etmediği görülmektedir. Anlatımın bütünlüğü, fikirlerin akışı ve tarihsel olayların aktarımı açısından değerlendirildiğinde bu tür teknik eksikliklerin eserin bilimsel değerini zedelemediği sonucuna ulaşılmaktadır.

3.6.4. Eserin Kaynak Değeri

Bir eserin tarihî kaynak olarak kabul edilebilmesi, temel olarak iki ölçütü karşılamasına bağlıdır: Ya ele aldığı dönemde kaleme alınmış olması ya da doğrudan o döneme ait kaynaklardan istifade edilerek oluşturulmuş bulunmasıdır. Bu bağlamda, olayların yaşandığı dönemde yazılmış olan metinler "ana kaynak" olarak değerlendirilmektedir. Ana kaynaklar, söz konusu olaylara doğrudan tanıklık etmiş ya da gelişmeleri yakından izlemiş kişilerin kaleme aldığı eserlerdir. Eğer doğrudan ana kaynaklara ulaşılamazsa, bu kaynaklara dayanılarak oluşturulan ve olaylara zaman bakımından yakın bir perspektifle yaklaşan metinler "birinci elden kaynak" olarak kabul edilir. Vakanüvislerin hazırlamış olduğu tarih kitapları bu tür kaynaklara örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte birinci elden kaynaklara ulaşılamadığı durumlarda, bu metinlerden faydalanarak kaleme alınan eserler "ikinci elden kaynak" olarak değerlendirilir ve araştırmalarda belirli bir değer taşımaya devam ederler.[149] Dolayısıyla, tarihî bir konuyu sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için incelenen eserin hangi dönemde yazıldığını ve olaylara ne derece yakın olduğunu tespit etmek büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede, çalışmamıza konu olan *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserin kaleme alındığı zaman dilimi göz önünde bulundurularak eser, tarih yazıcılığı açısından değerlendirilmelidir.

Osmanlı Devleti'nde tarih yazıcılığının kurumsal bir nitelik kazanması, vakanüvislik müessesesinin ortaya çıkmasıyla mümkün olmuştur. Bu kurumun resmî tarihçileri olan vakanüvisler, devlet nezdinde tarihî olayları kayda geçirmekle görevlendirilmişlerdir. Söz konusu dönemde vakanüvislik görevini üstlenen kişi ise Ahmed Lütfi Efendi'dir. Lütfi Efendi, H. 1281 (1865) yılında Ahmed Cevad Paşa'dan görevi devralmış ve H. 1325 (1907) yılındaki vefatına kadar yaklaşık 41 yıl boyunca bu görevi kesintisiz biçimde sürdürmüştür. Ahmed Lütfi Efendi, selefi Cevdet Paşa'nın bıraktığı yerden yani H. 1241 (1825-1826) yılından itibaren tarihî olayları kayda geçirmiş ve bu çalışmasını 6 Cemâziyelevvel 1293 (30 Mayıs 1876) tarihine kadar

[149] Mübahat S. Kütükoğlu, Tarih Araştırmalarında Usûl, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1998, s. 17.

sürdürmüştür. Ayrıca Lütfi Efendi'nin müsvedde hâlinde kalmış olan ve henüz tam anlamıyla derlenmemiş bir başka çalışmasında da 12 Şâban 1293 (2 Eylül 1876) ile 1296 Ramazan'ı (Ağustos 1879) arasındaki döneme dair kayıtlar tuttuğu bilinmektedir.[150]

Söz konusu döneme ilişkin dikkat çeken hususlardan biri, Sultan V. Murad'ın tahta çıkışından Sultan II. Abdülhamid'in cülûsuna kadar geçen sürenin tarihî kayıtlar açısından boşluk teşkil etmesidir. Bu zaman aralığı, Osmanlı Devleti'nin resmî tarihçisi olan vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi tarafından kaleme alınmamış, dolayısıyla resmî vakayinamelerde yer bulamamıştır. Tam da bu tarihsel boşluk, Ahmed Saib Bey'in kaleme aldığı *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserin kapsadığı döneme tekabül etmektedir. Ahmed Saib, eserinin önsözünde Sultan V. Murad devrine dair yerli bir kaynak bulunmadığını ifade ederek bu çalışmayı yazma gerekçesini ortaya koymaktadır. Bu vurgu, müstakil olarak Sultan V. Murad dönemine odaklanan başka bir eserin bulunmadığına işaret etse de söz konusu tarih aralığının resmî tarih yazımında yer almamış olması, eserin kaynaklık değerini daha da artırmaktadır. Bu bağlamda *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*, yalnızca içerdiği bilgiler açısından değil, aynı zamanda Osmanlı tarih yazımındaki boşluğu doldurması bakımından da önemli bir konuma sahiptir.

Elbette *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserin dönem için tek kaynak olduğu yönündeki bir değerlendirme isabetli olmayacaktır. Nitekim Ahmed Midhat Efendi'nin *Üss-i İnkılâb* adlı eserinde de benzer konulara yer verilmiştir. Ayrıca bu eser, Ahmed Saib Bey'in yararlandığı kaynaklar arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra Cevdet Paşa'nın vakanüvislik görevini Ahmed Lütfi Efendi'ye devrettikten sonra kaleme aldığı *Tezâkir* adlı hatırat niteliğindeki eseri ile Sultan II. Abdülhamid'in sözlü talimatı üzerine hazırlayıp kendisine sunduğu *Ma'rûzât* adlı çalışmasında da bu döneme ilişkin çeşitli bilgilere yer verilmektedir. Cevdet Paşa'nın bu iki eseri birinci elden kaynak olarak değerlendirildiğinde, *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* ise içerdiği bilgiler itibarıyla ikinci elden bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ancak Ahmed Saib Bey'in, eserini kaleme

[150] Lütfi Efendi'nin vakayinamesi toplam 15 ciltten oluşmakta ve bir de yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere müsveddeler halinde İstanbul Arkeoloji Müzesi kitaplığında yer almaktadır. Kendisinden sonra Vakanüvisliğe getirilen Abdurrahman Şeref Bey yalnızca Lütfi tarihinin 8. cildine yapmış olduğu eklemelerle birlikte neşrini yapmış olduğu bilinmektedir. Bunların haricinde Lütfi efendinin tarih yazıcılığı Cevdet Paşa'ya kıyaslanarak resmi evraklar haricinde yoğunlukla *Takvim-i Vakâyi* baz alınarak yazılmış olması hususunda eleştirilere tabi tutulmaktadır. Buna istinaden eserinin 15. cildinin sonunda bu duruma açıklık getirmek istediği anlaşılmaktadır. Zira konuya dair devletin resmi dairelerinin kapılarının vakanüvislere açık olmadığı ve sadece resmi evraklar ile gazetelerin kulanılmasının yetersiz olduğu dile getirerek; "…söyleyen bilmez bilen söylemez kime gidersin, kimden malumat alırsın?" ifadelerini kullanarak serzenişte bulunmuş olduğu da dikkat çekmektedir.; Münir Aktepe, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993. Konuya dair başkaca bilgi için Bk.; Ferudun Emecen, Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. 9 (Yayınlayan Prof. Dr. M. Münir Aktepe), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, No.: 3130, İstanbul 1984 40+ S42. *Tarih Dergisi*, (34), 2001, s. 567-569; Aktepe, Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi ve Tarihi Hakkında Bazı Bilgiler, *Tarih Enstitüsü Dergisi,* sayı-10-11, İstanbul, 1979-1980, s.121-152.

alırken yalnızca yerli kaynaklarla yetinmeyip döneme ait yabancı kaynakları da dikkate alarak karşılaştırmalı bir yöntem izlemesi, eserin değerini önemli ölçüde artırmaktadır. Yazarın bu yöntemi bilinçli bir tercih olarak benimsediği ve özellikle eseri emsallerinden ayıran bir yön olarak vurguladığı görülmektedir. Bu çerçevede *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*, döneme ilişkin yapılacak herhangi bir araştırmada göz ardı edilemeyecek derecede önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.

4. "TÂRÎH-İ SULTAN MURAD-I HÂMİS" ADLI ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. Mukaddime

Bu bölüm, eserin ön sözü niteliğinde olup Ahmed Saib Bey'in eserin yazılış amacını dile getirdiği takdim kısmıdır. Tarihin bir bilim dalı olarak kabul görmesi, 19. yüzyıla denk gelmektedir. Yazar, tam da bu dönemde tarihin bir bilim dalı olarak insanların düşüncelerini açığa kavuşturma sorumluluğu taşıdığı görüşünü ileri sürerek eserine giriş yapmaktadır. Ayrıca toplumu kalkındıracak sosyal bilimler arasında yer alan tıp, askeriye, ziraat ve çiftçilik gibi alanlarda uzmanlaşmanın bu bilimlerin özüne vâkıf olmaktan geçtiğini ifade etmekte ve tarih bilimine hâkim olmanın bu alanların gelişmesi için bir ön koşul olduğunu vurgulamaktadır. Bu görüşünü ise her vatan evladının vatanın geleceği için bu ilme sahip olması gerektiği şartına bağlamaktadır.[151]

Müellif, dönemin halkının tarihi konularda pek de bilgi sahibi olmadığını ve hatta hükûmetin bu cehalete bilerek ve isteyerek sebep olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Çünkü bu dönem, Sultan Abdülhamid'in basın yasaklarıyla tanınan bir dönemi kapsamaktadır. Yazar, halkı manevî anlamda bir uyanışa götürebilecek yegâne yolun tarih bilmek olduğunu ifade etmekte ve mevcut olumsuzluklardan kurtulmak için tarihin doğru bir şekilde incelenip değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca bunun ancak tarafsız bir tarih yazıcılığı ile mümkün olabileceği görüşünü dile getirmektedir.[152]

Tarihsel bir olay hakkında yorum yapılabilmesi için öncelikle konuya dair öne sürülen kaynakların benzerlik ve farklılıklarının karşılaştırılması, incelenmesi ve sorgulanması gerekmektedir. Özellikle tarihte "tartışmalı konular" olarak adlandırılan olaylarla ilgili kanıt seçimine özen gösterilmesi önemlidir.[153] Bu bağlamda Ahmed Saib Bey, tarih ilminde yazılan eserlerin tarafsız bir şekilde ele alınması ve resmî belgelere dayandırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca tarih yazımında edinilen bilginin akıl ve bilgi süzgecinden geçirilerek kaleme alınmasının gerekliliğine dikkat çekmekte

---

[151] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 3.

[152] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 3-4; Dönemin basın politikalarına dair yapılan değerlendirmelerde, II. Abdülhamid devrinde sansür uygulamasının yalnızca sürdürüldüğü değil, aynı zamanda daha da katılaştırıldığı belirtilmektedir. Öyle ki, Sultan V. Murad'ın isminin açıkça zikredilmesine dahi müsaade edilmemiş; örneğin II. Murad tarafından yaptırılan bir caminin restorasyonuna dair haberde, "Fatih Sultan Mehmed Han Hazretlerinin cennetmekân babasının camii" ifadesi kullanılarak "Murad" adı özellikle metinden uzak tutulmuştur. Bk. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev., Boğaç Babür Turna, Ankara; Arkadaş Yayıevi, 2022, s. 254-255.

[153] Murat Keçe, Tarihsel Düşünme Becerileri ile Tarih Okuryazarlığı Becerilerinin Karşılaştırılması, *Karadeniz Sosyal Bilimlar Dergisi*, 7 (03), 2015, s. 110; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 5-6.

ve buna riayet edilmediği takdirde ortaya çıkan eserin yalnızca edebî bir metin olarak değerlendirilebileceğini ifade etmektedir.[154]

Ahmed Saib Bey, tarih ilminin mahiyetine ve uygulanması gereken yöntemlere dair değerlendirmelerde bulunduktan sonra dönemin siyasî ve toplumsal kısıtlamalarına rağmen *Vak'a-i Sultan Abdülaziz* adlı eserini kaleme alma cesaretini gösterdiğini ifade etmektedir. Bu ilk çalışmanın kamuoyunda büyük bir ilgiyle karşılanması, müellifin tarih yazımına yönelik teşebbüslerini teşvik etmiş ve onu *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eserini telif etmeye sevk etmiştir. Böylelikle yazar, söz konusu eserin kaleme alınış gerekçesini hem şahsi bir tecrübe hem de kamuoyundan gelen teveccühle temellendirmiştir.[155]

Müellif, kaleme almış olduğu bu eserin Osmanlı tarihi adına yalnızca üç aylık kısa bir zaman zarfını ele aldığı ifadelerine yer vermekte ancak eserin konusunun süresel manada büyük bir önem teşkil etmemesinden ziyade yaşanılan olayalar açısından hatırı sayılır bir kıymette hasıl olduğunun da altını çizmektedir. Dolayısıyla dönemin aydınlatılmasının ne denli mühim olduğu hususuna dikkat çekmek istemektedir. Keza bu dönem, yukarıda söz ettiğimiz "tartışmalı konular"ı ile meşhur bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca eserde ele alınan döneme dair Osmanlı tarihinde başkaca bir eser olmamasının kendisini bu eseri yazmaya sevk eden diğer bir sebep olduğunun vurgusunu yapmaktadır. Böylelikle eserin dönemin tarihini yansıtmak adına taşımakta olduğu ehemmiyetten bahsedilmektedir. Keza eserinde Osmanlı kaynaklarınca pek yer verilmeyen lakin yabancı kaynaklarda kendisine yer bulan bazı hususlara da açıklık getirdiği ifadeleri ile de bu görüşünü pekiştirmektedir.[156]

Ahmed Saib, eseri için bahsi geçen dönemi tam manasıyla aydınlatmak hususunda tek başına yeterli olmasa dahi gelecekteki tarihçiler için mihver bir kaynak olma özelliği taşıdığı yönündeki ifadelerini kullanarak eserin asıl yazış gayesini belirtmek istemiştir. Keza şahsının yaptığı incelemeler ve muhakemelerin kesinlikle doğru olduğu iddiasını taşımadığını belirtmekten çekinmeyen yazar, ufak tefek bazı hataları varsa da bu eksikliklerin zaman mefhumu sayesinde muhakkak revize edileceği yönündeki görüşü ile de tarihin zamanla yeni bulgu ve belgeler vasıtasıyla değişebilir olması hususuna da ayrıca vurgu yaptığı sonucuna varılmaktadır.[157]

[154] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 4-5.
[155] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 5-6.
[156] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 6.
[157] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 6-7.

4.2. Sultan Murad Han Hazretleri'nin Cülûsları (I. Bölüm)

Eserin bu bölümünde Sultan V. Murad'ın biyografisine yer verilmekte, kişisel mizacı, ahlaki özellikleri ve karakter yapısı ayrıntılandırılmaktadır. Bunun yanı sıra amcası Sultan Abdülaziz ile olan ilişkisi, kısmen rekabetçi bir çerçevede değerlendirilmektedir. Devamında her ne kadar bir önceki eserde daha ayrıntılı ele alınmış olsa da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilme sürecine yeniden yer verilmiştir. Bu kısımda olaylar özetlenmekle birlikte yeni bir bağlam içinde yeniden yorumlanmıştır. Ardından Sultan V. Murad'ın biat süreci anlatılmakta ve bu çerçevede halkın yeni padişaha yönelik yaklaşımı, özellikle tasvirler ve olay analizleri aracılığıyla ortaya koyulmaktadır. Sultan Abdülaziz'in Dolmabahçe Sarayı'na nakli süreci ise daha yüzeysel biçimde ele alınmakta, bununla birlikte padişah değişiminin kamuoyunda genel olarak memnuniyetle karşılandığı vurgulanmaktadır.

Sultan V. Murad'ın hayat hikâyesine öznel bir bakışla geniş biçimde yer verilmektedir. Bu bağlamda padişahın kimliği, çocukluk dönemi, aldığı eğitim ve çevresi tarafından nasıl bir kişilik olarak tanındığına ilişkin ayrıntılı bilgiler sunulmuştur. Padişahın doğum tarihi 21 Eylül 1256 (1840) olarak belirtilmiştir.[158] Babası Sultan Abdülhamid, Sultan Murad'ın parlak zekâsını fark ederek daha küçük yaşlarda, henüz öğrenim çağına girmeden tahsil hayatına başlamasına önayak olmuştur. Bu bağlamda ilk olarak Ferid Efendi ve Ömer Efendi'nin derslerine tabi tutulduğu, daha sonra ise Arapça ve dinî bilgiler konusunda Şeyh Hafız Efendi'den eğitim aldığı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra farklı hocalardan hesap, geometri ve resim dersleri aldığı da belirtilmektedir. On dört yaşına geldiğinde, Kâmil Paşa ve Mösyö Garde'den Fransızca eğitimi aldığı ancak bu dili konuşma konusunda eksiklikleri olduğu vurgulanmıştır. Bu eksikliğin nedeni, yoğun bir şekilde pratik yapamamış olması olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca şehzadenin Avrupa prensleri gibi müzik eğitimi aldığı, bu eğitimleri Guatelli Paşa ve Mösyö Lombardi'den aldığı bilgilerine yer verilmiştir. Hatta müziğe olan yatkınlığının oldukça yüksek olduğu ve bazı Türkçe sözlere beste yaptığı da belirtilmiştir.[159]

Eğitim hayatını anlattıktan sonra amcası Sultan Abdülaziz ile olan ilişkisine değinmiştir. Gerekli eğitimi aldıktan sonra 1274'te (1857-58) amcası Sultan Abdülaziz ile birlikte Avrupa seyahatine çıktığı ve bu seyahate Şehzâde Abdülhamid ile diğer kardeşlerinin de eşlik ettiği belirtilmiştir. Bu seyahat sırasında, fazilet ve olgunluğu ile

[158] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 8; Ahmed Cevdet Paşa, 17. tezkiresinde, Sultan Abdülmecid'in ikinci çocuğu olması dolayısıyla ilk veliahtı olan Mehmed Murad Efendi'nin, 256 yılı Recep ayının 25'inde (miladi 22 Eylül 1840) doğduğunu belirtmektedir. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Devlet Yönetimi Tezâkir*, (2. Baskı), Haz. Seyit Ali Kahraman, Cilt 2 (tezkire no:15-20), İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021, s. 95.

[159] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 8-9.

başta Fransa İmparatoru Üçüncü Napolyon ve Alman İmparatoru Gilyom olmak üzere birçok Avrupa prensinin dikkatini çekmiştir. Ancak bu ilginin amcası tarafından kıskançlıkla karşılandığı ve onu İstanbul'a geri göndermek istediği ifade edilmiştir. Fakat Fuad ve Ali Paşaların ricaları ile Avrupa hükümdarları nazarında olumsuz etki yaratacağı yönündeki tehditkâr söylemleri sayesinde Sultan, bu fikirden vazgeçirilmiştir. Ayrıca bu kıskançlıklar nedeniyle Avrupa dönüşü Üsküdar'da Kazıköy yakınlarındaki Kurbağalıdere'deki köşke gönderildiği ve mümkün olduğunca az insanla iletişim kurmasına izin verilmediği, dolayısıyla yalnızlığa mahkûm edildiği söylenmektedir.[160]

Kurbağalıdere'de geçirdiği sürgün yıllarında Sultan Murad'ın yaşadığı yalnızlığı, mimariye duyduğu ilgiyle telafi etmeye çalıştığı; hatta mimarlık mesleğine yönelik bu ilgisini "Hanedân-ı Osmanî'ye mensup olmasaydım, mutlaka mimar olurdum." şeklindeki ifadesiyle ortaya koyduğu belirtilmektedir. Buna rağmen gelecekte vatan hizmetinde bulunma idealini sürdürdüğü ve bu çerçevede özellikle Namık Kemal ile samimi bir dostluk geliştirdiği aktarılmaktadır. Şairlerle kurduğu bu ilişkilerin dönemin siyasî ortamı ve sansür rejimi dikkate alındığında dikkate değer olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim "Yeni Osmanlılar" olarak bilinen meşrutiyet yanlısı fikir adamlarıyla görüşmesine izin verilmiş olması, içinde bulunduğu sürgün koşullarına rağmen siyasî bir umudun devam ettiğine işaret etmektedir. Ayrıca Sultan Abdülaziz dönemi yönetimi ile Sultan Abdülhamid dönemi arasında bir karşılaştırma yapılmakta, her ne kadar Sultan Abdülaziz'in yönetimi Sultan Abdülhamid kadar baskıcı görülmese de otoriter özellikler taşıdığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte Sultan Abdülaziz'in veliaht Murad'ın gelecekteki potansiyel rolünü göz ardı etmediği de ima edilmektedir.[161]

---

[160] Eserde dönemin basın yasaklarına rağmen, Abdülhamid döneminden söz edilirken "Hala belasını çekmekte olduğumuz kahır pençesi ve baskısıyla inlemekte olduğumuz…" gibi ifadelerle eleştiride bulunulduğu görülmektedir. Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 10-11; Ayrıca Şehzâde Murad'ın çocukluğunda Sultan Abdülmecid döneminde Osmanlı toprakları içinde yaptığı seyahatlerde padişaha refakat ettiğini gösteren kayıtlar vardır. Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, VII. Cilt, (6. Baskı), Ankara: TTK Basımevi, 2003, s. 352; Sultan Abdülmecid dönemindeki seyahatlere değinirken Ahmed Saib "Vâkâ‑i Sultan Abdülaziz" adlı eserinde 1867 yılında Paris'e doğru hareket edildiğini belirtmektedir. Ancak Saib, Tarih‑i Sultan Murad‑ı Hâmis adlı eserinde bu tarihi yanlışlıkla 1274 (1857/1858) olarak kaydetmiştir. Benzer biçimde, Ali Kemâlî Aksüt de Sultan Azîz'in Mısır ve Avrupa Seyahati adlı eserinde bu seyahatin 1867 yılında gerçekleştiğini doğrularken Nureddin Tevfik ve Hüseyin Hıfzı gibi yazarlar, Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis kaynağını esas alarak bu tarihi sehven yanlış aktarmışlardır. Bk. Ali Kemâlî Aksüt, *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul: Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, 1944, s. 80-99; Nureddin Tevfik, *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*, Kostantine: Karabet Matbaası,1324, s. 2.; Hüseyin Hıfzı, *Sultan Murad-ı Hamis Sebeb-i Hal'i*, İstanbul: Bab-ı Ali caddesinde 38 numaralı matbaa, 1326, s. 2.

[161] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 8-12; Jön Türklerin meşrutiyet fikrine yakınlıkları dolayısıyla Veliaht Murad Efendi'yi geleceğin meşrutiyet hükümdarı olarak gördükleri belirtilmektedir. Bu bağlamda, Namık Kemal ve Ziya Bey'in Murad Efendi ile Kurbağalıdere'deki köşkte Kanûn-ı Esâsî ve meşrutiyet üzerine yaptıkları görüşmeler dikkat çekmektedir. Ancak Yeni Osmanlıların asıl amacının meşruti yönetime geçiş olduğu, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek Murad Efendi'yi tahta çıkarmayı hedeflemedikleri; bu yöndeki şüphelerin ise söz konusu mülakatlardan kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bk. Haluk Şehsuvaroğlu, Sultan

Sultan V. Murad'ın en dikkat çekici niteliklerinden birinin farklı sosyal kesimlere eşit mesafede duran hoşgörülü yaklaşımı olduğu ifade edilmektedir. Bu tutumun şekillenmesinde, özellikle Avrupa seyahati sırasında edindiği gözlemlerin etkili olduğu ileri sürülmektedir. Avrupa'da geçirdiği süre boyunca, siyaset, edebiyat, fen bilimleri ve felsefe alanlarında çeşitli eserlerle temas kurduğu, bu vesileyle entelektüel bir birikim kazandığı ve bu birikimin bireysel düşünce dünyasında hürriyet, adalet ve eğitim merkezli bir anlayışın gelişmesine katkı sağladığı belirtilmektedir. Bu özelliklerinin Sultan'ı yabancı çevreler ve Hristiyan cemaatler nezdinde saygı duyulan bir figür hâline getirdiği belirtilmektedir. Öte yandan Sultan Abdülaziz döneminde veraset sistemine yönelik değişiklik girişimleri eleştirel bir üslupla ele alınmaktadır. Bu bağlamda söz konusu teşebbüsler "bozuk fikirler" ve "batıl emeller" şeklinde nitelendirilmekte; böyle bir müdahalenin sadece iç kamuoyunda değil, özellikle gayrimüslim topluluklar arasında da hoşnutsuzluk yaratacağı ve başarısızlıkla sonuçlanacağı öngörülmektedir.[162]

Sultan Abdülaziz'in veraset sisteminde değişiklik yaparak Veliaht Şehzâde Murad'ı taht dışında bırakmayı amaçladığı ve bu doğrultuda Rusya'nın İstanbul Sefiri İgnatiyef aracılığıyla Kazak askerlerini şehre getirtmek istediği yönünde bazı iddiaların ortaya atıldığı belirtilmektedir. Her ne kadar bu rivayetlerin doğruluğu kesin olarak teyit edilemese de dönemin bazı uygulamaları bu düşünceyi destekleyici nitelikte yorumlanmaktadır. Nitekim Sultan Abdülmecid'in şehzâdelerini Beşiktaş Sarayı'na yerleştirdiği ve özellikle Şehzade Murad'ın yoğun bir gözetim altında tutulduğu, kimseyle görüştürülmediği aktarılmaktadır. Söz konusu uygulamaların muhtemel bir veraset değişikliğine dair hazırlıkların işareti olarak değerlendirilebileceği ifade edilmektedir. Ayrıca sarayda ortaya çıkan düzensiz yaşam koşullarının Şehzade Murad'ın fiziksel ve ruhsal sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yarattığına da dikkat çekilmektedir.[163]

Sultan Abdülaziz'in hal'inden önce özellikle özgürlük yanlısı çevrelerde, padişahın yönetiminden duyulan memnuniyetsizliğin giderek arttığı ve bu bağlamda

---

Aziz Hayatı Hal'i Ölümü, Naşiri: İbrahim Hilmi Çığıran, İstanbul: Hilmi Kitapevi, 1949, s. 46-47.; Ebuziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, haz. Yakup Öztürk, İstanbul: Kapı Yayınları, 2019, s. 319.

[162] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 12-13.

[163] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 13-14; Sultan Abdülaziz'in veraset sistemini değiştirerek oğlunu tahta çıkarmak istediği ve bu doğrultuda hazırlıklara başladığı, Kazak askerlerinin İstanbul'a getirileceğine dair iddiaların tarihî gerçekliğe dayanmasa da kamuoyunda böyle bir algının oluştuğu ifade edilmektedir. Padişahın kendi ordusuna ve halkına olan güvenini kaybettiğine dair değerlendirmelerle birlikte Rusya'dan otuz bin ila kırk bin Moskof askerinin Dersaadet'e sevk edileceği yönündeki söylentilerin halk arasında geniş biçimde yayıldığı da belirtilmektedir. Bk. Ahmet Mithat Efendi, Üss-i İnkılap, Haz., İdris Nebi Uysal, İstanbul;Dergah Yayınları, 2013, s.141; Roderiric H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, C. 2, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Papirüs Yayınları, 1997, s. 9-10; Erdoğan Tokmakçıoğlu, *Osmanlı İmparotorluu'nda İsyanlar*, İstanbul: Geçit Yayınları,2006, s.286; Arzu Terzi, *Sarayda İktidar Mücadelesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 67.; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s.141; Edhem Eldem, *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları: V. Murad ve Cléanthi Scalieri*, I. cilt, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 12.

kurtuluşun Şehzade Murad'ın tahta geçmesiyle mümkün olacağına dair bir kanaatin oluştuğu ifade edilmektedir. Bu dönemde, Sultan Abdülaziz'in selamlık törenlerinden birinde bir kargaşa çıkarılarak tahtın Murad'a devredilmesi yönündeki söylentilerin İstanbul'un farklı semtlerinde dile getirildiğinden bahsedilmektedir. Her ne kadar bu iddiaların gerçekliği kesin biçimde ortaya konulamasa da bu tür bir girişimin sıradan kimseler tarafından tasarlanmasının güç olduğu yönünde değerlendirmeler de yapılmaktadır. Tüm bu anlatılar, dönemin toplumsal atmosferinde bir değişim arzusunun hâkim olduğu ve halkın siyasî dönüşümler konusunda harekete geçmeye hazır bir ruh hâlinde bulunduğuna işaret etmektedir.[164]

Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra halk arasında oluşan genel kanaatin ardından devlet erkânının yeni padişaha biat sürecine dair ayrıntılara yer verilmektedir. Buna göre hal'in gerçekleştiği geceden itibaren Heyet-i Vükelâ'nın Sadrazam konağında bir araya geldiği, askerî erkânın kendilerine tevdi edilen görevleri yerine getirmeye başladığı ve vükelânın da İstanbul'daki önde gelen rical ve ulemaya sabah erken saatlerde toplanmaları yönünde davet gönderdiği aktarılmaktadır. Bu süreçte, Bâb-ı Seraskerî'de hem Müslüman hem de gayrimüslim devlet adamlarının sabaha kadar bir araya gelerek yeni padişahın teşrifini bekledikleri ve olayın oldukça heyecanlı bir atmosferde cereyan ettiği vurgulanmaktadır. Sultan Murad'ın Bâb-ı Seraskerî'ye teşrifinden sonra kendisine tahsis edilen padişah dairesinin açıldığı ve akabinde hal' kararını içeren mazbata ile Şeyhülislam Hayrullah Efendi tarafından verilen fetvanın sırasıyla okunduğu ifade edilmektedir. Devamında protokol düzenine riayet edilerek rütbe ve mevkîlerine göre Sadrazamdan başlamak üzere tüm üst düzey görevlilerin yeni padişaha biat ettikleri belirtilmektedir. Biat merasiminin hemen ardından Heyet-i Vükelâ'nın toplanarak bazı önemli meseleleri müzakere ettiği, ilk iş olarak ise Sadrazam Rüşdü Paşa'nın sadaret mührünü Sultan Abdülaziz'e geri gönderttiği ifade edilmektedir. Son olarak Sultan V. Murad'ın tahta çıktığına dair iradenin hem İstanbul'da hem de taşrada ilân edildiği aktarılmaktadır.[165]

---

[164] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 14-15; Öte yandan Şehsuvaroğlu, Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin Efendi'yi veliaht yapma yönünde bir niyetinin bulunmadığını ifade etmektedir. Mahmud Nedim Paşa'nın bu doğrultudaki telkinlerine rağmen padişahın böyle bir düşüncesi olmadığı vurgulanmakta, söz konusu iddiaların ise asılsız ve kuruntudan ibaret söylentiler olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bu tür rivayetlerin Jön Türkler tarafından halkın genel kanaatini etkilemek amacıyla yaygınlaştırıldığı ileri sürülmektedir. Bk. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz Hayatı…*, s. 46-47.

[165] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 15-16; Ahmed Saib'in herkesin kolaylıkla biat ettikleri yönündeki görüşünün aksine döneme dair bazı kaynaklarda, Namık Paşa ile Şerif Abdülmuttalip Efendi gibi şahsiyetlerin biat törenine davet edildiği ancak Abdülmuttalip Efendi'nin eski Sultan'ın ne mecnûn ne de kaldırılması gereken biri olmadığı yönünde itirazlarda bulunduğu kaydedilmektedir. Buna rağmen veraset değişikliği düşüncesini destekleyen fetvanın sunulması ile biata zorunlu şekilde muvafakat edildiği, törende Avni Paşa'nın "Abdülmuttalip Efendi, az kaldı ki işi çekişmeye götürecekti" demeci verdiği aktarılmaktadır. Ayrıca Namık Kemal Bey'in şartlı olarak biat etmek istediği fakat Osmanlı biat geleneği ve halkın toplanması nedeniyle kabul ettiği ifade edilmektedir. Bu rivayetlere dair farklı kaynaklarda yazı ve tarih hataları bulunduğu gibi Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin fetvasının Sultan Abdülaziz ve Sultan Murad'ın hal' meselesinde

Sultan V. Murad'ın tahta çıkışı sürecinde, henüz saray yolundayken Hüseyin Avni Paşa'nın İstanbul'un Tophane semtinde arabasını durdurarak nöbetçilere yüz bir parça cülus topu atılması yönünde talimat verdiği belirtilmektedir. Bu uygulama sayesinde halkın büyük bir kısmının resmî ilandan saatler önce tahta çıkış haberinden haberdar olduğu ifade edilmektedir. Başlangıçta atılan topların anlamını kavrayamayan halkın, bunların cülus topu olduğunu fark etmesiyle birlikte sokaklara döküldüğü ve olayın hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler tarafından sevinçle karşılandığı aktarılmaktadır. Söz konusu sevincin toplumda genel bir memnuniyeti yansıttığı ve bu durumun halkın yüzündeki tebessümle somutlaştığı vurgulanmaktadır. Sultan Abdülaziz döneminin özellikle son yıllarında yaşanan olumsuzlukların yarattığı genel hoşnutsuzluğun ardından Sultan V. Murad'ın tahta çıkışıyla birlikte toplumda bir umut ve yenilik beklentisinin oluştuğu, bu nedenle gözlemlenen coşkunun halkın iyimserliğinin bir tezahürü olduğu değerlendirmesi yapılmaktadır.[166]

Sultan V. Murad'ın tahta çıkışı sırasında, İstanbul'daki yabancı sefirlerin bu gelişmeden habersiz oldukları ve padişah değişikliğini cülus toplarının sesiyle öğrendikleri ifade edilmektedir. Bu bağlamda, Rusya Sefiri İgnatiyef'in olay gecesi Büyükdere'deki sefarethanede arkadaşlarıyla keyifli bir şekilde şakalaşarak kâğıt oynadığı sırada top seslerini duyduğu ve durumu ancak bu şekilde fark ettiği aktarılmaktadır. İgnatiyef'in Sultan Murad'ın tahta çıktığını öğrenince büyük bir şaşkınlık ve öfke yaşadığı, önce olayı inkâr ettiği, ardından Sadullah Efendi'nin kendisine bilgi vermesi üzerine sert bir tepki gösterdiği bildirilmektedir. İgnatiyef'in bu süreci bir "cinayet" olarak nitelendirdiği ve Avrupa devletlerinin, özellikle de Rusya'nın, padişahın bu şekilde tahttan indirilmesini kabul etmeyeceği yönünde görüş

---

kullanıldığı, biat töreninin Divan yerine kanepeye oturtularak gerçekleştirildiği; katılımcı devlet görevlilerinin tam olması gibi unsurlar da zikredilmektedir. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât)*, haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2022, s.248-249; Nureddin Tevfik, *Sultan Aziz'in Hal'i ve İntiharı*, Kostentine: Karabet Matbaası, 1324, s. 15-16.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021, s.51; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s.147. Şeyhülislam Hayrullah Efendi: Osmanlı Devleti'nin 113. şeyhülislamı olan Hayrullah Efendi'nin bu makama iki kez getirildiği bilinmektedir. 1834 yılında doğan Hayrullah Efendi, sahil yoklamacısı olarak görev yapan Hamdullah Efendi'nin oğludur. Kur'an-ı Kerim'i güzel okuyuşu sayesinde Sultan Abdülmecid tarafından henüz genç yaşta ikinci imamlık görevine atanmış ve bu vazifeyi yaklaşık on üç yıl boyunca sürdürmüştür. Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra birinci imamlığa yükselmiş; ayrıca padişahın Mısır ve Avrupa seyahatlerinde de kendisine eşlik etmiştir. Hayrullah Efendi, ilk kez 11 Haziran 1874'te şeyhülislamlığa getirilmiş, ancak bu görevde uzun süre kalmayarak 19 Temmuz 1874'te azledilmiştir. Daha sonra 12 Mayıs 1876 tarihinde ikinci kez bu makama atanmış; görevine ise 26 Temmuz 1877'de Sultan II. Abdülhamid tarafından son verilmiştir. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ardından Sultan Murad'ın cülusu ile ilgili fetvaların da Hayrullah Efendi tarafından verildiği kaynaklarda aktarılmaktadır. Öte yandan Lütfi Efendi'nin Yıldız Mahkemesi sürecinde sunduğu bir risalede, Abdülaziz'in hal' kararından ancak aynı gece haberdar olduğu yönünde bilgiler yer almaktadır. Bk. Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s.206-208.

[166] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 16-17; İstanbul halkının cülus toplarını heyecanla karşıladığına dair bilgiler için Bk. Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâb Yahut Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamis'in Cülusu*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1326, s. 59.; Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz Hayatı…*, s. 101.; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa...*, s. 50.

belirttiği belirtilmektedir. Sadullah Efendi'nin ise diplomatik nezaketi koruyarak Heyet-i Vükelâ adına sefirliklerin cülus törenine dair geleneksel uygulamaları yerine getirmesini talep ettiği, bu kapsamda sefarete ait gemilere padişahın tahta çıkışını simgeleyen sancakların çekilmesini istediği aktarılmaktadır. İgnatiyef bu talebi geri çevirmiş olsa da Sadullah Efendi diğer sefirliklere yönelmiş ve görevini sürdürmüştür. Başlangıçta bazı tereddütler yaşanmasına rağmen diğer sefirlerin kısa süre içinde sancak çekme geleneğini yerine getirdikleri ifade edilmektedir. Bu gelişmeler çerçevesinde yalnızca Rusya'nın resmi temsilcisinin cülusu tanımakta direndiği, diğer bazı devletlerin ise tahta çıkışı memnuniyetle karşıladıkları ileri sürülmektedir.[167]

Sultan V. Murad henüz Bâb-ı Seraskerî'deyken Heyet-i Vükelâ'nın Sultan Abdülaziz'i Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkarmak amacıyla yoğun bir çaba sarf ettiği belirtilmektedir. Bu gelişmenin ardından Sultan Abdülaziz'in hal' edildiğini duyduğunda verdiği tepkiler, olayın seyri doğrultusunda aktarılmaktadır. İlk bilgilendirmeyi validesinden alan Sultan Aziz'in Sultan Murad'ın Serasker Paşa ile birlikte İstanbul tarafına geçtiğini öğrendiği hâlde bir süre kararsızlık yaşadığı ifade edilmektedir. Ancak cülus toplarının sesini işitmesiyle birlikte bu kararsızlığın yerini derin bir üzüntüye bıraktığı dile getirilmektedir. Sultanın yakın çevresindekilerin aktarımlarına göre bu haber karşısında ilk anlarda donakaldığı, ardından hiçbir şey söylemeden salonda yürümeye başladığı belirtilmektedir. Etrafındakilerin teselli çabalarına karşılık vermeyen Sultan Abdülaziz'in denize bakan pencerelere yönelerek atlayacakmış gibi bir izlenim yaratmasının maiyeti arasında ciddi bir kaygı yarattığı vurgulanmaktadır. Bu durum, hal' sürecinin sultan üzerindeki psikolojik etkilerine dair önemli bir işaret olarak değerlendirilmekte, çevresindekilerin olası bir felaketi önlemek amacıyla pencere kenarlarında nöbet tuttukları ifade edilmektedir.[168]

---

[167] Sadullah Bey'den bahsedilirken parantez içinde "*Sonraları Viyana Sefareti'nde vefat eden Sadullah Paşa'dır.*" İfadesine yer verilerek Sadullah Bey'in kimliği açıklanmış ve olası bir karışıklığın önüne geçilmeye çalışıldığı gözlemlenmektedir. Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 17-19.; Şair, yazar ve siyasetçi kimliğiyle tanınan Sadullah Paşa, 1838 yılında Erzurum'da doğmuştur. Öğrenim hayatını tamamladıktan sonra 1852'de Maliye Varidat Kalemi'nde mülazım olarak göreve başlamış, ardından Tercüme Odası, Meclis-i Hazâin ve Mezahib müdürlüklerinde görev almıştır. Sonrasında Şura-yı Devlet Maarif Dairesi'nde başyardımcılık, Adliye Dairesi başyardımcılığı, Şura-yı Devlet azalığı ve başkâtipliği, Matbuat Müdürlüğü gibi çeşitli görevlerde bulunmuş; Divan-ı Hümayun tercümanlığı, Defterhane Nazırlığı gibi önemli vazifeleri üstlenmiştir. 1876'da önce Temyiz Mahkemesi Başkanlığına, ardından Ticaret Nazırlığı'na atanmış ve Sultan Murad'ın padişah olduğu dönemde ise Mabeyn Başkâtipliği görevini üstlenmiştir. Sultan Abdülhamid döneminde, ilk olarak Olağanüstü Komisyon başkanlığı yapmış, daha sonra 1877'de Berlin Büyükelçiliği'ne atanmış ve burada Ayestafanos Antlaşması ile Berlin Kongresi'nde delegelik yapmıştır. 1881'de vezirlik rütbesini almış ve 1883'te Viyana Büyükelçiliği görevini yürütürken özel hayatında yaşadığı zorlayıcı olaylara dayanamayarak intihar etmiştir. Bk. Uzunçarşılı, Viyana Büyük Elçisi Sâdullah Paşa'nın İntiharına Dair, *Belleten*, 14 (55), 1950, s. 420-421.; Öztuna, Rusya Sefiri İgnatiyef'in darbeyi sabahın kör karanlığında öğrendiğini ve darbenin kimler tarafından gerçekleştirildiğini tahmin etmek kaydıyla durumdan hoşnut kalmadığını zira durumu ülkeleri lehine çevirmek için çareler düşündüğünü belirtmiştir. Bk. Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1984, s. 74.

[168] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 19-20. Olay gecesi nöbetçi olan Mabeynci Fahri Bey'in askerî kapı önündeki kalabalığı başlangıçta bir ayaklanma sanarak anlamlandıramadığı ancak askerlerin saraya yönelmiş olmasıyla hareketin saray aleyhine olduğunu fark ettiği ve Sultan Abdülaziz'in sert mizacı nedeniyle durumu bildirmeye

Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesinden birkaç saat sonra Bâb-ı Seraskerî'den gönderilen ilk emir doğrultusunda, padişaha İstanbul tarafında yer alan Topkapı Sarayı'nda bir odanın tahsis edileceği bildirildiği ifade edilmektedir. Ancak Sultan Abdülaziz bu emre uymayacağını beyan etmiş, bunun üzerine Redif Paşa aracılığıyla aynı içerikte ikinci bir tebliğ yapılmıştır. Sultanın bu tebligata da olumsuz yanıt vermesi üzerine emrin her ne olursa olsun yerine getirileceğine dair tehditkâr bir dil kullanıldığı aktarılmaktadır. Bu gelişmelerin ardından Valide Sultan'ın öfkeyle dışarı çıkarak emre sert tepki verdiği, Redif Paşa'nın ise yalnızca görevini yerine getirmekte olduğunu ifade ederek Valide Sultan'ı teskin etmeye çalıştığı belirtilmektedir. Sürecin sonunda Sultan Abdülaziz'in bir süre sessizce pencereden dışarıyı izlediği, ardından hiçbir şey söylemeden kılıcını kuşanarak emre uyacağını bildirdiği kaydedilmektedir. Sonrasında oğlu Yusuf İzzeddin Paşa'nın refakatinde on çifte kayığa binerek yola çıktığı, diğer şehzadeler ile harem dairesinde bulunanların ise farklı kayıklarla Topkapı Sarayı'na doğru hareket ettikleri ifade edilmektedir.[169]

Sultan Abdülaziz'in Dolmabahçe Sarayı'ndan ayrıldığı haberinin alınmasının ardından Sultan Murad'ın belirli ölçüde rahatlama hissettiği ve beraberindeki protokol heyetiyle birlikte Sirkeci İstasyonu'na doğru hareket ettiği aktarılmaktadır. Bu gelişme, hal' sürecinin en gergin safhalarından birinin tamamlandığına işaret etmesi bakımından dikkat çekmektedir.[170]

Yeni padişahın tahta çıkışının İstanbul halkı tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandığı, cülus haberinin yayılmasının ardından Beyazıt Meydanı'ndan denize kadar uzanan güzergâh boyunca kalabalıkların toplandığı ifade edilmektedir. Protokolün harekete geçmesiyle birlikte, halkın "Padişahım çok yaşa" nidaları eşliğinde coşkulu gösteriler düzenlediği; bu sevincin, uzun süredir yaşanan siyasal ve toplumsal baskı

çekindiği belirtilmektedir. Bk. Süleyman Paşa, *a.g.e.*, 53.; Valide Sultan, top seslerini yangın sanarak uyarılmış, camdan bakıp "Bu yangın değildir, aslanımı hal ettiler." diyerek oğlunu uyandırdığından bahsedilir. Bk. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz Hayatı*…, s. 95.; Sultan Abdülaziz'in cülus toplarını yatağında saydığı ve yedinci topun ardından "*Ah! Bu toplar cülus topu olacaktır.*" dediği aktarılır. Bk. Nureddin Tevfik, *Sultan Aziz'in*…, s.20.; Ayrıca valide sultanın hatıratına göre, Sultan üç defa hal' edildiğini rüyasında gördüğünü ve "*Gökten Cebrail inse artık dönüş yoktur.*" diyerek sarayı terk etmek istediğini ifade etmiştir. Bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, Cilt I-II-III, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul: Berekât Yayınevi, 1983, s. 115-116.; Bundan başkaca Sultan Abdülaziz'in Hal'i öğrendiği vakit geçici bir delilik haline büründüğünü ileri sürülmektedir. Bk. Hüseyin Hıfzı, *Sultan Aziz Devri*, İstanbul: Bab-ı Ali caddesinde 38 numaralı matbaa, 1326, s. 26.

[169] Ahmed Saib, Sultan Abdülaziz'in Topkapı Sarayı'na nakli sürecinde ilk emre karşı çıktığını ve bu nedenle ikinci bir emrin tebliğ edildiğini ileri sürmektedir. Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan*…, s. 20-22.; Ancak döneme dair diğer kaynaklarda bu yönde bir ifadeye rastlanmamaktadır. Aksine, söz konusu kaynaklarda Sultan Abdülaziz'in durumu "kader" diyerek kabullendiği bilgisi öne çıkmaktadır. Bk.; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s.148.; Süleyman Paşa, *a.g.e.*, 57.; Mahmud Celaleddin Paşa da yine Abdülaziz'in itirazsız kabullendiğini belirtmekte ve ayrıca on çifte kayık değil, beş çifte kayık hazırlandığını aktarmaktadır. Bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 115.; Cevdet Paşa ise Sultan Abdülaziz'in sevk emrine itiraz etmediğini belirtmekle birlikte padişahın sarayı kuşatan askerlere hitaben "*Sizi teçhiz eden benim, silahlandıran benim. Birtakım hainlerin sözüne aldırmayınız.*" şeklinde konuştuğunu aktarmaktadır. Bk. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*…, Cilt 4, s. 186.

[170] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan*…, s. 22.

ortamından duyulan bıkkınlığın bir dışavurumu olarak yorumlanmaktadır. Sultan Murad'ın Sirkeci'de kendisine tahsis edilen yirmi dört çift saltanat kayığına binerek, sancaklarla donatılmış yerli ve yabancı gemilerin arasından geçerek resmî törene iştirak ettiği ve bu geçişin tahta çıkışın resmiyet kazandığı an olarak görüldüğü aktarılmaktadır. Aynı gün içerisinde Müslüman ve gayrimüslim tebaa mensuplarından ileri gelenlerin huzura kabul edilerek tebriklerinin alındığı da belirtilmiştir. Bu bağlamda yeni padişaha yönelik sevinç gösterileri yalnızca bir hükümdarın tahta çıkışı olarak değil, aynı zamanda Sultan Abdülaziz döneminin son yıllarında biriken hoşnutsuzluğun sona erdiğine dair kolektif bir beklenti ve rahatlamanın dışavurumu olarak ele alınmıştır. Bu bakımdan halkın ruh halini siyasal gelişmelerle ilişkilendirerek olaylar çok boyutlu bir tarihsel bağlamda sunmaktadır.[171]

Osmanlı tarihinde genellikle kan dökülmeden gerçekleşmeyen hal' uygulamalarının aksine bu hadisenin vükelânın ortak girişimi ve iyi niyetli tutumları sayesinde sükûnet içerisinde tamamlandığı ifade edilmektedir. Olayın sonucunda yönetimde kötülüklere neden olan kişilerin hak ettikleri karşılığı gördükleri ve neticede tahtın kamu yararını önceleyen sorumlu kişilere devredildiği yönünde yorumlara da yer verilmektedir. Bu bağlamda hal' vakasının sadece bir iktidar değişimi olarak değil, aynı zamanda siyasî ahlâk bağlamında olumlu bir dönüşüm olarak değerlendirdiği görülmektedir. Ayrıca geçmişte kanla sonuçlanan benzer olaylara kıyasla, bu sürecin barışçıl biçimde sonuçlanmış olması özellikle vurgulanmakta; böylelikle halkın ve devletin menfaatini önceleyen bir yaklaşımın öne çıktığı ima edilmektedir.[172]

İstanbul'da gerçekleşen bu saltanat değişikliğinin kısa sürede uluslararası düzeyde yankı uyandırdığı belirtilmektedir. Ancak söz konusu siyasî değişimin halk nezdinde beklenen ölçüde karşılık bulmadığına yönelik eleştiriler de dikkat çekmektedir. Dönemin halk yapısına ilişkin olarak geniş kesimlerin siyasete kayıtsız kaldığı, hatta siyasal meselelerin önemini kavrayabilecek zihinsel bir donanıma sahip olunmadığı ileri sürülmektedir. Bu durumun mevcut düzeni sorgulamaksızın kabullenmeye dayalı bir anlayışı beslediği ve mutluluğun hâkim otoriteye itaatle özdeşleştirildiği bir toplumsal zihniyetle bağlantılı olduğu ifade edilmektedir. İlmî ve entelektüel birikim açısından yetersiz görülen halkın zamanla zulme dayalı yönetim tarzlarını normalleştirdiği, geçmişte yaşanan benzer inkılaplara bakıldığında ise İstanbul halkı dışında neredeyse hiçbir kesimin saltanat değişikliklerinin anlam ve önemini yeterince kavrayamadığı

[171] Eserde, Sultan Murad'ın tahta çıkışı anlatılırken "İnkılâb-ı hayr" ifadesine yer verilmiş; bu tamlamayla birlikte cülusun, olumlu, hayırlı ve meşru bir değişim olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 22-24.; Uzunçarşılı, Sultan Murad'ın önce arabayla Sirkeci İskelesi'ne götürüldüğünü, ardından buradan yedi çifte saltanat kayığıyla taşındığını aktarmaktadır. Bk. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa...*, s. 51.

[172] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 23-24.

yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu bakış açısına göre toplumda Abdülmecid ile Abdülaziz'in yönetimleri arasında fark gözetemeyecek düzeyde bir siyasal bilinçsizlik söz konusu olmuş, kimin padişah olduğu değil, baskıcı düzenin değişmeyeceğine dair yaygın kanaat belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, halkın siyasal gelişmelere bakışının edilgen ve teslimiyetçi bir yapıda şekillendiği yorumu yapılmaktadır. Bu yaklaşım, olayların yalnızca bir iktidar değişimi olarak değil, aynı zamanda halk ve devlet ilişkileri çerçevesinde sosyal bir tahlil konusu olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.[173]

Saltanat değişikliğinin kamuoyundaki yansımalarına dair yapılan değerlendirmelerde, söz konusu dönemde halkın tutumunun geçmişteki iktidar değişimlerinden daha farklı bir nitelik taşıdığı ileri sürülmektedir. Toplumun geniş kesimlerinde, özellikle dış ilişkilerde yaşanan olumsuzlukların sorumluluğunun Sultan Abdülaziz'e yüklendiği ve bu nedenle gerçekleşen hal'in mevcut sıkıntıları gidereceği yönünde bir beklenti oluştuğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte aydın çevrelerin gelişmeleri daha sistematik ve eleştirel bir yaklaşımla ele aldığı ifade edilmektedir. Bu grubun yaşanan sorunların temelinde dış müdahalelerden çok iç siyasî yapının etkili olduğu kanaatini taşıdığı ve özellikle mevcut baskı rejiminin sona ermesine dair güçlü bir beklenti içinde olduğu görülmektedir. Yeni yönetimin atacağı adımların bu çevreler tarafından umutla ve dikkatle izlendiğine de dikkat çekilmektedir. Halkın tepkisini yüzeysel bir iyimserlik olarak değerlendirirken aydınların yaklaşımını daha derin ve eleştirel bir bakış açısıyla ele alınarak bu fark üzerinden dönemin siyasal bilinç düzeyine dair çıkarımlarda bulunulmaktadır.[174]

İnkılabın uluslararası düzeydeki yansımaları değerlendirilirken Avrupa kamuoyunda Osmanlı topraklarında medeniyet dışı uygulamaların hâkim olduğuna dair yerleşik kanaatlerin dönemdeki ıslahat çabalarına olan inancı zayıflattığı belirtilmektedir. Türklerin modernleşme arzusunun bir göstergesi olarak değerlendirilen Vak'a-yı Hayriye örneği üzerinden yapılan yorumlarda, geçen zaman zarfında bu algının büyük ölçüde değişmediği vurgulanmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin dost olarak kabul ettiği bazı Batılı devletlerin o günden bu yana ülkede kapsamlı ve kalıcı bir reform gerçekleştirilmediğini üzüntüyle takip ettikleri ifade edilmektedir. Ayrıca bazı yeni yönetici kadroların ıslahat söylemleri altında kendilerini ve toplumu yanıltmaları, dost devletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik umutlarını ve yakınlıklarını kaybetmelerine neden olan bir etken olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla Avrupa kamuoyunun

[173] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 24.
[174] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 24-25.

bakış açısını eleştirel bir gözle aktarılmakta, özellikle Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik hayal kırıklıklarını anlamlandırmaya çalışmaktadır. Reform çabalarının yüzeysel kaldığını ve bu nedenle dış dünyada güven kaybına yol açtığını öne süren yaklaşım, iç dinamiklerle birlikte dış algıların da modernleşme sürecine yön verdiğini ima etmektedir.[175]

Osmanlı Devleti'nin modernleşme yönündeki çabalarının yetersiz kaldığına yönelik değerlendirmelerde, bu durumun Avrupa'daki bazı büyük devletler nezdinde Osmanlı'nın uluslararası itibarında bir gerileme algısı oluşturduğu ileri sürülmektedir. Bununla birlikte söz konusu devletlerin Osmanlı Devleti'ni tamamen göz ardı etmektense, ıslah edilebilir bir yapı olarak görmeye devam ettikleri ifade edilmektedir. Özellikle İngiltere'nin diplomatik tercihlerinde Osmanlı Devleti'ni öne çıkardığı yönünde yorumlara rastlanmaktadır. Sultan Abdülaziz'in son dönemlerinde bazı yöneticilerin reform beklentilerini daha açık biçimde dile getirdikleri ve bunun kamuoyunda olumlu bir gelişme olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu bağlamda, Ali Paşa döneminde kurulan Jön Türk Cemiyeti'nin, dönemin fikir hareketleri açısından önemli bir gösterge olarak ele alındığı; Batılı gözlemcilerin bu oluşumu, Osmanlı'da milliyetçi eğilimlerin ve siyasî uyanışın bir yansıması şeklinde yorumladıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Fransa ve İngiltere gibi devletlerin bu tür yapılar üzerinden Doğu'da bir dönüşüm beklentisi içinde oldukları yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yalnızca iç dinamiklerle sınırlı görülmemekte, Batılı devletlerin algı ve beklentileri üzerinden çok boyutlu bir okuma yapılmaktadır. Reform çabalarının dış dünyadaki yansımalarına dikkat çekilerek, değişim taleplerinin yalnızca yerli unsurlar tarafından değil, uluslararası güçler tarafından da izlendiğini ortaya koyulmaktadır.[176]

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti'ne yönelik ilginin arttığına dair yorumlara rastlanmaktadır. Bu gelişmenin özellikle Şark Meselesi çerçevesinde daha da önem kazandığı ve uluslararası dikkatleri üzerine çektiği ifade edilmektedir. Olayın ayrıntılarının telgraf aracılığıyla hızlı şekilde Avrupa basınına ulaştırıldığı, bu durumun da çeşitli ülkelerde merakla karşılandığı anlaşılmaktadır. Döneme ilişkin değerlendirmelerde, Osmanlı Devleti'nin vükelâsıyla birlikte Abdülaziz ve V. Murad'ın uzun süre dış basının ilgi odağında kaldığı öne sürülmektedir. İktidar değişiminin farklı ülkelerde farklı tepkilere yol açtığı, kimi çevreler tarafından olumlu karşılanırken kimilerince hoşnutsuzlukla değerlendirildiği

[175] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 25-26.
[176] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 26-27.

yönünde görüşler dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Avrupa'nın sürece olan hızlı ve yoğun ilgisi üzerinden, Osmanlı'daki iktidar değişimlerinin yalnızca yerel değil, aynı zamanda küresel bir bağlamda da değerlendirildiği görülmektedir.[177]

Sultan Murad'ın tahta çıkışı sonrasında, bu gelişmeden en fazla memnuniyet duyan ülkenin İngiltere olduğu yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Bu memnuniyetin Sultan Murad'ın özgürlükçü ve yenilikçi bir hükümdar profili çizen bir kişi olarak görülmesine ve İngiliz kamuoyunda olumsuz bir imaja sahip olan Sultan Abdülaziz'in yerine geçmiş olmasına bağlandığı anlaşılmaktadır. İngiliz basınının bu siyasal değişimde etkili olan kişi ve çevreleri kamuoyuna tanıtma yönünde çaba gösterdiği ve bu vesileyle daha önceki değerlendirmelerinde ileri sürdükleri görüşlerin doğruluğunu yayma eğiliminde olduğu ifade edilmektedir. Öte yandan Fransa gibi bazı Avrupa devletlerinin bu gelişmeyi aynı ölçüde olumlu karşılamadığına dair yorumlara da yer verilmektedir.[178]

Yeni saltanatın dış basın ve diplomasi çevrelerinde farklı yankılar uyandırdığı ancak bu gelişmeye olumsuz yaklaşan tek ülkenin Rusya olduğu ifade edilmektedir. Bu durumun dönemin Rus elçisi İgnatiyef'in Osmanlı Devleti üzerindeki uzun vadeli nüfuz politikalarının akamete uğrayabileceği endişesiyle ilişkili olduğu yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Saltanat değişikliği haberinin Rusya İmparatoru II. Aleksandr'a Almanya'da bulunduğu sırada İgnatiyef tarafından telgrafla iletildiği ve bu haberin imparator nezdinde büyük bir şaşkınlık yarattığı belirtilmektedir. Bu şaşkınlığın derecesi, imparatorun elindeki çay fincanını devirdiği ve bir süre konuşamayacak kadar etkilendiği şeklinde betimlenmektedir. Söz konusu anlatım ile olayın Rusya tarafından nasıl algılandığını ve yaratmış olduğu diplomatik rahatsızlık dolaylı biçimde değerlendirilmektedir.[179]

4.3. On Dokuzuncu Asırda Şark Mes'elesine Bir Nazar (II. Bölüm)

Eserin bu bölümü, doğrudan Şark Meselesi ekseninde yapılandırılmış olup Osmanlı Devleti ile Avrupa'nın önde gelen büyük güçleri olan İngiltere, Fransa,

---

[177] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 27.

[178] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 27-28.; Sultan Murad'ın cülusunun Avrupa'da sevinçle karşılandığı ve Paris, Atina ile Londra'dan tebrik telgrafları gönderildiği; Londra'dan gelen bir telgrafta ise "*Osmanlılar, tarih sahnesinde ve insaniyette Avrupalıları mahçup ettiler.*" ifadelerine yer verildiği aktarılmıştır. Bk. *Sabah Gazetesi*, Sene:1, Sayı:84, M. 20 Mayıs 1876.

[179] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 28-29. La Turquie gazetesinde yer alan bir haberde, Rusya İmparatoru II. Aleksandr'ın inkılap haberini aldığı sırada ciddi şekilde etkilendiği, hatta bayıldığı ileri sürülmektedir. Haberin tercümesinin harfiyen yapıldığı belirtilmiş ve şu ifadelere yer verilmiştir: "*İstanbul havadisi Rusya İmparatoruna fevkalade tesir itmiştir. Bu haberi birdenbire söylemeyip bir yakınlaşma hali ile söylemişlerse de on dakika bir harf söylemeksizin durmuştur. Sandalyesinde oturmuş olduğu halde vakanın ayrıntılarını dinledikten sonra bayılıp, gözleri kapanmış ve yavaş yavaş yanaklarında kan kalmadığı görülmüştür. Biraz sonra derin derin nefes almaya başlayarak Sultan mahlû' hakkında teessüfünü beyan etmiştir"*. Bk. *Sabah Gazetesi*, Sene:1, Sayı:89, M. 26 Mayıs 1876.

Avusturya ve Prusya (Düvel-i Muazzama) arasındaki tarihsel ilişkiler kapsamlı biçimde ele almaktadır. Birinci Napolyon döneminden itibaren gelişen diplomatik süreçlerin izlendiği bölümde, Kırım Savaşı öncesinde yaşanan olaylar ve bu savaşın Osmanlı Devleti üzerindeki askerî, siyasî ve diplomatik etkileri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Özellikle Fransa'nın mağlup olması ve bunun sonucu olarak Almanya İmparatorluğu'nun yükselişi, Avrupa'daki güç dengelerinin değişimine işaret ederken Prens Bismarck'ın Doğu Meselesi'ne yönelik ilgisi, Osmanlı'nın kaderinde etkili olan dış aktörleri görünür kılmaktadır. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiği döneme odaklanan bölümde, İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin Rumeli İsyanı karşısındaki tutumları analiz edilmiştir. Bu bağlamda, saltanat değişiminin uluslararası dengelere etkisi ve bu gelişmenin Şark Meselesi çerçevesindeki yansımaları irdelenmiştir. İngiltere hükümetinin bu süreçteki tavrı, dönemin önemli siyasetçileri olan Lord Beaconsfield ve Sir Henry Elliot üzerinden değerlendirilmiş; özellikle Elliot'un İstanbul'daki görevi sırasında Sultan Abdülaziz'in hal'i sürecine dair "etkili olduğu" yönündeki yaygın kanaat, müellif tarafından eleştirel bir bakışla sorgulanmıştır. Öte yandan Gladstone'un Osmanlı Devleti'ne yönelik açık düşmanlığı, dönemin dış politikasındaki kırılmaları örnekleyen önemli bir başlık olarak öne çıkmaktadır. Bu yönüyle bölüm sadece iç politik değişimleri değil, aynı zamanda uluslararası diplomatik ilişkiler ağını, güç dengelerini ve dış müdahalelerin Osmanlı üzerindeki etkilerini de kapsamlı bir bakış açısıyla ortaya koymaktadır.[180]

Rusya'nın Şark Meselesi'ne ilişkin politik hedeflerinin daha önceki eserlerde ayrıntılı biçimde işlendiği gerekçesiyle bu eserde detaylara girilmediğini bildirmektedir. Ancak Rusya'nın Osmanlı Devleti'yle arasındaki düşmanca tutumunun kökenlerinin Büyük Petro dönemine kadar uzandığı yönündeki vurguların atlanmadığı aktarılmaktadır. Büyük Petro'nun vasiyetinde Bizans'ın intikamı, Ayasofya'ya yeniden haç dikilmesi gibi amaçların yer aldığı; esas hedefin İstanbul Boğazı'nı ele geçirerek Akdeniz'e açılmak ve bu yol üzerinden Hint ile Güney Asya'ya yönelerek ticaret ve sanayide büyük nüfuz kazanmak olduğu yönündeki değerlendirmeler dile getirilmektedir. Öte yandan İngiltere'nin Asya ve Afrika'daki sömürgecilik faaliyetleri nedeniyle, bu iki devletin çıkarlarının zamanla çatışma eğiliminde olduğu görüşünün de üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı Rus ilişkilerini salt bir rekabet olarak değil, tarihî kökenleriyle birlikte siyasî stratejiler çerçevesinde değerlendirilmektedir. Büyük Petro'nun vasiyetinden yapılan aktarımlar aracılığıyla, Rusya'nın amaçlarının uzun vadeli ve sistematik olduğuna dair iddia öne çıkarılmaktadır. Ayrıca İngiltere

[180] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 30.

örneği üzerinden büyük güç çıkarlarının Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri ve bu etkilerin sadece bölgesel değil küresel düzeyde hissedildiği vurgulanmaktadır.[181]

İngiltere'nin, Rusya'nın sıcak denizlere ulaşma yönündeki yayılmacı hedeflerini erken dönemde fark ettiği ve bu doğrultuda Osmanlı Devleti'ni, Asya ve Afrika'daki sömürgeleriyle Rusya arasında stratejik bir tampon bölge olarak konumlandırdığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasının İngiltere açısından yalnızca diplomatik değil, aynı zamanda ekonomik ve askerî çıkarları bakımından da büyük önem taşıdığı ileri sürülmektedir. Dolayısıyla İngiltere'nin, Osmanlı'nın varlığını sürdürebilmesi adına destekleyici bir dış politika benimsemiş olduğu yönünde yorumlara yer verilmektedir.[182]

Fransa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin XVI. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve XVIII. yüzyılın sonlarına dek süren tarihsel bir ittifak zemininde geliştiği ifade edilmektedir. Bu iş birliğinin, Fransa'nın özellikle Habsburg Hanedanı'nın artan ekonomik ve siyasî baskılarına karşı bir denge unsuru arayışı içinde şekillendiği yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Osmanlı'nın Avrupa ile olan ticari ilişkilerinde Fransa'nın ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu, diğer devletlerle yapılan bazı ticari anlaşmalarda ise Fransa'nın arabulucu rolü üstlendiği ileri sürülmektedir. Bu ittifakın özellikle I. Napolyon dönemine kadar sürdüğü ve Fransa'nın kendi ticari çıkarlarını koruma amacıyla Rusya karşısında Osmanlı Devleti'ni desteklediği şeklinde yorumlara da yer verilmektedir. Fransa ile Osmanlı ilişkilerini yalnızca diplomatik ya da sembolik bir dostluk çerçevesinde değil, çıkar temelli bir siyasî ve ekonomik iş birliği olarak ele alınmaktadır.[183]

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki siyasî varlığı süresince en yoğun ve süreklilik arz eden ilişkilerinden birini Avusturya (Nemçe) ile yürüttüğü ifade edilmektedir. Bu ilişkilerin tarihsel süreçte zaman zaman savaş, zaman zaman ise diplomatik yollarla sürdürüldüğü hatırlatılmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de güç kazanmasıyla birlikte Habsburg Hanedanı'na bağlı bazı toplulukların Osmanlı Devleti'nin ilerleyişine karşı kayda değer bir direniş sergilediği yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Yaklaşık iki asır boyunca Osmanlı Devleti'nin Macaristan topraklarında egemenlik kurduğu, bu süreçte bölgedeki üstünlüğünü koruduğu belirtilmektedir. Ancak takip eden dönemde yaşanan askerî ve idari zayıflamanın bu üstünlüğün kaybıyla sonuçlandığına dair yorumlar dikkat çekmektedir. Akabinde Karlofça Antlaşması ile birlikte Avusturya ile Osmanlı Devleti arasındaki

[181] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 31-32.; Müellifin, Şark Meselesi'ni ele aldığı eseri için Bk.; Ahmed Saib, *Şark…*
[182] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 32.
[183] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 33-34.

ilişkilerde önemli bir değişim yaşandığı vurgusu yapılmaktadır. Zira bu antlaşmanın ardından Rusya'nın Şark'a yönelik saldırıları hasebiyle Avusturya ile Osmanlı arasındaki çekişmelerin azalması ve her iki tarafın siyasi çıkarlar doğrultusunda daha fazla iş birliği yapma eğiliminde olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Avusturya ilişkileri tarihsel bir süreklilik içinde ele alınarak, imparatorluğun güç dönemleri ve sonrasındaki gerileme süreci karşılaştırmalı bir yaklaşımla irdelemektedir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki güç dengesine etkisini vurgulamakla birlikte zamanla yaşanan çözülmenin değerlendirdiği görülmektedir.[184]

Osmanlı İmparatorluğu ile Prusya (Alman İmparatorluğu) arasındaki ilişkilerin coğrafî komşuluk bulunmaması ve ticari etkileşimin sınırlı kalması nedeniyle uzun süre sistematik bir yapıya kavuşamadığı ifade edilmektedir. Bu durumun bir sonucu olarak Prusya'nın Osmanlı topraklarında şekillenen Şark Meselesi'ne doğrudan müdahil olmadığı, zaman zaman ise yalnızca arabuluculuk rolü üstlenmeyi tercih ettiği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Ancak XVIII. yüzyılda Büyük Friedrich'in Rusya, Avusturya ve Fransa ile giriştiği savaşlar sırasında müttefik arayışına yöneldiği ve bu bağlamda İstanbul'a elçiler göndererek Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya karşı bir askeri müdahalede bulunmasını talep ettiği belirtilmektedir. Bu diplomatik temaslar, Osmanlı-Prusya ilişkilerinin ilk dikkat çekici örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Buna istinaden, Osmanlı Prusya ilişkilerini tarihsel bir bağlama oturtarak güç dengeleri çerçevesinde şekillenen ihtiyaca dayalı bir diplomasi anlayışı olarak öne çıkarılmaktadır.[185]

İtalya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin uzun bir dönem boyunca sınırlı kaldığı, bu durumun ise İtalya'nın siyasî olarak birliğini sağlayamayıp çeşitli prensliklere bölünmüş olmasından kaynaklandığı belirtilmektedir. Ayrıca bu bölünmüş yapının son dönemlerinde İtalyan topraklarının önemli bir kısmının Avusturya Habsburg Hanedanlığı'nın kontrolü altında bulunmasının, Osmanlı İtalyan ilişkilerinde etkin bir siyasal varlığın oluşmasını engellediği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Avrupa devletlerinin geçmişte Şark ile olan ilişkileri bu şekilde ele alındıktan sonra XIV. yüzyılda Şark Meselesi'ne dair tutumların bir önceki yüzyıla göre daha fazla önem kazandığı vurgulanarak asıl konuya geçiş yapılmaktadır.[186]

Memalik‐i Mahrûse'nin XIX. Yüzyıl başlarından itibaren sık sık iç karışıklıklarla ve isyanlarla sınandığı yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Bu dönemde Sultan III. Selim'in devleti korumak için yoğun çaba harcadığı; Rumeli'de Pazvantoğlu gibi

[184] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 34-35.
[185] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 35-36.
[186] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 36-37.

derebeylerinin, Mısır'da Çerkez kölemenlerin ve benzeri ayaklanmaların gündemde olduğu söylenmektedir. Ayrıca Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesinin ardından Rusya'nın Osmanlı'ya karşı iki saldırı düzenlemesinin devletin durumunu daha da kritik hale getirdiği ileri sürülmektedir. Napoleon'un bu dönemde Rusya ile savaşmış olmasına rağmen Osmanlı'ya yönelik niyetlerinin tamamen dostane olmadığına dair resmî belgelere dayanan anlatılar bulunmaktadır ancak bu tür niyetler için geniş bir uygulama fırsatı doğmadığı da ifade edilmektedir. Son olarak Avrupa'daki savaşların sona erdirilmesi amacıyla düzenlenen Viyana Konferansı'nın hem Osmanlı sınırlarında hem de Avrupa'da geçici bir barış ortamı sağladığı yönünde görüşler öne sürülmektedir.[187]

Viyana Konferansı'nın Osmanlı Devleti bakımından önemli bir dönemeç olduğu belirtilmektedir çünkü bu toplantının Avrupa devletlerinin Şark konusundaki politikalarının şekillenmesinde bir dönüm noktası işlevi gördüğü öne sürülmektedir. Öte yandan, konferansta müzakere usullerinin kabul edilmiş olmasına rağmen Osmanlı Devleti ile ilgili meselelerin çoğunun yeterince gündeme alınmadığı yönünde yorumlar mevcuttur. Rusya'nın Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Hristiyanların korunması ve özellikle Rumeli halkının Slav kökenli olması gibi gerekçelerle bu bölgelerde koruyucu rol üstlenme isteği öne çıkarıldığından bahsedilmektedir. Bununla birlikte Avusturya'nın bu taleplere karşı çıkarak farklı bir tutum takındığı ifade edilmektedir.[188]

Avusturya'nın Rusya'nın politikalarına karşı mesafeli bir tutum sergilemesinin ardında yatan nedenlerin çeşitli gerekçelere dayandığı belirtilmektedir. Bu bağlamda, dönemin önde gelen Rus siyasetçilerinden Gorçakov'un, Avusturya'nın bir devlet olmaktan ziyade yalnızca bir hükûmet yapısına sahip olduğu yönündeki görüşü dikkat çekmektedir. Avusturya İmparatorluğu'nun etnik açıdan büyük ölçüde Macar ve Slav unsurlardan oluştuğu ancak yönetici elitin Alman kökenli olduğu vurgulanmaktadır. Bu yapının etnik gruplar arasında potansiyel bir gerilime zemin hazırladığı ve zamanla Slav unsurların ön plana çıkması hâlinde mevcut yapının Slav çoğunluklu bir yönetime dönüşebileceği endişesinin doğduğu ifade edilmektedir.[189]

Avusturya'nın siyasetçilerinin çok uluslu imparatorluk yapısının doğurabileceği sorunlara karşı duydukları endişeler çerçevesinde, kendi sınırları içindeki Slav topluluklara belirli imtiyazlar tanımayı uygun bir denge politikası olarak değerlendirdikleri aktarılmaktadır. Benzer şekilde, Osmanlı idaresindeki Bulgar ve Sırp unsurların bağımsızlık kazanmasının yalnızca bölgesel değil, kıta çapında bir

[187] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 37-38.
[188] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 38-39.
[189] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 39-40.

istikrarsızlık yaratabileceği kaygısıyla bu taleplere karşı mesafeli bir tutum benimsendiği ifade edilmektedir. Bu yaklaşımın, özellikle Rumeli'deki Slav unsurların ayrılmasının, Avusturya'nın Slav nüfusunun benzer taleplerde bulunmasına zemin hazırlayabileceği düşüncesine dayandığı anlaşılmaktadır.[190]

Viyana Konferansı sürecinde, Avusturya'nın önde gelen siyasetçilerinden Kont Metternich'in Rus İmparatoru I. Aleksandr'ı Avrupa'nın ve özellikle Avusturya'nın izni olmadan Osmanlı Devleti'ne savaş açmaması konusunda ikna ettiği, bunun sonucunda belirli bir anlaşmaya varıldığı ifade edilmektedir. Bu anlaşmanın birkaç yıl boyunca genel olarak korunduğu ancak buna rağmen Rusya'nın fırsat buldukça Şark bölgesine yönelik saldırı girişimlerini sürdürdüğü düşüncesinin dile getirildiği görülmektedir.[191]

Sultan Selim'in öldürülmesinin ardından tahta geçen Sultan Mahmut döneminde devlet işleyişinde belirgin bir iyileşmenin sağlanamadığı belirtilmektedir. Bunun temel sebeplerinden biri olarak Hristiyan cemaatlerin bu dönemde bağımsızlık amaçlarını gerçekleştirmek için fırsat kollamaya başladıkları ifade edilmektedir. Özellikle Rumların sancak isyanlarını körükleyerek bölgedeki karışıklıkları artırdıkları vurgulanmaktadır. Rumların yaşadığı bölgelerin denizlerle çevrili olması nedeniyle diğer Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkiler kurdukları ve bu sayede bağımsızlık fikrinin uzun yıllar önce zihinlerinde yerleştiği hatırlatılmaktadır. Bu durumun Mora bölgesinde zuhur eden isyana hızlı destek verilmesinde etkili olduğu belirtilmektedir.[192]

Rum isyanı sürecinde Osmanlı Devleti'nin diğer meselelerle meşgul olması nedeniyle bu isyanı yeterince önemsemediği ifade edilmektedir. Ancak bu tutumun Rumların kendi yönetimlerini kurmalarına uygun bir ortam hazırladığı vurgulanmaktadır. Avrupa'daki edebiyatçı ve gazetecilerin durumu Osmanlı aleyhine yorumladıkları, bu yorumların İngiltere ve Fransa'nın resmi politikalarıyla çelişmesine rağmen Yunanlılara yardım edilmesi gerekliliği algısını güçlendirdiği düşünülmektedir. Dolayısıyla 1827 yılında Londra'da düzenlenen kongrede Rusya, Fransa ve İngiltere'nin katılımıyla Osmanlı koruyuculuğu altında Rumlar için özerk bir yönetim merkezi kurulması ve Osmanlı askerinin Mora'dan çekilmesi talep edilmiştir. Ancak Sultan Mahmud'un bu isteği reddettiği, reddin ardından Navarin'de Osmanlı donanmasının yakıldığı aktarılmaktadır. Bu gelişmelerin ardından Fransa ve İngiltere'nin kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiği, Rusya Çarı II. Nikola'nın Osmanlı'ya karşı savaş açarak Edirne'ye kadar ilerlediği belirtilmektedir. Sonrasında İngiltere ve Fransa'nın, Rusya'nın niyetlerini fark ederek her iki tarafı da bir anlaşmaya

[190] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 40.
[191] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 40-41.
[192] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 41-42.

ikna etmek amacıyla ustaca bir politika izlediği şeklinde yorumlanmaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin iç sorunlara odaklanmasının ve Rum isyanını hafife almasının bölgedeki siyasi yapının zayıflamasına yol açtığı belirtilmektedir. Ayrıca Avrupa güçlerinin Osmanlı karşıtı tutumlarını ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini, bu süreçte uluslararası diplomasinin önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır.[193]

Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığını kazandığı ifade edilmektedir. Bunun yanında Mehmed Ali Paşa İsyanı sırasında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne, Fransa'nın ise Mehmed Ali Paşa'ya destek vererek sürece müdahil oldukları belirtilmektedir. İngiltere'nin Akdeniz donanmasıyla Fransa ve Mehmed Ali Paşa'ya yönelik tehditlerinin Osmanlı Devleti için önemli bir destek olarak değerlendirildiği ifade edilmektedir. Mehmed Ali Paşa'nın ordusunun Kütahya'ya ulaşması üzerine Rus Çarı II. Nikola'nın Sultan Mahmud'un yardım talebine olumlu yanıt vererek İstanbul'a asker gönderdiği ve bunun Rusya'nın da Osmanlı Devleti'ni desteklediğine işaret ettiği belirtilmektedir. Ancak bu destek karşılığında 1833 yılında Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın imzalandığı ve bu anlaşmanın Osmanlı'nın hareket alanını kısıtladığı dile getirilmektedir. Bu kapsamda, İngiltere'nin iki yıl boyunca Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın zararlı maddelerinin kaldırılması için gösterdiği çabaların önemli ölçüde başarılı olduğu ve Avrupa devletlerinin genel tutumunun bu doğrultuda şekillendiği aktarılmaktadır. Özetle, Osmanlı Devleti'nin iç isyanlar karşısında uluslararası güçlerin müdahil olduğu bir dönemde zor bir denge siyaseti izlediğine dikkat çekilmek istendiği anlaşılmaktadır.[194]

Rusların Mısır Meselesi'nde Osmanlı Devleti'ne yardım sebeplerinin ne olduğunu anlamak için dönemin resmî evraklarına bakmanın yeterli olacağından bahsedilmektedir. Zira Hariciye Nezareti'nin Çar'a sunduğu raporda, Şark'ın içinde bulunduğu durumdan bahsedilirken Osmanlı Devleti'nin gerilemesi iki asırdır süregelen bir hastalık olarak tanımlanmakta ve bu durumun sebebi olarak Mehmed Ali Paşa'nın Rusya için de bir tehdit oluşturabileceği düşüncesine dikkat çekilmektedir.[195]

Rusya'nın herhangi bir doğrudan sebep olmaksızın Sivastopol Muharebesi'ni başlattığı belirtilmektedir. Bu durumun Osmanlı Devleti'nde planlanan ıslahatların Rusya tarafından tehdit olarak algılanmasıyla ilişkilendirildiği ve bu iddianın Rusya'nın resmî kaynaklarında da destek bulabileceği ifade edilmektedir. Muharebenin çıkış nedeni olarak Kudüs-i Şerif'teki kilisenin anahtarı konusundaki anlaşmazlık

[193] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 42-43.
[194] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 43-45.
[195] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 45.

gösterilmekle birlikte asıl sebebin Sultan Mahmud'un gerçekleştirmeyi amaçladığı ıslahatlarda başarıya ulaşmasıyla Rusya'nın duyduğu endişe olduğu vurgulanmaktadır. Savaşın sonucunda Rusya'nın hırsının tatmin edilmediği zira İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Rusya'nın mağlup edildiği belirtilmektedir. Ayrıca bu muharebenin ardından imzalanan Paris Antlaşması ile İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin ıslahı için gerekli maddî ve manevî desteği sağlayacaklarına dair teminat verdikleri aktarılmaktadır. Bu hususta, Rusya'nın Sivastopol Muharebesi'ni Osmanlı'daki reform çabalarını engellemek amacıyla başlattığı ve bu durumun uluslararası siyasette güç dengeleriyle doğrudan ilişkili olduğunu belirtilmektedir. Ayrıca İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'nın yeniden yapılanması sürecinde rol oynadıklarına dikkat çekilerek Osmanlı Devleti'nin iç reformlarının dış güçler tarafından şekillendirildiği yönündeki analizi işaret ettiği görülmektedir.[196]

Avrupalı devletlerin vaat ettikleri yardımları yapmalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin devlet işlerinde son yirmi yıl içinde herhangi bir düzelme yaşanmaması eleştirilmektedir. Osmanlı'ya yirmi milyon liranın üzerinde borç veren bu devletlerin, Rusya'nın her an saldırabileceği konusunda sefirleri aracılığıyla uyarılarda bulundukları ifade edilmektedir. Ancak Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde gerçek anlamda bir ıslahatın gerçekleştirilmediği, yalnızca devletin büyüklüğünü göstermek amacıyla birkaç sarayın inşa edildiği ve Harem-i Hümâyun'un binlerce yalakayla doldurulduğu yönünde ciddi eleştirilere rastlanmaktadır. Sonuç olarak Sultan Abdülaziz döneminde Memâlik-i Osmâniyye'nin durumunun Sivastopol Muharebesi sonrasında daha da kötüleştiği, bu süreçte Rusların Osmanlı'ya saldırmak için fırsat kolladığı belirtilmektedir. Ayrıca Rusya'nın Rumeli'de yaşayan Hristiyanları nasıl ayaklandırdığına dair detaylı bir anlatımın daha önceki eseri *Vaka-i Sultan Abdülaziz*'de yer aldığı hatırlatılmaktadır. Burada asıl vurgulanan nokta ise diğer Avrupa devletlerinin bu duruma karşı verdikleri tepkiler olduğu düşüncesi öne sürülmektedir.[197]

Kırım Muharebesi sonrasındaki doğu ve batı eksenli gelişmeler bağlamında, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki en yakın müttefikinin Fransa olduğu yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu dönemde Fransa'nın geçmişte sahip olduğu mutlak gücünü kaybettiği ve Rusya'nın askerî ve siyasi anlamda önemli bir yükseliş yaşadığı belirtilmektedir. Aynı süreçte, Prusya İmparatoru I. Kilyom ve Başvekili Prens Bismarck'ın Sadowa Muharebesi'ndeki zaferi neticesinde Alman dukalıklarını birleştirerek Alman İmparatorluğu'nu kurdukları ifade edilmektedir. 1870 yılında

[196] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 45-47.
[197] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 47-49.

Napolyon'u yenerek Fransa'ya karşı elde edilen askeri üstünlükle birlikte Almanya'nın Avrupa'daki etkinliğini pekiştirdiği, bu durumun Osmanlı Devleti üzerinde de doğrudan etkiler yarattığı dile getirilmektedir. Devamında, Rusya'nın Almanya ile örtülü bir ittifak içinde hareket ettiği ve bu ittifakı dayanak göstererek Paris Antlaşması'nın Karadeniz'de Osmanlı ve Rus donanmasına yönelik kısıtlamaları içeren maddesini geçersiz ilan ettiği bildirilmektedir. İngiltere'nin bu gelişmeye itiraz etmesine rağmen somut bir sonuç elde edemediği belirtilmektedir. Anlatılanlar bağlamında, Almanya'nın yükselişiyle birlikte oluşan yeni siyasal kutuplaşmanın Osmanlı Rus ilişkilerine ve Paris Antlaşması'nın uygulanabilirliğine nasıl yansıdığına dikkat çekilmek istendiği anlaşılmaktadır.[198]

Almanya, Avusturya ve Rusya'nın oluşturduğu üçlü ittifakın bu devletlere kendi dış politika hedeflerini hayata geçirme konusunda önemli bir avantaj sağladığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Öte yandan Fransa'nın 1870 yılındaki yenilgisinin ardından etkisini kaybettiği ve İngiltere'nin ise bu ittifak karşısında yalnız kalması nedeniyle uluslararası müdahalelerde yeterince etkili olamadığı ifade edilmektedir.[199]

Prens Bismarck'ın Almanya'nın doğrudan bir düşmanı olmamakla birlikte Şark Meselesi bağlamında tarafsızlığını yitirdiği ileri sürülmektedir. 1870 Muharebesi sonrasında Almanya'nın yalnızca askerî alanda değil, aynı zamanda sanat ve ticaret gibi sahalarda da diğer Avrupa milletleriyle rekabet içerisinde olduğu ve bu doğrultuda yeni pazar arayışlarına yöneldiği ifade edilmektedir. Bu süreçte Memalik-i Mahruse'nin potansiyel bir hedef olarak belirlendiği düşünülmektedir. Bismarck'ın da bu nedenle Şark Meselesi'ne ilgisinin arttığı belirtilmektedir. Diğer yandan, Almanya'nın içerisinde yaşayan Slav unsurların ileride bağımsız bir hükûmet kurma ihtimali nedeniyle birtakım endişelerin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, özellikle Avusturya'daki Alman unsurların Slavların bağımsızlık girişimlerini engelleme amacıyla bir süre daha desteklenmesinin gerekliliği dile getirilmektedir. Nitekim Bismarck'ın 1870 Fransız Muharebesi sonrasında Şark Meselesi bağlamında Avusturya'ya gizli destek sağladığı yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır.[200]

Sultan Abdülaziz döneminin sonlarına doğru, Rusya'nın Üçlü İttifak'a bağlı olduğu ve bu ittifakın diğer üyeleri olan Almanya ile Avusturya'nın bilgisi ve onayı olmaksızın tek başına hareket edemediği yönünde bazı iddialar ortaya atılmıştır. Bu çerçevede, Kont Andrassy ile Prens Gorçakov arasında sürdürülen diplomatik temasların Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiği gün, ittifak adına iletildiği düşünülen

[198] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 49-50.
[199] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 50-51.
[200] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 51-53.

ve Prens Gorçakov tarafından sunulan notalarla somutlaştığı ileri sürülmektedir. Ancak söz konusu girişimlerin, hal‘ olayının yarattığı siyasi belirsizlik nedeniyle sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu gelişmenin ardından Avrupa Hükümetlerinin Osmanlı Devleti'nin yeni yönetimi karşısında nasıl bir dış politika benimseyeceğini izlemekle yetindikleri vurgulanmaktadır.[201]

Sultan Murad'ın tahta çıktığı dönemde Osmanlı Devleti'nin dış politikadaki konumunun belirsizlik arz ettiği hatırlatılmaktadır. Bu süreçte, dönemin en etkili devleti olarak kabul edilen Almanya'nın Üçlü İttifak içerisinde yer alması hasebiyle Şark meselelerinde Rusya'nın desteklendiği ileri sürülmektedir. Aynı ittifakın bir diğer üyesi olan Avusturya'nın da bu durum karşısında Rusya'yı desteklemek dışında bir seçeneğe sahip olmadığı düşünülmektedir. Öte yandan Fransa'nın bu gelişmeler karşısında tarafsız bir tutum benimsediği belirtilmektedir. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'ne açık destek sunan tek hükûmetin İngiltere olduğu ifade edilmekle birlikte bu desteğin İngiltere'nin kendi iç siyasal sorunları nedeniyle sınırlı kaldığına dikkat çekilmektedir.[202]

İngiltere'nin dış politikasında, iç siyasette etkin iki ana parti olan Muhafazakârlar ve Liberallerin belirleyici bir rol üstlendiği belirtilmektedir. Bu partilerin tarihsel süreçte çeşitli isim değişikliklerine uğradıkları ancak özellikle Kırım Savaşı sonrasında bu iki ad altında daha belirgin biçimde anılmaya başlandıkları ifade edilmektedir. Parti içi fikir ayrılıklarının çoğunlukla iç siyasetle ilişkin konularda ortaya çıktığı, buna karşın dış politikada Osmanlı Devleti'ne yönelik genel bir fikir birliğinin korunduğu dile getirilmektedir. Zira her iki partinin de Osmanlının toprak bütünlüğünün korunmasını İngiltere'nin çıkarları açısından önemli bulduğu ve iktidara geldiklerinde bu ilkeye bağlı kaldıkları aktarılmaktadır. Bu yaklaşımın Sultan Abdülaziz'in son dönemine dek sürdürüldüğüne dikkat çekilmektedir.[203]

Sultan Murad'ın tahta çıktığı dönemde İngiltere'de iktidarda bulunan Muhafazakâr Parti'nin liderliğini, kamuoyunda daha çok "Dizraili" adıyla tanınan Lord Beaconsfield'ın yürüttüğü ifade edilmektedir. Yahudi kökenli bir siyasetçi olan Beaconsfield'ın kişisel yetenekleri sayesinde devlet başkanı makamına ulaştığı aktarılmaktadır. Avrupa siyasetinde Prens Bismarck gibi güçlü figürlerin etkili olduğu bu dönemde, Beaconsfield'ın da İngiltere'nin uluslararası itibarını ve çıkarlarını korumaya yönelik stratejik hamlelerde bulunduğu belirtilmektedir. Şark Meselesi bağlamında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan Beaconsfield'ın özellikle

[201] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 53-54.
[202] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 54-55.
[203] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 55-56.

Rumeli'deki isyanların bastırılması ve Rusya'nın olası müdahalesine karşı tedbir alınması yönünde ciddi çaba sarf ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca Rumeli reformuna ilişkin olarak Prens Gorçakov'un Üçlü İttifak adına Osmanlı Hükûmeti'ne ilettiği notanın bazı hükümlerinin kabul edilmemesi üzerine Beaconsfield liderliğindeki İngiltere'nin Avrupa Devletler Birliği'nden ayrıldığına dair değerlendirmelere yer verilmektedir.[204]

Sultan Abdülaziz döneminin sonlarına doğru İngiltere'nin İstanbul'daki sefiri Sir Henry Elliot'un Osmanlı Devleti'ne dostane nitelikte tavsiyelerde bulunan bir diplomatik aktör olarak öne çıktığı belirtilmektedir. Söz konusu dönemde, Rusya'nın bölgede önemli bir nüfuza sahip olduğu, buna karşın Elliot'un Babıâli nezdinde çekincesiz biçimde yönlendirici tavsiyelerde bulunduğu aktarılmaktadır. Bu durumun dönemin padişahı Sultan Abdülaziz ile Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın hoşnutsuzluğunu doğurduğu ifade edilmektedir. Sir Henry Elliot'un Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde doğrudan rol oynadığına dair bazı iddialar bulunduğu ancak bu iddiaların somut delillerle desteklenmediği vurgulanmaktadır. Öte yandan Elliot'un Midhat Paşa gibi reform yanlısı devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurduğu, bu kişilerin de tahttan indirmenin yaratacağı siyasî faydaları değerlendirebilecek konumda oldukları hatırlatılmaktadır. Bununla birlikte elçinin doğrudan müdahil olduğuna ilişkin söylentilerin daha çok Rus kaynaklı propagandalar olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Nitekim taht değişikliğinin ardından Rusya'nın etkisinin azaldığı, buna karşın İngiltere'nin diplomatik etkinliğinin sürdüğü ileri sürülmektedir. Sir Henry Elliot'un, Midhat Paşa öncülüğündeki anayasal reformlara olumlu yaklaştığı ve bu süreçte Osmanlı Devleti için bir reform programı öngördüğü aktarılmaktadır. Sultan Murad'ın tahta çıkmasıyla birlikte Elliot'un yeni padişahın durumu, yönetim kadrosunun hedefleri ve devlet işleyişinin olumlu yönde ilerlediğine dair gözlemlerini içeren ayrıntılı raporlar hazırlayarak Londra'ya sunduğu, ancak bu bilgilendirmenin Londra'daki karar alıcı çevrelerde beklenen ilgiyi görmediği ifade edilmektedir. Bu bağlamda, dönemin diplomatik ilişkileri değerlendirirken tek yönlü yargılardan kaçınılmakta, Sir Henry Elliot'un rolü hem Osmanlı iç siyaseti hem de uluslararası güç dengeleri çerçevesinde ele alınmaktadır. Doğrudan müdahale iddialarına yönelik eleştirel yaklaşım ise temkinli ve çok boyutlu bir bakış açısını yansıtmaktadır.[205]

Sir Henry Elliot'un anayasa fikrine dönemin başbakanı Lord Beaconsfield'ın doğrudan karşı çıkmadığı, ancak Lord Derby ve Lord Salisbury'nin bu girişime itiraz

[204] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 56-57.
[205] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 57-59.

ettiği yönünde söylentilerin de bulunduğuna işaret edilmektedir. Bu muhalefetin temelinde, Osmanlı Devleti'nin Batı uygarlığını yeterince tanımayan bir yapı arz etmesi nedeniyle anayasal sistemin işlevsiz kalacağı yönündeki kanaatin yattığı ileri sürülmektedir. Buna rağmen Avrupa kamuoyunu yatıştırmak ve Osmanlı'ya yönelik reform taleplerinin önünü kesmek amacıyla anayasanın kabulünün stratejik bir gereklilik olarak görüldüğü belirtilmektedir.[206]

Saltanat değişikliğiyle birlikte İstanbul'da ortaya çıkan büyük dönüşüm sürecinde, İngiltere yönetimi içerisinde görüş ayrılıklarının mevcut olduğu belirtilmektedir. Bu süreçte, Rumeli'de patlak veren isyanın İngiliz kamuoyunda ciddi tepkilere yol açtığı ve bu durumun dönemin başbakanı Lord Beaconsfield'ı zor durumda bıraktığı ileri sürülmektedir. Yaşanan gelişmelerin ardından Gladstone liderliğindeki Liberal Parti'nin iktidar mücadelesine giriştiği ifade edilmektedir. Gladstone'un özellikle ezilen halkları savunma yönündeki söylemleriyle kamuoyunda saygın bir yer edindiği ancak son dönemde yayımlanan resmî belgelere dayanılarak zamanla çevresindeki aktörlerin etkisi altına girdiği ve bu doğrultuda yöneltilen taleplere karşı daha esnek bir tutum sergilediği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu eğilimin özellikle Rumeli isyanı sürecinde belirgin hâle geldiği aktarılmaktadır.[207]

Bosna ve Hersek'teki Hristiyan isyancıların Panslavizm komiteleri vasıtasıyla Avrupa kamuoyunun desteğini almak için Avrupa'nın tanınmış simalarına başvurduklarından söz edilmektedir. Nitekim Gladstone'dan yardım istendiği ve onun da bu isteği kabul ederek İngiltere'nin Osmanlı yanlısı politikasına karşı çıktığı söylenmektedir. Gladstone'nin bu tavırla, kendi partisinin çizgisini aşarak Türklere karşı sert tutum almış olduğu, ona yakın gazetelerin ise Osmanlı Devleti aleyhinde abartılı ve asılsız haberlere yer verdiği söylenmektedir. Zira bu gazetelerin en meşhuru ve aşırıya gideni ise "Daily News" gazetesi olarak işaret edilmektedir. Daily News'un Doğu muhabiri Mac Cahan'ın Rusya'da bulunmuş olduğu ve hatta orada evlenmiş olduğundan Rusya yanlısı olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda, gazetenin İngiltere

[206] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 60. İngiltere elçisi Sir Henry Elliot'ın, Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen saltanat değişikliğinden memnuniyet duyduğu ve özellikle iktidarı devralan yeni yönetimin Mithat Paşa'nın hazırlıkları süren Kanûn-i Esâsî fikrine olumlu yaklaştığı ifade edilmektedir. Buna karşılık Rusya, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya'nın katılımıyla İstanbul'da düzenlenecek olan konferansa İngiltere adına iki delegenin gönderildiği anlaşılmaktadır. Zira Rusya'nın Sir Henry Elliot'un Türk yanlısı tutumundan rahatsızlık duyması ve bu nedenle konferans gündeminin onun etkisiyle şekillenebileceği endişesi, İngiltere'nin Elliot'a ek olarak Türk dostu olmayan ve Rusya'ya taviz vermeye daha yatkın bir diplomatik figür olan Lord Salisbury'yi de görevlendirmesine yol açmıştır. Bk.; Bekir Sıtkı Baykal, "Lord Salisbury'nin İstanbul'da Fevkalâde Murahhaslığı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *2*(4), 1944, s. 500-501.

[207] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 60-61.

kamuoyunda güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmesi nedeniyle söz konusu haberlerin halk nezdinde de karşılık bulduğu ifade edilmektedir.[208]

İngiltere kamuoyunda Osmanlı Devleti'ne yönelik olumsuz bir tutumun giderek belirginleştiğine dikkat çekilmektedir. Özellikle Liberal Parti'nin ve bilhassa Gladstone'un öncülüğünde düzenlenen kitlesel mitinglerde, Osmanlı yönetimine karşı açık bir duruş sergilendiği; Hristiyan toplulukların savunulmasının ahlakî bir sorumluluk olarak kamuoyuna sunulduğu ifade edilmektedir. Bu söylemlerin yalnızca insani duyarlılıkla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda dönemin iktidar partisi olan Muhafazakârları siyasal baskı altına alma amacı taşıdığı yönünde yorumlara yer verilmektedir. Öte yandan Muhafazakâr Parti'nin bu tepkilere uzun süre kayıtsız kalamadığı, hatta Başbakan Lord Beaconsfield'in Osmanlı Devleti'ni açık ve kararlı biçimde savunmaktan imtina ettiği yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Dolayısıyla dönemin iç siyasal dinamiklerini dış politikaya yansıyan etkileriyle birlikte ele alınmakta ve özellikle kamuoyu oluşturma süreçlerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda oluşturulan kamuoyunun da etkisiyle İngiltere'nin dış politikasında Osmanlı lehine istikrarlı bir duruş sergilenemediği izlenmediği düşünülmektedir.[209]

4.4. Hal'den Sonra Merkez-i Hükûmet (III. Bölüm)

Eserin bu bölümünde, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından Osmanlı topraklarında meydana gelen gelişmeler ele alınmakta, bu siyasal dönüşümün toplum ve bürokrasi üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, devletin karşı karşıya bulunduğu sorunlara yönelik olarak düşünülen ıslahat ve yeniden güç kazanma stratejilerine dair çeşitli görüşlere yer verilmiştir. Bölümde ayrıca yeni padişah Sultan V. Murad'ın şahsi nitelikleri ve ahlaki özellikleri, tahta geçiş süreci bağlamında analiz edilerek onun yönetim kabiliyetine dair dönemin kanaatleri yansıtılmıştır. Ayrıca dönemin önde gelen üç siyasetçisi olan Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa, Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'nın özellikle devletin ıslahı ve meşrutî yönetime geçiş konularındaki fikir ve tutumları karşılaştırmalı olarak ele alınmış, her bir ismin yaklaşımı reformların sağlayabileceği muhtemel faydalar ve sakıncalar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Sultan Murad'ın cülûsunu bildiren resmî fermanlar da eserde yer almakta; bu fermanların ardından Cemâziyelâhir ayının 12'sinde toplanan Meclis-i Vükelâ'da gündeme gelen meseleler, özellikle anayasal yönetimin tesisi konusunda yaşanan görüş ayrılıkları ve tartışmalar bağlamında detaylı biçimde incelenmiştir. Bu yönüyle bölüm,

[208] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 62-63.
[209] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 63-64.

Meşrutiyet öncesi Osmanlı düşünce dünyasında anayasal yönetime ilişkin farklı bakış açılarını ve siyasi aktörler arasındaki ideolojik kırılmaları anlamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır.

1293 hicrî yılı Cemâziyelâhir ayının yedinci Salı gecesi gerçekleşen Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, Osmanlı Devleti açısından yalnızca bir iktidar değişikliği değil; aynı zamanda siyasî ve toplumsal yapıda köklü bir dönüşümün başlangıcı olarak değerlendirildiği ifade edilmektedir. Bu gelişmeyle birlikte hem iç hem de dış politikada belirli düzeyde belirsizlikler ve sarsıntılar yaşandığı ancak aynı zamanda yeni bir döneme girildiği yönünde güçlü bir kanaatin oluştuğuna dikkat çekilmektedir. Yeni padişahın tahta çıkmasıyla birlikte yönetim kadrolarında yenilikçi düşüncelerin etkisini göstermeye başladığı ileri sürülmektedir. Bu çerçevede, İstanbul halkı ve bürokratik çevrelerde uzun süredir hissedilen baskıcı atmosferin yerini umut verici bir iyimserliğe bıraktığı, toplumda genel olarak geleceğe dair olumlu beklentilerin ortaya çıktığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir.[210]

Daha önce yayımlamış olan *Vak'a-yı Sultan Abdülaziz* adlı eserde, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine yol açan nedenlerin ayrıntılı biçimde ele aldığı belirtmektedir. Bu çerçevede, özellikle dönemin kötü yönetimi, devletin çeşitli alanlarında gözlemlenen kayıtsızlık, tembellik ve ihmalkârlık gibi yapısal zaafların ön plana çıktığı ifade edilmektedir. Avrupa'dan yüksek miktarda borç alınmasına karşın ekonomik sorunların devam etmesi, çıkarılan tahvil ve mali evrakların hızla değer kaybetmesi sonucunda halkın önemli bir kesiminin ciddi kayıplar yaşaması, söz konusu kötü yönetimin doğrudan sonuçları arasında değerlendirilmektedir. Ayrıca Rumeli vilayetlerinde yaşanan ve süreklilik arz eden karışıklıkların iç idaredeki zafiyetlerle bağlantılı olduğu, bu durumun özellikle Rusya başta olmak üzere bazı Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarına yönelik ilgisini artırdığı ileri sürülmektedir. Hem iç hem de dış gelişmelerin etkisiyle devletin içine düştüğü buhranın halk nezdinde derin bir hoşnutsuzluk yarattığı, söz konusu toplumsal memnuniyetsizliğin ise nihayetinde gerçekleşen siyasî değişimin temel dinamiklerinden biri hâline geldiği ifade edilmektedir. Böylece Sultan Abdülaziz'in hal'ine giden süreç yalnızca bireysel ya da saray merkezli gelişmelerle değil, dönemin iç ve dış koşullarıyla birlikte daha geniş bir çerçevede anlamlandırılma çabası gözlemlenmektedir.[211]

Saltanat değişikliğiyle birlikte önceki dönemde etkili olan kötü yönetim uygulamalarının bir anda ortadan kaldırılması mümkün olmasa da devletin genel

[210] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 65.
[211] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 65-66.

işleyişinde gözle görülür bir iyileşme sürecinin başladığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Toplumsal düzeyde özellikle Sultan Abdülaziz döneminin sonlarında farklı sosyal kesimlerde yaygın olarak hissedilen korku ve tedirginlik ortamının büyük ölçüde dağıldığı; bu atmosferin yerini güven, huzur ve istikrar beklentisinin aldığı ifade edilmektedir. Yönetici kadroların saray çevresinden gelen baskı ve müdahalelere karşı daha bağımsız hareket ettikleri, yetkileri dâhilinde reformlara yönelme ve uygun gördükleri tedbirleri uygulama imkânı buldukları belirtilmektedir. Bu gelişmenin bürokrasi genelinde görev bilincinin artmasına ve memurların geleceğe daha güvenle bakarak sorumluluklarına odaklanmalarına katkı sağladığı ileri sürülmektedir. Siyasi istikrarın sağlanmaya başlamasıyla birlikte ekonomik göstergelerde de olumlu bir seyir gözlemlendiği, uzun süredir durgunluk yaşayan ticaretin canlanma eğilimi gösterdiği ifade edilmektedir. Bu dönemde oluşan güven ortamının Osmanlı tahvillerine Avrupa borsalarında değer kazandırdığı ve tahvillerin fiyatının üç buçuk franka kadar yükseldiği aktarılmaktadır. Ek olarak devlet maliyesinde canlanma emarelerinin belirdiği, önceki padişahın annesine ait özel hazineden yaklaşık sekiz milyon lira tutarında tahvil ve nakit paranın ortaya çıkarılmasının bu süreci doğrudan desteklediği belirtilmektedir. Elde edilen mali kaynakların özellikle ilerleyen süreçte Sırbistan ve Karadağ'a yönelik askerî sevkiyatların sorunsuz biçimde yürütülmesine katkı sağladığına dikkat çekilmektedir. Tüm bu gelişmeler doğrultusunda söz konusu siyasi dönüşümün yalnızca yönetim kadrolarında değil; toplumsal, ekonomik ve askerî alanlarda da yapısal etkiler yarattığı yönünde güçlü bir kanaat oluştuğu anlaşılmaktadır.[212]

Bu dönemde özellikle Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın sahip olduğu güçlü irade ve sistemli yaklaşımıyla askerî alanda dikkat çeken bir liderlik sergilediği yönünde yorumlara yer verilmektedir. Kendisinin bu süreçteki rolü, sadece askerî düzenlemelerle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda devletin genel direncine katkı sağlayan stratejik bir duruş olarak değerlendirilmektedir.

Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra Osmanlı yönetiminde öne çıkan gelişmelerden biri olarak vükelânın sergilediği kararlılık ve yoğun çabaya dikkat çekilmektedir. Yeni padişahın tahta çıkmasının ardından idarecilerin mevcut siyasî ve toplumsal sorunlara vakit kaybetmeden yöneldikleri ifade edilmektedir. Vükela meclisinin günün her saatinde, kimi zaman Bâb-ı Âlî'de kimi zaman vezir konaklarında toplanarak devletin içinde bulunduğu durumu ve güncel gelişmeleri değerlendirdikleri; bu toplantıların, yönetimde kolektif ve etkin bir iradenin varlığına işaret ettiği belirtilmektedir. Bu dönemde özellikle Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın sahip olduğu

[212] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 66-67.

güçlü irade ve sistemli yaklaşımıyla askerî alanda dikkat çeken bir liderlik sergilediği yönünde yorumlara yer verilmektedir. Kendisinin bu süreçteki rolü, sadece askerî düzenlemelerle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda devletin genel direncine katkı sağlayan stratejik bir duruş olarak değerlendirilmektedir.[213]

Sultan Abdülaziz'in hal'ini takip eden dönemde, Osmanlı hükûmetinin öncelikli gündeminin bilhassa önceki dönemin sonlarında derinleşen idari ve toplumsal sorunların giderilmesi olduğu ifade edilmektedir. Bu süreçte hükûmetin temel hedefleri arasında, merkezî otoritenin taşra üzerindeki etkinliğini yeniden tesis ederek asayişi sağlamak ve dış politikada ise Osmanlı Devleti'nin itibarını zedelemeyecek bir diplomatik çizgi benimsemek yer almaktadır. Bununla birlikte devlet yapısında kökleşmiş olan yapısal bozulmaların giderilmesinin de reform sürecinin merkezinde bulunduğu belirtilmektedir. Söz konusu hedeflerin başarılmasında en temel ilkenin reformların herhangi bir dış müdahaleye fırsat vermeksizin doğrudan Osmanlı hükûmetinin kendi siyasi iradesiyle hayata geçirilmesi gerektiği yönünde bir anlayışın benimsendiğine dikkat çekilmektedir. Aksi takdirde yabancı etkilerine açık ve iç tutarlılıktan yoksun bir reform sürecinin gösterilen tüm çabalara rağmen kalıcı sonuçlar üretmesinin mümkün olmayacağı değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, reform sürecine ilişkin değerlendirmelerle iç dinamiklere ve siyasi iradenin belirleyiciliğine özel bir vurgu yapıldığı görülmektedir.[214]

Sultan Abdülaziz'in hal'inin ardından Osmanlı yönetiminin karşı karşıya olduğu en temel mesele, önceki dönemin birikmiş yapısal sorunlarının ciddiyetle ele alınması gerekliliği olduğu ifade edilmektedir. Bu sorunları gidermeye yönelik iradenin doğrudan hal' sürecinde etkili olan idareciler tarafından taşındığı düşünülmektedir. Yeni padişahın tahta çıkışıyla birlikte kamuoyu nezdinde en fazla dikkat çeken konunun onun geçmişin otoriter yönetim anlayışını sürdürüp sürdürmeyeceği ya da dönemin koşullarına uygun bir yönetim reformunu benimseyip benimsemeyeceği sorusu olduğu belirtilmektedir. Bu çerçevede hükümdarın karar alma yeterliliği, uygulama becerisi ve siyasi dirayeti gibi niteliklere sahip olmasının önemine özellikle vurgu yapılmaktadır. Zira söz konusu vasıflar yalnızca iç yönetimin değil, aynı zamanda dış politikanın seyrini de doğrudan etkileyen belirleyici unsurlar arasında görülmektedir.[215]

Sultan V. Murad'ın tahta çıkışını takip eden ilk günlerde sergilediği tutumun hem kişisel nitelikleri hem de siyasi iradesi bakımından dikkate değer bulunduğu ifade edilmektedir. Hükümdarlığının henüz başında, yalnızca bireysel meziyetlerini ve yüksek

[213] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 67-68.
[214] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 68-69.
[215] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 69.

ahlaki niteliklerini göstermekle kalmamış, aynı zamanda yönetim anlayışıyla bağdaşmayan padişahlık makamıyla örtüşmeyen bazı davranış ve karakterlerini de açıkça ifşa ettiğinden bahsedilmiştir. Zira İlgili metnin ilerleyen kısımlarında sunulacak örneklerin bu değerlendirmeyi destekleyeceği belirtilerek okuyucuda söz konusu tespitin dayanaklılığına dair bir kanaat oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, Sultan V. Murad'a ilişkin değerlendirmelerde hem olumlu hem de eleştirel yönler birlikte ele almakta; böylece tek taraflı bir bakış açısından kaçınılmaktadır. Padişahın kişisel meziyetlerine yer verirken yönetsel yeterlilik konusundaki zaaflarına da mesafeli ve dikkatli bir biçimde vurgu yapılmaktadır. Bu yaklaşım, okuyucuyu peşin hükümlerle yönlendirmekten ziyade ileri sürülen yargıları sonraki delillerle temellendirmeyi amaçlayan, analitik ve ihtiyatlı bir anlatım tarzını yansıtmaktadır.[216]

Ahmed Saib, tarihsel tecrübeye dayanan bir yaklaşımla mutlak monarşiyle yönetilen devletlerin kriz dönemlerinden çıkış yollarını teorik bir zemine oturtmaya çalışmaktadır. Ona göre bir devletin genel yapısı iç ve dış etkenler sonucunda çözülme sürecine girdiğinde, bu durumu telafi edebilmenin iki temel yolu bulunmaktadır: Bunlardan ilki, olağanüstü niteliklere sahip güçlü bir hükümdarın, tarihsel bir dönemeçte iktidara gelerek devleti yeniden yapılandırmasıdır. Bu tür bir liderin yalnızca idari tedbirler almakla kalmayıp gerektiğinde şahsi fedakârlık ve hatta zor kullanımı yoluyla düzeni tesis etme sorumluluğunu da üstlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Müellif, bu görüşünü tarihsel örneklerle temellendirerek farklı toplumlarda benzer dönemlerde ortaya çıkan güçlü lider figürlerinin devletin kaderini köklü biçimde değiştirdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Rus tarihinde Deli Petro; Osmanlı tarihinde ise Çelebi Mehmed, Yavuz Sultan Selim, IV. Murad ve II. Mahmud gibi padişahlar söz konusu tarihsel rolü üstlenen örnekler arasında gösterilmektedir. Ahmed Saib, bu tür liderlerin tarihsel kırılma anlarında reformcu bir işlev üstlendiklerini ve devletin yeniden inşasında belirleyici aktörler olarak öne çıktıklarını ileri sürmektedir.[217]

İkinci olarak liyakat ilkesinin devlet yönetimindeki önemine vurgu yapmaktadır. Hükümdarın kişisel yeteneklerinden bağımsız olarak milletin şansı sayesinde liyakat sahibi kişilerin görevlendirilmesiyle yönetimin kalitesinin arttığı ifade edilmektedir. Bu durumun özellikle kriz dönemlerinde, bilgili ve yetkin devlet adamlarının ortaya çıkmasına zemin hazırladığı belirtilmektedir. Fransa'dan meşhur Richelieu, Almanya'dan Prens Bismark, bizden ise Sokullu Mehmed Paşa ve Köprülü Mehmed

[216] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 69-70.
[217] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 70.

Paşa gibi tarihsel örnekler üzerinden nitelikli bürokratların devletin ilerlemesinde oynadığı kritik role dikkat çekilmektedir.[218]

Ahmed Saib, bir hükümdarın devlet yönetimindeki etkinliğini belirleyen en temel unsurlardan birinin erken yaşta aldığı terbiye ve eğitim olduğunu vurgulamaktadır. Müellif, tarihi örneklerden hareketle ideal hükümdar tipini tasvir ederken yöneticilik vasıflarının doğuştan gelen nitelikler olmaktan ziyade çocuklukta edinilen disiplinli eğitim ve devlet işlerine erken yaşta dâhil olma süreciyle şekillendiği düşüncesini öne çıkarmaktadır. Bu çerçevede Yavuz Sultan Selim, IV. Murad ve II. Mahmud gibi padişahların küçük yaşlardan itibaren devlet işlerine doğrudan katılım göstermeleri sayesinde yalnızca idari anlamda değil, aynı zamanda ahlaki ve entelektüel boyutta da olgunlaştıkları belirtilmektedir. Bu süreçte liderliğe özgü cesaret, stratejik düşünme yetisi, entelektüel derinlik ve kararlılık gibi niteliklerin söz konusu şahsiyetlerde geliştiği ileri sürülmektedir. Metinde genel olarak bu tür faziletlerin, hükümdarlık görevini hakkıyla yerine getirebilmek için vazgeçilmez nitelikler arasında görüldüğü anlaşılmaktadır.[219]

Sultan V. Murad'ın hükümdarlık meziyetlerinden yoksun oluşunu, onun yetişme tarzı ve çevresel koşullarıyla açıklamaktadır. Özellikle otuz dört yaşına kadar haremde, kadınlar ve hadım ağalarıyla sınırlı bir çevrede yaşamasının hatta saray dışından kimse ile muhatap olmamış olması onu devlet işlerinden uzak, tecrübesiz ve dünyadan bihaber bir konuma sürüklediği ileri sürülmektedir. Metinde dikkat çeken temel vurgu, padişahlığın yalnızca hanedan mensubu olmakla değil; devlet yönetimine dair bilgi, görgü ve tecrübeyle donanmış olmakla mümkün kılınabileceği düşüncesidir. Bu bağlamda V. Murad'ın böylesi niteliklere sahip olmasının imkânsız olduğunu, hatta sahip olsaydı bunun mucize sayılması gerektiğini dile getirerek oldukça ironik ve eleştirel bir tutum sergilenmektedir. Esasında bu eleştiri, aynı zamanda Osmanlı şehzade eğitiminde mevcut olan sorunların altını çizen bir uyarı niteliğini de taşımaktadır.[220]

Dönemin şehzade terbiyesi sisteminin yetersizliklerini vurgulayarak bu sistemin bir sonucu olarak V. Murad'da da zayıf irade, duygusal hassasiyet ve çekingenlik gibi liderlik açısından olumsuz niteliklerin geliştiğini ifade etmektedir. Sultan V. Murad'ın kısa süren saltanatı sırasında bu özelliklerin somut biçimde açığa çıktığı özellikle vurgulanmaktadır. Ancak tek yönlü bir eleştiriden kaçınılarak Sultan V. Murad'ın kişisel eksikliklerine rağmen taşıdığı bazı ahlaki ve entelektüel erdemleri öne çıkarılmaktadır. Dolayısıyla onun şahsiyetinin tamamen olumsuz bir çerçevede

[218] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 71.
[219] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 71-72.
[220] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 72-73.

değerlendirilmemesi gerektiğini ima eder niteliktedir. Özellikle son dönem Osmanlı padişahlarıyla karşılaştırıldığında, Sultan V. Murad'da görülen bu olumlu özelliklerin nadirliğine vurgu yapılarak onun karakterine dair daha bütüncül bir değerlendirme sunmak istendiği anlaşılmaktadır.[221]

Osmanlı Devleti gerileme döneminde iktidara gelen padişahların karakter özellikleri ve yönetim pratikleri, müellif tarafından iki temel kategori çerçevesinde değerlendirilmektedir. Tarihsel gözlemlere dayalı bu tasnife göre ilk grupta yer alan hükümdarların doğaları gereği kötülüğe meyilli oldukları ve bu nedenle kamu yararını gözetmekten uzak, bilinçli biçimde yıkıcı bir yönetim anlayışı benimsedikleri öne sürülmektedir. Bu padişahların iktidarları, çoğunlukla kişisel konfor ve çıkar arayışlarıyla sınırlı kalmakta; devletin kurumsal işleyişi ise bu dar bakış açısından olumsuz yönde etkilenmektedir. İkinci grupta yer alan padişahlar ise daha müsamahalı bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Bu gruptakilerin bazı hatalı uygulamalara imza atmış olsalar da söz konusu icraatların çoğunun şahsi niyetlerden ziyade çevrelerindeki çıkar gruplarının etkisiyle gerçekleştiği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, adı geçen hükümdarların devletin ve milletin menfaatlerini gözetme hususunda iyi niyetlerini muhafaza ettikleri ifade edilmektedir. Bu çerçevede, Sultan III. Selim'in reformcu yönüyle öne çıkan uygulamaları sayesinde daha müsamahalı biçimde değerlendirilen padişahlar arasında örnek gösterildiği ifade edilmektedir.[222]

Sultan V. Murad'ın kısa süren saltanatı ile şehzadelik dönemi dikkate alınarak söz konusu padişahın müellif tarafından ikinci grupta değerlendirilen hükümdarlar arasında konumlandırıldığı görülmektedir. Bu çerçevede, onun iyi niyetli ancak karakter bakımından zayıf bir profil çizdiği; özellikle kararsızlık, vesveseye açıklık, fikrî istikrarsızlık ve metanetsizlik gibi özelliklerin sahip olduğu faziletlerin icraata dönüşmesini engellediği ileri sürülmektedir. Bununla birlikte Sultan V. Murad'ın içten bir vatanseverliğe sahip olduğu, uygun bir siyasi kadroyla desteklenmesi hâlinde daha başarılı bir hükümdar olabileceği yönünde değerlendirmelere de yer verilmektedir. Özellikle Sokullu Mehmed Paşa ve Köprülü Mehmed Paşa gibi tecrübeli ve dirayetli vezirlerin yokluğunun onun potansiyelini tam anlamıyla ortaya koymasına engel teşkil ettiği düşünülmektedir. Bu bağlamda bir hükümdarın yönetim kapasitesinin yalnızca kişisel nitelikleriyle değil, aynı zamanda çevresindeki danışman kadrosunun kalitesiyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekildiği anlaşılmaktadır.[223]

[221] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 73-74.
[222] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 74-75.
[223] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 75.

Sultan V. Murad'ın ilerlemeci yönü öne çıkarılarak içinde bulunduğu tarihsel koşullar dikkate alındığında Osmanlı Devleti için en uygun hükümdar profiline sahip olduğu yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Onun Batı medeniyetine açık, reformları benimseyen ve yenilikçi düşünceye yatkın bir zihniyete sahip olduğu ifade edilmektedir. Bu vasıfların özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı yapısal sorunlar ve modernleşme ihtiyaçları bağlamında, dönemin gerekliliklerine uygun bir padişah imajı oluşturduğu ileri sürülmektedir. Buna karşılık, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in daha muhafazakâr çevrelerin etkisi altında kalarak reform karşıtı bir çizgi izledikleri ve bu tutumlarının devletin çözülme sürecini hızlandırdığı yönünde eleştirilerde bulunulmaktadır. Özetle, Sultan V. Murad'ın kısa süren saltanatına rağmen taşıdığı modernleşme potansiyelinin dikkat çekici olduğu ve bu potansiyelin hayata geçirilememesinin önemli bir kayıp olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.[224]

Sultan V. Murad'ın hükümdarlık potansiyelinin kişisel niteliklerinden ziyade etrafındaki bürokratik kadronun niteliğine bağlı olduğunu vurgusu yapılmaktadır. Dolayısıyla padişahın başarılı bir yönetim sergileyebilmesi için dönemin yüksek devlet görevlileri arasında vatanseverlik, ahlaki erdem ve yönetimsel yetkinliğe sahip bir sadrazamın varlığının zorunlu olduğunu belirtilmektedir. Bu tür niteliklere sahip kişilerin mevcut olduğu gerçeği de kabul edilmekte ancak en uygun olanının sadrazamlık makamına getirilmemesinin Sultan Murad'ın potansiyelini ortaya koymasına engel olduğu düşünülmektedir. Sonuç olarak tarihsel bir "kaçırılmış fırsat" düşüncesinin vurgusu yapılmaktadır. Uygun kadrolarla desteklenmiş bir yönetim anlayışının benimsenmesi hâlinde, bu dönemin Osmanlı Devleti için bir kırılma noktası oluşturabileceği ve içinde bulunulan çok yönlü krizin aşılmasına zemin hazırlayabileceği görüşünün savunulduğu görülmektedir.[225]

Sultan V. Murad'ın tahta çıktığında sadrazamlık makamında bulunan Mehmed Rüşdi Paşa'nın karakteri ve yönetim tarzına dair bir değerlendirmede bulunulmaktadır. Paşa ortalama niteliklere sahip bir bürokrat olarak tanımlanmakta; onun adil, vatanperver ve yeniliklere kapalı olmayan bir devlet adamı olduğu vurgulanmaktadır. Ancak asıl eleştiri noktası, onun liderlik vasfının yetersizliği üzerinedir. Zira sadrazamlık gibi stratejik bir makamı işgal etmesine rağmen irade koymakta zayıf kaldığı, daha güçlü ve yetkin vezirlerin görüşlerine tabi olmaktan öteye geçemediği ifade edilmektedir. Ayrıca Rüşdi Paşa'nın geçmişe bağlı bir karakterde olmasına

[224] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 76.
[225] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 76-77.

rağmen reformlara teorik olarak açık bir tutum sergilediği ancak uygulamada pasif bir figür olarak kaldığı dolayısıyla devletin içinde bulunduğu krizi çözme kapasitesini sınırlandırdığı vurgulanmaktadır. Ayrıca sadrazamlık makamını kişisel hırsla değil, softaların çıkarmış olduğu olayların etkisiyle kabul etmesini de onun bürokratik kariyerini şekillendiren yararcı yaklaşımı ile değerlendirilmektedir.[226]

Sultan Abdülaziz'in hal'i sürecinde dönemin siyasi aktörleri arasındaki güç dengelerini ve karar mekanizmaları değerlendirilmektedir. Her ne kadar Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa görevde olsa da padişahın görevden alınmasına dair kararda belirleyici bir irade sergileyemediği, aksine Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa gibi güçlü bürokratların etkisine boyun eğdiği vurgulanmaktadır. Mehmed Rüşdi Paşa'nın yeterliliği konusunda eleştirel bir tavır sergilese de onun kişisel erdemlerine; onur, hamiyet gibi özelliklerine vurgu yapılarak niyetinin kötü olmadığını belirtilmektedir. Ancak bu iyi niyetin tek başına bir devlet adamı için yeterli olmayacağı da ima edilmektedir. Devletin idaresinde gerçek etki sahibi olanların o dönem fiilen daha alt mevkide bulunan ama büyük maddi ve manevi nüfuza sahip Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Adliye Nazırı Midhat Paşa olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, Osmanlı siyasi yapısında görünürdeki makamların her zaman fiilî güçle örtüşmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[227]

Hüseyin Avni Paşa'nın öz geçmişi ile Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesindeki rolünden daha önce detaylıca bahsedildiği hatırlatılmaktadır. Akabinde Hüseyin Avni Paşa'nın siyasi ve askerî kimliğini, dönemin önde gelen figürlerinden biri olarak sahip olduğu güç ve nüfuzu çerçevesinde ele almaktadır. Paşa'nın yalnızca askerî alanda değil, aynı zamanda mülki idarede de etkin bir rol üstlendiği vurgulanmakta; kişisel meziyetleri, özellikle vatanseverlik, vakar, gayretli ve icraatlarındaki sertlik üzerinden karakter analizi yapılmaktadır. Hüseyin Avni Paşa'nın sahip olduğu gücün maddi temellere yani doğrudan komuta ettiği orduya dayandığı, bu durumun da ona döneminin diğer devlet adamlarından farklı ve üstün bir konum sağladığı görüşü ileri sürülmektedir. Buna karşın Midhat Paşa'nın nüfuzunun ise daha çok manevi kaynaklı olduğu yani kamuoyunun güven ve sevgisine dayandığı belirtilmektedir. Bu bağlamda iki paşa arasındaki güç ve etki farklılığı, dönemin bürokratik ve siyasal yapısında etkili olan maddi ve manevi otorite ayrımı işaret edilmektedir. Özellikle Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra bu iki şahsiyet arasında ortaya çıkan fikir ayrılıklarının ve güç mücadelelerinin derinleştiği ima edilmektedir.[228]

[226] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 77.
[227] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 77-78.
[228] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 79-80.

Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal'i sürecinde sergiledikleri ortak hareketin sonrasında devam etmemesinin devlet için büyük bir fırsat kaybı olduğu işaret edilmektedir. Bu iki şahsiyetin ittifak hâlinde çalışmaları durumunda, iç ve dış sorunlarla boğuşan Osmanlı Devleti'nin yeniden istikrara kavuşmasında önemli bir rol oynayabilecekleri tezi ileri sürülmektedir. Her ne kadar görünürde bir iş birliği sürdürülüyor gibi olsa da zamanla iki lider arasındaki fikir ayrılıklarının belirginleştiği ifade edilmektedir. Bu ayrılığın özellikle devletin içinde bulunduğu krizden çıkışı sağlamak amacıyla alınması gereken tedbirlerin mahiyeti ve kapsamı konusunda ortaya çıktığına dikkat çekilmektedir. Ayrıca buradaki ihtilafın yalnızca yöntem farklılıklarından ibaret olmayıp aynı zamanda reformların ideolojik zemini konusunda da iki farklı yaklaşımın tezahürü olarak okunabildiğinden bahsedilmektedir.[229]

Hüseyin Avni Paşa'nın reform yanlısı bir eğilime sahip olmakla birlikte bu reform anlayışının yapısal bir dönüşümden ziyade mevcut düzenin sınırları içinde gerçekleştirilebilecek değişikliklerle sınırlı kaldığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda Paşa, "kudemâ-yı vüzerâ" yani klasik vezir geleneğine mensup bir figür olarak tanımlanmıştır. Onun reform anlayışının kurumsal ya da anayasal dönüşümlerden ziyade merkezi otoritenin güçlendirilmesine dayalı tedbirlerle sınırlı kaldığına dikkat çekilmektedir. Bu bakış açısına göre devletin içinde bulunduğu sorunların yapısal reformlarla değil, güçlü ve disiplinli bir idare aracılığıyla giderilebileceği yönünde bir kanaatin öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Hüseyin Avni Paşa'nın reformcu yönünü teslim etmekle birlikte onun modernleşme sürecine dair anlayışını sınırlı ve muhafazakâr bir perspektiften değerlendirilmektedir.[230]

Hüseyin Avni Paşa'nın, reformist eğilimleri ile muhafazakâr siyasal düşünceleri arasında kurduğu denge doğrultusunda özgün bir yönetim anlayışı geliştirdiği ifade edilmektedir. Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve idari krizlerin temel kaynağını saray ve çevresindeki çıkar gruplarında gördüğü, bu nedenle mutlak monarşiyi savunmakla birlikte irade-i seniyye (padişah emirleri) aracılığıyla şekillenen keyfi yönetim uygulamalarına karşı açık bir muhalefet sergilediği belirtilmektedir. Bu tavrın onun otoritenin kendisine değil, yozlaşmış biçimine karşı olduğu yönündeki kanaati güçlendirdiği düşünülmektedir. Saray merkezli vesayet yapısını tehdit olarak algılayan Paşa'nın bu yapıya karşı gerektiğinde hal' yolunu meşru bir seçenek olarak görmesi, güç kullanımını belirli koşullar altında meşru kabul ettiğini ortaya

[229] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 80.
[230] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 80-81.

koymaktadır. Diğer taraftan halkın siyasal sürece doğrudan katılımına mesafeli yaklaştığı, bu nedenle meşrutiyet fikrine açıkça karşı çıktığı ifade edilmektedir. Paşa'ya göre meşrutiyetin uygulanması, halkı yönetime ortak edecek ve bu durum toplumsal düzen açısından sakıncalı sonuçlar doğurabilecektir. Ayrıca sahip olduğu askeri gücü reformları gerçekleştirmek amacıyla bir araç olarak görmesi, onun siyasal tercihlerini ve yönetim anlayışını yansıtan bir diğer önemli unsur olarak değerlendirilmektedir.[231]

Mithat Paşa'nın siyasal düşüncesine ilişkin değerlendirmelerde, onun da tıpkı Hüseyin Avni Paşa gibi Osmanlı devlet yapısında yaşanan çözülmenin temel nedenini saray merkezli yönetim anlayışında gördüğü ifade edilmektedir. Bununla birlikte krize çözüm üretme konusunda her iki ismin farklı yönelimler benimsediği vurgulamaktadır. Avni Paşa tarafından önerilen yönetim modelinin kısa vadeli faydalar sağlayabileceği kabul edilmekle birlikte Mithat Paşa açısından bu modelin uzun vadede sürdürülebilir olmadığı yönünde bir kanaatin mevcut olduğu belirtilmektedir. Bu düşüncenin özellikle karar alma süreçlerinin büyük ölçüde kişisel iradeye bağlı olduğu bir yönetim biçiminde, otoriter eğilimlere sahip bir padişahın iktidara gelmesi durumunda tüm reform çabalarının akamete uğrayacağı endişesine dayandığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Mithat Paşa'nın yapısal dönüşümün birkaç güçlü şahsiyetin iradesiyle değil, ancak toplumun geniş kesimlerinde zihinsel bir değişim meydana gelmesiyle mümkün olabileceği görüşünü benimsediği ileri sürülmektedir. Paşa'nın padişah yetkilerini sınırlamaya dönük reformların ancak halkın bu anlayışı içselleştirmesiyle kalıcı hâle gelebileceğini savunduğu ifade edilmektedir.[232]

Midhat Paşa'nın meşrutiyet yönetimini savunmasında belirleyici olan temel unsurun Osmanlı Devleti'nin yapısal dönüşümünün yalnızca padişahın kişisel niteliklerine bağlı olarak gerçekleşemeyeceği yönündeki kanaati olduğu ifade edilmektedir. XIX. yüzyılda geçerli olan veraset sisteminin yaşça büyük olan şehzadelerin tahta geçmesini öngörmesi nedeniyle bu kişilerin uzun yıllar sarayda kapalı bir yaşam sürmelerine ve dolayısıyla yönetim deneyiminden yoksun kalmalarına yol açtığı belirtilmektedir. Bu durumun devletin geleceğini büyük ölçüde tesadüflere bırakmak anlamına geldiği vurgulanmaktadır. Midhat Paşa'nın bu türden bir sistemde yetişen padişahlardan derin ve kalıcı reformlar beklemenin gerçekçi olmadığını düşündüğü, ayrıca reformların ancak liyakat sahibi devlet adamları eliyle gerçekleştirilebileceği görüşünü taşıdığı fakat saray merkezli otoriter yapı nedeniyle bunun da mümkün görülmediği dile getirilmektedir. Nitekim Sultan Abdülaziz ve

[231] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 81-83.
[232] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 83-84.

Sultan Abdülhamid dönemlerinde Reşid Paşa, Ali Paşa ve Fuad Paşa gibi tecrübeli ve etkili vükelânın saray müdahaleleriyle devre dışı bırakılmasının Midhat Paşa'nın bu kanaatini pekiştirdiği ifade edilmektedir. Tüm bu koşullar çerçevesinde, Midhat Paşa'nın mutlak monarşi ve saray vesayetine dayalı hükümet anlayışından uzaklaşarak meşrutiyet yönetimine yöneldiği, Osmanlı siyasi yapısının modernleşmesinin yalnızca bu yönetim biçimiyle mümkün olabileceğine inandığı ve siyasi tutumunu da bu doğrultuda şekillendirdiği belirtilmektedir. Ona göre meşrutiyet, kısa vadede olmasa da uzun vadede istikrarlı ve kalıcı bir ilerleme için tek geçerli alternatif olarak görülmektedir. Bu bağlamda, Midhat Paşa'nın meşrutiyeti savunmasının ardındaki düşünsel gerekçeler açıklanırken dönemin siyasi ve yapısal sorunlarına dikkat çekilmekte; özellikle saray müdahaleleri, liyakat sorunu ve padişah odaklı sistemin zafiyetleri üzerinde durulmak istendiği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle birey merkezli değil, sistem merkezli bir çözüm arayışının öne çıkarılmaya çalışıldığı görülmektedir.[233]

Meşrutiyet yönetiminin en temel avantajının padişahın keyfi ve otoriter eğilimlerine karşı kurumsal bir denge unsuru oluşturması olduğu ileri sürülmektedir. Bu yaklaşıma göre meşrutiyet yalnızca padişahın yetkilerini sınırlandırmakla kalmamakta, aynı zamanda onu anayasal çerçevede görev ve sorumluluklarını yerine getirmekle yükümlü kılmaktadır. Söz konusu siyasal yapının bir diğer önemli yönünün ise halkı edilgen bir tebaa konumundan çıkararak bilinçli ve sorumlu bir yurttaş düzeyine taşımak olduğu ifade edilmektedir. Bu çerçevede halkın devletin bekası ve refahı adına hem maddi hem de manevi anlamda daha etkin roller üstlenebildiği, bu durumun ise hükümdara duyulan mutlak itaati azaltarak onun anayasal sınırlar içinde hareket etmesine katkı sağlayan, rasyonel ve saygıya dayalı bir yönetim ilişkisinin gelişmesine olanak tanıdığı belirtilmektedir. Meşrutiyetin sağladığı bu toplumsal bütünleşmenin vatanın karşı karşıya kalabileceği tehditler karşısında milletin yekvücut biçimde hareket etmesini mümkün kıldığı da dile getirilmektedir.[234]

Meşrutiyet yönetiminin en belirgin avantajlarından birinin liyakat esasına dayalı bir yönetimsel yapı oluşturarak nitelikli bireylerin yönetime katılımını teşvik etmesi olduğu dile getirilmektedir. Geleneksel Osmanlı yönetim anlayışında, özellikle saray çevresinden yetişen ve çoğunlukla halkın ihtiyaçlarına duyarsız kalan kişilerin önemli görevlere getirildiği, meşrutiyetin ise bu uygulamaya karşı alternatif bir model geliştirmeyi hedeflediği belirtilmektedir. Yeni sistemin kamusal görevleri yürütecek

[233] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 84-86.
[234] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 86-87.

kişilerin halk yararını önceleyen, vatansever ve yetkin bireyler arasından seçilmesi gerektiği yönünde bir ilkeye dayandığı ifade edilmektedir.[235]

Meşrutiyet yönetimine geçişle birlikte Osmanlı şehzadelerinin kişisel haklarına yönelik bazı hukuki sınırlamaların gündeme gelmesinin beklendiği belirtilmektedir. Bu tür düzenlemelerin şehzadelerin özgürlük alanlarını daraltarak daha sınırlı bir yaşam biçimine yönelmelerine neden olabileceği öne sürülmektedir. Bununla birlikte şehzadelerin Avrupa'daki örneklerde olduğu gibi devlet yönetimine etkin biçimde katılabilmeleri için gerekli olan eğitim ve terbiyeyi alma imkânına kavuşabilecekleri de ifade edilmektedir.[236]

Meşrutiyet yönetiminin ülkede var olan uygunsuzlukların, kötü uygulamaların ve haksızlıkların ortadan kaldırılmasında önemli bir rol oynayacağı vurgulanmaktadır. Özellikle basın özgürlüğünün sağlanmasıyla birlikte Meclis-i Mebusan'da görev yapan vekillerin denetlenebilir hale geleceği ifade edilmektedir. Bu denetim sürecinin meşrutiyetin basına tanıyacağı özgürlük ortamı sayesinde halkın ve hükûmetin ülkenin çöküşüne yol açan sorunları ve devletin ilerlemesi için gerekli çözüm yollarını açık biçimde tartışabilmelerine olanak sağlayacağı belirtilmektedir. Bunun yanı sıra adalet, bayındırlık, maliye ve ordu gibi temel kurumsal yapıların denetlenebilirliğinin artmasıyla birlikte devletin işleyişinin daha şeffaf bir hâle gelebileceği ileri sürülmektedir. Midhat Paşa'nın tüm bu nedenlerle Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunun ancak meşrutiyet yönetimi aracılığıyla mümkün olabileceğine inandığı, bu hedefi gerçekleştirmek uğruna kişisel varlığını ve hatta yaşamını feda etmeye hazır olduğu da dile getirilmektedir. Bu tutumunun onun devlete yönelik reformist yaklaşımını açık biçimde yansıttığı ifade edilmektedir.[237]

Midhat Paşa'nın meşrutiyet yönetimine geçişin zorunluluğuna inandığı ifade edilmekle birlikte dönemin siyasal ve toplumsal koşullarının bu düşüncenin kolaylıkla hayata geçirilmesine elverişli olmadığı belirtilmektedir. Meşrutiyet fikrine karşı olan kişi ve grupların varlığının göz ardı edilemeyecek ölçüde etkili olduğu, bu muhalefetin en güçlü temsilcisinin ise Serasker Hüseyin Avni Paşa olduğu düşünülmektedir. Hüseyin Avni Paşa'nın Midhat Paşa'nın düşünsel ve siyasal yöneliminin meşrutiyet ekseninde şekillendiğinin farkında olduğu, ayrıca Kanûn-i Esâsî meselesinin hürriyetçi çevreler aracılığıyla halk nezdinde karşılık bulmaya başladığını ve dönemin padişahı Sultan Murad'ın da bu fikre olumlu yaklaştığını bildiği aktarılmaktadır. Bu bağlamda Hüseyin Avni Paşa'nın söz konusu siyasal dönüşümün ardından ortaya çıkabilecek

[235] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 87.
[236] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 87-88.
[237] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 88-89.

olumsuzlukları engelleyebilmek adına öncelikle bu fikir çevrelerine yönelik sert ve etkili tedbirlerin alınması gerektiğini düşündüğü ifade edilmektedir.[238]

Hüseyin Avni Paşa'nın ordu içerisindeki etkin konumu ve askeri çevrelerdeki itibarıyla önemli bir güç odağı olarak değerlendirildiği; buna karşılık Midhat Paşa'nın merkezî idare bürokrasisinin bazı kesimlerini ve dönemin etkili din adamlarını kendi etrafında toplamak suretiyle sivil alanda güçlü bir meşruiyet zemini oluşturduğu ifade edilmektedir. Bu durumun her iki figürün siyasal ağırlık bakımından birbirine yakın bir denge unsuru teşkil ettiğine işaret ettiği belirtilmektedir. Meşrutiyet yönetimine geçiş konusunda nihai belirleyicinin ise dönemin padişahı olduğu vurgulanmaktadır. Bu stratejik dengeyi fark eden Hüseyin Avni Paşa'nın monarşik otoriteyi süreçten dışlamak ya da karar alma sürecini geciktirmek amacıyla bazı siyasi girişimlerde bulunma gereği duyduğu aktarılmaktadır.[239]

Sultan Abdülaziz'in hal'inin ardından Hüseyin Avni Paşa'nın görünürde Sultan Murad'ı koruma amacıyla üç gün boyunca sarayda kaldığı, bu süre zarfında saray muhafızlığından sorumlu Redif Paşa aracılığıyla özellikle Sultan'ın veliahtlığı döneminde ilişki kurduğu çevrelerin saraya girişini engellediği belirtilmektedir. Midhat Paşa gibi bazı yüksek devlet görevlilerinin padişahla görüşmesinin kaçınılmaz olduğu durumlarda ise saray içerisindeki bilgi akışını kontrol altında tutmak amacıyla kendi adamlarını görevlendirdiği ifade edilmektedir. Ayrıca Hüseyin Avni Paşa'nın çeşitli vesilelerle padişahın huzuruna çıkarak mevcut siyasi tablonun kendi katkılarıyla oluştuğunu ve padişahın hâlâ tehdit altında bulunduğunu ima ettiği, bu yolla hem etkisini artırmaya çalıştığı hem de dolaylı biçimde baskı kurduğu aktarılmaktadır. Buna ek olarak Hüseyin Avni Paşa'nın fiziksel görünümünün özellikle heybetli duruşunun yalnızca Sultan Murad üzerinde değil, dönemin askeri ve sivil ileri gelenleri üzerinde de bir baskı unsuru olarak algılandığı düşüncesi ileri sürülmektedir.[240]

Sultan Murad'ın veliahtlık döneminde amcasının etkisiyle sınırlı bir yaşam tarzı benimsediği ve bu durumun padişahlık sürecinde Hüseyin Avni Paşa'nın siyasal baskılarıyla devam ettiği ifade edilmektedir. Bu koşulların Sultan Murad'ın fiilen iktidar yetkilerini kullanmasını engellediği ve sahip olduğu düşünce ile görüşleri hayata

---

[238] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 89.; 27 Mayıs (16 Cemâziyelevvel) tarihinde Bâb-ı Fetvâ Penâhî'de gerçekleştirilen toplantıda, meşrutiyetle idareye geçişin gündeme getirilmesi üzerine, Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın, halkın bu rejimi kabul etme iradesine ilişkin çekincelerini ve verilecek özgürlükler konusunda duyduğu endişeleri dile getirdiği belirtilmektedir. Toplantı sırasında ciddi tartışmalar yaşanmış, Midhat Paşa gibi meşrutiyet taraftarları sert eleştirilere maruz kalmıştır. Tüm tartışmalara rağmen bir sonuca ulaşılamadan oturumun kapatıldığı, ayrıca toplantının genel havasının sadrazamın tutumunun onaylanması yönünde olduğu da ifade edilmektedir. Bk.; Süleyman Paşa, *a.g. e.,* s. 61.

[239] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 90.

[240] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 90-92.

geçirme konusunda çekimser kalmasına yol açtığı belirtilmektedir. Sonuç olarak padişahın hükümdarlık yetkilerini etkin biçimde kullanamadığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, padişahın iradesinin sınırlandığını ve iktidar gücünü kullanamamasının sadece bireysel yetersizlikten değil, aynı zamanda dönemsel güç dengelerinden kaynaklandığının üzerinde durulmak istendiği anlaşılmaktadır.[241]

Sultan Murad'ın tahta çıkışının Osmanlı Devleti açısından önemli bir dönüm noktası olduğu belirtilmektedir. Cülûsun ardından Osmanlı geleneğine uygun olarak Eyüp Sultan Camii'nde gerçekleştirilen kılıç kuşanma töreni için hazırlıkların yapıldığı ifade edilmektedir. Ayrıca devlet erkânının taht değişikliğinden kaynaklanan siyasi ve idari belirsizliği gidermek amacıyla yeni padişahın yönetim anlayışını yansıtacak hatt-ı hümâyunun hazırlanmasıyla ilgilendiği aktarılmaktadır. Sultan Murad'ın iktidara gelişi, toplumun çeşitli kesimlerinde farklı beklentiler yaratmış; bazı çevrelerin bu değişimi yenilenme ümidiyle karşıladığı, diğerlerinin ise mevcut yönetim anlayışının sürdürülmesini beklediği ifade edilmektedir. Bu nedenle tahta çıkışın sadece iç siyasette değil; dış politikada da dikkatle izlendiği, sürecin nasıl gelişeceğinin zaman içinde netlik kazanacağı vurgulanmaktadır.[242]

Sultan Murad'ın cülûsunun üçüncü gününde, art arda iki hatt-ı hümâyûn yayımlandığı ve bu belgelerin yüksek rütbeli devlet görevlilerine iletildiği ifade edilmektedir. Akabinde söz konusu hatt-ı hümâyûnların tam metinlerine yer verilmektedir. Hicrî 1293 yılı Cemaziyelevvel ayının 9. gününe (M. 1 Haziran 1876) tarihlenen ilk hatt-ı hümâyûnda Sultan Murad'ın tahta çıkışı halkın ortak iradesi ve ilahi takdir çerçevesinde meşrulaştırılmaktadır. Aynı belgede mevcut devlet ricalinin görevlerinin devam edeceği ifade edilmiş, bununla birlikte devletin iç ve dış meselelerde yaşadığı buhranların kamuoyunda güven kaybına ve toplumsal huzursuzluklara yol açtığına dikkat çekilmiştir. Bu sorunların bertaraf edilmesinin ise yalnızca devlet idaresinin sağlam ve doğru esaslar üzerine inşa edilmesiyle mümkün olabileceği vurgulanmıştır.[243]

1293 Cemaziyelevvel ayının 9. gününe (2 Eylül 1876) tarihlenen ikinci ferman, padişahın ağzından kaleme alınmış olup 1293 yılı Cemaziyelevvel ayının yedinci Salı günü (31 Ağustos 1876) Sultan Abdülaziz'in vezirlerin kararı ve halkın rızası doğrultusunda tahttan indirildiği ve kendisinin Osmanlı geleneğine uygun biçimde, hutbeler okutulup paralar bastırılarak tahta çıktığının tüm Osmanlı coğrafyasına ilan edilmesini emretmektedir. Ayrıca taşradaki idarecilere cülûsun ilan edilmesi ve

[241] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 92.
[242] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 92-94.
[243] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 94-97.

hutbelerde yeni padişahın isminin okunması talimatı verilmiş, böylece meşruiyetin kamusal alanda görünür kılınması amaçlanmıştır.[244]

Eserde hatt-ı hümâyûnların içeriğine ve halk nezdinde nasıl karşılandığına dair ayrıntılı bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte, söz konusu fermanların Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa arasındaki fikir ayrılıklarını gün yüzüne çıkardığı düşünülmektedir. Zira Midhat Paşa'nın değerlendirmesine göre bu fermanlarda meşrutiyet rejimi ve Kanûn-ı Esâsî'ye dair herhangi bir vurgunun bulunmadığı ifade edilmektedir. Ancak Midhat Paşa'nın fermanın aceleyle kaleme alınmış olması, zaman darlığı ve özellikle Hüseyin Avni Paşa'nın nüfuzundan çekinilmesi gibi nedenlerle açık bir itirazda bulunmadığı tahmin edilmektedir. Nitekim daha sonraki ilk Meclis-i Vükelâ toplantısında yeni bir hatt-ı hümâyûn yayımlanmasını ve anayasanın yürürlüğe koyulmasını talep ettiği, bu meselenin Cemaziyelahir ayının 12. günü Sultan V. Murad'ın başkanlığında sarayda toplanan Meclis-i Vükelâ'da görüşüldüğü ifade edilmektedir.[245]

Cemaziyelahir ayının 12. günü toplanan Meclis'te, Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın Sultan Abdülaziz döneminde yaşanan kötü yönetimin sebeplerine değinerek ülkenin içine düştüğü zor durumun iç isyanlar ve dış müdahalelerle bağlantısını ortaya koyduğu, bu doğrultuda hükûmetin alması gereken tedbirler üzerinde durduğu ve toplantıya katılan üyelerin görüşlerini serbestçe ifade etmesini talep ettiği ifade edilmektedir. Görüşmeler sırasında vükelanın çeşitli fikir beyanlarında bulunduğu, bu esnada Midhat Paşa'nın da sürece müdahil olarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu buhrandan çıkış yolunun meşruti yönetimin tesis edilmesiyle mümkün olabileceği yönünde beyanlarda bulunduğu belirtilmektedir. Paşa'nın, kısa fakat etkili bir konuşma ile meşrutiyetin ilanı sayesinde, Hristiyan tebaanın ve Avrupa devletlerinin taleplerinin karşılanmış olacağı ve bu yolla hem iç karışıklıkların hem de dış müdahalelerin önünün alınabileceğini dile getirdiği aktarılmaktadır. Ardından Padişah'a hitaben yaptığı konuşmada ise böylesine köklü bir değişimin gerçekleştirilmesi hâlinde, padişahın isminin Osmanlı tarihine şanlı harflerle kazınacağını ifade ettiği bildirilmektedir.[246]

Midhat Paşa'nın bazı yakın çevresinden edinilen ve güvenilirliği yüksek görülen bilgilere nazaran Paşa'nın söz konusu konuşmayı gerçekleştirdiği esnada Padişah'ın kendisini dikkatle dinlediği, yüz ifadesinde memnuniyet belirtilerinin gözlemlendiği ve hatta konuşmasına devam etmesi yönünde başıyla teşvikte dahi bulunduğu ifade

[244] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 97-99.
[245] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 99-100.
[246] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 100-101.

edilmektedir. Bu sırada Meclis üyelerinin büyük ölçüde sessiz kaldığı ancak bazı vükelanın özellikle Hüseyin Avni Paşa'nın bu konuşmadan belirgin biçimde etkilendiği ve memnuniyet duymadığı belirtilmektedir.[247]

Meclis oturumunda, Midhat Paşa'nın meşrutiyet yanlısı bir konuşma yaptığı ancak Hüseyin Avni Paşa'nın mevcut kriz ortamında devletin ancak sert ve acil tedbirlerle kurtulabileceğini ileri sürerek bu önerilere karşı çıktığı belirtilmektedir. Bazı vükelanın Hüseyin Avni Paşa'nın görüşlerini desteklediği ifade edilmekle birlikte Namık Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin özgürlükçü bir yönetime hazır olduğunu dile getirdiği ve buna rağmen Meclis-i Mebusan üyelerinin yalnızca Müslümanlardan seçilmesi gerektiğini savunduğu aktarılmaktadır. Midhat Paşa'nın ise bu öneriye itiraz ederek tüm Osmanlı tebaalarının temsil edilmesinin hukuki eşitlik ilkesine uygun düşeceğini ifade ettiği belirtilmektedir. Bu aşamada padişahın da Midhat Paşa'nın yaklaşımını benimsediği ileri sürülmektedir. Öte yandan Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin meşrutî yönetimin dinen meşru olduğunu dile getirdiği ve bu doğrultuda fetva talep edilmesi durumunda olumlu bir yanıt verilebileceğini belirttiği aktarılmaktadır.[248]

Meclis oturumu sırasında Mehmed Rüşdi Paşa'nın Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın giderek artan karamsarlığını fark etmesi üzerine, söz konusu meselelerin daha sonra kapsamlı bir biçimde ele alınmasının daha uygun olacağını belirttiği ifade edilmektedir. Bu doğrultuda, görüşmeleri farklı bir yöne çekmeye çalıştığı aktarılmaktadır. Ancak Midhat Paşa'nın bu girişime sessiz kalmadığı, halkın mevcut hükûmete duyduğu güven kaybına dikkat çekerek bu güvensizliğin giderilmesi için yakın zamanda meşrutî idarenin ilan edilmesini ve bu süreci duyuran bir Hatt-ı Hümâyûn yayımlanmasını gerekli gördüğü dile getirilmektedir. Bununla birlikte Hüseyin Avni Paşa ile Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın bu konunun şimdilik gündem dışında tutulmasının daha isabetli olacağını düşündükleri ve bu doğrultuda Midhat Paşa'nın sözünü kestikleri belirtilmektedir. Nihayetinde, meclis oturumunda anayasal düzene ilişkin tartışmaların ertelendiği ve diğer gündem maddelerine geçildiği aktarılmaktadır. Anlatılar ışığında, dönemin siyasal atmosferini aktarılıp aktörler arasındaki güç dengelerini tarafsız bir üslupla yansıtmaya çalıştığı görülmektedir. Zira karar alma sürecine yön veren çekinceler, beklentiler ve müdahaleler bağlamında dikkatli bir analiz sunulmaktadır. Midhat Paşa'nın anayasal düzen ısrarı ile diğer devlet

[247] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 101-102.
[248] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 102-103.

adamlarının ihtiyatlı yaklaşımı arasındaki gerilim, dönemin reformcu ve muhafazakâr eğilimlerini anlamak açısından önemli bir çerçevede sunmaktadır.[249]

4.5. Fâci'a-ı Sultan Abdülaziz (IV. Bölüm)

Tarihimizin en tartışmalı ve karanlık sayfalarından biri olan Sultan Abdülaziz'in vefatı, olayın gerçekleşme biçimi ve ardından yaşanan gelişmeler bakımından uzun süre hem kamuoyunda hem de siyasi çevrelerde etkisini sürdürmüştür. Buna istinaden eserin bu bölümünde, öncelikle Sultan Abdülaziz'in Topkapı Sarayı'na nakli ele alınmakta; hemen ardından Sultan V. Murad'a hitaben kaleme aldığı kişisel mektup üzerinden merhum padişahın ruh hâli ve psikolojik durumu değerlendirilmektedir. Mektubun içeriği, yaşanan olayların arka planına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu çerçevede ölüm sürecinde yaşanan heyecan ve sıkıntılar, olayın gerçekleşme biçimi ve buna ilişkin doktor raporları ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Konuya dair ileri sürülen görüşler ışığında çeşitli mülahazalara yer verilmiş, gerek dönemin tanıkları gerekse farklı belgeler üzerinden farklı senaryolar tartışılmıştır. Sultan Abdülaziz'in önceki yaşamına, mizacına ve ruhsal durumuna dair hatıralarla ölümün ardında cinayet mi yoksa intihar mı olduğu yönündeki soruya çeşitli açılardan yaklaşmayı mümkün kılmaktadır. Ölümün ardından başlayan hukuki süreçte özellikle Midhat Paşa'nın yargılanmasına dair yapılan değerlendirmeler, dönemin siyasi atmosferine ışık tutmakta; sürecin hem bireysel sorumluluklar hem de devlet politikası açısından nasıl ele alındığına dair çelişkileri gözler önüne sermektedir. Müellif, genel olarak eserde sürdürdüğü tarafsız üslubunu bu bölümde de korumaya çalışmakla birlikte olayın kesin bir açıklığa kavuşmamış olması sebebiyle meseleyi tarihî bir muamma olarak nitelendirmektedir. Bölümün son kısmında ise Sultan Abdülaziz'in ölümünün Osmanlı siyaset anlayışı üzerindeki etkileri özellikle monarşi, bürokrasi ile saray ve hükümet ilişkileri bağlamında ele alınmakta; bu trajik olayın yalnızca bir padişahın vefatı değil, aynı zamanda bir dönemin siyasal kırılmalarını da temsil ettiği vurgulanmaktadır. Müellifin bu bölümdeki yaklaşımı, diğer bölümlere kıyasla daha belirgin bir politik perspektif içermekle birlikte meseleyi tek boyutlu değerlendirmekten kaçındığı ve farklı tanıklıklar ile belgeleri harmanlayarak çok yönlü bir analiz sunduğu dikkat çekmektedir.

Sultan V. Murad'ın tahta çıkışını takip eden günlerde, İstanbul kamuoyunda beklenen olumlu yankıların oluşturulamadığı düşünülmektedir. Bu durumun temelinde, devlet erkânı arasında ortaya çıkan fikir ayrılıklarının yönetim mekanizmasını olumsuz etkilediği yönünde değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Takip eden süreçte

[249] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 103-104.

Sultan Abdülaziz'in şüpheli biçimde hayatını kaybetmesi ise siyasi atmosferde derin bir kırılmaya yol açmış, bu olayın gelişmelerin seyrini köklü biçimde değiştirdiği yönünde yorumlara neden olduğu anlaşılmaktadır.[250]

Daha önce de ifade edildiği üzere, Sultan Abdülaziz'in Sultan V. Murad'ın tahta çıkışını takiben Dolmabahçe Sarayı'ndan alınarak Topkapı Sarayı'na nakledildiği hatırlatılmaktadır. Bu süreçte, beraberinde oğulları Şehzade Yusuf İzzeddin ve Şehzade Mahmud Celaleddin Efendi'nin de bulunduğu belirtilmektedir. Nakil sonrasında Sultan Abdülaziz'in daha önce Sultan III. Selim'in yaşamış olduğu ve suikasta uğradığı bilinen daireye yerleştirilmiş olması, yalnızca bir mekânsal düzenleme olarak değil, aynı zamanda içinde bulunulan siyasi ve psikolojik atmosferin bir yansıması olarak da değerlendirilmektedir. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in söz konusu daireye girerken sarf ettiği rivayet edilen "Amcam Sultan Selim'in kaldığı daire işte burasıdır." şeklindeki ifadenin onun içinde bulunduğu ruh hâlini ve muhtemel endişelerini yansıttığı düşünülmektedir.[251]

Sultan III. Selim'in tahttan indirilmesinin ardından söz konusu odaya yerleştirilmiş olması ile Sultan Abdülaziz'in hal'i arasındaki süreçler karşılaştırıldığında, aradan geçen yetmiş yıllık zaman dilimi içerisinde toplumun düşünsel yapısında önemli değişimlerin yaşandığına işaret edilmektedir. Nitekim bu iki hal' süreci, içerdiği temel farklar ve zıtlıklarla dikkat çekilmektedir. Sultan III. Selim'i tahttan indirenlerin genel olarak bağnaz, cehalet içerisinde ve kişisel çıkar peşinde koşan kimseler olarak nitelendirildiği görülürken; Sultan Abdülaziz'i görevinden uzaklaştıranların ise dönemin aydın, seçkin ve vatanperver unsurları olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Sultan III. Selim'in yüksek ahlaki özellikleri, asaleti ve vicdani tutumu ile toplum nezdinde takdir topladığı; ayrıca halkın refahını önceleyen reformcu bir çizgi benimsediği yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Bununla birlikte sahip olduğu bu niteliklerin bazı etkili devlet adamlarının çıkarlarıyla örtüşmemesi nedeniyle, özellikle akıl sağlığıyla ilgili çeşitli tartışmalara konu olan kardeşinin de sürece dâhil olduğu bir zeminde, görevinden uzaklaştırıldığı ileri sürülmektedir. Bu çerçevede, hem Sultan III. Selim'in hem de benzer şekilde görevden alınan diğer padişahların hal' süreçlerinin söz konusu uygulayıcı aktörler ile dönemin siyasal ve toplumsal koşulları bakımından mukayeseli biçimde ele alındığı görülmektedir.[252]

[250] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 105-106.
[251] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 106.
[252] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 107.

Sultan Abdülaziz'e dair çaresizlik içinde bir ruh hâli içinde olduğu yönünde ifadelere yer verilmekte, yüz hatları bakımından Sultan III. Selim'e benzemediği düşünülse de aralarındaki kimi çağrışımların kendisini huzursuz ettiği yönünde yorumlar yapılmaktadır. Bu endişe hâlinin yalnızca onun iç dünyasını değil, aynı zamanda oğulları ve yakın çevresinin müdahaleci bir tutumla onu teskin etmeye çalıştıkları bir süreci de beraberinde getirdiği belirtilmektedir. Bu gelişmelerin ardından Sultan Abdülaziz'in belli bir soğukkanlılık içinde Sultan Murad'a bir mektup kaleme aldığı, söz konusu mektubun içeriğine ve suretine yer verildiği görülmektedir.[253]

Sultan Abdülaziz, yeni padişaha yazdığı mektubunda öncelikle Sultan V. Murad'ın tahta çıkışını tebrik etmekte; milletin selameti için gayret göstermiş olmasına rağmen başarılı olamamasının üzüntüsünü dile getirmektedir. Ardından Sultan V. Murad'ın muvaffak olması yönündeki temennilerini ifade ettikten sonra bizzat kendi eliyle silahlandırdığı askerler tarafından tahtından indirildiğine dikkat çekmekte ve bu durumun acısını hissederek kendisine merhamet ve insaniyet çerçevesinde yeni bir ikametgâh tahsis edilmesini talep etmekte olduğu görülmektedir.[254]

Her ne kadar bazı araştırmacılar böyle bir mektubun varlığını reddetse de bu iddialarını destekleyecek yeterli ve somut argümanlardan yoksun oldukları ifade edilmektedir. Sultan Abdülaziz'in mektubunu bizzat görmüş kişiler tarafından aktarıldığına göre söz konusu belge Sultan Abdülaziz'in kendi el yazısıyla ve kırmızı mürekkeple kaleme alındığından bahsedilmektedir. Mektupta dikkat çeken en önemli hususun Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden yalnızca askerleri sorumlu tuttuğunu açıkça belirterek Osmanlı tahtını Abdülmecid Han soyuna bıraktığını ifade etmesidir. Bunun yanı sıra Sultan Abdülaziz'in Sultan V. Murad'a birkaç kez daha mektup yazdığı ve bu mektuplardan birinde Dolmabahçe Sarayı'ndaki özel dairesinde bıraktığı yirmi bin lirayı kendisine göndermesini rica ettiğine dair rivayetlerin mevcudiyetinden de bahsedilmektedir.[255]

İstanbul'da dolaşan rivayetlere göre, Sultan Murad'ın amcası Sultan Abdülaziz tarafından gönderilen mektuba nezaket çerçevesinde yanıt verdiği ve söz konusu talebin ivedilikle yerine getirilmesi yönünde gerekli emirleri verdiği yönünde anlatımlardan bahsedilmektedir. Bu bağlamda, Çırağan Sarayı'nda bulunan özel bir dairenin tahsisine ilişkin bir irade beyanında bulunduğu ancak dönemin önemli siyasî figürlerinden Hüseyin Avni Paşa'nın dairenin tahsisine dair bazı sakıncalar dile getirerek uygulamayı yaklaşık iki gün süreyle geciktirdiği ifade edilmektedir. Son aşamada ise ilgili dairenin

[253] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 108.
[254] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 108-109.
[255] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 109.

iç ve dış düzenlemeleri tamamlanarak Sultan Abdülaziz ile ailesinin buraya yerleştirildiği yönünde bilgilere yer verilmektedir.[256]

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından içine girdiği ruhsal durumun dönemin çeşitli tanıklıkları ve gözlemleri doğrultusunda ciddi bir çöküntüye işaret ettiği yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Bu süreçte, kişilik özellikleri itibarıyla gururlu ve kendisine yüksek bir değer atfeden bir mizaca sahip olduğu düşünülen Sultan Abdülaziz'in maruz kaldığı muameleyi kabullenmekte güçlük çektiği ve bu durumun zamanla psikolojik gerilimini artırdığı ileri sürülmektedir. Zira kendisinin zaman zaman sessizliğe büründüğü, kimi anlarda ise anlamlandırılması güç ifadeler kullandığı, önemsiz gibi görünen gelişmelere aşırı tepkiler verdiği ve öfke nöbetleri geçirdiği yönünde anlatımlara yer verilmektedir. Bu tür gözlemler, yakın çevresince içine düştüğü durumun onun şahsiyetinde onur kırıcı bir etki yarattığı ve psikolojik dayanma sınırlarını zorladığı biçiminde yorumlanmıştır. Bilhassa Hüseyin Avni Paşa'ya karşı duyduğu öfke ve kırgınlığın açık biçimde hissedildiği yönünde görüşler aktarılmaktadır. Ayrıca büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'ye yönelik serzenişlerde bulunduğu, Hassa Ordusu'nun kumandanı olmasına rağmen gelişmelere müdahale edememiş olmasından dolayı zaman zaman onu sorumlu tuttuğu da dile getirilmektedir. Tüm bu durumların Sultan Abdülaziz'in hem ailesel hem de siyasi düzlemde derin bir yalnızlık ve hayal kırıklığı içinde bulunduğuna işaret edildiği görülmektedir.[257]

Sultan Abdülaziz'in içinde bulunduğu ruhsal durumun çevresindekiler tarafından endişe verici bulunması nedeniyle yanında sürekli taşıdığı palasının ve benzeri kesici aletlerin elinden alınmasına karar verildiği aktarılmaktadır. Bu tedbirin Sultan Murad ve dönemin devlet erkânı tarafından uygun görüldüğü yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Diğer yandan Sultan Abdülaziz'in hal'inin ardından Sultan Murad'ın da ciddi bir huzursuzluk yaşadığı, hatta bu dönemde bir gece dahi sükûnet içinde uyuyamadığı ileri sürülmektedir. Gece yarısı uykusundan ani bir şekilde uyanarak Boğaziçi'ne doğru baktığı, saray nöbetçilerini kontrol ettiği, odasında sık sık dolaştığı ve zaman zaman kendi kendine konuştuğu yönünde çeşitli söylemlere yer verilmektedir. Bu davranışların içinde bulunduğu baskı ve tedirginlik ortamının bir yansıması olarak yorumlandığı görülmektedir.[258]

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini takip eden beşinci gün olan Cemaziyelevvel ayının on ikinci Pazartesi gecesi (M. 5 Haziran), padişahın ruhsal olarak oldukça sıkıntılı bir gece geçirdiği ve sabah saatlerinde, yorgunluk nedeniyle

[256] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 109-110.
[257] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 110-111.
[258] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 111-112.

koltuk sandalyesinde uyuyakaldığı ifade edilmektedir. Sabah uyandıktan sonra yanında bulunan baş musahibine o günkü gazeteleri okutması ve çevresindekilerle sohbet etmesi hem padişahın hem de çevresinin psikolojik olarak bir nebze rahatlamasına katkı sağladığı yönünde yorumlanmaktadır. Ardından Sultan Abdülaziz'in mabeyincisi Faik Bey'den ayna ve makas istemesi üzerine bu eşyaların Valide Sultan'ın odasından temin edildiği aktarılmaktadır. Padişahın sakalını düzelteceğini söyleyerek hareme açılan özel odasına geçtiği belirtilmektedir.[259]

Sultan Abdülaziz'in ölümüne ilişkin anlatılarda, bazı cariyelerin padişahın odasına yalnız başına gitmesinden şüphelenerek onu bir süre anahtar deliğinden izledikleri aktarılmaktadır. Bu esnada, içeride aynanın karşısında birtakım meşguliyetlerle uğraştığını fark etmeleri üzerine gözetlemeyi sonlandırdıkları belirtilmektedir. Ancak uzun bir süre geçmesine rağmen padişahın odadan çıkmaması üzerine cariyelerden birinin bir gerekçeyle içeri girmeyi denediği fakat kapının açılmamasıyla birlikte şüphelerin arttığı ifade edilmektedir. Durumun valide sultana bildirilmesinin ardından onun da kapıyı açmayı başaramaması üzerine çıkan gürültüye haremağalarının müdahil olduğu, nihayetinde valide sultanın talimatıyla kapının açıldığı ve içeride son derece sarsıcı bir manzarayla karşılaşıldığı yönünde rivayetlerden bahsedilmektedir. Ayrıca müellif, bu anlatının güvenilir kaynaklara ve çeşitli incelemelere dayandırılarak aktarıldığını özellikle vurgulamakta, olayın gerçekleşme biçimine ilişkin farklı yorum ve tartışmalara ilerleyen bölümlerde değinileceğini ifade etmektedir.[260]

Sultan Abdülaziz'in odasında kanlar içinde boylu boyunca uzanmış halde bulunduğunu ve bu manzara karşısında başta Valide Sultan olmak üzere saray kadınlarının feryat ettiklerini belirtmektedir. Saray tabiplerinden Miltiyadis Efendi'nin olay anında sarayda bulunmasının dikkate değer bir tesadüf olduğu vurgulanmaktadır. Hekimin padişahın her iki kolundaki kan damarlarının kesildiğini ve ölümün aşırı kan kaybı sonucu gerçekleştiğini raporladığı ifade edilmektedir. Ayrıca resmi soruşturmalara dayanan bulguların bu yönde olduğunu, intihar ihtimalini araştırmakla görevli komisyonun hazırladığı raporun da bu görüşü tamamen teyit ettiğine dikkat çekilmektedir. Söz konusu raporun İstanbul'un tanınmış hekimleri ile birlikte padişah doktorları Marko ve Karatodori Paşalar ve İngiliz ile Fransız elçilik doktorlarının da

[259] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 112.
[260] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 113-114.

dâhil olduğu on dokuz hekim tarafından imzalandığı, Fransızca kaleme alınan bu raporun tercümesine eserde aslına uygun biçimde yer verildiği belirtilmektedir.[261]

Sûret-i Rapor (Raporun Sureti)

Padişahın iradesi doğrultusunda yüksek devlet erkânı tarafından verilen talimat üzerine, Hicrî 11 Cemaziyelevvel 1293 / Rumi 23 Mayıs 1876 (4 Haziran 1876) Pazartesi günü, öğleden önceki saatlerde, Sultan Abdülaziz'in ölüm nedenini araştırmakla görevlendirilen heyetin Çırağan Sarayı bitişiğinde yer alan karakola intikal ettiği bildirilmektedir. Heyetin alt katta bulunan bir odaya yönlendirildiği, burada yere serilmiş bir şiltenin üzerinde üzeri yeni bir bezle örtülmüş bir cesedin bulunduğu aktarılmaktadır. Yapılan ilk gözlemde, örtünün kaldırılmasıyla cesedin daha önce hal' edilmiş olan Sultan Abdülaziz'e ait olduğu anlaşıldığı ifade edilmektedir. Muayene sırasında vücut organlarının tamamının soğuk, solgun ve bazı bölgelerinin pıhtılaşmış kanla kaplı olduğu ancak cesedin henüz tamamen soğumadığı yönünde tespitlere ulaşıldığı ifadelerine yer verilmektedir.[262]

Raporun devamında yapılan incelemelerde merhum Sultan Abdülaziz'in göz kapaklarının açık olduğu, korneasında hafif bir koyulaşma gözlendiği ve ağzının kısmen aralık bulunduğu yönünde tespitlere yer verilmektedir. Kollarını ve ayaklarını örten bezlerin kanla bulaşmış olduğu, sol kol üzerindeki bezin kaldırılmasıyla ise dirsek bükümünün biraz aşağısında yaklaşık beş santimetre uzunluğunda ve üç santimetre derinliğinde, kenarları düzensiz ve pürüzlü bir yara görüldüğü aktarılmaktadır. Yaranın yönünün yukarıdan aşağıya ve içten dışa doğru olduğu, kesinin atardamarın çıktığı noktaya denk geldiği ve burada yaklaşık üççeyrek santimetre çapında bir kesik bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca sağ kol dirseği civarında da yaklaşık iki santimetre uzunluğunda ve iki buçuk santimetre derinliğinde, yüzeyi yine pürüzlü ve eğri biçimli bir diğer yaranın tespit edildiği bildirilmektedir. Bu yaranın küçük bir toplardamar üzerinde yer aldığı, buna karşılık atardamarların sağlam olduğu ifade edilmektedir. İnceleme sırasında yaklaşık on santimetre uzunluğunda, oldukça keskin, bir kolunun yan tarafında küçük bir düğme bulunan ve kanlı olduğu belirtilen bir makasın da bulunduğu kaydedilmektedir. Mevcut bulgular doğrultusunda, söz konusu yaraların bu

[261] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 114-115.; Merhum Sultan Abdülaziz'in naaşının ilk olarak Fer'iyye Karakolu'nda beş doktor tarafından muayene edildiği ve bu muayene sonucunda bir rapor hazırlandığı ancak söz konusu raporun içerdiği belirsiz ifadeler nedeniyle resmi olarak kabul görmediği aktarılmaktadır. Özellikle raporda yer alan "*Haber aldığımıza göre âlet-i cerîha makas olduğu cihetle*" şeklindeki muğlak ifadenin raporun güvenilirliğini zedelediği ifade edilmektedir. Bu nedenle daha sonra on dört doktorun da katılımıyla toplam on dokuz hekim tarafından naaş yeniden incelenmiş ve nihai bir rapor hazırlanmıştır. Bk.; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa...*, s. 90-93.

[262] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 115.

makas aracılığıyla meydana getirildiğinin iddia edildiği aktarılmaktadır. İncelemeye katılan heyetin daha sonra merhumun ikamet ettiği ve deniz tarafında yer alan büyük odaya götürüldüğü, burada pencere yakınına yerleştirilmiş köşe minderinin kanla kaplandığı, ayrıca odadaki hasırın hem üzerinde hem çevresinde kan lekeleri bulunduğu yönünde gözlemlere yer verildiği bildirilmektedir.[263]

Yapılan incelemelerin ardından heyetin yukarıda aktarılan bulgular doğrultusunda ortak bir sonuca vardığı bildirilmektedir. Buna göre ilk olarak Sultan Abdülaziz'in ölümüne, kol bölgesindeki damarların kesilmesi sonucu meydana gelen yoğun kan kaybının neden olduğu yönünde bir değerlendirmede bulunulmuştur. İkinci olarak olay yerinde kendilerine gösterilen kesici aletlerin tespit edilen yaraları meydana getirebilecek nitelikte olduğu ifade edilmektedir. Üçüncü olarak ise yaraların biçimi, yönü ve bu yaraların oluşmasında etkili olduğu düşünülen aletlerin özellikleri birlikte değerlendirildiğinde, olayın bir intihar vakası olabileceği yönünde kanaat oluştuğu aktarılmaktadır. Tüm bu değerlendirmeler doğrultusunda, Çırağan Sarayı karakolunda gerçekleştirilen incelemeye ilişkin tutanağın heyet üyeleri tarafından imzalanarak ilgili makamlara sunulduğu belirtilmektedir.[264]

Sultan Abdülaziz'in ölümünün, yani intiharının, gerekli bilgilere ve belgelere dayandırılarak açıklandığı ifade edilmekte; padişahın kendi hayatına son verdiğine ilişkin tespitin on dokuz hekim tarafından hazırlanmış bir raporla kayıt altına alındığını vurgulamaktadır. Ancak olayın gerçek mahiyetinin kesin olarak bilinmediği de özellikle belirtmektedir. Bu çerçevede müellif hem resmî açıklamaları aktarmakta hem de konuya dair şüphelerin ve alternatif yorumların varlığına dikkat çekmektedir.[265]

Şark Meselesi ile yakından ilgilenen Avrupa devletlerinin Sultan Abdülaziz'in intiharına ilişkin haberleri telgraf aracılığıyla öğrendiklerinde, olayın gerçekleşme biçimi karşısında şaşkınlık yaşadıkları belirtilmektedir. Her ne kadar doktorlar tarafından hazırlanan rapor yayımlanmış olsa da Avrupa kamuoyunun bu rapora yeterli önemi atfetmediği ve olayla ilgili söylentilerin giderek arttığı ifade edilmektedir. Bilhassa tanınmış hekimlerce söz konusu rapor eleştirilmiş olduğu ve bu şekilde bir intiharın tıbben mümkün olmadığı yönünde görüşlerin dile getirildiğinden bahsedilmektedir. Bu eleştirilere karşılık raporda imzası bulunan elçilik hekimlerinden Mösyö Dikson'un, Lancette Gazetesi'nde yayımlanan makalesinde, komisyon tarafından rapora katkı sunmak üzere davet edildiğini; naaşı görmeden önce İstanbul'daki siyasi atmosferi göz önünde bulundurarak olayın bir cinayet olabileceğini

[263] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 115-117.
[264] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 117.
[265] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 117-118.

düşündüğünü ancak naaşı bizzat gördükten sonra fikrinin tamamen değiştiğini ve raporun doğruluğundan kesin olarak emin olduğunu beyan ettiği aktarılmaktadır. Bu bağlamda hem dönemin Avrupa kamuoyunun tepkileri hem de hazırlanan tıbbi rapora yönelik kuşkular yansıtılmaktadır. Ayrıca, yabancı bir hekimin gözlemleri aracılığıyla bu şüphelere verilen cevapların temellendirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.[266]

İstanbul halkı arasında genel kanaatin Sultan Abdülaziz'in intihar etmediği, bilakis öldürüldüğü yönünde olduğu ifade edilmektedir. Olayın halk tarafından kişisel duygu ve düşünce süzgeçlerinden geçirilerek yorumlandığı, bu bağlamda kamuoyunda Sultan Abdülaziz'e yönelik kişisel husumeti olduğu düşünülen Hüseyin Avni Paşa'nın sorumlu tutulduğu belirtilmektedir. Ancak bu tür söylentilerin ciddiyetle araştırılması halinde gerçeklikle bağdaşmadığının kolaylıkla anlaşılabileceği vurgulanmaktadır. Ayrıca halkın özellikle padişaha dair meselelerde olayları abartma eğiliminde olduğu, hatta nedenleri açıkça ortada olan durumlarda dahi bu tür kurgusal yaklaşımların sergilendiği ileri sürülmektedir. Bu tür tutumların yalnızca Osmanlı toplumuna özgü olmadığı; benzer eğilimlerin, eğitim ve medeniyet seviyesi yüksek toplumlarda da gözlemlenebildiği yönündeki değerlendirmeler aracılığıyla söz konusu davranış biçiminin evrensel nitelikler taşıdığına dikkat çekilmeye çalışıldığı görülmektedir.[267]

Sultan Abdülaziz'in intiharı meselesi ele alınırken öncelikle merhum padişahın karakter özelliklerinin dikkate alınması gerektiği ve bu tür bir eyleme eğilimli olup olmadığının değerlendirilmesinin önemli olduğu görüşü ileri sürülmektedir. Bu çerçevede Sultan Abdülaziz'in oldukça kibirli ve gururlu bir mizaca sahip olduğu, en basit meselelerde dahi sabır ve tevazu göstermekte güçlük çektiği, canı sıkıldığında hem kendisine hem de çevresindekilere zarar vermeye meyilli olduğu ifade edilmektedir. Annesi Sultan Aliye tarafından aktarıldığı üzere şehzadelik döneminde de benzer davranışlar sergilediği; özellikle canı sıkıldığında "intihar ederim" şeklindeki tehditleriyle çevresini büyük bir endişeye sevk ettiği belirtilmektedir. Bazı tanıklıkların, bu tehditlerin sözde kalmadığını ve davranışlarına da yansıdığını ileri sürdüğü aktarılmaktadır. Bu yönüyle, padişahlık döneminde yaşanan bazı olayların da söz konusu eğilimi destekler nitelikte olduğu ve bu durumun intihar olasılığını güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilebileceği ifade edilmektedir.[268]

Sultan Abdülaziz'in intihar ettiği yönündeki görüşü desteklemek amacıyla, yakın çevresinden aktarılan bazı hatıralara yer verilmektedir. Bunlardan ilki, padişahın Bursa ziyareti sırasında Osmanlı sultanlarının türbelerini ziyaret ettiği ancak Yıldırım

[266] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 118-119.
[267] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 119-120.
[268] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 120-121.

Bayezid'in türbesine gitmediğidir. Bu tercihin sebebi sorulduğunda, Sultan Abdülaziz'in Yıldırım Bayezid'in Timur'a esir düşmesini hanedanın şeref ve haysiyetiyle bağdaşmaz nitelikte bulduğunu ifade ettiği nakledilmektedir. Benzer şekilde, H. 1287 (1870) yılında Fransa ile Prusya arasında gerçekleşen Sedan muharebesi esnasında, Fransa İmparatoru III. Napolyon'un Almanlara esir düştüğü haberini aldığında da büyük bir öfke duyduğu ve bu öfkenin esaretin kendisinden ziyade imparatorun bu durumu kabullenerek intihar etmemiş olmasına yönelik olduğu belirtilmektedir. Bu tür anlatılar ile Sultan Abdülaziz'in onur ve haysiyet kavramlarına verdiği yüksek önemi vurgulanmakta ve tahttan indirilişini kişisel bir utanç olarak algılamış olabileceği yönündeki yorumları desteklenmektedir. Nitekim bu yönelimin çevresi tarafından da bilindiği hatta ölümünden kısa süre önce şahsi palasının tedbiren elinden alındığı bilgisi de bu bağlamda sunulmaktadır. Son olarak intiharın bir makas vasıtasıyla gerçekleştirilmiş olması, olayın planlı bir şekilde ve kişinin kendi eliyle yapıldığına işaret eden en güçlü kanıtlardan biri olarak değerlendirilmektedir.[269]

Sultan Abdülaziz'in ölümünün mahiyetiyle ilgili kesin bir yargıya varmanın yaşanılan tarihlerde mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Zira meselenin tüm yönlerini aydınlatabilecek nitelikteki belgeler henüz gün yüzüne çıkmadığına dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda, Padişah'ın vefatıyla ilgili sürecin hâlâ çözüme kavuşmadığı ve meselenin belirsizliğini koruduğu vurgulanmaktadır. Her ne kadar Padişah'ın ve bazı nüfuz sahibi kişilerin olayın perde arkasına vakıf oldukları düşünülse de dönemin siyasi atmosferi ve özellikle Sultan II. Abdülhamid'in otoriter yönetiminin yarattığı korku ortamı nedeniyle bu bilgilerin kamuoyuyla paylaşılmadığı düşünülmektedir. Öte yandan bazı çevrelerin Padişah'ın söz konusu hadiseyi tüm ayrıntılarıyla bildiğini, amcasının öldürüldüğüne kesin olarak inandığını ve olayla ilişkili kişilerin yargılanarak cezalandırıldığını savundukları aktarılmaktadır. Ancak Ahmed Saib, bu görüşü benimsememek konusunda bazı gerekçelere dayandıklarını ve bu nedenle söz konusu iddiaları kabul etmekte tereddüt ettiklerini dile getirmektedir.[270]

Midhat Paşa'nın yargılanma süreci üzerinden Sultan II. Abdülhamid'in tutumu biraz da sert bir şekilde eleştirilmektedir. Yargılamanın adaletin tesisi veya hakkın yerini bulması amacıyla değil; aksine halkın hukukunu savunan, dürüstlük ve namus timsali bir şahsiyeti tasfiye etmeye yönelik siyasî saiklerle gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, sürecin hukuki bir zeminden ziyade otoriter ve keyfî bir yaklaşımla yürütüldüğü ima edilmektedir. Ayrıca yargılamaya başkanlık eden

[269] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 121-124.
[270] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 125.

Sürûrî'nin geçmişte Midhat Paşa tarafından cezalandırılmış olması, yargılamanın tarafsızlığına gölge düşüren önemli bir unsur olarak gösterilmektedir. Bu durum, yargılamaya nezaret eden heyetin ön yargılı olduğu ve bu nedenle verilecek kararın adaletten ziyade intikam zemininde şekillenmiş olabileceği yönündeki kuşkuları güçlendirdiği düşüncesi ileri sürülmektedir. Dolayısıyla verilen hükmün önceden tahmin edilebilir nitelik taşıdığı ifade edilmektedir.[271]

İkinci olarak öne sürülen fikir ile Midhat Paşa'yı suçlamak amacıyla sunulan tanıkların güvenilirliğinin son derece zayıf olduğu vurgulanmaktadır. Tanıkların başında yer alan Paris Büyükelçisi Münir Paşa'nın eşinin Midhat Paşa'yı gece yarısı elleri kanlı şekilde Sultan Abdülaziz'in odasından çıkarken gördüğünü iddia etmesi, delil niteliğinden çok bir itham olarak değerlendirilmiştir. Midhat Paşa'nın yaşı ve fiziksel durumu göz önüne alındığında, Sultan Abdülaziz gibi fiziksel olarak güçlü bir kişiyi öldürebilecek kudrette olmadığı ileri sürülmekte, diğer tanıkların beyanlarının da benzer şekilde mesnetsiz ve iftira niteliğinde olduğu belirtilmektedir.[272]

Son olarak Sultan Abdülaziz'in ölümüne ilişkin davanın, merhumun oğlu Yusuf İzzeddin Efendi ile Valide Sultan'ın talebiyle açıldığı yönündeki iddiaların gerçeği yansıtmadığı belirtilmektedir. Her iki şahsiyetin de Abdülaziz'in intihar ettiğine kanaat getirdikleri hatta Valide Sultan'ın makasın oğluna verilmiş olmasından dolayı vicdan azabı duyduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda, söz konusu davanın yasal bir hukuki sürece değil, Sultan II. Abdülhamid'in siyasi entrikalarına dayandığı yönünde bir değerlendirme yapılmaktadır.[273]

Söz konusu iddia ve söylentilerin Sultan II. Abdülhamid'in otoriter yönetimi devam ettiği sürece aydınlatılamayacağı ve bu nedenle olayın karanlıkta kalan bir muamma olarak kalacağı düşünülmektedir. Zira olayın tüm yönleriyle açıklığa kavuşması, saray çevresinin ve özellikle padişahın çıkarlarıyla bağdaşmadığı görüşü ileri sürülmektedir. Öte yandan eğer meseleye samimi bir iyi niyetle yaklaşılmış olsaydı, olayın iç yüzüne vâkıf olan kişilerin hâlen hayatta bulunmaları sebebiyle hakikatin ortaya çıkmasına engel bir durumun bulunmadığı da vurgulanmaktadır.[274]

Sultan Abdülaziz'in ölümünün yalnızca Sultan Murad döneminde değil, Sultan II. Abdülhamid devrinde de derin etkiler yarattığı belirtilmektedir. Özellikle bu olayın Sultan Murad'ın ruhsal yapısında ciddi sarsıntılara neden olduğu, onun sarayda izole bir yaşam sürmesinin de bu kırılganlığı beslediği ifade edilmektedir. Tahta geçiş

[271] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 125-126.
[272] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 126-127.
[273] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 127.
[274] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 127-128.

sürecindeki psikolojik baskının amcasının şüpheli ölümüyle birleşmesi, Sultan Murad'ı zihinsel ve fiziksel bir çöküşe sürüklemiş olduğu ve bu durumun kronik bir hastalığa dönüştüğü aktarılmıştır. Öte yandan saltanat değişiminin başlangıçta kamuoyunun önemli bir kesimi tarafından olumlu karşılandığı ancak kısa süre içerisinde Sultan Abdülaziz'in ölümüne ilişkin ortaya atılan şüphelerin yeni yönetime yönelik güven duygusunu zedelediği yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Her ne kadar bazı çevrelerce eleştirilmiş olsa da Sultan Abdülaziz'in uzun süren hükümdarlığı boyunca birçok ailenin refah düzeyine katkı sağladığı ve bu nedenle halkın bir bölümünce "velinimet" olarak görüldüğü belirtilmektedir. Bu çerçevede hem tahttan indirilmesi hem de akabinde yaşanan gelişmelerin, yerine geçen yönetime karşı doğal bir tepki doğurduğu yönünde yorumlar yapılmaktadır. Özellikle eski rejimin destekçisi konumundaki grupların yeni hükûmeti hedef alan eleştirilerde bulunarak ve olayın sorumlularına yönelik sert söylemlerle kamuoyunu etkilemeye çalıştıkları ifade edilmektedir. Nihayetinde bu çevrelerin, dönemin diğer siyasî ve toplumsal gelişmelerinin de etkisiyle kamuoyundaki algıyı şekillendirmede bir ölçüde başarılı oldukları yönünde tespitlere yer verilmektedir.[275]

4.6. Devlet-i Aliyye Sırbiye ve Karadağ (V. Bölüm)

Eserin bu bölümünde, Sultan III. Selim döneminden başlayarak Sultan Abdülaziz'in saltanatının sonuna kadar uzanan süreçte Osmanlı Devleti'nin Balkan siyasetinin dönüşümü ele alınmaktadır. Bu bağlamda vilayetlerde meydana gelen isyanlar özellikle Bosna Hersek, Sırbistan ve Karadağ merkezli olarak tarihsel arka planı içinde değerlendirilmiştir. Bölümde Sırbistan tarihine genel bir bakış sunulmuş; Osmanlı yönetiminin Hristiyan unsurlara yönelik politikaları hem idari hem de toplumsal düzlemde ele alınmıştır. Ayrıca III. Selim döneminde taşra vilayetlerinin durumu incelenerek bu dönemde merkezin taşra üzerindeki denetim kapasitesinin sınırları ortaya koyulmuştur. Sırpların ilk isyanı, bu isyanın öncüsü olan Kara Yorgi ile daha sonra yönetime geçen Miloş Obrenoviç'in rolleri ve etkileri bağlamında ele alınmış, neticede Sırbistan'ın imtiyazlı vilayet statüsüne kavuşması süreci değerlendirilmiştir. Karadağ'ın tarihsel gelişimi ve bu bölgenin Osmanlı ile ilişkileri, özellikle Sultan Abdülaziz devrinin sonuna kadar olan dönemdeki siyasi konumu çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca Bosna ve Hersek isyanının ardından Slav dünyasında ortaya çıkan politik dalgalanmalar, Prens Milan ve Prens Nikola'nın pozisyonları ve Prens Milan'ın Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'ya gönderdiği mektup

[275] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 128-130.

üzerinden diplomatik gerginliklerin boyutu analiz edilmiştir. Bütün bu gelişmeler ışığında, Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmelerine giden süreç hem iç dinamikler hem de uluslararası bağlamda açıklanarak Balkanlardaki siyasal kırılma noktalarına dair kapsamlı bir çerçeve sunulmuştur.

İstanbul'da yaşanan büyük felaketin gölgesinde Rumeli'deki istikrarsızlığın giderek derinleştiği, Bosna ve Hersek gibi bölgelerde ise Rauf Paşa ve ardından Ahmed Muhtar Paşa'nın müdahaleleriyle geçici bir sükûnet sağlandığı belirtilmektedir. Ancak bu durumun başta Rusya olmak üzere Avrupa'daki büyük devletlerin menfaatleriyle uyuşmadığı vurgulanmaktadır. Rusya'nın ve diğer dış aktörlerin Osmanlı topraklarında yükselen milliyetçi hareketleri destekleyerek devleti zayıflatma yönündeki stratejik eğilimlerine dikkat çekilmektedir. Bilhassa Sırbistan ve Karadağ gibi imtiyazlı eyaletlerin isyana teşvik edilmesi, meselenin yalnızca iç güvenlik sorunuyla sınırlı kalmadığını; aksine uluslararası nitelik taşıyan çok boyutlu bir mesele olduğunu ortaya koyulmaktadır. Bu çerçevede, ilgili eyaletlerin Osmanlı yönetimiyle olan tarihsel ilişkilerinin analiz edilmesinin sürecin bütüncül biçimde anlaşılabilmesi açısından gerekli olduğu ifade edilmektedir.[276]

Tarihî kaynaklar ışığında, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye hâkimiyetinden önce Sırpların, bölgedeki varlıklarını Bizans İmparatorluğu'na askeri bakımdan kabul ettirebilecek düzeyde güçlü bir siyasi yapıya sahip oldukları belirtilmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bölgeye yönelik ilerleyişi karşısında bu direnci sürdüremedikleri ve bir dizi mağlubiyetin ardından Kosova Savaşı (1389) ile bağımsızlıklarını kaybettikleri ifade edilmektedir. Akabinde H. 927 (1521) yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Belgrad'ın fethedilmesiyle birlikte Sırpların Osmanlı tebaası hâline geldikleri ve bu durumun XIX. yüzyıla kadar sürdüğü vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, Sırpların Rumeli'deki tarihsel varlığı ve Osmanlı idaresi altındaki konumları açıklığa kavuşturulmuştur.[277]

Osmanlı Devleti'nin gerek Rumeli'de gerekse Anadolu'da fethettiği bölgelerde, halkların İslamiyet ve Osmanlılık doğrultusunda Türkleştirilmesine yönelik yeterli ve etkili bir politika geliştiremediği yönünde eleştirilerde bulunulmuştur. Devletin bekası açısından bu unsurların her ne şekilde olursa olsun, Türkleştirilmesi gerektiği vurgulanmakta; aksine uygulanan yanlış politikalar neticesinde bazı unsurlara neredeyse "devlet içinde devlet" oluşturabilecek düzeyde ayrıcalıklar tanındığı, bunun da son yüzyılda artan isyanlara ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun direncinin

[276] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 131-132.
[277] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 132-133. Bu bölümde Belgrad Kuşatması'nın tarihine yer verilmiş olmasına rağmen, Kosova Savaşı'nın tarihi belirtilmemiştir.

kırılmasına yol açtığı ileri sürülmektedir. Ayrıca Osmanlı'nın aşırı derecede dinî hoşgörü ve serbestlik içeren yaklaşımı eleştirilirken bu durum Hristiyan devletlerin izlediği katı asimilasyon politikalarıyla karşılaştırılmaktadır. Nitekim İspanyolların Endülüs'ü fethetmelerinin ardından Müslüman halka uyguladıkları zorla Hristiyanlaştırma politikası sayesinde kısa sürede bölge halkının tamamen İspanyollaştırıldığı ve bu durumla övünüldüğü örneği üzerinden Osmanlı Devleti'nin hoşgörü siyasetinin sonuçları sorgulanmaktadır.[278]

Osmanlı Devleti'nin hoşgörü siyasetine ilişkin olarak aynı dönemlerde Rusların Müslüman ve Tatar topluluklara yönelik İspanyolların Endülüs Araplarına uyguladığı asimilasyon politikalarına benzer yöntemlere başvurduklarına dair örnekler sunulmaktadır. Bu politikaların temelinde zulüm ve adaletsizlik olduğu ifade edilmekle birlikte bu tür uygulamaların gerçekleştirilmediği takdirde, merkezî devletin bekasının tehlikeye gireceği düşüncesi vurgulanmaktadır. Bilhassa tâbi durumda bulunan unsurların geçmişte sahip oldukları bağımsızlık arzusunu daima canlı tutacakları ve egemen unsurun zayıf anlarını bir fırsat olarak değerlendirecekleri ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, Osmanlı'nın dinî ve etnik hoşgörü politikaları eleştirilmekte; buna karşılık diğer güçlerin asimilasyon yoluyla daha kalıcı ve güvenli bir egemenlik tesis ettikleri yönünde bir savunuda bulunulmaktadır.[279]

Osmanlı Devleti'nin uzun süre uyguladığı hoşgörü temelli yönetim anlayışının özellikle Gerileme Dönemi ile birlikte birtakım olumsuz sonuçlar doğurduğu vurgulanmaktadır. Sırpların Osmanlı Devleti egemenliğine girmeleriyle birlikte dönemin siyasal ve hukuki eşitlik anlayışı gereği yalnızca vergi yükümlülüğüyle karşılaştıkları ve başka bir otoriteye tâbi olmadıkları belirtilmektedir. Zorbalık ya da adaletsizlik durumlarında ise şikâyetlerinin dikkate alındığının tarihî kaynaklarda yer bulmakta olduğu belirtilmektedir. Ancak H. 1000 (1591-1592) yılından itibaren Osmanlı idaresinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte bu hoşgörülü yapının bozulduğu ve özellikle Hristiyan toplulukların bu süreçten ilk etkilenen gruplar arasında yer aldığı ifade edilmektedir. Merkezî otoritenin zayıflamasıyla birlikte taşrada daha baskıcı uygulamaların görülmeye başlandığı, bu bağlamda derebeylerinin etkisinin artmasıyla Hristiyan unsurların da giderek daha fazla baskı ve kötü muameleye maruz kaldıkları yönünde çeşitli değerlendirmelere yer verilmektedir.[280]

Sultan III. Selim dönemi, Sırp nüfus açısından siyasal istikrarsızlık ve toplumsal baskının yoğunlaştığı bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Pasvanoğlu isyanı ve

[278] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 133-134.
[279] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 134-135.
[280] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 135-136.

benzeri ayaklanmalar sırasında, Belgrad ve diğer önemli yerleşim birimlerinde güvenliği sağlamakla görevli yeniçerilerin yağma faaliyetlerine giriştiği, bu durumun halkı büyük ölçüde mağdur ettiği belirtilmektedir. Yerel halkın yaşadığı sorunları merkezî yönetime iletmiş olmasına rağmen Osmanlı idaresinin bu düzensizliği kontrol altına almakta yetersiz kaldığı ve bu nedenle taşrada devlet otoritesinin zayıfladığı belirtilmektedir. Bu koşullar altında bazı kesimlerin pasif bir şekilde boyun eğmeyi tercih ettiği, buna karşılık diğer bazı grupların ise eşkıyalığa yönelerek yağmacılığı bir direniş biçimi haline getirdikleri yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Söz konusu durum ile devlet otoritesinin taşrada meşruiyet kaybına uğradığını ve güvenlik anlayışının işlevsizleştiğini göstermesi açısından önemli olduğunun vurgulanmak istendiği anlaşılmaktadır.[281]

Merkezî hükûmetin gerek Müslüman gerekse Sırp eşkıyalarla mücadelede yetersiz kaldığı ve bölgedeki asayişi sağlamak amacıyla asker sevk ettiği ancak bu müdahalelerin etkisiz kaldığı ifade edilmektedir. Bu başarısızlığın temel nedeni olarak ise gönderilen askerlerin çoğunun bizzat eşkıyalıktan gelmeleri ve dolayısıyla isyanları bastırma konusunda isteksiz ve ilgisiz davranmaları gösterilmektedir. Bu tespitler ışığında, merkezî otoritenin sahadaki etkinliğinin zayıflığı ve askerî yapının içten çözülmeye başladığına işaret edilmektedir.[282]

Osmanlı merkezî otoritesinin Rumeli'de giderek artan güvensizlik ve istikrarsızlık ortamına etkin biçimde müdahale edememesinin Sırp eşkıyaları tarafından devletin çöküş sürecine girdiği yönünde bir algının oluşmasına neden olduğu ifade edilmektedir. Bu zayıflığın fark edilmesiyle eş zamanlı olarak Rusya'nın bölgeye gönderdiği ajanlar aracılığıyla Rumeli'deki Hristiyan unsurların Osmanlı yönetimine karşı kışkırtılması yönünde sistemli planlar yürüttüğü söylenmektedir. Buna istinaden, söz konusu ajanların mevcut eşkıya hareketlerini yalnızca yağma faaliyetleri olmaktan çıkararak siyasî bir isyan kimliği kazandırdıkları ve bu grupları daha organize, yönlendirilmiş yapılar haline getirdikleri belirtilmektedir. Nitekim H. 1221 (1806) yılında başlayan Osmanlı Rus Savaşı sırasında, bu stratejinin sonucu olarak Sırbistan cephesinden Osmanlı Devleti'ne ciddi tehditlerin yöneltildiği ve eşkıya hareketlerinin dış destekli bir ayaklanmaya dönüşerek devlet otoritesini zedeleyen önemli bir unsur haline geldiği üzerinde durulmaktadır.[283]

Söz konusu isyanın liderliğini geçmişte domuz çobanlığı yapmış, sonrasında ise eşkıyalığa yönelerek cesaretiyle ün kazanmış olan Kara Yorgi'nin üstlendiği ifade

[281] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 137.
[282] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 137-138.
[283] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 138.

edilmektedir. Kara Yorgi'nin son derece gaddar bir kişiliğe sahip olduğu, hatta kendi babası ve kardeşlerini öldürttüğü bilgisine yer verilmektedir. Bu bağlamda, böylesine acımasız bir karakterin yaklaşık on yıl boyunca isyan hareketini sürdürdüğü ve Osmanlı Devleti'ne karşı ciddi bir direniş gösterdiği belirtilerek isyanın niteliği ve dinamikleri üzerine değerlendirmelerde bulunulmaktadır.[284]

Sırp tarafının bahsi geçen isyanların Osmanlı merkezî otoritesine karşı değil, daha çok yerel düzeyde halk üzerinde baskı kuran zorbaların uygulamalarına yönelik bir tepki olarak değerlendirildiği belirtilmektedir. Bu çerçevede, Kara Yorgi'nin isyanların padişaha değil, padişahın emirlerini göz ardı eden yerel güç odaklarına karşı olduğunu bildirmek amacıyla İstanbul'a elçiler gönderdiği ifade edilmektedir. Öte yandan Osmanlı merkezî yönetiminin gelişmelerin ardındaki dinamikleri fark etmiş olmakla birlikte siyasi ve askerî kapasite eksikliği nedeniyle etkili bir müdahalede bulunamadığı ve bu nedenle sessiz kaldığı dile getirilmektedir. Sonuç olarak H. 1221 (1806) yılında Belgrad'ın Sırplar tarafından ele geçirilmesinin bu pasif tutumun bir sonucu olduğu değerlendirilmekte, bu tarihten sonra Sırpların fiilen özerklik kurmaya başladığı kabul edilmektedir. Aynı süreçte, zengin bir Sırp ileri geleni olan Miloş Obronoviç'in Kara Yorgi ile siyasi ve askerî alanda rekabet içerisine girdiği, bunun da Sırp eşkıyaları arasında bölünmelere ve iç çatışmalara neden olduğu aktarılmaktadır. Keza Obronoviç'in Kara Yorgi'nin riyasetini sona erdirerek onu yurttan uzaklaştırmak suretiyle kendi otoritesini tesis ettiği bilgisine yer verilmektedir. Bu bağlamda, Balkanlar'daki isyan hareketlerinin yalnızca Osmanlı Sırp ilişkileri çerçevesinde değil, aynı zamanda Sırplı liderler arasındaki güç mücadelesi ekseninde şekillendirildi görülmektedir.[285]

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan antlaşma sonucunda, Sırbistan'da eşkıya güçlerinin elinde bulunan kalelerin geri alındığı belirtilmektedir. Ancak H. 1246 (M. 1830-1831) yılında Rusya ile imzalanan yeni bir antlaşma gereği Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'a iç işlerinde belirli imtiyazlar tanımak zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Bu durumun Osmanlı'nın bölgedeki egemenliğinin fiilen zayıfladığına dair önemli bir göstergesi olduğu vurgulanmaktadır. Anılan antlaşma kapsamında, Belgrad ve diğer stratejik kalelerde Osmanlı askerî varlığının devam ettiği ancak iç yönetim yetkisinin "Voyvoda" unvanını taşıyan Miloş Obronoviç'e bırakıldığı dile getirilmektedir.[286]

[284] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 139.
[285] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 139-140.
[286] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 140.

Miloş Obronoviç'in sahip olduğu siyasi zekâ ve kurnaz kişiliği sayesinde Sırbistan'ı etkili biçimde yönettiği, bu yönüyle halk nezdinde meşruiyet kazandığı ve yönetimsel istikrarı sağladığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Ancak birkaç yıl sonra Kara Yorgi taraftarlarının öncülüğünde başlatılan yeni bir isyanın ardından yönetimin Miloş'un oğlu Aleksandar'a geçtiği belirtilmektedir. Aleksandar'ın yönetiminin Sırp halkı tarafından yeterince benimsenmediği ve bu memnuniyetsizliğin bir sonucu olarak yeniden Miloş Obronoviç'in liderliğine dönüldüğü ifade edilmektedir. Miloş'un vefatının ardından ise yönetimin bu kez diğer oğlu Michel tarafından devralındığı, onun da tıpkı babası gibi hem idarî becerileri hem de siyasi manevra yeteneğiyle ön plana çıktığı aktarılmaktadır. Michel'in Osmanlı egemenliğinde bulunan bazı kalelerin belirli vergiler karşılığında Sırp denetimine geçmesini sağladığı; ayrıca H. 1279 (1862-63) yılından itibaren yalnızca iç işlerde değil, dış ilişkilerde de bağımsız bir prens gibi hareket etmeye başladığı yönünde tespitlere yer verilmektedir. Bu gelişmelerin Sırbistan'ın fiilî özerklikten uluslararası düzeyde tanınan bir bağımsızlık statüsüne doğru evrildiğine işaret ettiği; Osmanlı Devleti ile olan bağının ise büyük ölçüde sembolik bir nitelik kazanarak yalnızca yıllık vergi ödemesiyle sınırlı kaldığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir.[287]

Aleksandar Kara Yorgoviç'in H. 1285 (1868-1869) yılında gönderdiği silahlı unsurlar aracılığıyla Michel Obronoviç'i ortadan kaldırarak Sırbistan tahtını ele geçirmeyi hedeflediği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Ancak bu girişimin Sırp halkı nezdinde yeterli desteği bulamadığı ve bunun sonucunda Michel'in yeğeni Milan'ın knez unvanıyla yönetici olarak ilan edildiği ifade edilmektedir. Milan'ın Sultan Abdülaziz döneminin sonlarına doğru Sırbistan Prensi olarak görevlendirildiği; amcasının öldürüldüğü sırada henüz on altı yaşında olduğu ve Paris'te eğitim gördüğü sırada gelişen bu olayların ardından iktidara getirildiği belirtilmektedir. Yaşının küçük olması ve siyasi tecrübesinin bulunmaması sebebiyle, yönetimde etkin rol oynayan asıl ismin "Brasnakas" adlı bir devlet adamı olduğu aktarılmaktadır. Söz konusu kişinin özellikle mali disipline önem verdiği, bu yaklaşımın sonucunda da devlet gelirlerinin giderleri büyük ölçüde aştığı belirtilmektedir. Öte yandan en fazla önemsediği kurumun Harbiye Nezareti olması, dönemin siyasi atmosferi bağlamında Osmanlı Devleti'ne yönelik mesafeli bir tutumun göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Bu dönemde yalnızca askerî alanda değil; bayındırlık, adalet ve eğitim gibi temel alanlarda da Avrupa standartlarına uygun reform çabalarının benimsendiği ifade edilmektedir.[288]

[287] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 140-141.
[288] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 141-143.

Karadağ'ın oluşum sürecinin Osmanlı Devleti'nden ayrılan diğer seçkin vilayetlerin tarihsel gelişimiyle benzerlik taşıdığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte Karadağ coğrafyasının son derece sarp ve askerî hareketliliğe elverişsiz oluşunun Osmanlı idaresinin bölge üzerinde tam bir denetim tesis etmesini güçleştirdiği söylenmektedir. Bu coğrafi koşulların yalnızca idari alanda değil, aynı zamanda sosyal ve politik açılardan da merkezî otoritenin etkinliğini sınırladığı düşünülmektedir. Karadağ halkının büyük bir kısmının Osmanlı Hükûmeti'ni resmen tanıdığı ancak bazı grupların dağlık bölgelere çekilerek dinî önderlerinin çevresinde yarı bağımsız bir yaşam sürdüğü belirtilmektedir. Bu toplulukların yalnızca zorunlu durumlarda İşkodra ya da Bosna valiliklerine vergi ödeyerek Osmanlı otoritesine asgari düzeyde bağlı kaldıkları ifade edilmektedir. Bu nedenle, Karadağ'ın Osmanlı egemenliği altında bulunmakla birlikte klasik taşra yönetimiyle açıklanamayacak kadar özgün bir yapıya sahip olduğu vurgulanmaktadır. Söz konusu durumun Osmanlı merkeziyetçiliğinin özellikle coğrafi olarak zorlayıcı bölgelerde ne derece esnek ya da sınırlı işleyebildiğine dair dikkat çekici bir örnek teşkil ettiği değerlendirilmektedir.[289]

Yaklaşık H. 1112 (1700) yılında Danilo Petroviç isimli bir papazın yalnızca kendi köyüyle sınırlı kalmayıp çevresindeki yerleşim birimlerini de etkisi altına alarak Osmanlı Hükûmeti'ne karşı açık bir isyan başlattığı bildirilmektedir. Bu gelişmenin Osmanlı Devleti'nin Karlofça Antlaşması'nı sonuçlandırmaya çalıştığı ve uzun süren savaşlarla meşgul olduğu bir döneme rastladığına dikkat çekilmektedir. Söz konusu dönemdeki siyasi ve askerî yoğunluk nedeniyle merkezî otoritenin Karadağ üzerindeki denetiminin zayıfladığı, bu durumdan faydalanan Karadağ halkının ise Danilo Petroviç'in soyundan gelen kişileri "knez" unvanıyla fiilî bir yerel yönetim pozisyonuna taşıdığı ifade edilmektedir. Bu hanedanın komşu Osmanlı valileriyle sık sık ihtilaf yaşadığı ve zaman zaman bu gerilimlerin merkezî yönetimin askerî müdahalesini gerektirecek düzeye ulaştığı belirtilmektedir. Bu gelişmelerin Karadağ'ın Osmanlı idaresi altındaki diğer eyaletlerden farklı, kendine özgü bir yönetim modeli benimsediğine ve fiilen özerk bir yapı sergilediğine işaret ettiği değerlendirilmektedir. Bu sürecin Sultan Abdülaziz'in saltanatının sonlarına kadar devam ettiği ve bu dönemde Karadağ Prensliği görevini sürdüren kişinin hâlâ Danilo Petroviç'in soyundan gelen Prens Nikola olduğu aktarılmaktadır.[290]

Karadağ'ın tarihsel süreçte Rusya ile daha derin ve sürekli bir ilişki geliştirmesi, özellikle Rum ve Sırp topluluklarından önce idari bağımsızlığını elde etmiş olmasına

[289] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 143.
[290] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 143-144.

bağlanmaktadır. Bu bağlamda, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı giriştiği savaşlarda Karadağlıları kışkırtma politikası izlediği ve bölgeye her yıl düzenli olarak silah, erzak ve mali yardım sağladığı vurgulanmaktadır. Özellikle Kırım Savaşı sonrasında bu desteklerin önemli ölçüde arttığı belirtilmekte, Karadağ'ın bu dönemde Panslavizm hareketlerinin merkezî konumuna yükseldiği ifade edilmektedir. Ayrıca Bosna ve Hersek'te ortaya çıkan kargaşanın da Karadağ merkezli Panslavist faaliyetlerden etkilendiği ileri sürülmektedir. Bu tespitlerle, Karadağ'ın bölgesel güç dengeleri içindeki rolünün sadece coğrafi ve siyasi konumuyla değil, aynı zamanda Rusya'nın bölgesel stratejileri doğrultusunda şekillendiğine işaret edilmektedir.[291]

Sırp ve Karadağ milletlerinin Osmanlı yönetiminden çıktıktan sonra yalnızca merkezî otoriteden ayrılarak kendi yönetim yapılarını kurmakla yetinmedikleri, bunun ötesinde Osmanlı fethinden önce sahip oldukları siyasi ve askerî kudreti yeniden kazanma yönünde bir hedef taşıdıkları ifade edilmektedir. Bu çerçevede özellikle Sırbistan'ın, Osmanlı Devleti'nden ayrılışının ardından hızlı bir ilerleme kaydettiği ve kurumsal gelişimini önemli ölçüde pekiştirdiği belirtilmektedir. Bu gelişim süreci imar faaliyetlerinin artması, eğitime verilen önemin yükselmesi ve modernleşme yönünde atılan adımlar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ayrıca tarihsel olarak Avrupa Hristiyan dünyasında "domuz çobanı" gibi aşağılayıcı sıfatlarla anılan Sırp toplumunun artık Avrupa standartlarına yakın bir eğitim politikası benimsediği, bu dönüşümün ise yalnızca maddî kalkınma değil; aynı zamanda zihinsel ve kültürel bir uyanışı da beraberinde getirdiği aktarılmaktadır. Bu dönüşümün bir yansıması olarak Sırp millî edebiyatında vatan, millet, şan ve kahramanlık gibi temaların yoğunluk kazandığı ve özellikle Kosova Muharebesi'nde Osmanlı'ya karşı alınan mağlubiyetin Sırp Devleti'nin tarihsel kudretini kaybettiği bir kırılma noktası olarak işlendiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, Sırp toplumunun geçmişteki büyüklüğünü idealleştirerek bu hafızayı canlı tutma çabası, bağımsızlık sonrası ulus inşa sürecinin temel dinamiklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.[292]

Söz konusu gelişmelerin etkisinin özellikle Şark Meselesi çerçevesinde kendini göstermeye başladığı ifade edilmektedir. Hersek ve Bosna isyanlarının ortaya çıktığı dönemde, Sırp ve Karadağ halklarının yaklaşık beş asırdır Osmanlı hâkimiyetinde bulunmalarının yarattığı tarihî hafızayla hareket ettikleri, bu süreçte hem Türklerden intikam alma arzusu taşıdıkları hem de "Büyük Sırbistan" idealini gerçekleştirmeyi amaçladıkları dile getirilmektedir. Nitekim bu hedef doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne

[291] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 144-145.
[292] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 145-146.

savaş ilan ederek Rumeli topraklarının tamamını kendi yönetimleri altına almayı, Karadağ'a ise yalnızca Hersek ve Arnavutluk bölgelerinin bırakılmasını planladıkları belirtilmektedir. Bununla birlikte bu beklentilerin büyük ölçüde gerçeklikten uzak olduğu yönünde değerlendirmeler de mevcuttur. Zira Sırp tarafının bu tür bir siyasi ve askerî projeyi gerçekleştirme kapasitesinden yoksun olduğu, her ne kadar Osmanlı toprakları geniş çaplı bir savaş alanına dönüşse de bu ülkenin askerlerin söz konusu toprakları kolaylıkla teslim etmeyeceği vurgulanmaktadır.[293]

Prens Milan'ın genç yaşta tahta çıkmış olması, dönemin siyasi hedef ve hayallerine yaklaşımını halktan daha heyecanlı ve idealist bir noktaya taşıdığı şeklinde değerlendirilmektedir. Özellikle "Büyük Sırbistan" idealinin sadece bir toplumsal arzudan ibaret kalmadığı, Prens Milan tarafından şahsen gerçekleştirilmesi gereken bir misyon olarak benimsendiği belirtilmektedir. Bu kapsamda Milan'ın bağlı olduğu Obrenoviç Hanedanı'nı Avrupa'nın en güçlü hanedanlıkları arasına taşıma ve kendisine "Büyük Sırbistan'ın Büyük Kralı" ünvanını kazandırma yönünde yoğun bir arzusu olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu eğilimlerin dönemin uluslararası ilişkileri bağlamında özellikle Rusya'nın yoğun teşvik ve yönlendirmeleriyle daha da pekiştiği görülmektedir. Nitekim hem Prens Milan'ın hem de Sırp kamuoyunun Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı bir mücadeleye girme konusundaki istekliliği, bu dış destekle doğrudan ilişkilendirilmektedir. Bu sürecin Sultan Abdülaziz'in hal'i sürecine kadar devam ettiği ancak Abdülaziz'in tahtan indirilişinin ardından, yerine geçen Sultan Murad döneminde Rusya'nın Osmanlı üzerindeki etkinliğinin ciddi biçimde zayıfladığı belirtilmektedir. Bu gelişmenin ardından Rusya'nın Osmanlı iç siyasetini istikrarsızlaştırma amacıyla yeni taktikler geliştirdiği ve bu doğrultuda Sırbistan ile Karadağ'ı Türklerle savaşmaya teşvik etmesinin stratejik bir tercih olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.[294]

Bosna ve Hersek'teki isyanın ardından, başta Sırplar olmak üzere tüm Slav halklarının büyük bir heyecanla savaşa hazırlandığı ifade edilmektedir. Bu süreçte hem eşkıya gruplarına destek verildiği hem de doğrudan savaş meydanına çıkma arzusunun halk arasında yaygınlaştığı belirtilmektedir. Aynı dönemde Sırbistan Meclis-i Mebusan seçimlerinin yenilenmesi sürecinde, birçok adayın Türklerle savaşı bir seçim propagandası unsuru olarak kullandığı ve bu doğrultuda Sırbistan'ın tam bağımsızlığına kavuşacağı ve hayal edilen "Büyük Sırbistan"ın mutlaka kurulacağı yönünde halka kesin vaatlerde bulunduğu aktarılmaktadır. Ancak bu vaatlerin temelsiz bir hayale

[293] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 146-147.
[294] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 147-148.

dayandığı ve eleştirel bir bakışla değerlendirildiği görülmektedir. Bu bağlamda, Balkanlar'daki milliyetçi hareketlerin özellikle Sırp milliyetçiliğinin nasıl örgütlendiğine ve Osmanlı karşıtı söylemin gerek halk arasında gerekse siyasal düzlemde nasıl yaygınlaştığına vurgu yapılmaktadır.[295]

Sırbistan yönetiminde bazı siyasetçilerin Osmanlı Devleti ile savaşa kesin olarak karşı çıktıkları ifade edilmektedir. Bu görüşü savunanların Osmanlı Devleti'nin her ne kadar çöküş sürecinde olduğu kabul edilse de mevcut askerî gücünün Sırbistan ve Karadağ'ın kapasitelerinden üstün olduğunu düşündükleri belirtilmektedir. Ayrıca savaş durumunda sarp arazi koşullarının Osmanlı ordusunun iç bölgelere ilerlemesini engelleyemeyeceği, ekonomik göstergeler olumlu görünse de uzun vadeli bir savaş için yeterli olmadığı yönünde değerlendirmelerde bulunulmaktadır. Bu görüşü yalnızca bazı mebusların değil, dönemin Sırbistan Başbakanı Ristiç'in de paylaştığı aktarılmaktadır. Bu çerçevede, Sırp siyasetinde savaş yanlıları ile karşıtları arasındaki fikir ayrılıklarına ve Osmanlı'nın askerî varlığının hâlen caydırıcı bir unsur olarak görüldüğüne dikkat çekilmektedir.[296]

Bahsi geçen dönemde Sırbistan'ın savaşa yönelik hazırlıklarını yoğun şekilde sürdürdüğü, Osmanlı sınırına neredeyse her gün asker ve mühimmat sevkiyatı gerçekleştirdiği ifade edilmektedir. Krupp yapımı toplar başta olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinden temin edilen savaş malzemelerinin sınıra yığıldığı, ülke genelinde askerî manevraların yapıldığı ve demiryollarının neredeyse yalnızca askerî amaçla kullanıldığı belirtilmektedir. Benzer şekilde Karadağ'ın da düzenli bir orduya sahip olmamakla birlikte silah kullanabilen tüm halkın asker kabul edildiği ve savaş malzemesi ihtiyacının Rusya tarafından karşılandığı aktarılmaktadır. Bu bağlamda, Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş hazırlıklarını askerî, lojistik ve toplumsal düzeyde sistemli ve ciddi bir şekilde yürüttükleri öne çıkarılmaktadır.[297]

Hersek ve Bosna'daki isyanın ardından Sırbistan ve Karadağ'ın savaş hazırlıklarına başladığı ancak bu sürecin özellikle Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra hız kazandığı ifade edilmektedir. Osmanlı Hükûmeti'nde yaşanan yönetim değişikliğinin Sırp ve Karadağ tarafında ciddi bir tedirginlik yarattığı, bu kaygının özellikle İstanbul'dan gelebilecek olası bir askerî müdahaleye karşı duyulan korkudan kaynaklandığı belirtilmektedir. Bilhassa Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın sert mizacı, kesin kararları ve hızlı hareket eden bir komutan olarak tanınmasının bu tedirginliği artırdığı aktarılmaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı'daki siyasal dönüşümün

[295] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 148-149.
[296] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 149-150.
[297] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 150-151.

Balkanlar üzerindeki etkisi ve bölgedeki devletçiklerin Osmanlı müdahalesine karşı yoğun biçimde seferber olduğu vurgulanmaktadır.[298]

Sırp ve Karadağ tarafının Osmanlı'daki saltanat değişimine yönelik tedirginliğinin yersiz olmadığı zira yeni Osmanlı yönetiminin askerî hazırlıklarda ciddi ve kararlı bir tutum sergilediği ifade edilmektedir. Özellikle Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın Rumeli ve Anadolu'daki ordu merkezleriyle sürekli temas hâlinde bulunduğu, birlikleri sınır bölgelerine sevk ettiği ve bu faaliyetlerin sonucunda kısa sürede dikkate değer bir askerî gücün Rumeli'de toplandığı belirtilmektedir. Sultan Abdülaziz'in hal'i ve akabinde Sultan Murad'ın cülûsu sonrasında Osmanlı'nın süratle askerî hazırlıklara giriştiği ve bu sürecin en etkin aktörlerinden birinin Hüseyin Avni Paşa olduğu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, Sırbistan ve Karadağ'ın duyduğu endişelerin haklı gerekçelere dayandırıldığı görülmektedir.[299]

Osmanlı Devleti'nin savaş hazırlıklarını sessiz ve ihtiyatlı bir şekilde sürdürdüğü, buna karşılık Sırbistan'ın hazırlık sürecini büyük bir telaş içinde ve aleni bir biçimde yürüttüğü belirtilmektedir. Bu kapsamda, Prens Milan'ın barış yanlısı bakanlarını görevden alarak yerine Muhafazakâr Parti mensubu Kaladiç'i ve savaş yanlısı bir kabineyi iktidara getirdiği ifade edilmektedir. Yeni hükümetin ilk adımı olarak Meclis-i Mebusan'dan dış borç yetkisi talep edilmesi ve on milyon franklık bir kredi ile savaş hazırlıklarının hızlandırılması, bu sürecin mali boyutunu da gözler önüne serdiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, Osmanlı'nın temkinli yaklaşımı ile Sırbistan'ın açık ve agresif hazırlıkları arasındaki fark vurgulanmaktadır. Ayrıca Sırp yönetiminde barış yanlılarının tasfiye edilerek savaş yanlısı bir kadronun iktidara getirilmesinin savaşa yönelik siyasal ve ekonomik seferberliğin bilinçli bir tercihle yürütüldüğüne dikkat çekilmek istenmektedir.[300]

Sırp Prensi Milan'ın ve Sırp yönetiminin savaş öncesi tutumlarında kararsız ve çelişkili bir yaklaşım sergilediği ifade edilmektedir. Osmanlı hükümetinin Sırbistan'ın askerî hazırlıklarına dair artan endişeler karşısında diplomatik yollara başvurduğu ve bu çerçevede Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın Prens Milan'a bir telgraf göndererek hazırlıkların gerekçesini sorduğu belirtilmektedir. Prens Milan'ın ise Sırbistan'ın herhangi bir savaş hazırlığı içinde olmadığını, bu tür haberlerin Osmanlı ile Sırbistan arasını bozmak isteyen unsurlar tarafından yayıldığını ve ülkesinin Osmanlı Devleti'ne sadık kaldığını bildirdiği aktarılmaktadır. Ayrıca mevcut bazı anlaşmazlıkların çözümü için bir Sırp devlet adamının İstanbul'a gönderileceğinin de Milan tarafından ifade

[298] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 151-152.
[299] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 152.
[300] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 153.

edildiği belirtilmektedir. Bu bağlamda, Osmanlı'nın diplomatik çözüm arayışına karşın Sırbistan'ın inkârcı ve oyalayıcı bir tutum sergilediği; gerilimin tırmanmakta olduğu bir dönemde Sırp yönetiminin askerî hazırlıkları örtbas ederek zaman kazanmaya çalıştığı değerlendirilmektedir.[301]

İlerleyen süreçte Prens Milan'ın Osmanlı'ya vaat ettiği temsilcisini İstanbul'a göndermediği, aksine savaş hazırlıklarını yoğunlaştırdığı belirtilmektedir. Savaşın artık kesinlikle gündeme alındığı dönemde, Osmanlı ile ilişkileri sonlandırmak amacıyla 10 Haziran 1876 tarihinde Osmanlı Hükûmeti'ne uzun bir mektup yazıldığı ifade edilmektedir. Söz konusu mektubun hem önemine vurgu yapılmakta hem de Milan ve Sırplıların hayal ve kuruntulardan ibaret olan düşüncelerini yansıttığı belirtilerek metnin orijinal haliyle eserde yer aldığı aktarılmaktadır.[302]

Sırp Prensi Milan'ın 10 Haziran 1876 tarihli bildirgesinde, daha önce 27 Mayıs'ta Osmanlı Hükûmeti'ne gönderdiği bir telgrafta, Osmanlı Devleti ile Sırp Prensliği arasında kalıcı ve samimi bir ittifak kurma arzusunu dile getirdiği ve bu amaçla özel bir temsilci göndermeyi planladığını ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ancak 31 Mayıs tarihli Osmanlı Devleti'nin yanıtının bu teklifi desteklemekten uzak olduğu ve aynı dönemde Osmanlı ordusunun Sırbistan sınırına askerî yığınak yapmaya başladığı belirtilmektedir. Prens Milan'ın bu gelişmeleri diplomatik girişimleri boşa çıkaracak nitelikte bir tehdit olarak değerlendirdiği ve bu nedenle doğrudan Sadrazamlık makamına hitap etme gereği duyduğu aktarılmaktadır. Bildiride, Hüseyin Avni Paşa'nın askerî hazırlıkları çerçevesinde Sırbistan topraklarının başıbozuk unsurlar; Çerkesler, Arnavutlar ve Orta Asya'dan getirileceği öne sürülen Kürt aşiretleri tarafından yağmalanabileceğine yönelik ciddi iddialara da yer verildiği görülmektedir. Bu unsurların daha önce Bulgaristan'da gerçekleştirdikleri öne sürülen katliam benzeri eylemlerin Sırbistan'da tekrarlanmasından duyulan endişenin dile getirildiği ifade edilmektedir. Bu söylemin Sırp tarafının Osmanlı askerî varlığını yalnızca bir güvenlik tehdidi olarak değil, aynı zamanda etnik ve mezhebî bir tehdit olarak algıladığını ortaya koyduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca Prens Milan'ın Bosna ve Hersek'teki Hristiyan nüfusun Osmanlı yerel yönetimlerinden memnuniyetsizlik duyduğuna işaret ettiği ve bu memnuniyetsizliğin temelinde yerel beylerin uyguladığı baskılar ile kamu görevlilerinin kötü idaresinin bulunduğunu ileri sürdüğü görülmektedir. Ona göre bu kötü yönetim uygulamaları, halkın zaman zaman silahlı direnişe yönelmesine neden olmakta; bu durum ise Osmanlı yönetiminin sert müdahalelerine yol açarak yalnızca yerel

[301] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 153-154.

[302] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 154. Eserin genelinde tarihlemelerde hicrî takvimin esas alındığı, ancak bu kısımda istisna olarak miladî takvime göre tarihlendirmelere rastlanmaktadır.

çatışmaları tırmandırmakla kalmamakta, aynı zamanda Avrupa'daki genel diplomatik dengeyi de tehdit eder hâle getirmektedir. Sırbistan açısından, Bosna ve Hersek gibi istikrarsız bölgelerle komşu olmanın artık önemli bir yük teşkil ettiği vurgulanmaktadır. Prens Milan'ın, Sırpların bu bölgelerdeki Hristiyan halkla kurduğu ilişkilerin Osmanlı yetkilileri tarafından sürekli engellendiğini, bu nedenle Osmanlı idaresine yönelik şikâyetlerin arttığını ifade ettiği aktarılmaktadır. Ayrıca tarım, ticaret ve gündelik geçimle meşgul olan Sırp vatandaşlarının geçerli pasaportlara sahip olmalarına rağmen keyfî gerekçelerle tutuklandıkları, kötü muameleye maruz kaldıkları ve hatta idam edildiklerine dair ciddi suçlamalara yer verildiği anlaşılmaktadır.[303]

Bosna ve Hersek'teki karışıklıkların yalnızca yerel bir mesele değil, Sırbistan'ın iç istikrarını da tehdit eden çok yönlü bir sorun olduğu vurgulanmaktadır. Özellikle Sırp tüccar, çiftçi ve seyyahların bölgedeki Osmanlı memurları tarafından keyfî tutumlara maruz kaldıkları; bu nedenle geleneksel ticaretin gerilediği ve halkta ciddi bir huzursuzluk oluştuğu ifade edilmektedir. Sınır bölgelerinde artan şiddet olayları, düzenli birliklerle birlikte hareket eden yağmacı grupların köyleri basarak sivil halkı hedef aldıkları yönündeki iddialarla desteklenmiş, bu durumun halkı silahlanmaya zorladığı ve tarım ile ticareti durma noktasına getirdiği öne sürülmüştür.[304]

Sırp Prensliği'nin mevcut isyan sürecine kadar bölgedeki sorunlarla mücadele etmeye çalıştığı ve özellikle sonbahar aylarından itibaren sınır hattındaki askerî birliklerini geri çekmiş olmasına rağmen Osmanlı Hükûmeti'nin bölgeye asker sevk etmeye devam etmesinin ve bu askerî varlığın halen sürmesinin gerilimin artmasına yol açtığı ifade edilmektedir. Sırbistan'ın şimdiye kadar sergilediği sadakat ve yapıcı tavra rağmen Osmanlı tarafından benimsenen bu tutumun anlaşılmakta güçlük çektiği belirtilmekte, her ne kadar resmî bir savaş ilanı söz konusu olmasa da savaşın tüm olumsuz etkilerinin sahada hissedildiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, Osmanlı'nın diplomatik çözüm çabalarına duyulan saygıya rağmen somut bir iyileşme yönünde bir gelişme yaşanmadığı ve bu nedenle beklentilerin karşılık bulamadığı dile getirilmektedir. Ayrıca Hristiyan nüfusun bekledikleri güvenceyi elde edemedikleri için isyanı sürdürdükleri, buna karşın Müslümanların padişahın sergilediği insani yaklaşıma rağmen baskı ve saldırılarını artırdıkları yönünde eleştirilerin öne çıktığı aktarılmaktadır.[305]

Sırp tarafı, bölgedeki mevcut koşulların artık Sırbistan'ın hem maddi hem de manevi bakımdan çöküşüne yol açacak düzeyde ağırlaştığını belirtmekte; bu durumun

[303] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 154-157.
[304] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 157-158.
[305] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 158-159.

sürdürülemez olduğunu vurgulamaktadır. Bu çerçevede, Osmanlı Hükûmeti'nin mevcut krize son vermeye yönelik olası çabalarına ne şekilde katkı sağlanabileceği üzerinde durulmaktadır. Prensliğin Osmanlı Devleti'nin askerî gücünü yetersiz bulduğunu değil, ancak isyanın bastırılmasının kalıcı bir çözüm getirmeyeceği kanaatini dile getirilmektedir. Yapılan reformların halk nezdinde etkisiz kaldığı ve uygulamaların yerli halktan kopuk, dış unsurlar tarafından yürütüldüğü eleştirisi dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda Bosna ve Hersek'teki isyanların sürekliliği, söz konusu reformların derinlikten yoksun olmasına bağlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nden ıslahat yoluyla güç pekiştirmesi beklenirken sürekli cezalandırıcı tedbirlere başvurmak zorunda kalması devletin yorgun düştüğüne işaret edilmektedir. Bu yıpratıcı tablonun en ağır yükünü ise Sırbistan'ın taşıdığı belirtilmektedir. Buna karşılık önerilen çözüm yolu, Sırp askerî gücünün Osmanlı topraklarıyla ortak menfaatler doğrultusunda birlikte kullanılmasıdır. Zira Sırp ordusunun halkla etnik yakınlığı, bu birlikteliğin yerel halk tarafından daha fazla kabul göreceği düşüncesini doğurmaktadır. Bu yaklaşımın temelinde ise farklı mezheplerden halkın eşitlik temelinde güvence altına alındığı, adil ve düzenli bir yönetime duyulan özlem yatmaktadır. Söz konusu argümanlar, Osmanlı'nın mevcut askerî ve reform politikalarının yetersiz kaldığını, sorunların köklü bir şekilde çözülmediği için isyanların tekrarlandığını, Sırp askerî gücünün yerel halkla birlikte Osmanlı topraklarında ortak çıkarlar doğrultusunda kullanılmasını teklif ettikleri görülmektedir.[306]

Sırp tarafı, mevcut meselenin çözüm yolunun açık olduğunu, bunun Osmanlı Devleti açısından mali, siyasi ve askerî sonuçlarının da öngörülebilir nitelikte bulunduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda, Sırp halkının Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne bağlılığını sürdürmekle kalmayıp kendi çıkarlarını hem Osmanlı'nın genel menfaatleriyle hem de Avrupa siyasetinin gerekleriyle uyum içinde değerlendirdiği vurgulanmaktadır. Ayrıca Osmanlı yönetiminin Sırp taleplerini dikkate alarak onların bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü koruma ilkesini Doğu'daki Hristiyan topluluklar nezdinde yaygınlaştırmasına destek vermesinin hem bölgesel istikrarı sağlamak hem de Sırbistan'ın doğuya yönelik doğal ve meşru gelişimini teşvik etmek açısından uygun bir yaklaşım olacağı öne sürülmektedir.[307]

Bu önerinin Asya coğrafyasında ve dolayısıyla Sırbistan'da süregelen krizlerin önlenmesi açısından en güvenilir çözüm yolu olduğu vurgulanmakta; bu nedenle söz konusu çözüm teklifinin öncelikle Sadrazamlık makamına sunulmasının en uygun adım

[306] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 159-161.
[307] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 161-162.

olduğu ifade edilmektedir. Daha önce dile getirilen sadakat beyanlarına rağmen bu girişimin büyük bir sorumluluk ve zorunluluk olduğu ancak temel amacın kan dökülmesini önlemek, uzun süredir ihmal edilen yönetsel sorumluluğu yeniden canlandırmak ve ülkeleri yıkımdan korumak olduğu dile getirilmektedir. Sırbistan'ın askerî kapasitesini, Osmanlı Devleti ile ortak çıkarlara hizmet edecek şekilde kullanma düşüncesinin kararlılıkla benimsendiği ve bu niyeti uygulamaya koyma arzusunun Sadrazamlık makamına açık şekilde bildirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu tutumun geri dönülmesi mümkün olmayan kesin bir karar olduğu da üstü kapalı biçimde vurgulanmaktadır.[308]

Bildirinin son bölümünde, Osmanlı Hükûmeti'nden yağmacı unsurların geri çekilmesi yönünde gerekli emirlerin verilmesi, Osmanlı ordusunun yalnızca kendi topraklarını savunmakla yetinmesi ve Sırbistan'ın atacağı adımlara müdahale edilmemesi yönünde beklentiler dile getirilmektedir. Metin, diplomatik bir saygı ifadesiyle son bulmakla birlikte satır aralarında örtük bir tehdit unsuru taşıdığı ve karşı tarafı baskı altına alma amacı güttüğü izlenimini vermektedir.[309]

Prens Milan tarafından kaleme alınan mektubun hem muhtevası hem de üslubu itibarıyla ayrıcalıklı bir vilayet valisinin bağlı olduğu hükümetin sadrazamına hitaben yazdığı diplomatik bir yazışmanın gereklerinden belirgin biçimde uzaklaştığı ifade edilmektedir. Mektubun yer yer dolaylı yer yer ise doğrudan bir anlatımla, tehdit ile sadakat arasında gidip gelen bir dil kullanılarak yazılmış olmasına rağmen muhatabından ne talep edildiğinin açık biçimde anlaşıldığı yönünde değerlendirmeler mevcuttur.[310]

Osmanlı Hükûmeti'nin Prens Milan'ın ilk mektubuna herhangi bir karşılık vermemesi üzerine söz konusu ismin birkaç gün sonra Bâb-ı Âlî'ye yeni bir resmî yazı ilettiği aktarılmaktadır. Bu ikinci yazışmada, belirli bir yıllık vergi karşılığında Bosna ve Hersek'in Sırp ordusu tarafından geçici olarak işgal edilmesine yönelik bir talebin dile getirildiği ifade edilmektedir. Bahsi geçen teklifin dönemin Osmanlı devlet adamları tarafından ciddiyetten uzak ve hatta mizahi bulunarak değerlendirmeye alınıp alınmamasının tartışıldığı sırada, Prens Milan'ın diplomatik sürece herhangi bir yanıt beklemeden son mektuptan iki gün sonra yani 20 Haziran'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiği belirtilmektedir. Aynı gün Karadağ Hükûmeti'nin de telgraf yoluyla savaşa katıldığının kayıtlara geçtiği anlaşılmaktadır.[311]

[308] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 162-163.
[309] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 163.
[310] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 163-164.
[311] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 164.

4.7. Ahvâl-i İstanbul / Ser-‘asker Hüseyin Avni Paşa’nın Katli (VI. Bölüm)

Eserin bu bölümü, esasen Serasker Hüseyin Avni Paşa’nın öldürülmesiyle sonuçlanan ve tarihe “Çerkes Hasan Vakası” olarak geçen suikast üzerine inşa edilmiştir. Olayın yalnızca bir bireysel eylem olarak değil, dönemin siyasal ve toplumsal çalkantıları bağlamında ele alındığı görülmektedir. Taht değişikliğinin ardından halk arasında ortaya çıkan belirgin durgunluk, özellikle yeni padişah Sultan V. Murad adına yayımlanan hatt-ı hümâyûnun kamuoyunda yarattığı beklentilerle birlikte değerlendirilmiştir. Bu süreçte, Sultan Abdülaziz’in ölümü etrafında gelişen toplumsal heyecan ve sarsıntı, Hüseyin Avni Paşa’nın bu ölümde sorumlu tutulduğu yönündeki kanaatlerle birleşerek kamuoyundaki düşmanlık duygularının yoğunlaşmasına neden olduğuna dikkat çekilmiştir. Bölümde ayrıca hürriyet taraftarlarının (Ahrâr-ı Osmâniye) faaliyetleri, Namık Kemal ile Sultan Murad arasındaki ilişkiye dair yorumlar, Osmanlı basını ile hükümet arasındaki gerilimli ilişkiler de ele alınmıştır. Bu çerçevede, dönemin politik atmosferinin sadece resmî belgeler üzerinden değil, aynı zamanda gazete haberleri ve diğer gayriresmî kaynaklar aracılığıyla da yansıtıldığı görülmektedir. Yazar, Saray-ı Hümâyun’un geçmişteki durumu ve suikasta giden sürecin saray çevrelerinde nasıl karşılandığına ilişkin bilgilerle anlatıyı zenginleştirmiştir. Çerkes Hasan’ın şahsı, suikastı gerçekleştirme gerekçeleri ve bu eylemin kamuoyundaki yankıları, olayın yalnızca bireysel bir tepki değil; daha geniş bir siyasal iklimin ürünü olduğu yönündeki değerlendirmeleri de gündeme getirmiştir. Müellifin cinayet sürecini farklı kaynaklar üzerinden karşılaştırmalı biçimde ele alması, olayları yalnızca aktarmakla kalmayıp kaynaklar arasındaki tutarlılık ve çelişkileri de göz önünde bulundurarak analiz etmesi, bu bölümün tarihî olaylara dair eleştirel ve çok boyutlu bir bakış açısı sunduğunu göstermektedir.

Sultan Murad’ın tahta çıkışını takip eden süreçte, Osmanlı Devleti'nin özellikle Rumeli vilayetlerinde ciddi bir istikrarsızlık ve karmaşa yaşandığına dair tespitler dikkat çekmektedir. Aynı dönemde devletin iki cephede birden güçlü düşmanlarla savaşmak zorunda kaldığı vurgulanmakta, söz konusu muharebelere ilişkin ayrıntıların uygun uygun yerlerde ele alınacağı belirtilmektedir. Ancak yalnızca askerî gelişmelerle sınırlı kalmaksızın İstanbul’da vuku bulan bazı önemli hadiselerin de bu dönemin genel görünümünü kavramada belirleyici olabileceği yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu çerçevede, merkezî otoritenin yaşadığı çok yönlü sorunların ancak söz konusu gelişmelerin arka planıyla birlikte değerlendirildiğinde daha anlaşılır hâle gelebileceği yönünde bir kanaatin oluştuğu görülmektedir.[312]

[312] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 165.

Daha önce çeşitli değerlendirmelerde dile getirildiği üzere Sultan Murad'ın tahta çıkışı sonrasında Osmanlı toplumunda, özellikle aydın çevrelerde bir memnuniyet havasının hâkim olduğu yönünde bir kanaatin oluştuğu belirtilmektedir. Bu memnuniyetin önceki padişah Sultan Abdülaziz döneminde devlet yönetiminde ortaya çıkan keyfî uygulamalara duyulan tepkiyle bağlantılı olduğu, söz konusu yönetim tarzının reform beklentilerini büyük ölçüde zayıflattığı yönünde yorumlara rastlanmaktadır. Anayasal nitelikte bir düzenin özellikle Kanûn-ı Esâsî'nin ilanının bu koşullar altında mümkün görülmediği, buna karşılık Sultan Murad'ın meşrutiyet fikrine daha yakın durduğuna dair bir beklentinin kamuoyunda yer bulduğu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede gerek medrese çevrelerinde gerekse farklı toplumsal kesimlerde gerçekleşen taht değişikliğine yönelik destekleyici tavırların söz konusu siyasal dönüşüm beklentisiyle doğrudan ilişkili olduğu ileri sürülmektedir. Bu beklentinin zamanla sadece bir temenniden ibaret kalmadığı, aynı zamanda bu yönde fiilî adımların atılacağına dair umutların da güç kazandığı ifade edilmektedir.[313]

Sultan Murad'ın tahta çıkmasının ardından reform beklentilerinin karşılanmadığı yönünde değerlendirmede bulunulmaktadır. Yeni hükümetin ve devlet adamlarının sergilediği tereddütlü ve tutarsız tutumların özellikle aydın çevrelerde ciddi bir rahatsızlık yarattığı ifade edilmektedir. Ayrıca yayımlanan hatt-ı hümâyûnda Kanûn-ı Esâsî'ye veya meşrutî yönetime dair herhangi bir ifadenin yer almamış olması, reform beklentilerinin karşılanmadığı yönündeki eleştirileri güçlendirmiş ve mevcut memnuniyetsizliği derinleştirmiştir. Tüm bu gelişmelerin halkın hükümete olan güvenini zayıflattığına yönelik tespitler dikkat çekmektedir. Nitekim Sultan Murad'ın, Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'ya hitaben kaleme aldığı fermanın içeriği incelendiğinde, söz konusu güvensizliğin arka planına dair daha net bir tablo ortaya çıktığı ileri sürülmektedir.[314]

Hatt-ı hümâyûn'da, Memâlik-i Mahrûse'de yaşanan iç sorunların varlığı kabul edilmekle birlikte bu problemlerin aşılabileceğine dair iyimser bir yaklaşımın benimsendiği izlenimi yaratıldığı ifade edilmektedir. Bu doğrultuda reform ihtiyacının adliye, maliye ve diğer idarî yapılarla sınırlı tutulduğu dikkat çekmektedir. Uygulanmak istenen reformların hayata geçirildiğini göstermek amacıyla, ilk aşamada padişahın şahsi mülkü konumundaki Ereğli kömür madenleri ile bazı fabrikaların maliye nezaretine devredildiği duyurulmuştur. Bu adımın kamuoyuna reform yanlısı bir irade sergilendiği yönünde bir mesaj vermeyi amaçladığı ileri sürülmektedir. Dolayısıyla

[313] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 166.
[314] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 166-167.

hükümetin reformlara dair söylemi umut vadetse de değişim ihtiyacı sınırlı bir çerçevede ele alınmış, özellikle ekonomik düzlemde atılan sembolik adımlarla kamuoyunun beklentileri yönetilmeye çalışıldığı düşünülebilir. Keza bu durum, reform söyleminin pratikte ne ölçüde karşılık bulduğuna dair soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir.[315]

Sultan V. Murad'ın cülûs fermanı üzerine yapılan değerlendirmelerde, söz konusu belgenin dönemin kamuoyunda oluşan reform beklentilerini karşılamaktan uzak olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda, halkın yüzeysel söylemlerden ziyade köklü yapısal değişiklikler talep ettiği, özellikle meşruti yönetime geçişe dair güçlü bir beklenti içinde bulunduğu belirtilmektedir. Cülûs fermanının önceki örneklerden farklılık arz etmediği, daha çok yeni hükümetin genel icraat hedeflerini sıralamakla yetindiği ve bu vaatlerin de uygulamaya geçirilme ihtimalinin zayıf olduğu yönünde eleştiriler dile getirilmektedir. Ayrıca Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerindeki cülûs fermanlarında adliye, maliye ve diğer idari alanlara ilişkin daha somut ve ikna edici reformların yer aldığına dikkat çekilerek Sultan V. Murad'ın fermanının bu bakımdan sönük kaldığı ifade edilmektedir. Bu durumun kamuoyunun geleneksel söylem ve oyalama yöntemlerine karşı artık daha eleştirel ve temkinli bir tutum sergilediğinin göstergesi olarak değerlendirildiği görülmektedir.[316]

Sultan V. Murad'ın cülûs fermanının kamuoyunda şaşkınlık ve sükûnetle karşılandığı, halkın gelişmeleri doğrudan değil; zamanla ve dolaylı biçimlerde öğrenebildiği ifade edilmektedir. Bu süreçte, Kanûn-i Esâsî'nin ilanını engellediği öne sürülen Hüseyin Avni Paşa'nın, dönemin siyasî atmosferinde etkin bir figür olarak diğer devlet erkânını da etkisi altına aldığı ve bu nedenle Meclis-i Vükelâ'da açık görüş beyan edilmesinden kaçınıldığı yönünde söylentilerin yaygınlaştığı dile getirilmektedir. İlerleyen süreçte, Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın anayasanın ilanını duyuracak bir ferman çıkarılması yönündeki girişiminin de söz konusu paşanın muhalefetiyle sonuçsuz kaldığı iddiaları kamuoyunda karşılık bulduğu söylenmektedir. Ancak bu tür söylemlerin gerçeklikten uzak ve büyük ölçüde spekülatif olduğuna dikkat çekilmekte, bu iddialar aracılığıyla Hüseyin Avni Paşa'ya yönelik bir kamuoyu tepkisi oluşturulmak istendiği yönünde eleştiriler dile getirilmektedir. Nitekim İstanbul'da Paşa'ya yönelik sözlü saldırı ve eleştirilerin arttığı, bu gerginliğin Avrupa basınına da yansıyıp dış kamuoyunda Osmanlı idari yapısının istikrarsızlığına dair yorumlara yol açtığı aktarılmaktadır. Bu bağlamda yaşanan buhranın yalnızca iç politikada değil, uluslararası

[315] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 167-168.
[316] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 168-169.

kamuoyunda da dikkatle takip edildiği ve bilhassa Rusya'nın bu gelişmelerden memnuniyet duyduğu yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.[317]

Dönemin İstanbul kamuoyunda, Hüseyin Avni Paşa'nın kendi siyasi hedeflerini sürdürme yönündeki tutumunu devam ettirmesi halinde Sultan V. Murad döneminin önceki dönemleri aratabileceği yönünde bir kanaatin oluştuğu ve bu düşüncenin toplum genelinde yaygınlaştırılmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Bu tür söylentilerin kamuoyunda dolaşmakta olduğu bir dönemde Sultan Abdülaziz'in intiharının yaşanması ise halk nezdinde mevcut yönetime dair kuşku ve olumsuz yargıların artmasına zemin hazırladığı ifade edilmektedir.[318]

Sultan Abdülaziz'in saltanatının son dönemlerinde kamuoyundaki itibarını yitirmeye başladığı ve bu nedenle tahttan indirildiği, bu gelişmenin halk arasında başlangıçta olumlu karşılandığı ifade edilmektedir. Ancak hal'i takip eden süreçte beklenen reformların gerçekleşmemesi üzerine, padişah değişikliğine yönelik memnuniyetsizliklerin artmaya başladığı ve bu durumun özellikle ölüm haberinin yayılmasıyla daha da belirgin hâle geldiği dile getirilmektedir. Abdülaziz'in vefatının ardından kamuoyunda giderek artan bir üzüntü ve eleştirel yaklaşımın oluştuğu, bu sürecin artık alenen ifade edilmeye başlandığı belirtilmektedir. Bilhassa cenaze sırasında, eski saraya mensup kadınların sergilediği yoğun duygusal tepkilerin daha ziyade kadınların mizaca bağlı olarak daha merhametli olmalarıyla da ilişkilendirilerek toplumda güçlü bir infiale yol açtığı aktarılmaktadır.[319]

Sultan Abdülaziz'in vefatına ilişkin olarak Osmanlı topraklarında kamuoyunun büyük bir kesiminin Hüseyin Avni Paşa'yı bu hadisenin başlıca sorumlusu olarak gördüğü ifade edilmektedir. Her ne kadar bu kanaatin doğruluğu tarihsel olarak kesin bir biçimde kanıtlanmamışsa da söz konusu dönemde Paşa ile Sultan arasında gerginlik bulunduğuna dair söylentilerin halk arasında yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu tür iddiaların önemli bir bölümünün mesnetsiz olduğu, dolayısıyla iftira niteliği taşıyabileceği yönünde değerlendirmeler de bulunulmaktadır. Bununla birlikte akıl ve ahlak yönünden güvenilir bazı şahsiyetlerin dahi eğer söz konusu ölüm bir suikast ise bunun tek sorumlusunun Hüseyin Avni Paşa olabileceği yönünde kanaat bildirdikleri aktarılmaktadır. Tüm bu iddiaların büyük ölçüde zanna dayandığı vurgulanmakla birlikte Paşa'ya yönelik toplumsal tepkinin oldukça güçlü olduğu da ifade edilmektedir. Özellikle Ahrâr-ı Osmâniye mensuplarının Paşa'ya yönelik

[317] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 169-170.

[318] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 170. İlgili paragrafta yazarın, Sultan Abdülaziz'in ölümünü "intihar" olarak nitelendirmesi, her ne kadar metin genelinde tarafsız bir üslup benimsenmeye çalışılsa da olayın intihar olduğu yönündeki kanaatini dolaylı biçimde yansıttığı şeklinde değerlendirilebilir.

[319] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 170-171.

eleştirilerinin sertliği dikkat çekmekte; bu tavrın ardında yalnızca siyasi değil, aynı zamanda kişisel saiklerin de etkili olabileceği değerlendirilmektedir.[320]

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini memnuniyetle karşılayan grupların başında Ahrâr-ı Osmâniye mensuplarının geldiği belirtilmektedir. Bu çevrelerin uzun süredir savundukları siyasal ve toplumsal dönüşüm hedeflerine ulaşma yönünde önemli bir adım olarak gördükleri bu gelişmeyi olumlu karşıladıkları anlaşılmaktadır. Yeni padişah Sultan Murad'ın hem ahlaki nitelikleri hem de siyasi eğilimleri bakımından bu grupların beklentilerine uygun bir figür olarak değerlendirildiği ancak ilerleyen süreçte bu beklentilerin büyük ölçüde karşılıksız kaldığı ifade edilmektedir. Nitekim söz konusu çevrelerin amaçladığı reformların uygulanıp uygulanmayacağı hususunun belirsizliğini koruduğu ve bu durumun ilk etapta duyulan iyimserliğin yerini hayal kırıklığına bırakmasına yol açtığı anlaşılmaktadır.[321]

Ahrâr-ı Osmâniye mensuplarının dönemin önemli siyasal figürlerinden Midhat Paşa ile düşünsel bir yakınlık içerisinde oldukları ve onu resmî bir lider konumunda olmasa da manevi bir rehber olarak benimsedikleri yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Paşa'nın meşrutiyet fikrine yönelik yaklaşımının bu çevreler tarafından desteklendiği ancak bu desteğin daha çok pasif bir beklenti ve umut çerçevesinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Öte yandan, iktidar değişiminin ardından Ahrâr çevrelerinin Avrupa'daki bazı etkili şahsiyetlere Osmanlılar adına dilekçe gönderilmesi fikrinde birleştiği ifade edilmektedir. Dilekçe gönderilmesi planlanan isimler arasında eski Fransa Cumhurbaşkanı Mösyö Thiers, İngiltere Liberal Partisi lideri William Gladstone, İtalyan siyasal düşünür ve vatansever Crispi gibi dönemin tanınmış figürlerinin yanı sıra başka seçkin Avrupalıların da yer aldığı bildirilmektedir. Söz konusu dilekçede, Osmanlı Devleti'ndeki siyasal ve toplumsal sorunların kaynağına ilişkin değerlendirmelere yer verilmesi, ayrıca gerçekleşen iktidar değişikliğinin halk nezdindeki sembolik ve manevi anlamının vurgulanmasının öngörüldüğü ifade edilmektedir. Bu bağlamda, Ahrâr çevresinin benimsediği siyasal çizginin Avrupa'daki bilimsel ve eğitsel ilerlemelerin Osmanlı toplumuna adapte edilmesini hedeflediği ve bu doğrultudaki reformist beklentilere duyulan inancın sürdüğü anlaşılmaktadır.[322]

Fırka-ı Ahrâr'ın Avrupa'nın önde gelen siyasi figürlerine dilekçe gönderme girişimi, dönemin siyasal koşulları göz önünde bulundurulduğunda stratejik ve zamanın ruhuna uygun bir hamle olarak değerlendirilmektedir. Bu girişimin arka planında Avrupa kamuoyunda Osmanlılara, özellikle de Türklere yönelik olumsuz bir algının

[320] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 171-172.
[321] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 172-173.
[322] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 173-174.

hâkim olduğu düşüncesi yer almakta; söz konusu olumsuz intibanın değiştirilebilmesi için Avrupa'daki etkili ve nüfuz sahibi şahsiyetlerin desteğinin önemine dikkat çekilmektedir. Her ne kadar bu dilekçenin doğrudan beklenen sonuçları vermediği belirtilse de girişimin tamamen etkisiz kaldığı yönünde bir yargının isabetli olmayacağı da ileri sürülmektedir. Zira bu girişim aracılığıyla Avrupa kamuoyuna Osmanlı toplumunda yalnızca geri kalmış unsurların değil, aynı zamanda modern düşünceye sahip aydın bireylerin de bulunduğu yönünde dolaylı bir mesaj verildiği ve bu bağlamda girişimin sembolik bir değeri olduğu savunulmaktadır.[323]

Özellikle Namık Kemal gibi bazı hürriyetçi aydınların dönemin siyasal gelişmeleri karşısında bağımsız girişimlerde bulundukları da ifade edilmektedir. Namık Kemal'in Sultan Murad ile henüz şehzadelik döneminden itibaren süregelen dostane ilişkisine atıfla yeni padişahın vatanperverliğini ve yüksek ahlaki niteliklerini takdir ettiği ancak aynı zamanda hükümdarlık makamıyla tam anlamıyla bağdaşmayan bazı kişilik özelliklerinin de farkında olduğu düşünülmektedir. Bu çerçevede, cülûs sonrası birkaç gün içinde padişahla doğrudan görüşerek devletin mevcut durumu ve saray çevresinde açıkça dile getirilemeyen bazı hassas meseleler hakkında istişarede bulunmayı, aynı zamanda sadakatini bizzat ifade etmeyi amaçladığı belirtilmektedir. Ancak bu niyetine rağmen saraya gerçekleştirdiği birçok ziyarete karşın Sultan Murad ile görüşme fırsatı bulamadığı, bu durumun arkasında Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın böyle bir görüşmenin yaratabileceği siyasi etkileri öngörerek saray muhafızı Redif Paşa aracılığıyla bu teması engellediği yönünde değerlendirmelerde bulunulmaktadır.[324]

Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Murad ile görüşmek isteyen kişilere müsaade vermemesi; padişaha karşı sergilenen otoriter, kibirli ve müdahaleci bir tutum olarak değerlendirilmektedir. Paşa'nın herhangi bir hukuki dayanağa sahip olmaksızın tamamen şahsi takdiriyle saray girişlerini sınırlaması, bu yolla padişahın düşünsel yönelimlerini dolaylı baskılarla kendi siyasî çizgisine çekme çabası içinde olduğu yönünde eleştirilerde bulunulmaktadır. Söz konusu uygulamaların kısa sürede kamuoyunda olumsuz bir karşılık bulduğu ve Hüseyin Avni Paşa'ya yönelik tepkilerin giderek arttığı ifade edilmektedir. Bilhassa hürriyetçi çevrelerin yanı sıra halk arasında da Serasker Paşa'ya yönelik hoşnutsuzluk ve düşmanlığın belirgin şekilde artış gösterdiği ifade edilmektedir. Ayrıca bu tepkinin zamanla yalnızca Serasker Paşa ile sınırlı kalmadığı, giderek dönemin hükümetinin geneline yöneldiği belirtilmektedir. Özellikle Sultan Murad'ın tahta çıkışının hemen ardından uygulamaya koyulan bazı

[323] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 174.
[324] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 174-175.

güvenlik ve asayiş tedbirlerinin anlayış ve liyakat sahibi kimseler nezdinde hoşnutsuzluk ve kırgınlıkla karşılandığı, bu durumun da kamuoyundaki memnuniyetsizliği derinleştirdiği ifade edilmektedir.[325]

Dönemin İstanbul basınında, bazı devlet adamlarının görev ve sorumluluklarını yerine getirmediği bilinmesine rağmen iktidardaki kimi yöneticilerle aynı görüşleri paylaştıklarını bilen gazetelerin Kanûn-i Esâsî'nin ilanı ve bir millet meclisi kurulması yönündeki talepleri gündemde tutma çabası içinde oldukları ifade edilmektedir. Ancak bu tartışmaların kamuoyunda etkili olmaya başlamasından kısa bir süre sonra cülûs fermanını takiben Sansür Dairesi tarafından basına gönderilen bir emir doğrultusunda, anayasa konusunun henüz devletin üst düzey organlarında yeterince olgunlaştırılmadığı gerekçesiyle matbuatta ele alınmasının uygun görülmediği bildirilmiştir. Bu sansür uygulaması yalnızca yerel basın organlarında değil, aynı zamanda uluslararası kamuoyunda da şaşkınlıkla karşılanmış ve eleştirilmiştir. Buna rağmen bazı gazetelerin uyarılara rağmen anayasa tartışmalarını sürdürmeye devam ettiği, bu durumun ise hükümetin daha sert önlemler almasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, güçlü muhalif tavrıyla öne çıkan Vakit gazetesinin doğrudan verilen özel bir emirle kapatıldığı belirtilmektedir.[326]

Kanûn-i Esâsî'ye ilişkin yürürlüğe koyulan sansür uygulamasının hükümet ile kamuoyu ve basın arasında gerilime neden olduğu ve bu çatışmaların zamanla daha da derinleştiği ifade edilmektedir. Bu süreçte kamuoyunda saltanat değişiminin gerçek bir dönüşüm yaratmadığı, yalnızca Sultan Abdülaziz'in yerini Hüseyin Avni Paşa'nın aldığı, yani baskıcı yapı ve figürlerin değişmekle birlikte yöntemlerin benzer kaldığı yönünde eleştirilerin yükseldiği görülmektedir. Başlangıçta yalnızca hükümete yöneltilen tepkilerin zamanla Sultan Murad'ın da zorlayıcı koşullar nedeniyle olduğuna da dikkat çekilerek aynı siyasi çizgiye çekildiği kanaatinin oluşmasıyla birlikte doğrudan padişahın da hedef alınmaya başladığından bahsedilmektedir. Özellikle Sultan Abdülaziz döneminde nüfuz sahibi olmuş bazı çevrelerin Sultan Murad'ın şehzadelik döneminde zevk ve eğlenceye düşkünlüğünü, tahta çıktıktan sonra ise vükelâya ve bilhassa Hüseyin Avni Paşa'ya karşı tutumu ile katı ve otoriter tavrını öne çıkararak yeni dönemde de gerçek iktidarın vükelânın elinde kalacağı ve mevcut yönetimin daha da kötüleşeceği yönünde kamuoyunu oluştuğu ifade edilmektedir. Bu dönemde Meclis-i Vükelâ'nın acil bazı devlet işlerini görüşmek üzere toplandığı bir oturumda, davetli olmayan birkaç devlet adamının da toplantıya katıldığı ve yönetimin mevcut gidişatı

[325] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 175-176.
[326] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 176-177.

değiştirmemesi halinde, kamuoyundaki tepkinin ciddi ve telafisi güç sonuçlar doğurabileceği yönünde sert uyarılarda bulundukları da belirtilmektedir. Bu bağlamda, kamuoyundaki huzursuzluğun boyutu dikkate alındığında, hükümetin geniş kapsamlı önlemler almasının zorunlu hale geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle Rumeli bölgesiyle ilgili reformlara dair yayımlanan ferman kapsamında, Avrupa devletlerine verilen taahhütlerin yerine getirilmediği ve bu devletlerin artık somut adımlar beklentisi içinde oldukları bildirilmektedir. Tüm bu siyasal gerilim ortamı içerisinde, İstanbul'da ani ve dehşet verici bir cinayetin meydana gelmesi, kamuoyunun dikkatini başka bir yöne çevirmiştir.[327]

Osmanlı Devleti'nin yükselme dönemine ilişkin saray teşkilatında görev alan kişilerin niteliklerine dair dikkat çekici değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu dönemde, özellikle ocak sistemi kapsamında istihdam edilen bireylerin hanedanın itibarını artıracak şekilde soylu, saygın ve fedakârlıklarıyla öne çıkan kişilerden seçildiği ifade edilmektedir. Bahsi geçen şahısların aile onuru, servet ve itibara sahip oldukları, makam ve mevki elde ederken dönemin sonrasındaki bazı uygulamalarda görülen rüşvet, kayırmacılık ya da çıkar temelli ilişkilerden uzak durdukları vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, saray çalışanları arasında dönemsel bir nitelik farkının bulunduğu yönünde yorumlar yapılmaktadır. Öte yandan padişahların evlilik politikalarının da zaman içinde farklılık gösterdiği ve bu farklılığın saray yapısını etkilediği ileri sürülmektedir. Hanedan üyelerinin genellikle İslam'ı ve Hristiyanlığı tanıyan, iffetli ve itibarlı ailelere mensup kadınlarla evlendikleri; bu uygulamanın İstanbul'un fethine kadar sürdürüldüğü belirtilmektedir. Ancak fetihten sonra dış dünyayla bağları koparılmış, esir alınmış Hristiyan kızlarla evlenme uygulamasının yaygınlaştığı ifade edilmektedir. Bazı eski tarihçiler, bu yöntemin kadınların dış çevreyle ilişkilerini sınırlamak ve akrabalık bağlarını ortadan kaldırmak amacıyla benimsendiğini belirtmekle birlikte uzun vadede bu uygulamanın çeşitli olumsuz sonuçlar doğurduğu görüşünü savunmaktadırlar. Bu değişimin şehzade eğitimi üzerinde olumsuz etkiler yarattığı, saraya kontrolsüz biçimde kadınların alınmasına zemin hazırladığı ve bu kadınların gözetimi için hadım ağalığı kurumunun ortaya çıkmasına neden olduğu ileri sürülmektedir. Zamanla bu kadınların akrabalarının da saray çevresinde görünür hâle geldiği ve padişah çevresindeki hadım ağalarının bu akrabalık ilişkileri üzerinden nüfuz elde etmeye çalıştıkları yönünde eleştiriler dile

[327] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 177-179.

getirilmektedir. Bu çerçevede, söz konusu dönüşümün, devlet yönetimi ve saray yapısı açısından zararlı sonuçlar doğurduğu şeklinde bir değerlendirme yapılmaktadır.[328]

Osmanlı sarayında Hristiyan kökenli kadınların kabulüne dair uygulamanın yaklaşık iki asır boyunca sürdürüldüğü ifade edilmektedir. Bilhassa fetihlerin yavaşlamasıyla birlikte gerileme döneminde esir temininde yaşanan zorluklarla ilişkili olduğu öne sürülmektedir. XI. yüzyıl sonrasında bu ihtiyacın ağırlıklı olarak Gürcü kökenli kadınlar aracılığıyla karşılandığı, XIII. yüzyılda ise Gürcistan'ın Rus istilasına uğramasının ardından Karadeniz'in doğu kıyılarında yaşayan Çerkes kökenli kadınların tercih edilmeye başlandığı belirtilmektedir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Kadırlı gibi bazı bölgelerden saraya evlilik yoluyla kadın alımının sürdüğü dile getirilmektedir. Bununla birlikte Çerkes kadınların saraya girişlerinin görece daha geç bir tarihte, yaklaşık bir buçuk asırlık bir geçmişe sahip olduğu; hatta Sultan III. Selim döneminde saray kadınlarının büyük çoğunluğunu Gürcü asıllı olan kadınların oluşturduğu ifade edilmektedir.[329]

Sarayın geçmişte düşünülmeden, asalet vasfı taşımayan köle kökenli kadınlarla doldurulmasının devlet yönetimi açısından çeşitli olumsuz sonuçlar doğurduğuna dair tarihsel örneklerin mevcut olduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, bilhassa Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde yüksek kademelerde görev yapan pek çok devlet adamının da benzer kökenlere sahip olmasına dikkat çekilmektedir. Söz konusu kişilerin padişaha yakınlıkları ve saray içerisindeki konumları, bu sosyal yapının devlet yönetimine doğrudan yansıdığına işaret edilmektedir. Özellikle harem içerisinden sağlanan destekle yönetim kademelerinde hızla yükselebilen bu kişilerin kimi zaman yönetimsel yetkinlik ve liyakatten yoksun oldukları ancak saray içi ilişkiler sayesinde etkili makamlara ulaştıkları yönünde tarihsel eleştirilerde bulunulmaktadır. Bu durum, hanedanın iç dinamiklerinin ve harem ile yönetici ilişkilerinin merkezî otorite yapısı üzerinde ne denli etkili olabildiğine dair önemli bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Buna istinaden harem kaynaklı nüfuzun devlet mekanizmasında liyakate dayalı işleyişi zedeleyici sonuçlar doğurmuş olabileceği ileri sürülmekte; bu bağlamda bireysel sadakat ilişkilerinin kurumsal istikrarın önüne geçmesi, uzun vadede yapısal zafiyetlerin oluşmasına zemin hazırladığı düşünülmektedir.[330]

Daha yakın dönem Osmanlı yönetiminde, Sultan Abdülmecid'in saray çevresini belirleme ve görevlendirme hususunda seleflerinin yöntemlerini büyük ölçüde sürdürdüğü ancak Sultan Abdülaziz'in bu uygulamayı daha uç noktalara taşıdığı

[328] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 179-181.
[329] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 181-182.
[330] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 182.

yönünde değerlendirmeler mevcuttur. Nitekim Sultan Abdülaziz'in manevi değerlere sahip, erdemli kişilerden ziyade halk arasında "tulumbacı" ya da "külhanbeyi" olarak anılan, daha düşük profilli ve sadakat odaklı bireyleri tercih ettiği öne sürülmektedir. Bu dönemde özellikle Çerkes kökenli bazı kişilerin saray çevresindeki nüfuzlarının artmasıyla birlikte önemli mevkilere getirildikleri ancak Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından bu kişilerin hızla güç ve konum kaybına uğradıkları belirtilmektedir. Bu ani düşüşün söz konusu şahıslar açısından ciddi bir hayal kırıklığı yarattığı ve buna bağlı olarak yeni kurulan yönetime karşı bir tepki oluştuğu yönünde görüşler bulunmaktadır. Özellikle Hüseyin Avni Paşa'nın bu çevrelerce olumsuz bir figür olarak konumlandırıldığı ve düşmanca duyguların merkezinde yer aldığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda dönemin politik atmosferi ve bireysel hesaplaşmaların iç içe geçtiği, kişisel sadakat ağlarının ve kimlik temelli aidiyetlerin devlet içindeki güç dengelerini belirleyici bir rol oynadığına dikkat çekilmek istendiği görülmektedir. Keza Çerkes Hasan'ın Hüseyin Avni Paşa'ya yönelik suikastının da bu çerçevede, bireysel bir eylemden ziyade derin bir toplumsal ve siyasal arka plana yaslandığı ileri sürülmektedir.[331]

Çerkes Hasan'ın köle kökenli olmadığı, aksine dönemin saygın ve itibarlı Çerkes ailelerinden birine mensup bulunduğu belirtilmektedir. Çocukluk yıllarında kız kardeşi ya da teyzesinin aracılığıyla Harem-i Hümâyûn'a girdiği ve bu vesileyle Harbiye Mektebi'ne kabul edildiği ifade edilmektedir. Ancak eğitim sürecinde akademik ya da entelektüel bir başarı gösterememesi nedeniyle bu imkândan beklenen düzeyde yararlanamadığı, kısa süre sonra da okuldan ayrıldığı anlatılmaktadır. Takip eden dönemde, kişisel hamilik ilişkileri ve saray içindeki torpil mekanizması sayesinde Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi'nin maiyetine yaver olarak atandığı bildirilmektedir. Çerkes Hasan'ın özel hayatına dair anlatılar ise özellikle alkol, kumar ve düzensiz yaşam alışkanlıklarıyla anıldığı; sosyal çevresinde sık sık tartışma ve çatışmalara karıştığı; bu nedenle de halk nezdinde pek itibarlı bir kişi olarak kabul edilmediği ileri sürülmektedir.[332]

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini takiben, dönemin güçlü figürlerinden Hüseyin Avni Paşa'nın, güvenlik ve istikrar kaygıları doğrultusunda, Sultan'ın yakın çevresine mensup bazı şahısların geçici olarak İstanbul'dan uzaklaştırılmasını uygun bulduğu belirtilmektedir. Bu çerçevede, Çerkes Hasan'ın da söz konusu kişiler arasında yer aldığı ve tamamen dışlanmış hissine kapılmaması amacıyla mevcut yüzbaşı

[331] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 183.
[332] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 183-184.

rütbesinin kolağalığına yükseltildiği, ardından Bağdat'a tayin edildiği ifade edilmektedir. Hasan'a görev yerine iki ay içerisinde hareket etmesi yönünde emir verildiği ancak karakteri gereği bu tür talimatlara karşı kayıtsız kaldığı ve belirlenen süre içinde İstanbul'dan ayrılmadığı bildirilmektedir. Bu itaatsizlik üzerine Serasker Paşa'nın emriyle Merkez Komutanlığı'nda kısa süreliğine gözaltına alındığı ancak Bağdat'a iki gün içinde hareket edeceğine dair söz vermesi üzerine serbest bırakıldığı anlatılmaktadır. Ne var ki, tam da bu süreçte Hüseyin Avni Paşa'nın öldürüldüğü suikast vakası meydana geldiğinden söz edilmektedir. Ardından Çerkes Hasan tarafından gerçekleştirilen bu suikasta ilişkin olarak dönemin hükümeti tarafından yayımlanan resmî açıklamalara ve basın organlarında yer alan gayriresmî soruşturmalara yer verilerek tarafsız ve nesnel bir bakış açısı sunulmaya çalışıldığı görülmektedir.[333]

Resmî kayıtlarda yer alan bilgilere göre Çerkes Hasan'ın Mekteb-i Harbiye-i Şahane'den teğmen rütbesiyle mezun olduğu, Bağdat'a gönderilmek üzere kendisine yüzbaşılık rütbesi verildiği ancak görev yerine intikal etmeyerek çeşitli memuriyetlerde bulunduğu ifade edilmektedir. Sonrasında yeniden Bağdat'a tayin edilmek üzere rütbesinin kolağalığına yükseltildiği ancak emre uymaması nedeniyle Seraskerlik Dairesi'nde kısa süreliğine hapsedildiği belirtilmektedir. Kendisinin Cuma günü görev yerine hareket edeceğine dair taahhütte bulunması üzerine serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır. Ne var ki, resmî belgelere göre bu gelişmeden hemen önce perşembe gecesi Hüseyin Avni Paşa'nın ikametgâhına giderek kendisini sorduğu ancak Paşa'nın o sırada Midhat Paşa'nın konağında yapılan Meclis-i Mahsûs toplantısına katıldığı bilgisini alması üzerine doğrudan bu konağa yöneldiği kaydedilmektedir. Daha önce bu mekânda yaverlik yapmış olması nedeniyle konağa girişine müdahale edilmediği ve üzerinde bir kama ile tabanca (revolver) bulunduğu halde doğrudan toplantı salonuna geçtiği ifade edilmektedir. Olayın devamında Hüseyin Avni Paşa'yı silahla vurduğu; kendisini durdurmaya çalışan Hariciye Nazırı, Bahriye Nazırı, Midhat Paşa'nın maiyetinden Ahmed Ağa ve Bahriye zabıtasına mensup Harp Yaveri Kolağası Şükri Bey'e de ateş açtığı bildirilmektedir. Neticede Hüseyin Avni Paşa ile birlikte Hariciye Nazırı, Ahmed Ağa ve Kolağası Şükri Bey olay yerinde hayatını kaybetmiş; ayrıca müdahale amacıyla konağa sevk edilen Asâkir-i Şâhâne'den bir neferin öldüğü, bir diğerinin ise yaralandığı, akabinde Çerkes Hasan'ın yakalanarak tutuklandığı

[333] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 184-185.

belirtilmektedir.[334] Olayın resmî belgeler ışığında ele alınması, yalnızca bireysel bir eylemin izini sürmekten öte XIX. yüzyıl Osmanlı yönetim sistemindeki güvenlik açıklarını ve zayıf denetim mekanizmalarını tarihsel bağlamda, nesnel bir yaklaşımla analiz etmeyi hedeflendiğini gösterir niteliktedir.

Dönemin gazetelerinde yer alan gayriresmî araştırmalarda, resmî makamlarca açıklanan bilgilerin ötesine geçilerek olayın ayrıntılarına ilişkin bazı ilave değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Bu çerçevede, Çerkes Hasan'ın Midhat Paşa'nın konağına geldiğinde yaverlerin ve üst düzey devlet adamlarının hizmetkârlarının alt katta bulunmasını fırsat bilerek üst kata çıktığı, meclis salonunun kapısı önünde karşılaştığı uşaklardan birine acil bir açıklama yapması gerektiğini belirterek içeriden bir yaver çağrılmasını talep ettiği ifade edilmektedir. Uşağın aşağıya inmesinden faydalanarak kapının önünün boş kalmasını fırsat bilen Çerkes Hasan'ın meclis salonuna izinsiz şekilde girdiği ve ardından kapıyı sürgülediği aktarılmaktadır. Olayın devamında yanında taşıdığı revolveri çekerek Hüseyin Avni Paşa'ya ateş ettiği, ardından Bahriye Nazırı Ahmed Paşa ve Harbiye Nazırı Raşid Paşa'ya da silahla saldırıda bulunduğu yönünde bilgiler yer almaktadır. Suikastın yalnızca ateşli silahla gerçekleştirilmediği, Hüseyin Avni Paşa'nın aynı zamanda kesici aletlerle (kama ve kılıçla) çok sayıda darbe alarak ağır şekilde yaralandığı ve bu müdahalenin öldürücü nitelikte olduğu da belirtilmektedir. Ayrıca Harbiye Nazırı Raşid Paşa'nın da isabet eden bir kurşun sonucu hayatını kaybettiği ifade edilmektedir.[335]

Dönemin gazetelerinde yer alan gayriresmî kaynaklara dayalı aktarımlarda, suikastın gerçekleştiği sırada Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa ile Halit Paşa'nın Bahriye Nazırı'yla birlikte toplantı salonunun bitişiğindeki bir odaya çekilerek kendilerini korumaya çalıştıkları ifade edilmektedir. Bu sırada Çerkes Hasan'ın kapının arkasına gelerek Bahriye Nazırı Ahmed Paşa'nın kendisini engellemeye çalıştığını öne sürerek onu da öldüreceğini ancak diğer kişilere zarar vermeyeceğini belirttiği ve bu yolla kapının açılmasını istediği aktarılmaktadır. Buna karşılık Mehmed Rüşdi Paşa'nın

[334] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 185-187. Bu bölümde yer verilen resmî ve gayri resmî belgelerin aktarımının Ahmed Midhat Efendi'nin Üss-i İnkılâb adlı eserinden alıntılandığı anlaşılmaktadır. Bk.; Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap*, s. 253-255.

[335] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 187-188.; Mahmud Celaleddin Paşa'nın anlatılarına göre, aktardığına göre, 15 Haziran 1876 Perşembe akşamı Midhat Paşa'nın konağında düzenlenen toplantıya Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Bahriye Nazırı Ahmed Paşa, Tophane Müşiri Rıza Paşa, Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın yanı sıra Halet Paşa, Şerif Hüseyin Paşa, Maarif Nazırı Cevdet Paşa, Defter-i Hâkânî Nazırı Yusuf Paşa, Sadaret Müsteşarı Said Efendi ve Mahmud Celaleddin Paşa da katılmıştır. Toplantı devam ederken "davranınız" nidaları eşliğinde içeri giren Çerkes Hasan, yanında taşıdığı tabanca ve kama ile doğrudan Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı hedef almış, ilk kurşunun ardından birden fazla atışta bulunmuştur. Olayın ilk anlarında yaşanan şaşkınlıkla birlikte suikastın Sultan Abdülaziz'in haline karşı düzenlendiği ve failin yalnız olmayıp Abdülaziz'in ailesi tarafından organize edilen daha geniş bir intikam planının parçası olabileceği düşüncesine kapıldıklarını belirten Paşa, bu nedenle toplantıdakilerin can güvenliklerini sağlamak amacıyla paniğe kapılarak dağıldıklarını ifade etmektedir. Bk. Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 129.

Çerkes Hasan'ın kendilerine doğrudan zarar vermeyeceğine kanaat getirmiş olsa da olayın vahameti nedeniyle kapıyı açmaktan imtina ettiğini ifade ettiği bildirilmektedir. İlerleyen anlarda Çerkes Hasan'ın ısrarla kapıyı zorladığı; bu esnada Midhat Paşa'nın maiyetinde bulunan Ahmed Ağa'nın kendisini arkadan yakalamaya çalıştığı ancak Hasan'ın onu revolver ile vurarak etkisiz hâle getirdiği aktarılmaktadır. Hemen ardından Harp Yaveri Kolağası Şükri Bey'in kılıcına davranarak müdahale etmek istemesi üzerine onun da silahla vurulduğu bildirilmektedir. Söz konusu mücadelenin yaklaşık yarım saat sürdüğü, bu süre zarfında Seraskerlik makamına yapılan ihbar sonucu olay yerine sevk edilen askerî birliklerin ve kolluk kuvvetlerinin konağa giriş yaptığı anlaşılmaktadır. Çerkes Hasan'ın yakalanmamak adına içerideki mumları söndürmeye ve perdelere ateş vermeye çalıştığı ancak askerlerin süngüyle kendisini kuşatmaları üzerine bir askeri öldürdüğü ve bir diğerini de yaraladığı yönünde bilgiler yer almaktadır. Buna rağmen hayatta ele geçirilmesi yönünde verilen emir doğrultusunda yalnızca sırtından hafif şekilde yaralanan Çerkes Hasan'ın sağ olarak yakalandığı ve Seraskerlik makamına sevk edildiği ifade edilmektedir. Çerkes Hasan'ın Seraskerlik makamına götürüldükten sonra yaralarının tedavisi için bir cerrah gönderildiği ancak kendisinin "Beni asacaklar ya da kurşuna dizecekler." diyerek muayeneyi reddettiği de aktarılmaktadır.[336]

Dönemin gazetelerinde yer bulan gayriresmî anlatımlar, dönemin kamuoyunda oluşan algı ve yorumların resmî söylemin sınırlarını aşan daha ayrıntılı ve dramatik bir çerçevede şekillendiğine işaret edilmektedir. Olayın hem resmî belgeler hem de gayriresmî basın kaynakları üzerinden ele alınması ise karşılaştırmalı bir anlatım tercih edildiğini göstermekte, bu yöntem sayesinde yalnızca olayın çok yönlü boyutları görünür kılınmakla kalmayıp aynı zamanda tarihsel bağlamda nesnel bir analiz zemini de oluşturulmak istendiği anlaşılmaktadır.

Suikastın ardından Hüseyin Avni Paşa'nın cenazesinin Seraskerlik binasının alt kısmında bulunan bacanağının ikametine nakledildiği, burada cenaze merasimi için gerekli hazırlıkların yapıldığı ve kefenleme işleminin gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Akabinde Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere bölgesinden gelen saygın şeyhlerin ve zikir ehlinin iştirak ettiği bir merasimle kelime-i tevhid eşliğinde dini törenin icra edildiği aktarılmaktadır. Asâkir-i Şâhâne mensubu askerlerin tüfeklerini yere doğru çevirerek yolun iki yakasında sıralandıkları, bir merasim eşliğinde gerçekleştirilen cenaze alayıyla birlikte naaşın, Bâb-ı Vâlâ'daki Mercan Kapısı'ndan geçilerek Sultan Bayezid Meydanı üzerinden Süleymaniye kapısına ulaştırıldığı ve

[336] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 188-189.

burada özel olarak tahsis edilen mezarlığa defnedildiği belirtilmektedir. Benzer şekilde Raşid Paşa'nın cenazesinin de Şehzâdebaşı'ndaki konutuna götürüldüğü, burada yapılan hazırlıkların ardından Hüseyin Avni Paşa için düzenlenene benzer biçimde oldukça görkemli ve hüzünlü bir cenaze alayıyla Fatih'e nakledildiği ve burada toprağa verildiği ifade edilmektedir. Öte yandan metnin sonunda "Rahmetullâh-i 'aleyhimâ" ifadesine yer verilmiş olması, dönemin söyleminde her iki isme yönelik beslenen hürmet ve manevi itibarı yansıtması bakımından dikkat çekicidir.[337]

Cinayetin gerçekleştiği dönemde Osmanlı Devleti'nin ciddi iç ve dış sorunlarla karşı karşıya bulunduğu, bu nedenle devlet erkânının mevcut problemleri çözme gayesiyle yoğun bir çalışma temposu içerisinde olduğu ve neredeyse hiç dinlenme imkânı bulamadıkları vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, resmî toplantıların dışında gece saatlerinde dahi vükelânın bir araya gelerek devlet meselelerini görüştükleri aktarılmaktadır. Olayın vuku bulduğu geceye dair suikastın Midhat Paşa'nın konağında gerçekleştiği ve basında yer alan bilgilerin aksine toplantıya yalnızca Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın katılmadığı bildirilmektedir. Toplantıya iştirak edenler arasında Serasker Hüseyin Avni Paşa, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa, Hariciye Nazırı Reşid Paşa, Yusuf ve Cevdet Paşalar, Halid Paşa, eski Mekke Şerifi Hüseyin Paşa, Rıza Paşa ile ilerleyen yıllarda sadrazamlık görevini üstlenecek olan Said Paşa'nın yer aldığı ifade edilmektedir. Suikast sonucunda hayatını kaybeden bazı isimler hakkında özellikle Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın vefatıyla ilgili olarak şahsına yönelik derin bir üzüntü duyulduğu dile getirilmektedir. Reşid Paşa'nın yumuşak huylu mizacı, kimseye zarar vermeyen kişiliği ve özellikle Beyoğlu çevresi ile diplomatik camiada sahip olduğu saygınlık üzerinden onun kaybının büyük bir teessürle karşılandığı yönünde değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir.[338]

Paşaların suikast sonucu öldürülmesinin İstanbul kamuoyunda derin bir tesir bıraktığı, Hüseyin Avni Paşa'ya yönelik dönemin bazı çevrelerinde mevcut olan olumsuz kanaatlere rağmen yaşanan olayın vahameti dolayısıyla geniş kesimlerce üzüntüyle karşılandığı ifade edilmektedir. Özellikle devletin içinde bulunduğu siyasi buhran ve yaklaşan Sırbistan Karadağ Savaşı göz önünde bulundurulduğunda, Paşa'nın ölümü stratejik açıdan kayda değer bir kayıp olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar şahsi mizacına dair eleştiriler bulunsa da askerî başarıları ve görevine bağlılığı sayesinde devlete hizmet potansiyeline sahip olduğu yönünde bir kanaatin oluştuğuna da dikkat çekilmektedir. Nitekim Rus Savaşı'ndaki (93 Harbi) tutumu, kamuoyunda

[337] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 190.
[338] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 190-191.

kendisine yönelik oluşan takdirin ve vefatının ardından duyulan rahmet duygusunun temel dayanaklarından biri olarak gösterilmektedir. Bu durum, dönemin toplumsal hafızasında şahsi zaafların zamanla görev bilinciyle dengelenebildiğine dair güçlü bir algının varlığını da düşündürmektedir.[339]

Çerkes Hasan'ın gerçekleştirdiği suikastın ardından İstanbul'un farklı toplumsal çevrelerinde olayın bireysel bir intikamdan ziyade Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya yönelik önceden planlanmış bir suikast olduğu yönünde çeşitli söylentilerin dolaşmaya başladığı ifade edilmektedir. Bu tür iddiaların yalnızca yerel kamuoyuyla sınırlı kalmayıp Avrupa basınına da yansıdığına dikkat çekilmektedir. Özellikle Kanûn-i Esâsî taraftarları ve Midhat Paşa'nın bu suikastla ilişkilendirildiğine dair birtakım kurgusal iddiaların ortaya atıldığı ancak söz konusu suçlamaların herhangi bir somut dayanağa sahip olmadığı ve tamamen asılsız bulunduğunun vurgulandığı görülmektedir. Bununla birlikte hem İstanbul'da hem de yurt dışında, özellikle Rus basınında, bu olayın Kanûn-i Esâsî hareketi açısından tesadüfi dahi olsa siyasi fayda doğurabileceğini düşünen kesimlerin bulunduğu da belirtilmektedir. Neticede Çerkes Hasan hadisesinin kısa bir süreliğine hem iç hem de dış basında geniş yankı bulduğu ancak suikasttan yalnızca birkaç gün sonra patlak veren Sırbistan Karadağ Savaşları'nın kamuoyunun dikkatini hızla başka yöne çevirdiği belirtilmektedir. Bu bağlamda gündemin kısa sürede başka gelişmelere kayması, siyasal krizlerin toplumsal hafıza üzerindeki etkisinin ne ölçüde geçici olabildiğini göstermesi açısından kayda değerdir.[340]

4.8. Sırbiye ve Karadağ Muhârebesi (VII. Bölüm)

Eserin bu bölümünde, Osmanlı Devleti'nin askerî gücünün Gerileme ve Çöküş Dönemi'ndeki durumu, özellikle Sırbistan ve Karadağ Savaşı bağlamında ele alınmakta; savaş öncesinde Osmanlı milletinde gözlemlenen heyecan ve coşku, ordunun genel yapısı, seferberlik süreci ve muharebelerin seyri detaylı biçimde değerlendirilmektedir. Bölümde, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (Vak'a-i Hayriye) sonrası teşekkül eden askerî kurumlar ve Tanzimat dönemiyle şekillenen modernleşme çabaları da arka plan bağlamında yer almakta ayrıca Avrupalı gözlemcilerin Osmanlı ordularına dair değerlendirmelerine de temas edilmektedir. Sırp ve Osmanlı kuvvetlerinin sınırlardaki konuşlanmaları, ardından gelen savaş ilanı; Ak Palanka, Niş ve İzver muharebeleri, Zayçar Savaşı ve Aleksinaç Kalesi'nin kuşatılması gibi önemli cephe faaliyetleri hem taktik hem de stratejik yönleriyle kapsamlı biçimde analiz edilmiştir. Knezevac'ın fethi,

[339] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 192.
[340] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 192-193.

Karadağ cephesinde yaşanan gelişmeler, Bilek Boğazı'ndaki Osmanlı ordularının geri çekilişi ve Medun Kalesi'nde uğranılan mağlubiyet gibi olaylara dair ayrıntılı tasvirler, yazarın askerî kimliğinin metne doğrudan yansıdığını göstermektedir. Bu anlatım tarzı, müellifin olaylara yalnızca tarihsel değil, aynı zamanda teknik ve mesleki bir bakış açısıyla yaklaştığını ortaya koymakta; bu yönüyle eser, dönemin askerî yapısına dair birincil elden veriler sunmasının ötesinde tarih yazımında uzmanlık bilgisinin nasıl bir anlatı derinliği sağlayabileceğine dair dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

Sırbistan ve Karadağ Savaşı'nın (H. 1293 / M. 1876) Osmanlı Devleti açısından yalnızca Sırp kuvvetlerinin mağlup edilmesi ya da maddî kazanç elde edilmesi bağlamında değil, aynı zamanda Avrupa kamuoyunda oluşan zayıf ve mağlup Osmanlı imajının yeniden şekillendirilmesi bakımından da önemli bir dönüm noktası olduğu değerlendirilmektedir. Her ne kadar savaş, Osmanlı Devleti'nin genel anlamda gerileme sürecinde bulunduğunu gösteren çeşitli göstergeler barındırsa da bu durumun esasen devlet yönetiminde, özellikle de saray çevresinde yaşanan sorunlardan kaynaklandığı; buna karşılık halk nezdinde maddi ve manevi direncin büyük ölçüde korunduğu yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.[341]

Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde sınırlı sayıda askerî güçle üç kıtada geniş çaplı fetihler gerçekleştirdiği; bu başarının ise büyük ölçüde devletin disiplinli, düzenli ve iyi niyetli bir yönetim anlayışı sergilediği dönemlerle örtüştüğü ifade edilmektedir. Ancak zamanla hanedan üyelerinin ahlaki ve idari vasıflarında görülen zayıflamanın bozulmanın saraydan başlayarak devletin tüm kademelerine sirayet etmesine yol açtığı ve bu durumun ordu teşkilatına da olumsuz yansıdığı ileri sürülmektedir. Bilhassa H. 1000 (1591/1592) sonrasında Osmanlı ordularının önceki yüzyıllarda sahip olduğu askerî kudret ve itibarı büyük ölçüde kaybettiği, XVIII. yüzyılda ise sayıca üstün olmalarına rağmen daha az fakat iyi eğitilmiş ve disiplinli düşman kuvvetleri karşısında başarısız olmaya başladıkları belirtilmektedir. Bu askerî zafiyetin özellikle Rusya başta olmak üzere bazı Avrupa devletlerini cesaretlendirdiği ve Osmanlı Devleti'nin siyasi konumunu zayıflatma yönündeki girişimlerin artmasına zemin hazırladığı düşünülmektedir. Nitekim bu süreçte Osmanlı ordusunun düzenli birlikler yerine, savaş sırasında alelacele toplanan düzensiz ve disiplinsiz birliklere dayandığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.[342]

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından Osmanlı ordusunda belirli ölçüde bir yeniden yapılanma süreci başlatılmış ve disiplin sağlanmaya çalışılmış olsa da bu

[341] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 194-195.
[342] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 195-196.

reformların Avrupa kamuoyunda Osmanlı ordusuna yönelik olumsuz algıyı gidermeye yetmediği ifade edilmektedir. Zira bu dönemde, özellikle Sırbistan Savaşı'na kadar Osmanlı ordularının Avrupa'nın düzenli ordularıyla doğrudan ve ciddi bir çatışmaya girmediği, dolayısıyla reformların etkinliğinin sahada test edilemediği ileri sürülmektedir. Sultan II. Mahmud devrindeki birliklerin muharebe gücü bakımından yetersiz olduğu vurgulanmaktadır. Bu çerçevede, sayıca üstün olmasına rağmen Osmanlı ordusunun Mısır kuvvetleri karşısında Nizip Muharebesi'nde mağlup olması, askerî alandaki yetersizliklerin somut bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleştirilen yoğun reform çabaları neticesinde orduda bir ölçüde disiplinin sağlandığı ve Sivastopol Muharebesi'nde Serdar Ömer Paşa komutasındaki birliklerin önemli bir başarıya imza attığı belirtilmekle birlikte Fransız ve İngiliz kuvvetlerinin bu muharebeye katılmış olması, Osmanlı askerlerinin gösterdiği kahramanlığın uluslararası kamuoyunda yeterince takdir edilmesini engellediği şeklinde yorumlanmaktadır.[343]

Sultan Abdülaziz döneminde askerî alana verilen önemin arttığı, özellikle Fuad Paşa ve ardından Hüseyin Avni Paşa'nın Seraskerlik dönemlerinde ordu içerisindeki eğitim ve disiplinin belirli bir düzene kavuşturulmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Bu dönemde meydana gelen çeşitli iç isyanların Osmanlı askerî teşkilatı için birer tecrübe alanı oluşturduğu; gerek Asâkir-i Şâhâne mensuplarının gerekse subay ve sancak beylerinin modern silahları etkin biçimde kullanmayı öğrendikleri ve savaşın temel kurallarını uygulama becerisi kazandıkları ifade edilmektedir. Dönemin sonlarına gelindiğinde, nizamiye ve redif birliklerinin neredeyse tamamının çatışmalara fiilen katılmış olmasıyla ordunun sahada sürekli bir tecrübe süreci içinde bulunduğuna işaret edilmektedir. Ayrıca yüksek rütbeli komutanların büyük kısmının Yemen, Arabistan, Suriye, Girit ve Bosna Hersek gibi bölgelerde uzun süreli görevler yaparak hem askerî yetkinliklerini geliştirdikleri hem de terfi ettikleri aktarılmaktadır. Buna karşın Avrupa kamuoyunun ve yazarlarının Osmanlı ordusundaki bu gelişmelerden habersiz kaldıkları ve reformlara rağmen orduya dair kanaatlerini Vak'a-i Hayriye öncesindeki anlayışla sürdürdükleri vurgulanmaktadır. Bu bağlamda dönemin bazı Batılı müelliflerinin Türkleri Bizanslı Rumlara benzeterek küçümseyici ifadeler kullandıkları ve Osmanlı Devleti'ni yıkılmaya mahkûm bir yapı olarak gördükleri dile getirilmektedir.[344]

Avrupa kamuoyunda yaygın olan Türklerin zayıflamış ve çözülme sürecine girmiş bir millet olduğu yönündeki kanaatin esasında gerçeklikle örtüştüğü

[343] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 196-197.
[344] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 197-198.

düşünülmektedir. Bu çerçevede, Türk toplumunda bir milletin dinç ve canlı olduğunu gösteren temel unsurların neredeyse hiç görülmediği, bu durumun da devletin iç ve dış görünümünde açık biçimde hissedildiği ileri sürülmektedir. Bir zamanlar dünyanın en bereketli, en zengin ve en çok övgüye değer toprakları arasında gösterilen Osmanlı coğrafyasının artık harap, terk edilmiş ve adeta bir harabe manzarası sergileyen bir hâle geldiği ifade edilmektedir. Bu değerlendirmelere ek olarak devlet yönetiminde cehaletin, keyfîliğin ve baskının yaygınlaştığı; kamu görevlileri arasında ise dürüstlükten ziyade yolsuzluk, ahlaki yozlaşma ve adaletsizlik gibi unsurların hâkim duruma geldiği yönünde ciddi eleştirilere yer verilmektedir.[345]

Avrupalı gözlemcilerin Osmanlı toplumunda padişahların zevk ve eğlenceye olan düşkünlüklerinin halkın yoksulluğunun ve askerî teşkilatın dağınık yapısının yarattığı olumsuz tabloya dikkat çektiklerinden bahsedilmektedir. Bu durumun yönetici sınıfa yönelik serzenişlerin artmasına rağmen halkın genel olarak kaderci bir tutum sergileyerek yalnızca dua ile yetinmesiyle birleştiğinde, Türk toplumunun cehaleti ve hissizliği hakkında olumsuz yargılara varıldığı ifade edilmiştir. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu çöküş hâlinin esas nedeninin halkın ahlaki çöküntüsü olduğu yönünde bir kanaatin Avrupalılar nezdinde oluştuğu ifade edilmektedir. Ayrıca halkın mevcut yönetime yönelik ciddi bir irade ortaya koymaması, onların daha iyi bir yönetimi hak etmediği düşüncesini pekiştirmiş; tarihsel örneklerden hareketle, gerçekten daha iyi bir idareye layık olan milletlerin bunu bir şekilde elde edebileceği görüşü ileri sürülmüştür.[346]

Osmanlı topraklarının çeşitli bölgelerinde sürekli olarak patlak veren isyanlara karşı askerî müdahalelerin yetersiz kalması, bazı gözlemciler tarafından Osmanlı ordusundaki askerî disiplin ve yetkinliğin büyük ölçüde zayıfladığı şeklinde yorumlandığından bahsedilmektedir. Özellikle Bosna ve Hersek'teki isyanların uzun süre boyunca bastırılamaması, devletin askerî kabiliyetine dair ciddi kuşkular doğurduğu ifade edilmektedir. Bu durumun Osmanlı Devleti'nin artık maddi ve askerî açıdan ciddi bir güç kaybı yaşadığına dair kanaatlerin güçlenmesine yol açtığı yönünde yorumlandığı görülmektedir. Öyle ki, dönemin bazı Avrupa çevrelerinde Sırbistan ve Karadağ'ın bu isyancılarla iş birliği yapmaları hâlinde Niş, Sofya, Edirne, Selanik ve civarındaki pek çok stratejik noktanın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkabileceği yönünde beklentilerin oluştuğu ifade edilmektedir. Bu iyimser beklentinin boyutunu, Sırbistan genel askerî komutanlığı görevini üstlenen General Çernayef'in henüz

[345] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 198-199.
[346] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 199-200.

muharebeler başlamadan önce İstanbul'daki bazı tanıdıklarına ikamet hazırlığı yapılmasını talep ettiğine dair haberlerin bilhassa Rus ve diğer yabancı basında yer alması dikkat çekici bir örnek olarak sunulmaktadır. Sırbistan ve Karadağ Savaşı başladığı sırada, Avrupa kamuoyunun bu çatışmadan beklediği sonuca dair inancının da bu yönde şekillendiği izah edilmektedir.[347]

Sırbistan ve Karadağ Savaşı'nın başladığı dönemde Osmanlı toplumunun özellikle dış müdahalelere karşı duyarlı bir yapı sergilediği yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Halkın devletin uyguladığı baskı politikalarına belirli bir sabırla yaklaşabildiği ancak Osmanlı topraklarının onur ve bütünlüğüne yönelik tehditler söz konusu olduğunda daha tepkisel bir tavır sergilediği ileri sürülmektedir. Bu tür bir toplumsal refleksin yönetici çevrelerce de bilindiği ve bu nedenle halkla ilişkilerde daha ihtiyatlı bir yaklaşımın tercih edildiği yönünde yorumlara rastlanmaktadır. Tarihsel süreçte halk hareketlerinin çoğu zaman dış güçlerin Osmanlı üzerindeki baskılarının yoğunlaştığı dönemlerle eşzamanlı biçimde ortaya çıkmasının da bu çerçevede anlam kazandığı belirtilmektedir. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin arka planında da benzer dinamiklerin etkili olduğuna dair görüşler öne çıkarılmaktadır. Bu koşullar altında, özellikle saray çevresinin halkın devletin iç ve dış gelişmelerinden haberdar olmasını sınırlamaya yönelik bir yönetim anlayışını benimsediği; bu doğrultuda yaşanan olumsuzlukları gizlemeye, gerçekleri farklı biçimlerde yansıtmaya ya da kamuoyunu yönlendirmeye yönelik uygulamalara sıklıkla başvurulduğu ifade edilmektedir. Sultan Abdülaziz dönemi ise bu yaklaşımın öne çıktığı örnek zaman dilimlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.[348]

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini takip eden süreçte, Osmanlı yönetiminin uzun süredir benimsediği halkı devletin iç ve dış gelişmelerinden uzak tutmaya yönelik siyaset anlayışında belirli bir değişim yaşandığı ileri sürülmektedir. Bu dönüşümün arka planında, devletin hem iç sorunlarla hem de uluslararası tehditlerle karşı karşıya olduğu bir dönemde, özellikle Sırbistan, Karadağ ve muhtemel Rusya ile çatışma ihtimalinin giderek güçlenmesinin etkili olduğu yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Buna istinaden bazı devlet adamlarının, özellikle de Midhat Paşa'nın, mevcut koşullar karşısında gelişmeleri halktan gizlemenin uygun bir yöntem olmayacağı görüşünü savunduğu ifade edilmektedir. Kamuoyunun basın yoluyla bilgilendirilmesinin, böylelikle halkın sahip olduğu maddi ve manevi kaynakların devlet yararına seferber edilmesinin mümkün olacağı düşüncesinin ön plana çıktığı

[347] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 200-201.
[348] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 201-202.

görülmektedir. Midhat Paşa'nın bu yaklaşım doğrultusunda yalnızca görüş bildirmekle kalmayıp gerekli yetkileri çerçevesinde süreci fiilen hayata geçirmeye yönelik adımlar attığı, ayrıca kendisine yakın olan Ahrar grubunu da basın aracılığıyla halkı bilinçlendirme ve kamuoyunu harekete geçirme yönünde teşvik ettiği belirtilmektedir.[349]

Midhat Paşa'nın kamuoyunun basın yoluyla bilgilendirilmesini teşvik eden yaklaşımının kısa sürede etkisini gösterdiği ileri sürülmektedir. Bu dönemde gazetelerde yer alan yazıların, halkın dikkatini çektiği ve devletin içinde bulunduğu durumun toplumda yaygın şekilde tartışılmaya başlandığı belirtilmektedir. Özellikle krizin ancak milletin kararlılığı ve onuruyla aşılabileceğine dair söylemlerin kamuoyunda karşılık bulduğu aktarılmaktadır. Basında ise Bosna ve Hersek'teki isyan, askerî hazırlıklar ve Sırbistan ile Karadağ'ın saldırı planlarına ilişkin haberlerin ön planda olduğu, bu bağlamda Rusya'nın etkisine de sıkça değinildiği ifade edilmektedir. Ayrıca Ahrar grubundan bazı isimlerin, özellikle Ali Suavi'nin, camilerde verdiği vaazlarla toplumu geçmişten günümüze eleştirel bir çerçevede düşünmeye ve harekete geçmeye davet ettiği, bu hitapların halk üzerinde duygusal bir etki bıraktığı yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır.[350]

Basın aracılığıyla kamuoyunun gelişmeler hakkında bilgilendirilmesinin özellikle Balkanlar'daki savaş hazırlıklarının Osmanlı halkı nezdinde güçlü bir etki yarattığı ve bu durumun İstanbul gündeminde önemli bir değişikliğe yol açtığı ifade edilmektedir. Halk arasında geleceğe dair kaygıların varlığına rağmen millet ve devlet uğruna fedakârlıkta bulunma yönünde bir kararlılığın dikkat çektiği yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Özellikle varlıklı kesimlerin ellerindeki imkânları devlete bağışlama teklifinde bulunduklarına dair örneklere rastlanmaktadır. Bu bağlamda, İstanbul'un önde gelen isimlerinden Altunizade İsmail Efendi'nin tüm masrafları kendisine ait olmak üzere bir gönüllü taburu kurduğu aktarılmaktadır. Benzer şekilde, İstanbul'daki medrese öğrencilerinin kendi inisiyatifleriyle birkaç tabur oluşturarak Beykoz ve çevresinde subaylar gözetiminde askerî talimlere başladıkları, savaşın başlamasının ardından ise cepheye sevk edildikleri bildirilmektedir. Öte yandan, Mısır'ın önceki Hidivi İsmail Paşa'nın da üç alayı tüm donanımlarıyla birlikte Sırbistan sınırına gönderdiği ayrıca birlikler arasında dağıtılmak üzere çok sayıda silah, mühimmat ve erzak desteğinde bulunduğu ifade edilmektedir.[351]

[349] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 202-203.
[350] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 203-204.
[351] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 205-206.

Sırbistan Savaşı arifesinde Osmanlı halkının büyük bir heyecan içinde olduğu, yönetici kadronun ise devleti toparlama yönünde kısa sürede etkili adımlar attığı ifade edilmektedir. Bu dönemde halkın geçmişin kahramanlık mirasını taşıdığını gösterir bir kararlılık sergilediği, hükümetin çağrılarına tam bir sadakatle karşılık verdiği belirtilmektedir. Askerî sınıfın da her kademede, cepheye gitme ve devlete hizmet etme konusunda yüksek bir istek içinde olduğu yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir.[352]

Savaş alanındaki askerî güçler değerlendirildiğinde, Sırbistan'ın sahip olduğu kuvvetler hakkında net bilgiler bulunmadığı ifade edilmektedir. Osmanlı ordusunun mevcuduna ilişkin ise savaş sonrasında kaleme alınan çeşitli kaynaklarda farklı sayıların yer aldığı aktarılmaktadır. Bazı değerlendirmelere göre Osmanlı ordusunun yaklaşık iki yüz ila iki yüz elli bin asker arasında bir güce sahip olduğu ileri sürülmekte, kimi kaynaklarda ise bu sayının yüz elli binin altında olduğu belirtilmektedir. Öte yandan, tarihçilerin ortak görüşlerinden birinin Osmanlı ordusunun özellikle teknik donanım açısından dönemin şartlarına göre ileri düzeyde olduğu yönünde bilgilere yer verilmektedir. Bu çerçevede, kullanılan topların büyük ölçüde dönemin en modern silahları arasında sayılan Krupp yapımı olduğu ayrıca lojistik açıdan hayvan gücünün de ihtiyaçları karşılayacak düzeyde yeterli olduğu ifade edilmektedir.[353]

Sırp ordusunun savaşın başlangıcındaki mevzîleri ve birliklerin dağılımı, genel hatlarıyla dört başlık altında değerlendirilmektedir. İlk olarak Sırbistan'ın doğusunda, Vidin yolunun başlangıcında yer alan Timok Nehri çevresine konuşlandırılmış ve yaklaşık yirmi beş bin kişiden oluştuğu belirtilen Timok Ordusu'nun General Laşanin komutasında olduğu ifade edilmektedir. İkinci olarak Sırp kuvvetlerinin esas kısmını oluşturan ve güneyde, Aleksinaç'tan Niş Kalesi'ne uzanan hatta toplanmış olan en az altmış bin kişilik bir ordunun General Çernayef tarafından sevk ve idare edildiği bildirilmektedir. Üçüncü grubu ise General Çernayef'in ordusunun sağında, Bosna'nın Yenipazar kasabasına giden güzergâh üzerinde konuşlanmış birliğin oluşturduğu; bu birliğin General Zach komutasında olduğu ve ilerleyen süreçte Karadağ kuvvetleriyle birleşmesinin planlandığı yönünde değerlendirmeler yer almaktadır. Dördüncü ve son olarak ise General Alimpiç komutasında Bosna vilayetine doğru yöneltilmiş başka bir birliğin bulunduğu, bu birliğin amacının Bosna Hersek'teki isyancı gruplarla birleşerek vilayetin merkezi olan Saraybosna'yı ele geçirmek olduğu ileri sürülmektedir. Öte yandan Sırbistan'ın savaş için hazırladığı kuvvetlerin yalnızca bu dört ana grupla sınırlı

[352] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 206.
[353] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 206-207.

kalmadığı, sınır bölgelerinde konuşlandırılan ve gerektiğinde bu ordulara destek vermek amacıyla hazır tutulan yedek birliklerin de bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Sırp ordusunda yer alan çok sayıda fedai ve gönüllünün Rusya'dan gelen yaklaşık on beş bin civarında subay ve çavuş gibi eğitimli askerlerden oluştuğu da dile getirilmektedir.[354]

Tarihçilerin genel olarak savaşın başladığı dönemde Osmanlı kuvvetlerinin Sırp ordusuna kıyasla hem sayıca daha az hem de örgütsel açıdan daha dağınık olduğu konusunda fikir birliği içerisinde oldukları ifade edilmektedir. Osmanlı askerî birliklerinin geniş bir coğrafî alana yayılmış olması nedeniyle sevk ve idarede zorluklar yaşandığı, bu durumun da savaşın ilk safhalarında Osmanlı ordusunun etkinliğini sınırladığı belirtilmektedir. Rumeli'nin farklı bölgelerine dağılmış Osmanlı kuvvetlerinin toplam sayısının yaklaşık yüz bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu kapsamda, Ahmed Eyüp Paşa komutasındaki ve savaş ilanından birkaç gün önce Sırbistan sınırına doğru hareket ettiği aktarılan ordunun yaklaşık kırk bin kişiden oluştuğu ancak bu birliklerin bir kısmının Sırp saldırısının başladığı gün hâlâ Manastır ve Selanik vilayetlerinde bulunduğu dile getirilmektedir. Diğer yandan Süleyman ve Hafız Paşaların komutası altındaki iki tümenin Niş civarında konuşlandığı, Osman Paşa'nın yaklaşık sekiz on bin kişilik bir kuvvete komuta ettiği ve bu birliğin General Leschanin'in tümenine karşı Vidin yolunu savunmakla görevli olduğu bildirilmektedir. Ayrıca Müşir Mehmed Ali Paşa'nın komutasında bulunan ve on on beş bin kişilik olduğu belirtilen bir diğer birliğin hem Sırp saldırılarını engellemekle hem de Bosna'daki eşkıya unsurlarını bertaraf etmekle görevlendirildiği aktarılmaktadır. Karadağ cephesinde ise Ahmed Muhtar Paşa'nın komutasında bir birliğin hem Karadağlıların saldırılarına karşı savunma yaptığı hem de bölgede faaliyet gösteren eşkıya gruplarıyla mücadele ettiği ifade edilmektedir. Tüm bu birliklerin yanı sıra Osmanlı ordusu bünyesinde iki üç bin civarında Kafkas muhacirinin de yer aldığı ancak bu grupların düzenli birliklerden ziyade yağma eğilimli oldukları ve ilerleyen süreçte devlete çeşitli sorunlar çıkardıkları yönünde değerlendirmelere de yer verilmektedir.[355]

Haziran'ın yirminci günü ilan edilen savaş öncesinde, Osmanlı ordusunun sayı ve konum açısından Sırp kuvvetlerine kıyasla dezavantajlı bir konumda bulunduğu yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Ordunun hem yetersizliği hem de geniş bir araziye dağılmış olması, ani bir saldırıya karşı direnç gösterme ihtimalini azaltan unsurlar arasında görülmektedir. Bu durumun Sırplar tarafından da fark edilmiş olabileceği ileri sürülmektedir. Bu çerçevede, Sultan Abdülaziz döneminde başlatılan

[354] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 207-209.
[355] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 209-211.

sınırlı hazırlıkların tahttan indirilişinin ardından Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından hızlandırıldığı, Sırp tarafının ise bu süreci bir fırsat olarak değerlendirip saldırıya geçtiği yorumlanmaktadır. Ayrıca Prens Milan'ın Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'ya gönderdiği mektupların cevabını beklemeden harekete geçmesi de bu planlı yaklaşımın bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.[356]

Prens Milan'ın Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'ya son mektubunu gönderdikten sonra Belgrad'dan Aleksinaç Kalesi'ne geçtiği, burada İvra (Ora?) Kilisesi'nde düzenlenen görkemli törende yaptığı konuşmanın ardından verdiği emirle savaşın başlatıldığı ifade edilmektedir. Bu gelişmenin telgraf yoluyla kısa sürede duyurulduğu ve özellikle Slav dünyasında coşkuyla karşılandığı belirtilmektedir. Sırpların Büyük Sırbistan Krallığı'nın kurulmasının önünde artık bir engel kalmadığına inandıkları, bu motivasyonla Rumeli'nin hızla ele geçirileceği ve orduların İstanbul'a kadar ilerleyeceği kanaatini taşıdıkları aktarılmaktadır. Bu yüksek özgüven hasebiyle bazı Sırp yayın organlarında başkentin Sofya mı yoksa Selanik mi olması gerektiği yönünde tartışmaların başlatıldığına dikkat çekilmektedir.[357]

Savaşın ilan edildiği gün General Çernayef'in ordusunu üç kola ayırarak harekete geçtiği, bu kolların farklı yönlerde stratejik hedeflere yönlendirildiği ifade edilmektedir. Sağ kolda yer alan birliklerin sınır hattındaki Gremaya (Greme'ye?) mevkînden hareketle Niş Kalesi'ne doğru ilerlediği, bu birliğin Niş çevresini keşfetmek ve kalede bulunan Osmanlı kuvvetlerine bir nevi gösteri yaparak çevredeki birliklerin yardım göndermesini engellemeyi amaçladığı aktarılmaktadır. Ordunun ana gücünü oluşturan orta kolun ise General Çernayef komutasında Osmanlı sınırını geçerek Babina Glava köyüne doğru ilerlediği, üçüncü kolun ise Şehirköy yönünde hareket ederek sol kanadın güvenliğini sağlamakla görevlendirildiği bildirilmektedir. Sırp birliklerinin sınırı büyük bir rahatlık içinde ve müzik eşliğinde geçtikleri, askerlerin Osmanlı kuvvetleriyle doğrudan çatışma arzusu taşıdıkları ifade olunmaktadır. Hatta karşılarında doğrudan bir direnişle karşılaşmamaları nedeniyle bazı gönüllülerin havaya ateş açarak sınırda toplanan köylüler, vaizler ve papazlara cesaret gösterisinde bulunma çabası içine girdikleri belirtilmektedir. Bu durum, savaşın Sırp cephesinden nasıl başladığına dair çarpıcı bir örnek olarak değerlendirilmektedir.[358]

General Çernayef'in savaşın ilk günü Osmanlı sınırını geçerek yaklaşık bir saatlik mesafe kat ettiği, Niş yönünde ilerleyen birliklerin Morava Nehri'nin sağ kıyısına geçip sınır ile Niş Kalesi arasındaki bazı köyleri ele geçirerek kaleye oldukça

[356] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 211-212.
[357] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 212-213.
[358] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 213-214.

yaklaştığı ifade edilmektedir. Ordunun önünde birkaç tabur, topçu ve süvariden oluşan güçlü bir öncü birliğin yer aldığı; bu birliğin sınırdan yarım saat içeride bulunan Osmanlı sınır kulesine saldırdığı belirtilmektedir. Sırp ordusundaki yabancı muhabirlerin aktardığına göre kulede yaklaşık yirmi Osmanlı askeri ile bir subayın bulunduğu, kuşatma sırasında Sırpların teslim çağrısına olumsuz yanıt alınması üzerine ateş açıldığı aktarılmaktadır. General Çernayef'in bizzat gelerek tekrar teslim çağrısında bulunduğu ancak kuledeki askerlerden birinin gönderilen Sırp askerini öldürmesi üzerine Miralay İzmaylov komutasında iki top ve iki taburla saldırı emri verildiği ifade edilmektedir. Osmanlı askerlerinin yoğun ateşe rağmen teslim olmayarak ciddi bir direniş gösterdikleri ve son ana kadar dövüşerek şehit düştükleri belirtilmektedir. Bu durumun başta General Çernayef olmak üzere Sırp komuta kademesi ve yabancı gözlemciler arasında şaşkınlıkla karşılandığı, söz konusu direnişin ilerleyen süreçte karşılaşılacak daha büyük Osmanlı kuvvetlerine karşı ciddi zorluklar yaşanabileceği düşüncesini doğurduğuna dikkat çekilmektedir.[359]

General Çernayef'in savaşın ilk gününde sınırdan bir miktar ilerleyerek çevredeki bazı köyleri işgal ettiği, ikinci gün ise sınırdan yaklaşık üç saat mesafede bulunan Babina Glava mevkîne ulaştığı ifade edilmektedir. Bu noktaya kadar Osmanlı ordusuyla doğrudan bir temas yaşanmadığı, yalnızca keşif amacıyla görevlendirilmiş birkaç Çerkes süvarisiyle karşılaşıldığı ve bu birliklerin çatışmaya girmeden bölgeden çekildikleri belirtilmektedir. Babina Glava civarına ulaşıldığında Osmanlı piyadelerinin görülmesi üzerine Sırp birliklerinin hemen mevzî alarak saldırıya geçtikleri, topçuların yaklaşık iki saat boyunca Osmanlı mevzîlerini ateş altına aldığı ve ardından piyadelerin ilerleyerek çevredeki tepeleri ele geçirdiği bildirilmektedir. Ancak Osmanlı birliklerinin ciddi bir direniş göstermeksizin geri çekildikleri ve bu durumun Sırp kaynaklarınca abartılıp bir zafer olarak Avrupa kamuoyuna duyurulmak istendiği ifade olunmaktadır. Oysa bölgedeki Osmanlı kuvvetlerinin karakol hizmeti gören bir taburdan ibaret olduğu ve yoğun Sırp taarruzu karşısında verilen emir doğrultusunda Ak Palanka mevkîne çekilerek buradaki birliklere katıldıkları aktarılmaktadır.[360]

Sırp birliklerinin Ak Palanka mevkîne ulaşıncaya dek ciddi bir Osmanlı direnişiyle karşılaşmadıkları bildirilmektedir. Mevkînin savunmasında Serdar Abdülkerim Paşa'nın ordusuna bağlı bazı birliklerin bulunduğu ancak bu birliklerin farklı noktalarda dağınık şekilde konuşlandığı ifade edilmektedir. Bu durumun düşmanın hangi yönden saldıracağının kestirilememesi ve askerî açıdan kritik görülen

[359] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 214-216.
[360] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 216-217.

bölgelerin ihtiyatlı bir yaklaşımla korunması gerekliliğinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Sırp Komutan Çernayef'in bu şartlar altında Ak Palanka'ya kadar kayda değer bir ilerleme kaydettiği ve kat ettiği mesafeyi her yarım saatte bir bildirdiği, bu gelişmeyi olumlu bir askeri başarı olarak değerlendirdiği aktarılmaktadır. Ak Palanka mevkînde konuşlu Osmanlı birliğinin Ferik Hafız Paşa komutasında olduğu; kendisinin tecrübeli, cesaretli ve temkinli bir komutan olarak tanındığı belirtilmektedir. Savaş ilanından haberdar olmayan Hafız Paşa'nın Sırp ordusunun ilerleyişini gördüğünde ilk anda şaşkınlık yaşadığı ancak bu hareketi dikkatle takip ederek merkeze bilgi verdiği ve düşmanın yönü netleştikten sonra birliklerini Ak Palanka'da toplama kararı aldığı ifade edilmektedir. Mevkînin Sofya'dan Niş'e uzanan yolun kavşak noktasında bulunması ve hem savunma açısından elverişli olması hem de sevk ve idare bakımından stratejik önem taşıması nedeniyle bu kararın alındığı değerlendirilmektedir.[361]

Çernayef'in Hafız Paşa'nın Ak Palanka mevkîni işgal ederek kendisini burada beklediğini Bulgar köylülerinden öğrendiği, aynı zamanda Babina Glava tepelerinde konuşlanarak çevreyi dürbünlerle gözlemlediği ve bu sırada Osmanlı taburlarının bölgeye hızla intikal ettiğini tespit ettiği ifade edilmektedir. Bu gelişmelerin Çernayef'i Osmanlı ordusunun tam anlamıyla toparlanmasına fırsat vermeden saldırıya geçmeye mecbur bıraktığı değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda, Sırp komutanın General Stratimoriviche komutasında on piyade taburu ve eşit sayıda topçu birliğini, Osmanlı savunmasının durumu hakkında bilgi edinmek ve saldırı gerçekleştirmek üzere görevlendirdiği belirtilmektedir. Saldırının savaş ilanını izleyen üçüncü gün gerçekleştirildiği ve Ak Palanka çevresine yerleşmiş Osmanlı birliklerinin savunmayı önceden hazırlamış olmaları nedeniyle Sırplar açısından olumsuz sonuçlandığı aktarılmaktadır. Sırp kuvvetlerinin Ak Palanka köyünün etrafındaki tepelere yaklaşık iki saat süren top atışlarının ardından piyadelerini hücuma geçirmek üzere harekete geçtiği ancak bu esnada Osmanlı taburlarının taarruza geçtiği ifade edilmektedir. Söz konusu çatışmada Osmanlı birliklerinden bir grubun Sırp kuvvetlerinin arkasını sararak onları kuşattığı ve bu durum karşısında General Stratimoriviche'in geri çekilme emri vermek zorunda kaldığı bildirilmektedir. Geri çekilme sırasında Sırp birliklerinin Osmanlı ordusuna bağlı Çerkes ve diğer düzensiz kuvvetler tarafından takip edilerek ağır kayıplara uğratıldıkları ve ancak Babina Glava'daki ana birliklerine ulaşabildikleri aktarılmaktadır. Sırbistan ordu merkezinden Niş'e doğru ilerlemek üzere yola çıkan bu birliğin uğradığı yenilginin ardından sınır hattında yer alan Gramade savunma

[361] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 217-218.

mevzîlerine sığındığı yönünde bilgiler bulunmaktadır. Sonradan edinilen verilere göre bu çatışmada Osmanlı tarafının yaklaşık kırk şehit ve yaralı verdiği, buna karşılık Sırp ordusunun beş yüzü aşkın kayıp yaşadığı ifade edilmektedir.[362]

Savaşın ilanını takip eden ikinci ve üçüncü günlerde Sırp ordularının uğradığı bozgunların Sırp tarafında şaşkınlıkla karşılandığı ve bu gelişmelerin mevcut plan ve stratejileri ciddi biçimde sekteye uğrattığı ifade edilmektedir. Yaşanan askerî başarısızlıkların Sırp komutanlar arasında gelecekteki harekâtın nasıl sürdürüleceğine dair ciddi görüş ayrılıklarına neden olduğuna dikkat çekilmektedir. Prens Milan başta olmak üzere Sırp kamuoyunun genelinde, yaşanan mağlubiyetlere rağmen taarruzdan vazgeçilmemesi gerektiği yönünde bir eğilim bulunduğu belirtilmektedir. Buna karşılık, General Çernayef'in bizzat tanıklık ettiği askerî tecrübeler doğrultusunda Sırp askerlerinin yeterli cesareti ve direnci gösteremedikleri, bu nedenle Osmanlı ordusuna karşı etkili bir direnç göstermenin mümkün olamayacağı kanaatine vardığı ifade edilmektedir. Bu çerçevede, Çernayef'in yalnızca savunma pozisyonunda kalmanın daha uygun olacağı görüşünü benimsediği ve Hafız Paşa'nın bölgeden uzaklaştırılması durumunda dahi ileri harekâtın büyük riskler barındırdığını düşündüğü aktarılmaktadır. Çernayef'in muhtemel bir yeni saldırının Sırp ordusu açısından daha da küçük düşürücü bir yenilgiyle sonuçlanabileceği endişesi taşıdığı da vurgulanmaktadır. Bu değerlendirmeler doğrultusunda General Çernayef'in Prens Milan'a son derece dikkatli ve ihtiyatlı bir tutum izlenmesi gerektiği yönünde uyarılarda bulunduğu belirtilmektedir. Ancak Prens Milan ve Sırp yönetiminin bu uyarılara kulak asmadıkları ve Hafız Paşa'ya karşı yeniden saldırıya geçme niyetlerinden vazgeçmedikleri bildirilmektedir. Bu karmaşık ve belirsizliklerle dolu ortam içerisinde, General Leschanin'den gelen haberlerin durumu önemli ölçüde değiştirdiği ve Sırp yönetiminin dikkatini Çernayef'in ordusundan farklı bir cepheye yönlendirdiği ifade edilmektedir.[363]

General Çernayef'in ordusunun sol kanadında, sınır hattı boyunca ve Vidin Kalesi'ne giden güzergâh üzerinde, General Leschanin komutasında güçlü bir askerî birlik oluşturulduğu belirtilmektedir. Sırp tarafının bu birliğe büyük bir güven beslediği ve savaşın ikinci ile üçüncü günlerinde Vidin Kalesi'nin kısa sürede ele geçirileceğine kesin gözüyle bakıldığı ifade edilmektedir. Her ne kadar General Leschanin'in daha önce herhangi bir savaşa katılmamış olduğu bilinmekteyse de kamuoyunda sergilediği tavır ve söylemleriyle cesur bir komutan imajı yarattığı aktarılmaktadır. Bu çerçevede, tamamı Slav kökenli gönüllülerden oluşan ve "Mukaddes Tabur" olarak adlandırılan

[362] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 218-220.
[363] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 221-222.

özel bir birliğin de söz konusu orduya dâhil edildiği bildirilmektedir. Savaş öncesinde bu birliğin mensuplarının geri çekilmeyeceklerine dair vaatlerde bulundukları ve bilhassa Sırp kamuoyunda sembolik bir anlam taşıdıkları ifade edilmektedir. Avrupa ve Sırp basınında yer alan haberlere göre yaklaşık bin kişiden oluştuğu belirtilen bu birliğin "kahraman oğlu kahraman" kişiler olarak addedildiği aktarılmaktadır.[364]

Savaş ilanının hemen ardından General Leschanin'in yaklaşık yirmi beş bin kişilik bir kuvvetle Osmanlı sınırını geçtiği ve ilerleme hattının doğrudan Sırbistan sınırından Vidin Kalesi'ne uzanan ana yol üzerinde olduğu belirtilmektedir. Sırp birliklerinin Osmanlı topraklarına girmeleriyle birlikte Osman Paşa'nın tümenine bağlı öncü birliklerle karşılaştıkları ve bu nedenle hızla cephe düzeni alarak çatışmaya girmek zorunda kaldıkları ifade edilmektedir. Çatışmaların seyri içerisinde, Osman Paşa'nın kısa süre içerisinde etkili bir direniş sergilediği ve ardından Sırp birliklerinin merkezine doğru doğrudan bir taarruz başlattığı aktarılmaktadır. Bu beklenmedik saldırı karşısında Sırp kuvvetlerinin dayanamayarak geri çekilmeye başladıkları ve büyük kısmının sınır ötesine kaçtığı bildirilmektedir. Çeşitli yabancı gazetecilerin tanıklıklarına dayanan değerlendirmelere göre savaş öncesinde sembolik önemiyle öne çıkan ve geri çekilmeyeceği ilan edilen Mukaddes Tabur'un da ilk geri çekilen birlikler arasında yer aldığı ifade edilmektedir. Öte yandan Osman Paşa'nın gün boyunca düşmanı takip ettiği ve nihayetinde Osmanlı topraklarında tek bir Sırp askerinin dahi kalmasına müsaade etmediği belirtilmektedir.[365]

Savaş ilanının birinci gününde taarruzun Sırp birlikleri tarafından başlatıldığı, ikinci günden itibaren ise saldırı inisiyatifinin Osmanlı tarafına geçtiği belirtilmektedir. Bu çerçevede, Osman Paşa'nın 21 Haziran 1292 (3 Temmuz 1876) tarihinde, yani savaş ilanını izleyen ikinci günün sabahında, Zayçar kasabasına bağlı İzvor köyü önlerinde bulunan ve Sırp kuvvetlerince önceden inşa edilmiş olan istihkâmlara karşı bir taarruz başlattığı ifade edilmektedir. Söz konusu mevzîlerin oldukça sağlam biçimde tahkim edilmiş olmasına rağmen Osmanlı birliklerinin gerçekleştirdiği hücum karşısında Sırp birliklerinin direnç gösteremeyerek geri çekildikleri bildirilmektedir. Ayrıca Sırp ordusu içerisinde görev yapan Rus subaylarının askerleri cesaretlendirmek için yoğun çaba gösterdiği, ancak bu çabaların da sonuçsuz kaldığı ve neticede bu subayların da geri çekilmek zorunda kaldıkları aktarılmaktadır. Sırp birliklerinin geri çekilişi sırasında, özellikle Çerkeslerden oluşan düzensiz gönüllü Osmanlı kuvvetlerinin bu birlikleri takip ederek ciddi zayiat verdirdikleri ifade edilmektedir.[366]

[364] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 222-223.
[365] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 223-224.
[366] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 224-225.

Savaş ilanını takip eden ikinci günde gerçekleştirilen Osmanlı taarruzunun sonucunda, Sırp kuvvetlerinin yaklaşık iki bin beş yüz asker kaybı verdiği ve önemli miktarda ganimetin Osmanlı birliklerinin eline geçtiği ifade edilmektedir. Osman Paşa komutasındaki tümenin toplam kaybının ise yaklaşık üç yüz civarında olduğu belirtilmekle birlikte elde edilen maddi ve manevi kazanımların bu kayıpların çok ötesinde olduğu yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu zaferin Osmanlı birliklerinin Sırp topraklarına fiilen girmesi açısından önemli bir dönüm noktası teşkil ettiği; ayrıca Kafkasya'dan gelen göçmenlerin, savaş şartlarına rağmen Sırbistan'ın iç bölgelerine doğru korkusuzca ilerlemeye başladıkları aktarılmaktadır. Söz konusu hezimetin Sırp tarafında ciddi bir moral çöküntüsüne neden olduğu ve Avrupa kamuoyunun Osmanlı ordusuna yönelik algısında belirgin bir değişim yarattığı ifade edilmektedir. Aynı zamanda bu gelişmenin Osmanlı kamuoyunda da olumlu bir etki yarattığı ve özellikle uzun süredir karamsarlık içinde bulunan halkın moralini yükselttiği belirtilmektedir. Bu bağlamda söz konusu zaferin Osmanlı toplumunda yeniden umut duygusunu canlandırdığı ve halk nezdinde bir tür psikolojik rahatlama sağladığı yönünde yorumlar yapılmaktadır. Ayrıca zaferin ardından Osman Paşa'nın isminin yalnızca Osmanlı coğrafyasında değil, uluslararası düzeyde de saygı ve takdirle anılmaya başlandığına dikkat çekilmektedir.[367]

Savaşın ilk safhalarında, Zayçar civarında konuşlu büyük bir Sırp ordusunun ağır bir yenilgiye uğradığı, bunu izleyen günlerde ise sınırın farklı noktalarında bulunan diğer Sırp birliklerinin henüz ilerlemeye başlamışken Osmanlı kuvvetleri tarafından şiddetli şekilde püskürtüldüğü yönündeki haberlerin Slav dünyasında geniş yankı uyandırdığı ve ciddi bir paniğe neden olduğu ifade edilmektedir.[368]

Sırbistan'ın batı sınırından Bosna yönüne taarruz etmekle görevlendirilen General Zach'ın savaşın ilan edildiği gün yaklaşık yirmi beş bin kişilik bir kuvvetle ileri harekâta geçtiği belirtilmektedir. Ancak savaşın üçüncü günü itibarıyla bu bölgede konuşlu bulunan Ferik Mehmed Ali Paşa komutasındaki Osmanlı tümeniyle karşılaştığı ifade edilmektedir. Osmanlı kuvvetlerinin yalnızca on bir piyade taburu ve birkaç topçu bataryasından ibaret olmasına karşın sayıca üstün durumda olan Sırp ordusunun birkaç saat süren çatışmalar neticesinde yaklaşık bin beş yüz kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldığı bildirilmektedir. Bu geri çekilişin kısa sürede paniğe dönüşerek düzensiz bir firara yol açtığı, Sırp birliklerinin ağır kayıplar vererek ancak büyük zorluklarla kendi sınırlarına ulaşabildikleri ve bölgedeki Yave Kalesi'nde bulunan

[367] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 225-226.
[368] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 226.

siperlere sığınmak zorunda kaldıkları aktarılmaktadır. Aynı günlerde, General Alimpiç komutasındaki bir diğer Sırp birliğinin de sınırı geçerek Bosna yönünde ilerlemeye çalıştığı ancak Osmanlı müfrezeleriyle karşılaşmasının ardından yaşanan çatışmada mağlup olduğu ve geri çekilmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra, bölgede faaliyet gösteren diğer küçük Sırp birliklerinin de benzer şekilde başarısızlığa uğradıkları ve Osmanlı birliklerinin direnci karşısında kısa süre içinde geri çekildikleri bildirilmektedir. Bu gelişmeler neticesinde, Sırp kuvvetlerinin Osmanlı taburlarının askerî gücü karşısında dayanıklılık gösteremedikleri ve karşılaşmaların çoğunda kısa süreli çatışmaların ardından mevzîlerini terk etmek durumunda kaldıkları vurgulanmaktadır.[369]

Osmanlı ordusunun savaş ilanını takip eden kısa bir süre içerisinde önemli askerî başarılar elde ettiği belirtilmektedir. Özellikle Osman Paşa komutasındaki birliklerin Sırp topraklarında her gün kayda değer bir ilerleme sağladığı vurgulanmaktadır. Buna karşılık Sırp kuvvetlerinin herhangi bir cephede başarı elde edemediği, saldırıya geçtikleri her noktada geri çekilmek zorunda kaldıkları ve savunma hattına çekildikleri ifade edilmektedir. Sırp ordusunun yaşadığı yenilgiler arasında, Zayçar civarında Osman Paşa tarafından verilen kaybın en fazla endişe yaratan gelişme olarak öne çıktığı görülmektedir. Osmanlı birliklerinin sürekli taarruz hâlinde olması, Sırp tarafında Türk kuvvetlerinin durdurulmasının artık zorunlu hâle geldiği yönünde bir kanaatin oluşmasına neden olduğu belirtilmektedir. Zira Osman Paşa'nın ilerleyişinin yalnızca General Çernayef'in ordusunun sol kanadını tehdit etmekle kalmadığı, aynı zamanda Çerkes fedailerinin iç bölgelere yönelik gerçekleştirdiği akınlarla halk arasında ciddi bir paniğe yol açtığı aktarılmaktadır. Bu durumun Belgrad ve çevresindeki şehirlerde kitlesel göç hareketlerine ve sığınma eğilimlerine neden olduğu ifade edilmektedir. Tüm bu gelişmelerin Sırbistan'daki toplumsal ve idarî düzenin bozulmasına sebebiyet verdiği yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.[370]

Savaşın Osmanlı Devleti lehine gelişmesiyle birlikte Prens Milan'ın kendi başına savaş ilan etmiş olmasından dolayı derin bir pişmanlık duyduğu ancak bu noktada yalnızca gerekli tedbirlerin alınmasının mümkün olduğu ifade edilmektedir. Bu doğrultuda, Rusya ve Avrupa'daki askerî uzmanlarla istişare edilerek geleceğe yönelik stratejiler belirlendiğine dikkat çekilmektedir. Yenilgilerin yaşandığı döneme kadar Sırp ordularının merkezî bir komutadan yoksun olduğu ve her bir birliğin bağımsız hareket ettiği belirtilmektedir. Bu durumun yarattığı olumsuzlukların fark edilmesi üzerine

[369] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 226-227.
[370] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 227-228.

Prens Milan'a çeşitli uyarılar yapıldığı ancak başkumandanlık yetkisini elinde bulundurduğu gerekçesiyle bu uyarılara başlangıçta kulak asmadığı aktarılmaktadır. Ancak art arda gelen mağlubiyetler sonucunda General Çernayef'i genel kumandan olarak atamak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu atamanı, Çernayef'in askeri yetkinliğine duyulan güvenin yanı sıra Sırp ordusundaki Rus subaylar ve Rus hükümetini memnun etme amacı taşıdığı da ileri sürülmektedir. Bu yönüyle kararın Sırbistan'ın dış politika çıkarlarını da gözeten çok boyutlu bir hamle niteliği taşıdığı değerlendirilmektedir.[371]

General Çernayef'in Sırp ordularının başına geçmesinden sonra ilk olarak ordulara savunma pozisyonu alma talimatı verdiği, bu kapsamda birliğinin bir kısmını Ak Palanka'ya sevk ettiği ancak Osmanlı baskısı nedeniyle bu kuvveti geri çektiği belirtilmektedir. Ana kuvvetini Aleksinaç çevresine yerleştirerek burada savunma hatları kurmaya çalıştığı ve iç bölgelere giden geçitleri güçlü birliklerle tuttuğu ifade edilmektedir. Bu önlemlerin dönem şartlarına uygun olduğu değerlendirilse de Osmanlı ordusunu durdurma konusunda yetersiz kaldığı, özellikle Osman Paşa'nın ilerleyişiyle sol kanadın tehdit altına girmesinin Çernayef'i kaygılandırdığı aktarılmaktadır. Bu bağlamda, Çernayef'in komutanlığı devralmasının hemen ardından Prens Milan, diğer emirler ve üst düzey askerî yetkililerin katılımıyla bir savaş meclisi toplandığı belirtilmektedir. Söz konusu mecliste yapılan müzakereler sonucunda, Çernayef'in ordusundan seçilecek güçlü bir birliğin General Leschanin'in kuvvetlerine takviye olarak gönderilmesine ve bu birleşik kuvvetle Osman Paşa'ya karşı güçlü bir saldırı başlatılarak Osmanlı birliklerinin geri püskürtülmesine karar verildiği aktarılmaktadır. Böylece ordunun sol kanadının en azından geçici olarak güvence altına alınması hedeflenmiş ve alınan kararların ivedilikle uygulamaya koyulduğu bildirilmektedir.[372]

Sırp tarafının bir harp meclisi kurarak yeni askerî önlemler geliştirdiği sırada, Osman Paşa'nın Zayçar civarında konuşlandığı ve bu nedenle Sırp birliklerinin de aynı bölgeye yönlendiği ifade edilmektedir. 6 Temmuz'da başlatıldığı belirtilen saldırı sırasında, Sırp ordusunun mevcudunun yirmi beş ila otuz bin, Osman Paşa'nın kuvvetlerinin ise yaklaşık on bin kişi olduğu aktarılmaktadır. Hücumun doğrudan General Çernayef tarafından yönetildiği ve Osmanlı birliklerine üç koldan taarruz edildiği bildirilmektedir. Birinci kolun Rus askerî yetkililerinden General Girebof (Graboff?) komutasında Vidin yolunu tutarak Osman Paşa'nın geri çekilme hattını kesmekle görevlendirildiği, ikinci kolun Osmanlı ordusunun sol kanadına saldırmak

[371] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 228-229.
[372] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 229-231.

üzere konuşlandırıldığı, üçüncü kolun ise General Çernayef'in doğrudan komutasında merkezden hücuma geçmekle sorumlu olduğu belirtilmektedir. Osman Paşa'nın sayıca üstün bir kuvvet karşısında, çevrede yardım alabileceği birliklerin bulunmaması nedeniyle ciddi bir tehdit altında olduğu yorumları yapılmaktadır. Ayrıca Osmanlı ana ordusunun o sırada Niş civarında olup Sırbistan'ın iç kesimlerine yönelik bir harekâta hazırlandığı ve bu nedenle Osman Paşa'ya destek gönderilmesinin mümkün olmadığı dile getirilmektedir. Buna rağmen Osman Paşa'nın durumu fark ederek geri çekilmeyi tercih etmediği, ordusunu uygun mevzîlere yerleştirerek saldırıyı cesaretle karşılamayı tercih ettiği ifade edilmektedir.[373]

Zayçar Muharebesi'nin sabah saatlerinde topçu ateşiyle başladığı, General Çernayef'in sağ ve sol kanatlara yönlendirdiği birliklerle Osmanlı mevzîlerine dikkat dağıtıcı saldırılar düzenlediği, ardından saat on sularında genel taarruza geçildiği belirtilmektedir. Bu sırada birinci ve ikinci Sırp birliklerinin Osman Paşa'nın sağ ve geri hatlarına sarkarak kuşatma teşebbüsünde bulundukları aktarılmaktadır. Rus General Girebof'un komutasındaki kuvvetlerin ilk etapta Osmanlı birliklerini geri püskürttüğü belirtilmekle birlikte Osman Paşa'nın şahsi cesareti ve direnişi sayesinde savaşın seyrinin Osmanlı Devleti lehine döndüğü belirtilmektedir. Paşa'nın subaylarına yaptığı etkili bir konuşmanın ardından askerlerine tekbir getirtip süngü hücumu başlattığı, bu karşı taarruzla birlikte Sırp birliklerinin ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir. Çatışma sırasında General Girebof'un vurulduğu ve bu durumun Sırp askerleri arasında paniğe yol açarak düzensiz bir geri çekilmeye neden olduğu aktarılmaktadır. Merkez hattında gerçekleşen muharebenin de benzer şekilde seyrettiği, General Çernayef'in üç kez Osmanlı hatlarına saldırı düzenlediği, yalnızca birinde Osmanlı siperlerine kısmen girmeyi başardığı ancak Osmanlı taburlarının karşı saldırıları karşısında tutunamayarak geri çekilmek zorunda kaldığı bildirilmektedir. Savaşın akşama dek sürdüğü, nihayetinde Çernayef'in başarılı olamayacağını anlayarak genel geri çekilme emri verdiği ifade edilmektedir. Ayrıca Osmanlı başıbozuk birliklerinin geri çekilen düşmanı takip ederek ağır kayıplar verdirdiği; Sırp tarafının beş top, çok sayıda silah ve çeşitli ganimetin yanı sıra yaklaşık iki bin ölü ve daha fazla sayıda yaralı bıraktığı bilgisi verilmektedir.[374]

Zaychar Muharebesi'nin Osmanlı Devleti açısından yalnızca askerî değil, aynı zamanda manevi bakımdan da önemli sonuçlar doğurduğu belirtilmektedir. Sırp kaynaklarının ise bu yenilgiyi başlangıçta bir tür zafer gibi yansıtmaya çalıştıkları, bu

[373] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 231-232.
[374] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 232-234.

yolla kamuoyunu yanıltma çabasında bulundukları ifade edilmektedir. Ancak savaş sonrasında uluslararası basının gelişmeleri ayrıntılı biçimde kamuoyuna aktarması neticesinde, Sırp hükümetinin durumu daha fazla gizleyemediği anlaşılmaktadır. Bu gelişmelerin ardından Sırp tarafında zafer beklentilerinin tamamen ortadan kalktığı ve artık ülke topraklarını muhafaza etmenin dahi önemli bir başarı olarak değerlendirildiği yorumları öne çıkmaktadır. Bu çerçevede yalnızca Sırbistan'da değil, Rusya da dâhil olmak üzere tüm Slav dünyasında yenilginin kabul edildiği ifade edilmektedir. İzleyen süreçte, özellikle Rus kamuoyunda, Sırbistan'ı "barbar Türkler"in elinden kurtarma yönündeki arayışların yoğunlaştığı ve bu doğrultuda Rusya'nın daha aktif bir tutum sergileyeceğine dair değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir.[375]

Zaychar Muharebesi'yle savaşın ilk evresinin sona erdiği, bu aşamadan sonraki yaklaşık iki haftalık süreçte Sırp birliklerinin genel hatlarda uğradıkları yenilgiler neticesinde geri çekilmek zorunda kaldıkları ve bu süreçte sınır bölgeleri ile iç kesimlere giden yolların savunulmasına odaklandıkları ifade edilmektedir. Sırp yanlısı eğilimleriyle bilinen bazı Rus muhabirlerin aktardığına göre Sırpların yalnızca bu dönemde yaklaşık on beş bin civarında kayıp verdiği, diğer kayıplarının ise bu sayının da üzerinde olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, Sırp tarafı açısından asıl yıkıcı etkinin fiziksel kayıplardan ziyade ordunun ardı ardına yaşadığı bozgunlar sonucunda hem kamuoyunda oluşan olumsuz algı hem de askerî moralin ciddi ölçüde zedelenmesi olduğu yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Nitekim dönemin basınında, Sırp kamuoyunda savaşın ilk dönemlerine özgü güven ve rahatlığın yerini karamsarlığa bıraktığına dair haberlerin dikkat çektiği belirtilmektedir. Bu moral bozukluğunun savaşın ikinci evresinde Sırpların savunma pozisyonuna geçmiş olmalarına ve sayıca Osmanlı kuvvetlerinden üstün bulunmalarına rağmen ardı ardına yenilgiler yaşamalarıyla daha da derinleştiği yorumlanmaktadır.[376]

Zaychar Muharebesi'ni takip eden yaklaşık iki haftalık süreçte, Sırp birliklerinin Osmanlı ordusunun ana kuvvetleriyle doğrudan bir çatışmaya girmediği bildirilmektedir. Savaş ilanı sırasında Osmanlı ordusunun bir kısmının Niş çevresinde toplandığı, diğer birliklerin ise Selanik ve Manastır vilayetlerinden bölgeye sevk edildiği belirtilmektedir. Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'nın savaş ilanından birkaç gün sonra Niş'e ulaşarak birliklerin tertiplenmesiyle meşgul olduğu sırada, General Çernayef'in Ak Palanka'ya saldırdığı; bu saldırının Hafız Paşa tarafından geri püskürtüldüğünün öğrenilmesi üzerine Abdülkerim Paşa'nın Hafız Paşa'ya ve

[375] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 234-235.
[376] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 235-236.

Şehirköy'de bulunan Süleyman Paşa'ya taarruz emri verdiği aktarılmaktadır. Bu gelişmelerin ardından Niş bölgesinde Sırp birliklerinin kalmadığı ve Osmanlı ordusunun sınır boyunca ilerlemeye başladığı ifade edilmektedir. Serdar Abdülkerim Paşa'nın 16 Temmuz itibariyle gerekli hazırlıkları tamamlayarak ilerleme emri verdiği, bu doğrultuda Osmanlı merkezî kuvvetlerinin iki ana kola ayrıldığı bildirilmektedir. Ahmed Eyüp Paşa komutasındaki birinci kolun 26 tabur piyade, 12 topçu bataryası, 3 süvari alayı ve bazı gönüllü süvari birliklerinden oluştuğu ve iki fırkaya ayrıldığı; bu fırkalardan birinin Hüseyin Hami Paşa, diğerinin ise Hüseyin Sabri Paşa tarafından sevk ve idare edildiği ifade edilmektedir. Söz konusu birliklerin Niş'e yaklaşık dört buçuk saat mesafede bulunan ve Sırbistan sınırının giriş noktası olarak kabul edilen "Gramade" mevkîne doğru hareket ettikleri ve burada Sırp kuvvetleriyle karşılaştıkları bildirilmektedir. Sırp birliklerinin sınır hattı içindeki derbentlerde savunma siperleri oluşturdukları ancak Hafız Paşa'nın bu bölgeye yönelik başarılı bir taarruzla yüksek tepeleri ele geçirmesi üzerine geri çekildikleri ve Knazevaç kasabasına doğru çekildikleri ifade edilmektedir. Bu gelişmenin ardından Ahmed Eyüp Paşa'nın Hafız Paşa'ya takibe devam etmesi yönünde talimat verdiği, 18 Temmuz itibariyle Osmanlı birliklerinin sınırdan yaklaşık 9-10 km içerilere girdikleri sırada Sırp kuvvetlerinin General Horvanovich komutasında Knazevaç savunmasını organize ettiği aktarılmaktadır. Ancak 19 Temmuz'da Osmanlı kuvvetlerinin başlattığı yoğun taarruz karşısında Sırp birliklerinin geri çekildiği ve aynı gün akşam saatlerinde Osmanlı öncü kuvvetlerinin Knazevaç çevresindeki köyleri kontrol altına aldığı bildirilmektedir. Takip eden iki gün içerisinde Süleyman Paşa komutasındaki birliklerin de bu hatta ilerleyerek Ahmed Eyüp Paşa'nın kuvvetlerine katıldığı yönünde bilgiler yer almaktadır.[377]

Knazevaç çevresinde, Süleyman Paşa komutasındaki birliklerin de bölgeye intikaliyle Osmanlı kuvvetlerinin sayıca önemli ölçüde güç kazanmasının ardından Genel Kumandan Ahmed Eyüp Paşa'nın 24 Temmuz tarihinde kasabaya yönelik bir taarruz başlattığı; bu harekât neticesinde Sırp birliklerinin ağır kayıplar vererek bölgeden geri çekilmek zorunda kaldıkları belirtilmektedir. Knazevaç'ın ele geçirilmesinin askerî sevk ve idare açısından stratejik bir öneme sahip olduğu, bu başarının aynı zamanda çevredeki diğer önemli mevzîlerin düşmesine de zemin hazırladığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak Osman Paşa'nın Timok Nehri üzerine bir köprü kurdurduğu ve bu sayede İzvor üzerinden Zaychar yönüne ilerlediği, 26 Temmuz'da bu hattaki son kasabanın da Osmanlı kuvvetlerinin kontrolüne geçtiği bildirilmektedir. Böylelikle savaş ilanından

[377] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 236-239.

yaklaşık bir ay sonra Osmanlı ordularının Sırbistan sınırı boyunca yer alan önemli ve büyük bazı stratejik noktaları ele geçirdiklerine dikkat çekilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı ordularının dönemin modern savaş tekniklerine yeterince hâkim olmamaları ve donanım açısından yetersizlikler göstermeleri nedeniyle Aleksinaç Kalesi'nin alınmasının kolay bir hedef olmadığı yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Nitekim Knazevaç'ta yaşanan bozgunun ardından Sırp ordusunun büyük kısmının General Çernayef komutasında Aleksinaç bölgesinde toplandığı ve bu hattın güçlü bir savunma ile korunmasının planlandığı ifade edilmektedir.[378]

Sırp kuvvetlerinin kesin olarak mağlup edilmesi ve barışa zorlanabilmesi için Aleksinaç gibi stratejik öneme sahip noktaların da mutlak surette ele geçirilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. Zira bu mevkînin kontrol altına alınmadan Belgrad yönünde ilerlemenin mümkün olmayacağı, ayrıca ordunun muhtemel bir geri çekilme hattının sürekli tehdit altında kalacağı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu nedenle Knazevaç ve Zaychar kasabalarının düşmesinin hemen ardından Osmanlı kuvvetlerinin bütün dikkat ve çabalarını Aleksinaç hattına yönelttikleri ifade edilmektedir. Bu kapsamda, Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'nın söz konusu harekât için yeni bir istikamet belirlediği ve Knazevaç'ta bulunan Ahmed Eyüp Paşa ile Niş'ten cepheye hareket eden Ali Saip Paşa'ya Aleksinaç'a doğru ilerleme emri verdiği bildirilmektedir. İlgili emir doğrultusunda harekete geçen Ali Saip Paşa komutasındaki birliklerin 8 Ağustos tarihinde Aleksinaç'a yaklaşık bir buçuk saat mesafede bulunan bazı siper hatlarını hücumla ele geçirdiği, buna karşılık Sırp kuvvetlerinin aynı gece bölgeye önemli miktarda takviye gönderdikleri ve ertesi gün Ali Saip Paşa'nın birliklerine karşı taarruza geçtikleri aktarılmaktadır. Bu gelişmelerle eş zamanlı olarak Ahmed Eyüp Paşa'nın da cepheye yaklaşarak Aleksinaç'ın büyük ve tahkim edilmiş siperlerine topçu ateşiyle saldırıya başladığı belirtilmektedir. Söz konusu çatışmalar bağlamında en dikkat çekici ve analiz gerektiren konunun ise kalenin kuşatılması ve ele geçirilme süreci olduğu ifade edilmektedir. Ancak bu olayların Sultan II. Abdülhamid dönemiyle aynı zamana denk gelmesi nedeniyle söz konusu kuşatmanın detaylı anlatımı ve değerlendirmesine müellifin sonraki eseri olan *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı* adlı çalışmada yer verileceği belirtilmekte, bu noktada anlatının Sultan Murad döneminde Karadağ ile yürütülen savaşlara ilişkin gelişmelere yönelmesinin daha uygun olacağı belirtilmektedir.[379]

[378] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 239-240.
[379] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 240-241.

Karadağ Prensi Nikola ile Sırbistan Prensi Milan arasında yapılan anlaşma doğrultusunda, Sırbistan'ın ardından Karadağ'ın da aynı gün Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiği bilgisi hatırlatılarak Karadağ cephesindeki gelişmelere geçildiği görülmektedir. Savaş ilanından önce dahi Karadağ sınırlarında küçük çaplı çatışmaların yaşandığı ve Hersek ile Bosna'daki isyancı grupların hem maddi hem de manevi olarak Karadağ tarafından desteklendiği ifade edilmektedir. Bu çerçevede gerek isyancı unsurların gerekse onlara yardım eden Karadağlıların Osmanlı kuvvetleri tarafından sıkıştırıldıklarında sınır hattını geçerek Karadağ topraklarına sığınmakta oldukları belirtilmektedir. Savaşın resmen başlamasıyla birlikte Prens Nikola'nın ordusunu ikiye ayırarak bir kısmını Karadağ'ın güney sınırına, İşkodra çevresine gönderdiği; kendisinin ise diğer birliklerle birlikte doğrudan Hersek istikametine yöneldiği bildirilmektedir. Bu bağlamda, 28 Haziran tarihinde Karadağ kuvvetlerinin Osmanlı sınırını aşarak Fevc bölgesinde saldırıya geçtikleri ifade edilmektedir. Ancak Ahmed Hamdi Paşa'nın söz konusu saldırıya karşı etkili bir savunma gerçekleştirdiği ve Karadağ kuvvetlerine ağır kayıplar verdirerek onları geri çekilmeye zorladığı bildirilmektedir. Paşa'nın bu muharebeye ilişkin olarak İstanbul'a gönderdiği telgrafta, Karadağlıların yaklaşık dört yüz elli ölü ve sekiz yüz yaralı verdikleri, buna karşılık Osmanlı tarafındaki şehit ve yaralı sayısının otuz ila kırk civarında olduğu ifade edilmektedir.[380]

Bosna vilayetinden gönderilen bir telgrafa dayanarak 30 Haziran tarihinde bölge beylerinden Selim Paşa'nın Nevasin ile Gacine arasında Karadağlı birliklerle çatışmaya girdiği ve bu muharebede düşmanı mağlup ederek geri çekilmeye zorladığı bildirilmektedir. Öte yandan Karadağ kuvvetlerinin en yoğun baskı ve işgal girişiminde bulunduğu bölgelerden birinin Podgoriça olduğu ve 6 Temmuz'da burada meydana gelen çatışmada Ahmed Hamdi Paşa'nın önemli bir direniş sergileyerek Karadağlılara ciddi kayıplar verdirdiği, bu birlikleri geri püskürtmeyi başardığı aktarılmaktadır. Ayrıca 12 Temmuz tarihinde Ahmed Hamdi Paşa tarafından gerçekleştirilen bazı manevralar neticesinde Karadağlıların İzlanca mevkînde inşa ettikleri siper hatlarının ele geçirilip imha edildiği yönünde bilgilere de yer verilmektedir. Bu çerçevede, Osmanlı kuvvetlerinin Karadağ çeteleriyle neredeyse her gün çatışma halinde olduğu, bu çatışmalarda çoğunlukla üstünlük sağlayarak karşı tarafı geri çekilmeye zorladıkları belirtilmektedir. Ancak söz konusu muharebelerin genel olarak kesin bir sonuca ulaşmadığı vurgulanmaktadır. Karadağlıların savaş alanındaki cesaretlerinin bilinirliğine karşın kayda değer tek başarılarının Osmanlı sınırının bazı noktalarından içeriye sızmakla sınırlı kaldığı ifade edilmektedir. Buna ek olarak bölgenin engebeli

[380] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 241-243.

arazi yapısını kendi lehlerine kullanarak direnişi sürdürmeyi başardıkları da dile getirilmektedir.[381]

Karadağ kuvvetlerinin Osmanlı topraklarında en fazla ilerleme kaydettikleri bölgenin Mostar çevresi olduğu, bu harekât sırasında Prens Nikola'nın da önemli bir kuvvetle bölgede bulunduğu aktarılmaktadır. Karadağlılara karşı direnişi Selim Paşa'nın yürüttüğü ancak kuvvetlerinin yetersizliği nedeniyle bu direnişin giderek zorlaştığı ifade edilmektedir. Bu dönemde Osmanlı kuvvetlerinin Karadağ cephesinde oldukça dağınık bir şekilde konuşlandıkları ve genel kumandan konumundaki Müşir Ahmed Muhtar Paşa'nın bu birlikleri toparlamaya çalıştığı belirtilmektedir. Toplanan kuvvetlerle birlikte on iki tabur piyade ve bir miktar topçu eşliğinde Nevesim bölgesinde Karadağ kuvvetlerine karşı taarruza geçildiği, bu harekât sonucunda kuşatma altındaki küçük kalelerin kurtarıldığı ve düşmanın takip edilerek Osmanlı sınırına oldukça yakın olan Orbika mevkîne kadar ilerleme sağlandığı bildirilmektedir. Bu süreçte Prens Nikola'nın ilerleyen Osmanlı birlikleri karşısında herhangi bir direniş göstermeden geri çekildiği aktarılmaktadır. Öte yandan, Ahmed Muhtar Paşa'nın Orbika'ya ulaştıktan sonra yeni bir harekât planı hazırladığı ve bu çerçevede Karadağlıların geri çekilme hattını kesmek amacıyla Bilek Boğazı'na ilerleme kararı aldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu planın Karadağ kuvvetlerinin sol kanadını tehlikeye atabilecek potansiyele sahip olmasına rağmen düşmanın askerî gücünün yeterince dikkate alınmadığı yönünde eleştiriler bulunmaktadır. Zira Karadağlıların yaklaşık on altı bin askerle bölgede konuşlandığı, Osmanlı birliklerinin ise sadece altı bin piyade ve yedi toptan ibaret olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Bilek Boğazı'nın topoğrafik açıdan bilinmeyen ve askerî harekât açısından elverişsiz bir bölge olması nedeniyle bu tür bir girişimin uygunluğunun tartışmalı olduğu değerlendirilmektedir.[382]

Ahmed Muhtar Paşa'nın ordusunu 28 Temmuz tarihinde üç kola ayırdığı, bunlardan birinci ve ikinci kolların Osman ve Selim Paşalar komutasında Bilek Boğazı'nı geçerek düşmanın arkasını kuşatma göreviyle harekete geçtiği, üçüncü kolun ise ihtiyat kuvveti olarak elde tutulduğu ifade edilmektedir. Söz konusu planın başarıya ulaşması durumunda Karadağ kuvvetlerinin iki ateş arasında bırakılmasının hedeflendiği ancak Prens Nikola'nın bu tertibatı önceden fark ederek mevzî değişikliğine gittiği anlaşılmaktadır. Nikola'nın daha önce merkezî nokta olarak belirlediği Orbika'da yalnızca sınırlı sayıda asker bırakarak asıl kuvvetiyle Bilek Boğazı'nın çıkışını tuttuğu ve çevredeki sarp kayalıkların ardında pusu kurarak Osmanlı

[381] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 243-244.
[382] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 244-246.

birliklerini beklediği bildirilmektedir. Osman ve Selim Paşaların bu değişiklikten habersiz şekilde ilerledikleri, kapalı hava koşulları ve bölgenin coğrafî yapısının bilinmemesi nedeniyle birliklerin sarp ve dar arazide düzenlerini kaybettikleri belirtilmektedir. Boğazın geçilmek üzere olduğu esnada Karadağlıların ani ve yoğun ateş açmaları sonucunda Osmanlı askerlerinin hazırlıksız yakalandığı, bozulan hat düzeniyle birlikte disiplinin zayıfladığı ve bu durumun muharebe sahasında ciddi bir karmaşaya yol açtığı ifade edilmektedir. Karadağ kuvvetlerinin oluşan bu düzensizlikten faydalanarak saldırılarını yoğunlaştırdıkları ve yaklaşık iki saat süren çatışma sonucunda Osmanlı birliklerinin gizlenen düşmanı dahi göremeden ağır kayıplar verdikleri aktarılmaktadır. Muharebenin neticesinde Osman ve Selim Paşaların komutasındaki birliklerin büyük ölçüde imha edildiği, Selim Paşa'nın son ana kadar direnişini sürdürdüğü ancak hançer ve kılıç darbeleriyle hayatını kaybettiği, Osman Paşa'nın ise esir düştüğü yönünde bilgilere yer verilmektedir. Ayrıca bu muharebeden çok az sayıda kişinin kurtulamayarak Osmanlı birliklerinin ciddi kayıplar verdiği belirtilmektedir. Nitekim üç binden fazla zayiat verildiği; bu sayı içerisinde iki paşanın yanı sıra iki miralay, altı kâimmakam, altı binbaşı, altmış subay ile birlikte beş top ve çok sayıda silah ve cephanenin de kaybedildiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte, esir edilen Osman Paşa'ya Karadağlılar tarafından büyük saygı ve itibar gösterildiği de dikkat çekilen hususlar arasında yer almaktadır.[383]

Bilek Boğazı'ndaki bu ağır yenilginin Ahmed Muhtar Paşa'nın komutasındaki diğer kolu dahi ciddi bir risk altına soktuğu ifade edilmektedir. Düşman birliklerinin zaferin getirdiği cesaretle doğrudan Muhtar Paşa'nın birliğine yönelmesi durumunda, Osmanlı tarafının uzun süre direnemeyeceği yönünde yorumlara rastlanmaktadır. Ancak Karadağlıların ele geçirdikleri ganimetin paylaşımı konusunda kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlıklar nedeniyle zamanında ilerleyemedikleri, bu durumdan istifade eden Ahmed Muhtar Paşa'nın ise hızla geri çekilerek Trebinje Kalesi'ne sığınmayı başardığı bildirilmektedir. Bu gelişmelerin ardından ordunun durumu İstanbul'a bildirilmiş ve acil yardım talebinde bulunulduğu belirtilmektedir. Kısa süre içerisinde toparlanan destek kuvvetlerinin Karadağlılara karşı yeniden harekete geçtiği, kuşatma altındaki küçük kalelerin kurtarıldığı ve gerekli cephanenin sağlanması suretiyle Bilek Boğazı'ndaki mağlubiyetin etkisinin kısmen de olsa hafifletildiği ifade edilmektedir.[384]

Karadağ'ın kuzeyinde şiddetli muharebelerin sürdüğü esnada, güney bölgelerde de hemen her gün çatışmaların yaşandığı, özellikle 6 ve 12 Temmuz tarihlerinde yoğun

[383] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 246-248.
[384] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 248-249.

çatışmaların meydana geldiği ifade edilmektedir. Osmanlı birliklerinin Sılacık ve İzlançe köylerindeki düşman siperlerini ele geçirmeyi başardıkları ancak bölgenin sarp ve geçişi zor coğrafî yapısı nedeniyle ilerlemekte ciddi zorluklar yaşadıkları belirtilmektedir. İstanbul'dan, bölgedeki zorlu arazi şartları yeterince dikkate alınmaksızın cephedeki komutanlara düşmana karşı taarruz edilmesi yönünde emirler gönderildiği ileri sürülmektedir. Söz konusu gelişmelerin ardından, İstanbul ve Şam'dan bölgeye büyük çaplı bir yardım sevk edildiği, Mahmud Hamdi Paşa'ya on dört tabur asker ve on bir top verilerek genel kumandan olarak tayin edildiği aktarılmaktadır. Paşa'nın komutasındaki birliklerin Karadağlılar tarafından kuşatılmış olan Medun Kalesi'ne doğru ilerlediği, bu süreçte herhangi bir düşman baskısıyla karşılaşılmadığı ancak Osmanlı kuvvetlerinin kaleye yaklaşmak üzere oldukları esnada, hareket ve manevraya elverişsiz bir arazide ani ve şiddetli bir saldırıya maruz kaldıkları bildirilmektedir. Bu saldırı karşısında Osmanlı askerlerinin tıpkı Bilek Boğazı'nda olduğu gibi düzensiz bir şekilde geri çekildikleri, uygun bir tahliye hattı kurulamaması nedeniyle ciddi kayıplar verildiği ve ancak büyük zorluklarla geri çekilmeyi başarabildikleri ifade edilmektedir. Sonuç itibariyle bu bölgede de Osmanlı kuvvetlerinin ağır bir yenilgiye uğradığı ve her iki cephede yaşanan başarısızlıkların temelinde bölgenin elverişsiz coğrafî koşullarının yattığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Öte yandan, Karadağ kuvvetlerinin de ciddi bir askerî harekât gerçekleştiremediği, çevredeki bazı vilayetleri dahi işgal etmekte yetersiz kaldığı aktarılmaktadır. Bu nedenle İstanbul'un Karadağ cephesine stratejik anlamda sınırlı bir önem atfettiği, asıl askerî gücün Sırbistan cephesine yönlendirildiği ve bu bölgeye askerî sevkiyat ile yardımın yoğunlaştırıldığı yönünde görüşler dile getirilmektedir.[385]

Sultan Murad döneminde Sırbistan ve Karadağ savaşlarına ilişkin gelişmelerin aktarılmasının ardından bu savaşlara dair diğer safhaların Sultan II. Abdülhamid devrinde vuku bulması nedeniyle söz konusu gelişmelere müteakip eserde, yani *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*'nda yer verileceği ifade edilmektedir. Bunu takiben ağustos ayının sonlarında İstanbul'da gerçekleşen saltanat değişimine dair bilgilendirmenin gerekli olduğu vurgulanarak eserin bir sonraki bölümüne geçiş yapılmaktadır.[386]

[385] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 249-250.
[386] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 251.

4.9. Sultan Murad'ın Hastalığıyla Hal'i ve Buna Müte'allik Teferru'ât (VIII. Bölüm)

Son bölümde, Sultan V. Murad'ın kısa süren saltanatının sona ermesine yol açan sağlık sorunları ve bu durumun yönetim yapısına yansımaları ele alınmaktadır. Padişahın ruhsal rahatsızlığının kaynağına ve bu süreçte Doktor Capoleon tarafından uygulanan tedavi yöntemlerine dair farklı görüşlere yer verilmektedir. Buna istinaden bilhassa tedavi sürecinde yaşandığı iddia edilen ihmallere karşı temkinli ve dengeli bir tutum benimsediği gözlemlenmektedir. Ahmed Saib, sultanın hastalığının kamuoyundan gizlenmesine yönelik çabalar ile bazı çevrelerce ifşa edilmesine yönelik girişimler arasındaki gerilime işaret ederek bu konuda Sultan II. Abdülaziz'in konuya dair yaklaşımını ele almıştır. Ona göre padişahın hastalığına ilişkin gelişmelerin yalnızca bireysel bir sağlık sorunu olarak değil, aynı zamanda saray ile Bâb-ı Âlî arasındaki iktidar dengeleri ve Osmanlı hanedanındaki veraset düzeni çerçevesinde çok boyutlu bir kriz olarak ele alınmalıdır. Müellif söz konusu gelişmeleri aktarırken tarafsız görünme çabası içinde olmuştur. Ancak özellikle bu bölümde, daha yoğun ve belirgin biçimde öznel yorumlara yer verildiği de dikkati çekmektedir. Bu durum, eserin genel yöntemi ile bu kısmın üslubu arasında belir bir fark olduğunu ortaya koymakta ve metnin eleştirel değerlendirmesinde önemli bir unsur teşkil etmektedir.

Vaka-i Hayriye sonrasında Osmanlı Devleti'nin idarî yapısında köklü bir dönüşüm gerçekleştirme imkânı doğmuş olmakla birlikte bu sürecin samimi ve kararlı bir şekilde sürdürülmemesinin ilerleyen dönemde yaşanan olumsuz gelişmelerin temel sebeplerinden biri olduğu değerlendirilmektedir. Reform girişimlerinin ciddiyetle devam ettirilmesi hâlinde, devletin yalnızca mevcut sorunlarını aşmakla kalmayıp dönemin büyük güçleri arasında seçkin bir konum elde edebileceği ileri sürülmektedir. Bu çerçevede, reformların sürdürülebilirliği ve uygulama kararlılığına ilişkin eleştirel bir bakış açısıyla yapılan değerlendirme, Osmanlı modernleşme sürecine dair önemli bir tarihî sorgulama niteliği taşımaktadır.[387]

Müellife göre, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan iç bozulmalar yalnızca saray çevresindeki uygulamalardan veya padişahın şahsî tasarruflarından kaynaklanmamaktadır. Aksine bu durumun daha derin ve çok yönlü sebeplerden beslendiği ifade edilmektedir. Bu bağlamda, devletin klasik dönemlerindeki idarî işleyişe dikkat çekilerek padişahların mutlak otoriteye sahip olmalarına rağmen yönetimin çeşitli kademelerinde sorumluluk üstlenen makam ve memurların varlığına vurgu yapılmaktadır. Özellikle sadrazamlık makamı, devletin en temel dayanaklarından

[387] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 252-253.

biri olarak tanımlanmakta; devlet işlerinin fiilen bu makam aracılığıyla yürütüldüğü, padişah adına alınan kararların da sadrazamın onayı olmaksızın yürürlüğe konulamayacağı belirtilmektedir. Bu çerçevede, halkın da yönetim işleyişinin farkında olduğu ve meydana gelen olumsuzluklardan doğrudan sarayı değil, Bâb-ı Âlî'yi sorumlu tuttuğu dile getirilmektedir. Böylece Avrupa'daki anayasal sistemlerle benzer biçimde, Osmanlı yönetim yapısında da belirli bir denge ve denetim mekanizmasının var olduğu; bu mekanizmanın devletin işleyişini düzenli biçimde sürdürmesini sağladığı ileri sürülmektedir. Sonuç olarak müellif, klasik Osmanlı bürokrasisinin mutlak padişah otoritesi çerçevesinde dahi sorumluluğu esas alan dengeli bir yönetim anlayışı sergilediğini vurgulamakta; bu yönüyle bozulmanın nedenlerinin yalnızca saray çevresine indirgenemeyeceğini, aksine daha geniş bir idari ve yapısal zemine dayandığını ifade etmektedir.[388]

Müellife Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemlerinde, önceki yüzyıllarda benimsenmiş olan mutlak otoriteyle birlikte sorumluluğu esas alan dengeli yönetim anlayışından giderek uzaklaşıldığı düşüncesindedir. Bu durum, devletin farklı kademelerinde ani zayıflamalara, idari düzensizliklere ve yetki karmaşasına yol açmıştır. Müellif, söz konusu bozulmanın temel nedenlerinden birini devlet işlerinin belirli ilke ve teamüllere dayalı kurumsal bir düzen çerçevesinde değil, saray çevresinin keyfî müdahaleleri doğrultusunda yürütülmeye başlanması olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda, özellikle Koçi Bey başta olmak üzere bazı klasik Osmanlı müelliflerinin bu sürece dair benzer tespitlerde bulundukları, devletin idaresindeki çözülmeyi açık ve eleştirel bir dille ortaya koydukları ifade edilmektedir. Böylelikle yönetimde kurumsal işleyişin yerini keyfî uygulamalara bırakmasının gerileme sürecini hızlandırdığı yönünde tarihsel bir tespitte bulunmaktadır.[389]

Müellife göre Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminden önce üst düzey devlet görevlerine getirilen kişiler, uzun yıllara dayanan bürokratik tecrübe ve liyakatleri sayesinde bu makamlara ulaşmaktaydı. Bu durum, yönetim kademelerinde hem istikrarın sağlanmasına hem de devlet işlerinin ehil ellerde yürütülmesine imkân tanımaktaydı. Ancak sonraki dönemlerde padişahların kişisel eğilimleri doğrultusunda ve çoğu zaman yeterlilik gözetmeksizin bazı kimseleri ani kararlarla yüksek görevlere atamaya başladıkları belirtilmektedir. Müellif, bu uygulamaların liyakat ilkesini zedelediğini; saray çevresine yakın ve çıkar ilişkileriyle öne çıkan kişilerin avantaj elde ettiğini, buna karşılık yetkin bürokratların sistemin dışında bırakıldığını ifade

[388] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 253-254.
[389] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 254.

etmektedir. Bu çerçevede, özellikle sadaret gibi önemli makamlarda görev sürelerinin aşırı biçimde kısalmasının yönetimde sürekliliği ortadan kaldırarak istikrarsızlığı derinleştirdiği vurgulanmaktadır. Halkın ise önceki dönemlerde olduğu gibi meydana gelen olumsuzlukların sorumluluğunu çoğunlukla vükelâya yüklemeye devam ettiği, buna karşılık padişahları doğrudan eleştirmekten kaçındığı belirtilmektedir. Müellif, Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet* adlı eserine de atıfta bulunarak esas sorumluluğun çoğu zaman padişahların karar ve tercihlerinde aranması gerektiğini ileri sürmektedir. Ona göre vükelâyı oluşturan devlet adamları, çoğu durumda sadece padişah iradesinin birer aracı konumundadır. Bununla birlikte her dönemde görev bilinci yüksek, devletin selameti için uyarılarını açıkça dile getiren dürüst yöneticilerin de varlığına dikkat çekmektedir. Ancak müellif, padişahların bu uyarılara çoğu zaman kayıtsız kaldığını, bunun da hem kişisel zaaflarla hem de yetersiz eğitimle yakından ilişkili olduğunu vurgulamaktadır.[390]

Müellif, Vaka-i Hayriye (Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması) sonrasında padişahların idari yetersizliklerinin giderek daha belirgin bir hâl aldığını ifade etmektedir. Ona göre bu dönemde Osmanlı yönetiminde gözlemlenen zaaflar, yalnızca bireysel hatalardan değil; aynı zamanda devlet yapısında meydana gelen derin kurumsal çözülmeden kaynaklanmaktadır. Özellikle Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde dahi kapsamlı ve kalıcı bir ilerlemenin sağlanamamış olması, müellif tarafından dikkat çekici bir husus olarak değerlendirilmektedir. Bu dönemlerde gerçekleştirilen reform girişimlerinin çoğu zaman yalnızca bazı yüksek devlet adamlarının gayretleriyle ve saray çevresinin direncine rağmen sınırlı ölçüde hayata geçirilebildiği belirtilmektedir. Müellif sarayda görevli arabulucular, törenciler, sürahi taşıyıcılar, halı sericiler ve aşçılar gibi düşük rütbeli memurların devlet işleyişine nüfuz ederek padişah iradesi üzerinde etkili olmaya başlamalarını, yönetim mekanizmasındaki bozulmanın en açık göstergelerinden biri olarak değerlendirmektedir. Buna karşılık Reşid Paşa, Ali Fuad Paşa, Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa gibi yüksek rütbeli devlet adamlarının kamu yararını önceleyen, akılcı ve kurumsal bir yönetim anlayışının tesisi yönünde uzun süreli bir mücadele yürüttükleri vurgulanmaktadır. Müellif bu durumu yalnızca kişisel bir çabanın değil, aynı zamanda sistemin yapısal sorunlarına karşı geliştirilen bilinçli bir direncin ifadesi olarak yorumlamaktadır. Böylece dönemin siyasal atmosferi ele alınırken Osmanlı bürokrasisinin içsel dinamikleriyle birlikte saray merkezli güç

[390] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 254-256.

ilişkilerinin yönetim üzerindeki belirleyici etkisine dair eleştirel bir bakış açısı sunulmaktadır.[391]

Sultan V. Murad'ın tahta çıkışıyla birlikte saray çevresinde önceki dönemlerde etkili olan olumsuz unsurların büyük ölçüde ortadan kalktığı ve padişah etrafında zararlı nüfuz çevrelerinin oluşmasına izin verilmediği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Müellife göre bu olumlu tablonun temelinde, Sultan Murad'ın aydın ve yenilikçi karakteriyle doğuştan itibaren disiplinli bir yönetim anlayışını benimsemiş olması yatmaktadır. Bu dönemde özellikle Midhat Paşa ile padişah arasında güçlü bir fikir ve hedef birliği bulunduğu, Paşa'nın ilerlemeci düşüncelerinin Sultan Murad'ın reformcu eğilimleriyle uyum içinde olduğu vurgulanmaktadır. Müellif, Midhat Paşa'nın bu süreçte padişahın en güvenilir destekçilerinden biri hâline geldiğini ve devletin yeniden yapılandırılmasına yönelik adımların büyük ölçüde bu iş birliği sayesinde ivme kazandığını belirtmektedir. Toplumsal yapıda gözlemlenen dönüşümle birlikte yüksek devlet makamlarında görev yapan bürokratlara olağanüstü bir hareket alanı tanındığı, bu özgürlük ortamının hem bireysel kabiliyetlerin öne çıkmasına hem de yönetim mekanizmasında kararlılık ve bütünlüğün sağlanmasına katkıda bulunduğu ifade edilmektedir. Müellif, yaklaşık üç ay süren bu kısa dönemde devlet işlerinin uyum ve etkinlik içinde yürütüldüğünü, hatta Türkler hakkında önyargılı tutumlarıyla bilinen bazı Avrupalı gözlemcilerin dahi bu gelişmeler karşısında hayretlerini dile getirdiklerini aktarmaktadır. Bu çerçevede Sultan V. Murad dönemi, müellif tarafından Osmanlı yönetiminde geçici de olsa bir istikrar, uyum ve umut devresi olarak yorumlanmakta; padişah ile reformcu bürokrasi arasındaki iş birliği, devletin modernleşme potansiyelinin somut bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.[392]

Sultan V. Murad'ın tahta geçmesinin ardından Osmanlı topraklarında gerek halk arasında gerekse bürokratik çevrelerde yönetimin güçlü ve kararlı bir otorite tarafından devralındığı yönünde bir kanaatin oluştuğu belirtilmektedir. Müellife göre merkezî idare tarafından yayımlanan buyrukların makul, ölçülü ve dönemin siyasal koşullarına uygun nitelikte olması, toplumda sarsılan güven duygusunun yeniden tesisine ve iç huzurun sağlanmasına önemli katkı sunmuştur. Bu dönemde devlet görevlilerinin hem idari düzenlemeleri sürdürdükleri hem de Sırbistan ve Karadağ tarafından planlandığı iddia edilen muhtemel saldırılara karşı kısa sürede tam donanımlı bir ordu hazırladıkları ifade edilmektedir. Müellif, takip eden süreçte başlayan askerî çatışmalarda Osmanlı kuvvetlerinin belirgin bir üstünlük sağladığını, sınır hattındaki bazı kasaba ve stratejik

[391] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 256-257.
[392] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 257-258.

noktaların yeniden Osmanlı denetimine geçtiğini ve düşman unsurların etkisiz hâle getirildiğini aktarmaktadır. Bu gelişmeler neticesinde, uzun süredir ihmal edildiği düşünülen Osmanlı ordusunun Avrupa'nın disiplinli ve cesur askerî güçleri arasında yeniden anılmaya başlandığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda müellife göre Sultan V. Murad dönemi yalnızca kısa süreli bir iktidar evresi değil, aynı zamanda Osmanlı merkezî otoritesinin yeniden güç kazandığı, idarî reformların somut askerî başarılarla desteklendiği bir yeniden yapılanma süreci olarak değerlendirilmelidir.[393]

Sultan V. Murad dönemi ile selefi Sultan Abdülaziz dönemi karşılaştırıldığında, merkezî idarenin daha rasyonel, temkinli ve kararlı bir dış politika anlayışı benimsediği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Müellife göre önceki dönemde Bâb-ı Âli'nin dış ilişkilerde edilgen bir tutum sergilediği, zaman zaman da diplomatik itibardan yoksun bir görüntü çizdiği görülmektedir. Buna karşın Sultan V. Murad döneminde Osmanlı Devleti'nin savunma konumundan çıkarak daha aktif, hatta yer yer atılgan bir dış politika stratejisi izlemeye başladığı vurgulanmaktadır. Bu değişimle birlikte özellikle Şark Meselesi'ne ilişkin problemlerin kökenleri daha açık biçimde ele alınmış, devletin bu konularda kamuoyunu bilgilendirme çabasına yöneldiği belirtilmektedir. Dönemin Osmanlı aydınları ile diplomatik temsilcilerinin Avrupa kamuoyunun önde gelen simalarına cesaretle hitap ettikleri ve bazı Batılı çevreleri Osmanlı Devleti'nin haklı mücadelesi konusunda ikna etmeye çalıştıkları aktarılmaktadır. Müellif, bu süreçte özellikle Macar ve İngiliz çevrelerinin bir kısmının Slav unsurlara ve bilhassa Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne sempatiyle yaklaştığını, Sırbistan ve Karadağ cephelerinde elde edilen askerî başarıların bu çevrelerde coşku ve takdirle karşılandığını ifade etmektedir. Diğer Avrupa devletlerinin ise bu gelişmelere açık destek vermemekle birlikte Osmanlı Devleti hakkındaki olumsuz kanaatlerini gözden geçirmeye başladıkları, Türk milletinin uygun koşullar altında kayda değer başarılar gösterebileceğine dair görüşlerin kamuoyunda yaygınlık kazandığı belirtilmektedir. Sonuç olarak müellif, Sultan V. Murad'ın kısa süren saltanatını, Osmanlı dış politikasında algı yönetimi ve diplomatik açılım açısından önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda, Avrupa kamuoyundaki bakış açısında meydana gelen kısmi değişimin imparatorluğun uluslararası sahnede yeniden saygınlık kazanma çabalarının etkili bir yansıması olduğuna işaret edilmektedir.[394]

Padişah değişimini takip eden birkaç hafta içerisinde Osmanlı Devleti'nin uluslararası arenada kayda değer bir konum kazanmasının en fazla rahatsızlık yarattığı

[393] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 258-259.
[394] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 259-260.

ülkenin Rusya olduğu değerlendirilmektedir. Müellif, bu siyasî dönüşümle birlikte Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin kısa sürede gösterdiği güç ve direniş karşısında şaşkınlığa uğradığını belirtmektedir. Bu durumun Rusya'nın kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalıştığı Şark Meselesi'nin seyrinin değişmesine dair ciddi bir endişe doğurduğu ileri sürülmektedir. Özellikle Sultan Abdülaziz döneminde Rus dış politikasının Şark Meselesi bağlamındaki başarısını büyük ölçüde Osmanlı yönetiminin zaaflarına ve pasif tutumuna dayandırdığı ifade edilmektedir. Buna karşılık Sultan V. Murad döneminde bu durumun değiştiği; Osmanlı yönetiminin daha dirençli, kararlı ve organize bir siyaset izlediği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, Rusya'nın İstanbul'daki nüfuzunu artırmak amacıyla görevlendirdiği İgnatiyef'in artık merkezde etkili olmasının mümkün görülmediği ve Osmanlı ordusunun Sırbistan ile Karadağ karşısında elde ettiği askerî başarıların Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni zayıflatma hedeflerini boşa çıkardığı belirtilmektedir. Slav unsurların uğradığı yenilgiler ile Osmanlı sancaklarının Sırbistan'ın çeşitli bölgelerinde açık biçimde hâkimiyet kurduğu bilgileri, bu değerlendirmeleri destekleyici örnekler olarak sunulmaktadır. Müellif, söz konusu gelişmelerin Osmanlı Devleti'nin uluslararası alandaki itibarını güçlendirdiğini ve Rusya'nın bölgedeki etkinliğini sınırladığını göstermesi bakımından dikkat çekici olduğunu ifade etmektedir.[395]

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik temel kaygılarının yalnızca askerî başarılarla sınırlı kalmadığı, asıl endişenin Osmanlı merkezî yönetiminde gözlemlenen yapısal dönüşümler ve devlet işleyişine dair reform girişimlerinden kaynaklandığı vurgulanmaktadır. Müellif, özellikle Midhat Paşa öncülüğünde yürütülen reform hareketleri ve Kânûn-i Esâsî'nin ilanına yönelik çalışmaların Rusya cephesinde ciddi bir tedirginlik yarattığını belirtmektedir. Anayasanın yürürlüğe girmesi durumunda Osmanlı yönetim sisteminde köklü bir değişimin yaşanacağı ve bunun Rusya'nın yüzyıllardır sürdürdüğü Şark Meselesi politikalarını geçersiz kılabileceği yönündeki değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışını Avrupa'nın modern idare biçimlerine uygun şekilde yeniden yapılandırma çabalarına dikkat çekilmektedir. Müellif, Osmanlı Devleti'nin bu yeni yönetim modelini İslam dininin ruhundan beslenen manevî güçle ve İslam toplumlarına özgü askerî potansiyelle desteklemesi hâlinde kapsamlı bir ilerleme sürecinin mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Ancak bu ihtimalin özellikle Rusya tarafında ciddi bir rahatsızlık yarattığı vurgulanmaktadır. Yazar, Osmanlı Devleti'ndeki bu ilerlemenin yalnızca iç dinamiklerle sınırlı kalmayıp Avrupa'daki siyasî dengeleri de etkileyebilecek bir

[395] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 260-261.

potansiyele sahip olduğunu belirtmektedir. Böyle bir gelişmenin Rusya'nın doğuya yönelik yayılmacı politikalarını zayıflatabileceği yönünde yorumlara yer verilmektedir. Bu nedenle dönemin Rus basınında anayasa girişiminin sıkça gündeme taşındığı ve farklı yönleriyle tartışıldığı aktarılmaktadır. Sonuç olarak müellifin değerlendirmelerine göre Osmanlı Devleti'nin anayasal düzene geçiş girişimi, sadece iç reform sürecinin bir parçası değil; aynı zamanda dönemin dış politik dengelerini de yeniden şekillendirme potansiyeline sahip bir adım olarak görülmektedir. Rusya'nın bu süreçte sergilediği kaygılı tutum, Osmanlı'nın modernleşme çabalarının uluslararası alanda yarattığı etkiyi göstermesi bakımından dikkat çekici bir unsur olarak yorumlanmaktadır.[396]

Merkezî yönetimde tesis edilen etkin ve rasyonel idarenin birkaç yıl daha kesintisiz şekilde sürdürülebilmesi hâlinde Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecinden kurtularak uzun vadeli bir istikrar ve güç kazanma potansiyeline sahip olduğu yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Müellif, böyle bir olumlu seyrin ancak mevcut yönetim kadrosunun görevde uzun süre kalmasıyla mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Ancak söz konusu dönemde bir önceki siyasal dönüşümün üzerinden yalnızca iki ila üç ay geçmiş olmasına rağmen yeniden bir değişime ihtiyaç duyulması, Osmanlı Devleti'nin siyasî yapısındaki istikrarsızlığın bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca bu durum, takdiri ilahî ile ilişkilendirilerek yorumlanmaktadır. Nihayetinde, yaşanan gelişmelerin sonucunda Osmanlı topraklarının genel durumu bakımından Sultan Abdülaziz dönemiyle kıyaslandığında daha olumsuz bir tablonun ortaya çıktığı ve devletin yeniden bir gerileme sürecine girdiği yönünde yorumlara rastlanmaktadır. Bu tespit, dönemin siyasî dalgalanmalarının Osmanlı Devleti'nin iç istikrarını zayıflattığı ve reform sürecini sekteye uğrattığı yönündeki genel kanaati desteklemektedir.[397]

Daha önceki bölümlerde, Sultan Murad'ın sağlık sorunlarının Sultan Abdülaziz'in vefatıyla ortaya çıkmaya başladığına yönelik ifadelere yer verildiği hatırlatılmaktadır. Bu çerçevede, söz konusu dönemde padişahın hastalığının seyrine ilişkin ilk emarelerin belirdiği düşüncesi üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte bazı muhalif kaynaklarda, Sultan Murad'ın henüz şehzadelik yıllarında fiziksel ve ruhsal açıdan zayıflık belirtileri gösterdiğine dair yorumlara rastlanıldığı aktarılmaktadır. İlgili kaynaklarda, şehzadenin gençlik dönemine özgü nefsânî arzulara kapıldığı, hatta bazı kötü alışkanlıklar edindiği ileri sürülse de bu iddiaların doğruluğuna ilişkin kesin bir yargıya varılamadığı belirtilmektedir. Dolayısıyla söz konusu söylemler, olaylara daha

[396] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 261-262.
[397] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 262-263.

yakından vâkıf olanlarca kurgusal nitelikte değerlendirmeler olarak görülmektedir. Ayrıca padişahların da nihayetinde insan oldukları ve gençlik dönemlerinde bu tür davranışların olağan karşılanması gerektiği yönünde savunulara yer verilmektedir. Öte yandan Osmanlı sarayında şehzâde yaşamının oldukça sıkı kurallar çerçevesinde şekillendiği hatırlatılarak Sultan Murad'ın bedenî zayıflığının aşırılıklardan değil, veliaht olması hasebiyle maruz kaldığı yoğun denetim ve baskı ortamından kaynaklanmış olabileceği ileri sürülmektedir. Bu denetimin özellikle Sultan Abdülaziz döneminde daha da katılaştığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Sultan Murad'ın kişisel durumu yalnızca bireysel tercihler çerçevesinde değil, içinde bulunduğu siyasî ve sosyal koşullarla birlikte ele alınmaktadır. Özellikle saray yaşamının baskıcı yapısının padişahın ruhsal durumuna ilişkin değerlendirmelerde belirleyici bir unsur olarak öne çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla müellifin yaklaşımında, muhalif kaynakların güvenilirliğine temkinli biçimde yaklaşan ve Sultan Murad'a yönelik doğrudan eleştiriden ziyade onu anlamaya, hatta savunmaya yönelik bir perspektifin benimsendiği anlaşılmaktadır.[398]

Müellif, Sultan Murad'ın ruhsal durumuna ilişkin değerlendirmeleri derinleştirerek sağlık sorunlarının şehzâdelik döneminin sonlarına doğru belirginleşmeye başladığını ancak özellikle amcası Sultan Abdülaziz'in vefat ettiği gece yaşanan gelişmelerin etkisiyle ciddi biçimde kötüleştiğini aktarmaktadır. Bu geceden itibaren padişahta belirgin bir durgunluk hâlinin gözlemlenmeye başlandığı belirtilmektedir. Sultan Abdülaziz'in yeterince anlaşılmadığı ifade edilen, trajik ve ani ölümü ile bu ölüm haberinin Sultan Murad'a hazırlıksız bir biçimde iletilmesinin onun ruhsal dengesini derinden sarstığı düşünülmektedir. Güvenilir bazı kaynaklara dayanılarak ölüm haberinin Sultan Murad'a yemek esnasında bildirildiği, haberi aldıktan sonra kısa bir süre sessiz kaldığı, ardından baş dönmesi nedeniyle sofradan kalktığı, baygınlık geçirdiği ve birkaç kez kusma yaşadığı aktarılmaktadır. Devamında kendine geldikten sonra gözyaşlarına hâkim olamadığı, bir odaya çekilerek uzun süre derin bir keder ve umutsuzluk içinde kaldığı, çevresindekilerin teselli çabalarının ise sonuçsuz kaldığı yönünde rivayetlere yer verilmektedir. Bu tür anlatımlar aracılığıyla müellifin Sultan Murad'ın yaşadığı psikolojik çöküntüyü anlamlandırmaya çalıştığı ve bu düşünceyi dönemin güvenilir kaynaklarıyla destekleme eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır.[399]

---

[398] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 263-264.

[399] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 264-265.; Sultan Murad'ın ruhsal çöküntüsünün arka planında, amcası Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi sürecinde yaşanan gelişmelerin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Özellikle "Softalar Kıyımı" sonrası Şehzade Murad'ın dışarı çıkmasını yasaklayan irade sebebiyle, kendisine yönelik bir suikast beklentisi içerisine girdiği ve bu gergin psikolojik ortamda, tahta çıkacağı haberinin

Müellif, Sultan Murad'ın ruhsal durumuna ilişkin değerlendirmeleri sürdürerek amcası Sultan Abdülaziz'in vefatını izleyen gün olan 5 Haziran sabahına dair detaylara da yer vermektedir. Bu bağlamda padişahın o sabah yüzünün solgun, yorgun ve geceyi uykusuz geçirdiğinin açıkça anlaşıldığı belirtilmektedir. Süreç boyunca Sultan Murad'ın yalnızca amcasının ölüm şekline dair bilgi ve açıklama talep etmekle meşgul olduğu, günün büyük kısmını bu mesele üzerine yoğunlaşarak geçirdiği aktarılmaktadır. Müellif, padişahın çevresindekilere olayı defalarca sorgulattığını, etrafındaki bazı kişilerin ise padişaha yakınlık kurma gayesiyle birbiriyle çelişen ve tutarsız açıklamalarda bulunduklarını ifade etmektedir. Bu durumun Sultan Murad'ın zihinsel yükünü artırdığı ve kaygılarını derinleştirdiği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Ayrıca padişahın annesinin bu hassas dönemde yeterince özenli davranmadığı, aksine oğlunun kederini hafifletmek yerine endişesini artıran sözler sarf ettiği yönünde eleştiriler dile getirilmektedir. Özellikle "Bizim hâlimiz ne olacak? İşte amcanızı öldürdüler." şeklindeki ifadelerin padişah üzerindeki duygusal baskıyı pekiştirdiği ve onu daha da tedirgin ettiği belirtilmektedir. Tüm bu gelişmelerin Sultan Murad'ın ruhsal ve zihinsel sağlığını giderek zayıflattığı ileri sürülmektedir. Tahta çıktıktan yaklaşık iki hafta sonra hastalığının bir tür sersemlik hâline dönüştüğü, davranış ve hareketlerinde sağlıklı bireylerde rastlanmayan bazı belirtilerin gözlemlenmeye başladığı yönünde rivayetlere yer verilmektedir. Ayrıca bu dönemde meydana gelen Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesi hadisesinin de padişahın ruhsal dengesini daha da bozduğu ve mevcut rahatsızlığının seyrini olumsuz etkilediği ifade edilmektedir. Müellifin anlatımından Sultan Murad'ın ruhsal çöküş sürecinin yalnızca bireysel yatkınlıklarla açıklanmadığı; aksine, çevresel baskılar, siyasal krizler ve aile içi etkileşimlerin bu süreci derinleştiren başlıca etkenler olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, psikolojik dengenin özellikle siyasî ve toplumsal kriz dönemlerinde ne denli kırılgan hâle gelebileceğini göstermesi bakımından döneme özgü dikkat çekici bir örnek olarak sunulmaktadır.[400]

kendisine son anda iletilmesinin mevcut sinir hâlini daha da olumsuz etkilediği belirtilmektedir. Dönemin veliahtı Abdülhamid'in Midhat Paşa'dan edindiği bilgilere göre Sultan Murad'ın aklî dengesinde ilk bozulma belirtileri tahta çıkışını takip eden haftanın salı günü ortaya çıkmıştır. O tarihe kadar zihinsel melekelerinin yerinde olduğu; hatta cülusun beşinci cumartesi günü devlet ricalini kabul ederek bir konuşma yapmak istediği ancak ruh hâlinde gözlenen dalgalanmalar sebebiyle bundan vazgeçtiği ifade edilmektedir. Ertesi gün ise, Sultan Abdülaziz'in vefatı karşısında duyduğu üzüntüye rağmen bu hâdisenin aklî melekelerini tamamen ortadan kaldırmadığı vurgulanmaktadır. Öte yandan, İkinci Mabeynci Seyyid Bey ve Başkâtip Sadullah Bey'in raporlarında da Sultan Murad'daki hastalık belirtilerinin epilepsi krizlerine işaret edecek şekilde tahta çıkışından yaklaşık üç hafta sonra bir cuma günü net biçimde ortaya çıktığı aktarılmaktadır. Bk. Uzunçarşılı, Beşinci Sultan Murad'ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Mektup ve Raporlar, *Belleten*, 10 (38), 1946, s. 317-319.

[400] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 266-267.

Müellifin aktardıklarına göre Sultan Murad'ın amcası Sultan Abdülaziz'in ölümünü bir intihar değil, bir cinayet olarak değerlendirdiği yönünde güçlü kanaatler bulunmaktadır. Bu bağlamda, padişahın söz konusu olaydan Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı sorumlu tuttuğu ileri sürülmektedir. Bu düşüncenin padişahın çevresindeki kişiler tarafından telkin edilmiş olabileceği gibi Sultan Murad'ın Paşa'ya karşı şahsî bir husumet beslemiş olmasının da bu kanaatin şekillenmesinde etkili olabileceği ifade edilmektedir. Bununla birlikte, tüm bu olumsuz düşüncelerine rağmen Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesinin Sultan Murad'ı derinden etkilediği ve bu olaydan büyük bir üzüntü duyduğu belirtilmektedir. Müellif, söz konusu cinayetin padişahın ruhsal dengesini daha da sarstığını ve bu tarihten itibaren Sultan Murad'ın giderek içine kapanmaya başladığını aktarmaktadır. Rivayetlere göre padişah bu dönemden sonra sıklıkla bir odaya çekilerek yalnız başına zaman geçirmekte, kendi kendine konuşmakta ve zaman zaman ağlamaktan kendini alamamaktadır. Ayrıca Sultan Murad'ın yakın çevresine "Kan istemem, padişahlık istemem." şeklinde ifadeler kullandığına dair anlatımlar da bulunmaktadır. Müellifin yaklaşımına göre Sultan Murad'ın ruhsal çöküşü yalnızca bireysel bir zayıflığın sonucu değil, ardı ardına gelen trajik olayların, güvensizlik ortamının ve siyasal baskıların bir araya gelmesiyle oluşan çok yönlü bir ruhsal çözülüş olarak değerlendirilmelidir.[401]

Sultan Murad'ın ruhsal dengesinin giderek zayıfladığı bu dönemde, hastalığının fiziksel ve zihinsel boyutlarının ciddiyet kazandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, müellifler tarafından asıl vahim tablonun gerekli tıbbî müdahalelerin zamanında ve etkili biçimde uygulanmaması nedeniyle ortaya çıktığı yönünde eleştirilere yer verilmektedir. Bu çerçevede, dönemin saray hekimlerinin niteliklerine dair çeşitli olumsuz değerlendirmeler dikkat çekmektedir. Sarayda görev yapan hekimlerin önemli bir kısmının Rum kökenli olduğu, bir bölümünün Atina'da eğitim aldığı, diğerlerinin ise herhangi bir tıp eğitimi bulunmaksızın sarayda görevlendirildiği ileri sürülmektedir. Bu nedenle, söz konusu hekimlerin diplomalı ve nitelikli olmaktan uzak kişiler oldukları, çoğunun kayırmacı yöntemlerle saraya girdiği ve meslekî sorumluluklardan ziyade kişisel çıkar ve entrikalarla meşgul oldukları yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Şehzadelerin her birine özel hekimlerin tahsis edildiği ve bu hekimlerin yalnızca görevli oldukları şehzadenin sağlığından sorumlu oldukları belirtilmektedir. Bu bağlamda, Sultan Murad'ın şehzadelik dönemindeki hekimi olan Doktor Capoleon'un hem mesleki bilgi hem de etik açıdan saray hekimleri arasında en yetersizlerinden biri olduğu ileri sürülmektedir. Capoleon'un tıbbın dönemi itibarıyla ulaştığı bilimsel gelişmelerden

[401] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 267-268.

habersiz olduğu, uyguladığı tedavi yöntemlerinin büyük ölçüde eski Yunan hekimliğine dayanan geleneksel ilaçlarla sınırlı kaldığı ve yeni tedavi yaklaşımlarını denemekten uzak durduğu ifade edilmektedir. Nitekim Sultan Murad'a yönelik ilk tedavi girişiminin yalnızca boyun ve kulak arkasına yaklaşık yetmiş kadar sülük yerleştirmekten ibaret olduğu yönündeki bilgiler, bu eleştirilerin somut bir örneği olarak aktarılmaktadır. Bu anlatımlar doğrultusunda, Sultan Murad'ın sağlık sürecine ilişkin değerlendirmelerde yalnızca bireysel değil, yapısal sorunların da etkili olduğu görülmektedir. Bilhassa liyakate dayanmayan atamaların ihmalkâr tutumların ve bilimsel yeterlilikten uzak tıbbî uygulamaların bir araya gelmesiyle, dönemin saray hekimliği sistemine yönelik kapsamlı bir sorgulamanın yapıldığı anlaşılmaktadır.[402]

Sultan Murad'ın sağlık sürecine dair eleştiriler yalnızca saray çevresiyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dönemin Avrupa basınında yer alan haber ve makalelerde de yankı bulmuştur. Bu yayınları takip eden bazı yabancı hekimlerin padişahı doğrudan gözlemleme imkânına sahip olan İstanbul'daki hekimlerle benzer biçimde, Doktor Capoleon'un uyguladığı tedavi yöntemine yönelik ciddi eleştirilerde bulundukları belirtilmektedir. Her iki grubun da söz konusu tedavi biçiminin tıbbî açıdan hatalı olduğu, özellikle aşırı kan kaybına yol açarak Sultan Murad'ın zaten hassas olan sinir sistemini daha da zayıflattığı yönünde görüş bildirdikleri aktarılmaktadır. Bu süreçte Sultan Murad'ı gören kişilerin ifadelerine göre sülük tedavisinin ardından padişahın uyku ve iştah kaybı yaşadığı, bedeninde belirgin bir zayıflama ve güçsüzlük gözlemlendiği yönünde bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca padişahın zaman zaman büyük odasında bir uçtan diğer uca koştuğu, kimi zaman ise saatler boyunca yatağından çıkmadığı, kimseyle konuşmadığı ve kendisine yöneltilen sorulara tepkisiz bir şekilde baktığı aktarılmaktadır. Bu anlatımlar doğrultusunda, dönemin tıbbî müdahalelerinin yalnızca yetersiz değil; aynı zamanda zarar verici sonuçlar doğurabilecek ölçüde hatalı uygulamalar içerdiği görülmektedir. Özellikle bilimsel temelden yoksun, geleneksel yöntemlere dayanan bu tedavi biçimlerinin ruhsal dengesizlik belirtileri gösteren bir padişah üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin altı çizilmekte, böylece hem bireysel bir trajedinin hem de dönemin tıp anlayışındaki yapısal yetersizliklerin eleştirildiği anlaşılmaktadır.[403]

Sultan Murad'ın sağlık durumunun giderek ağırlaşması, yalnızca saray çevresinde değil; devlet protokolünde de belirgin şekilde hissedilmeye başlamıştır. Hastalığının ilerlemesi üzerine padişahın yalnızca bir kez Selâmlık Resm-i Âlî'ye

[402] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 268-269.
[403] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 269-270.

düzensiz biçimde katılabildiği, sonrasında ise güvenlik ve sağlık gerekçeleriyle bu törene iştirak edemediği belirtilmektedir. Cuma selâmlıklarının sürdürülmesi yönünde bir süre bazı önlemler alınmış, Sultan'a refakat eden görevlilerin desteğiyle durum gizlenmeye çalışılmıştır. Ancak hastalığın dışarıdan fark edilebilecek düzeyde belirtiler göstermesi nedeniyle bu uygulamadan da vazgeçilmiş ve nihayetinde Sultan'ın cuma günleri dahi dışarı çıkmasının sakıncalı bulunduğu ifade edilmektedir. Öte yandan kamuoyunda oluşabilecek söylentilerin önüne geçebilmek amacıyla padişahın uzun süre görünmemesine dair çeşitli açıklamaların devlet erkânı tarafından özellikle yaygınlaştırıldığı aktarılmaktadır. Bu çerçevede, halk arasında Sultan'ın vücudunda büyük bir çıban çıktığına dair haberlerin dolaşıma girdiği; ilerleyen süreçte ise bu söylentilerin "çıbanın iyileştiği, ancak yeniden çıktığı" biçiminde güncellendiği belirtilmektedir. Tüm bu gelişmeler, kamuoyunun giderek artan merak ve endişesi karşısında durumu gizlemenin her geçen gün daha güç hâle geldiğini göstermektedir.[404]

Sultan Murad'ın hastalığının ilerlemesiyle birlikte yalnızca selâmlık törenlerinden değil, devlet işlerinden de tamamen uzak kaldığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar dönemin İstanbul merkezli Türkçe ve yabancı basınında, sadrazamın saraya giderek padişaha devlet meselelerine dair bilgi arz ettiği yönünde resmî açıklamalara yer verilmişse de bu haberlerin gerçeği yansıtmadığı yönündeki kanaatin ağır bastığı görülmektedir. Mehmed Rüşdi Paşa ve Midhat Paşa gibi dönemin önde gelen devlet adamlarının padişahın huzuruna çıktıkları kabul edilmekle birlikte bu ziyaretlerin esas amacının idari bir danışma niteliği taşımaktan ziyade Sultan'ın sağlık durumunu doğrudan gözlemleme arzusu olduğu ifade edilmektedir. Bu süreçte fiilî yönetimin Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Midhat Paşa'nın elinde toplandığı, söz konusu üçlünün koordineli çalışmaları sayesinde devlet işlerinin aksamadan yürütüldüğü ileri sürülmektedir. Nitekim aynı dönemde Sırbistan ve Karadağ savaşlarının Osmanlı lehine sonuçlanması, dış politikada dengeli bir çizginin korunması ve diplomatik ilişkilerde herhangi bir zafiyet yaşanmaması, bu değerlendirmeleri destekleyen gelişmeler olarak sunulmaktadır. Hatta Rusya'nın bu başarılar karşısında şaşkınlık yaşadığı ve İstanbul'daki diplomatik temsilcisi İgnatiyef'i Petersburg'a geri çağırmak zorunda kaldığı belirtilmektedir. Ancak tam da bu süreçte Sultan Murad'ın sağlık durumuna ilişkin haberlerin yayılması, uluslararası kamuoyunda Osmanlı Devleti'nin yönetim istikrarına dair ciddi bir belirsizlik ortamına yol açtığı ifade edilmektedir.[405]

[404] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 271.
[405] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 271-173.

Sultan Murad'ın hastalığının devlet işlerine yansıdığı bu süreçte, sağlık durumunun ancak bir buçuk ay kadar halktan gizli tutulabildiği ifade edilmektedir. Osmanlı gelenekleri gereği, yeni padişahların Eyüp Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanma merasimi icra etmeleri ve her cuma Selâmlık Resm-i Âlî'sine iştirak etmeleri beklentisi hatırlatılarak Sultan Murad'ın bu uygulamalardan uzak kalmasının halkta ciddi bir merak ve huzursuzluk yarattığı vurgulanmaktadır. Bu dönemde yalnızca yerli halkın değil, yeni padişahı görmek amacıyla Avrupa'dan gelen pek çok seyyahın da İstanbul'da töreni beklediği ancak bekleyişin her defasında ertelendiği aktarılmaktadır. Resmî açıklamalarda, ertelemelerin gerekçesi olarak Sultan'ın birkaç çıban nedeniyle dışarı çıkmasının uygun görülmediği yönünde ifadelerin yer aldığı ve bu açıklamaların gazeteler aracılığıyla kamuoyuna duyurulduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte bu tür açıklamaların halk nezdinde ikna edici bulunmadığı ve esas nedenin kulaktan kulağa yayılan söylentiler aracılığıyla farklı biçimlerde yorumlanmaya başlandığı ifade edilmektedir. Nihayetinde Sultan Murad'ın sağlık durumuna ilişkin bilgilerin ilk kez resmî olarak dış dünyaya Rus basını aracılığıyla duyurulduğu, bu haberin kaynağının ise İstanbul'daki Rus Büyükelçisi General İgnatiyef'in girişimleriyle şekillendiğinin sonradan anlaşıldığı aktarılmaktadır. Bu bağlamda, diplomatik çevrelerin ve yabancı basının bilgi sızdırma süreçlerindeki rolüne dikkat çekilerek iç siyasî gelişmelerin dış politikaya yansıyan boyutlarının ortaya konulmak istendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca anlatımda, dönemin bilgi yönetimi stratejileriyle kamuoyunda oluşan algı arasındaki farkın belirginleştirilmeye çalışıldığı; böylece Osmanlı Devleti'nin yönetimsel krizinin yalnızca iç dinamiklerle değil, uluslararası iletişim ve diplomasi kanalları aracılığıyla da şekillendiğinin vurgulandığı görülmektedir.[406]

Sultan Murad'ın sağlık durumuna ilişkin bilgilerin kamuoyuna ilk kez Rus basını aracılığıyla duyurulmasının ardından, bu gelişmenin arka planında dönemin uluslararası güç dengelerine dayanan diplomatik rekabetin bulunduğu görülmektedir. Nitekim Sultan Abdülaziz'in hal'inin ardından yürütülen uzun süreli diplomatik girişimlerin ve çeşitli entrika çabalarının Sultan Murad'ın tahta çıkışıyla birlikte sonuçsuz kalması üzerine Rusya'nın İstanbul'daki nüfuzunun zayıfladığı ve bu durumun özellikle Rus Sefiri General İgnatiyef açısından ciddi bir hayal kırıklığı yarattığı yorumları yapılmaktadır. Bu bağlamda, yeni Osmanlı hükümetinin Rus büyükelçiliğine karşı mesafeli bir tutum benimsediği, buna karşın İngiliz büyükelçiliğiyle daha yakın ilişkiler kurduğu ve İngiliz tavsiyelerine daha fazla önem

[406] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 173-274.; Sultan V. Murad'ın kılıç kuşanma merasiminin Mısır Hidivi'nin merasime katılabilmesi amacıyla ertelendiği belirtilmektedir. Bk.; Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, haz. (34. Baskı), Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi yayınları, 2022, s. 160.

verdiği ifade edilmektedir. Bu diplomatik yönelim değişiminin İgnatiyef'in İstanbul'daki etkinliğini önemli ölçüde azalttığı ancak Rus elçinin bu durumu görmezden gelerek Osmanlı bürokrasisinin işleyişine müdahale etmeye devam ettiği belirtilmektedir. İgnatiyef'in Sultan Abdülaziz döneminde kendisiyle iş birliği içinde olan devlet adamlarını yeniden etrafında toplamaya çalıştığı ve bu kişileri mevcut hükümetin faaliyetlerini sekteye uğratmak amacıyla yönlendirdiği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu doğrultuda, Sultan Murad'ın sağlık durumuna ilişkin gizliliği kısa sürede çözümlediği ve elde ettiği bilgileri yalnızca kendi hükümetine iletmekle kalmayıp bu durumu kullanarak Rus basını aracılığıyla padişahın hastalığı hakkında kapsamlı haberlerin yayılmasını sağladığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte bu haberlerin uluslararası kamuoyunda ilk etapta temkinli karşılandığı; özellikle Avrupa'da, söz konusu bilgilerin Rusya'nın Osmanlı karşıtı siyasî tutumunun bir yansıması olduğu ve bu nedenle gerçeği tam olarak yansıtmadığı kanaatinin hâkim olduğu belirtilmektedir. Ancak kısa bir süre sonra Fransa'nın Orléans şehrinde yayımlanan siyasî ağırlıklı bir gazetede çıkan makalede padişahın hastalığına dair oldukça ayrıntılı bilgilere yer verilmesi, konunun yeniden gündeme taşınmasına neden olmuştur. Söz konusu makalenin içeriği, padişahı doğrudan görmüş bir kişinin kaleminden çıkmış izlenimi vermektedir. Bu durum, İgnatiyef'in yalnızca bir diplomat olarak değil, aynı zamanda Osmanlı iç siyasetini manipüle etmeye çalışan bir aktör olarak hareket ettiğine dair yorumları güçlendirmiştir. Böylece basın aracılığıyla şekillenen uluslararası etki boyutuna dikkat çekilmekte; Sultan Murad dönemine ilişkin siyasal gelişmelerin yalnızca iç dinamiklerle değil, dış müdahaleler ve diplomatik yönlendirmelerle de biçimlendiği anlatılmak istenmektedir.[407]

Sultan Murad'ın sağlık durumuna ilişkin bilgilerin Avrupa kamuoyuna sızdırılmasında Rus Sefareti'nin etkili olduğu, bu durumun Beyoğlu çevrelerinde de yankı bularak kesinlik kazandığı ileri sürülmektedir. Öte yandan Rus Sefareti'nin söz konusu bilgileri dönemin veliahtı Şehzâde Abdülhamid aracılığıyla edindiği, bu bilgilerin Fransız basınına sızdırılmasında ise Doktor Capoleon'un rol oynadığı yönünde iddialar dile getirilmektedir. Bu çerçevede, İstanbul'daki diplomatik çevrelerde düşünce akışının bu doğrultuda şekillendiği belirtilmektedir. Makalede yer alan ifadelerin hem Avrupa hem de İstanbul kamuoyunda dikkat uyandırdığı ve geniş yankı bulduğu görülmektedir. Bahsi geçen yazıda, padişahın hastalığına dair kullanılan bilimsel terimlerin metnin bir hekim tarafından kaleme alındığı görüşünü destekler nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Sultan Murad'ın alkol bağımlılığına bağlı

[407] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 274-276.

psikiyatrik rahatsızlıklar ve felç belirtileri gösterdiği, ayrıca beyin dokusundaki hasarın zihinsel çözülmeye yol açtığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bununla birlikte makaleyi kaleme alan kişinin teşhislerinde abartılı bir dil kullandığı ve yazının belirli bir amaca hizmet edecek biçimde oluşturulduğu yönündeki yorumlar da dikkat çekmektedir. Nitekim makalenin genelinde Sultan Murad'ın Osmanlı tahtında kalmasının mümkün olmadığı düşüncesinin vurgulanması, kamuoyunda şaşkınlık ve hayret uyandıran bir etki yaratmıştır. Bu bağlamda, iddiaların kaynağı açıkça belirtilmeden yönlendirici bir dil kullanıldığı ancak anlatımın satır aralarında Sultan Murad'ın hastalığına dair bilgilerin dolaylı olarak Sultan Abdülhamid tarafından sızdırıldığı izlenimini verdiği görülmektedir. Böylece belirli bir politik tutumun temkinli, akademik ve nesnel görünme çabasıyla yansıtıldığı anlaşılmaktadır.[408]

Sultan Murad'ın hastalığının tüm dünyaya ifşa edilmesinin ardından Rusya'nın bu durumu bir müdahale fırsatı olarak değerlendirdiği ve tahttan indirilme meselesini gündeme getirdiği ileri sürülmektedir. Ancak bu girişim, uluslararası alanda beklenen karşılığı bulmamıştır. Bilhassa Macar ve İngiliz çevrelerin söz konusu durumun Osmanlı Devleti'nin iç meselesi olduğunu vurgulayarak her türlü dış müdahale fikrine kesin bir şekilde karşı çıktıkları ifade edilmektedir. Bu gelişme, dönemin diplomatik dengeleri açısından önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir. Zira Rusya'nın müdahale arzusu, Osmanlı'nın iç istikrarını bahane ederek nüfuz alanını genişletme çabasının bir yansıması olarak yorumlanmaktadır. Buna karşılık İngiltere ve bazı Avrupa devletlerinin tutumu, Osmanlı'nın egemenlik haklarının korunması yönünde bir denge politikası izlendiğini göstermektedir.[409]

Sultan Murad'ın hastalığına ilişkin söylentilerin bir süre sonra İstanbul kamuoyunda geniş yankı bulduğu ve özellikle ulema çevrelerinde ciddi bir infiale yol açtığı ifade edilmektedir. Bu dönemde bazı din âlimlerinin aklî rahatsızlıkların da ilahî takdirin bir parçası olduğunu savundukları, bu nedenle padişahın saygı çerçevesinde inzivaya çekilmesinin uygun olacağı yönünde görüş bildirdikleri aktarılmaktadır. Bununla birlikte, aynı çevrelerin devletin idaresi için aklıselim bir halifenin tahta çıkarılmasının zorunluluğuna dikkat çektikleri ve şerî hükümlerin de bu yaklaşımı desteklediğini ileri sürdükleri görülmektedir. Ayrıca halifenin Cuma namazını bizzat kıldırması geleneğinin uzun yıllardır süregelen bir uygulama olduğu hatırlatılarak Sultan Murad'ın bu görevi yerine getirememesinin meşruiyet tartışmalarını derinleştirdiği belirtilmektedir. Bu bağlamda, Sultan Murad'ın akıl sağlığına ilişkin

[408] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 276-277. Bu bölümde, söz konusu gazete haberine önce Latin harfleriyle Fransızca olarak, ardından Arap alfabesiyle yapılmış tercümesine yer verildiği görülmektedir.
[409] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 278.

tartışmaların yalnızca halk arasında değil, aynı zamanda dinî otoriteler nezdinde de siyasal meşruiyet bağlamında bir krize dönüştüğü anlaşılmaktadır. Böylece, padişahın hastalığının yalnızca tıbbî bir mesele olmaktan çıkıp, devletin meşru idaresine dair temel bir sorgulamayı tetiklediği görülmektedir.[410]

Doktor Capoleon'un raporunun yayımlanmasının ardından Osmanlı Devleti'nin eski düşmanı olan Rusya'nın bu durumu siyasî çıkarları doğrultusunda değerlendirdiği ifade edilmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, Sırbistan ve Karadağ savaşlarının Osmanlı lehine sonuçlanması ve dış politikada görece bir denge sürecinin sağlanmasının ardından Petersburg'a geri çağrılan Rus Sefiri General İgnatiyef'in Sultan Murad'ın sağlık durumunu gerekçe göstererek yeni bir diplomatik strateji geliştirmeye yöneldiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, İgnatiyef'in Petersburg'a dönüşü her ne kadar resmî bir görev değişimi olarak sunulmuşsa da gerçekte İstanbul'daki siyasi istikrarsızlık ve padişahın akli durumu nedeniyle görevini sürdürmenin artık mümkün olmadığını ileri sürdüğü belirtilmektedir. Bu söylemin Osmanlı Hükûmeti'ni uluslararası kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırma amacı taşıdığı ve Sultan Murad'ın hastalığının yalnızca iç politikada değil, dış diplomaside de bir araç hâline getirildiği vurgulanmaktadır.[411]

Sultan Murad'ın yakalandığı kronik hastalığın İstanbul'daki siyasal istikrarı giderek olumsuz yönde etkilediği ifade edilmektedir. Bununla birlikte, dönemin kamuoyunda tartışma yaratan bir diğer meselenin ise Osmanlı veraset sistemi olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, Osmanlı veraset anlayışının tarihsel gelişimi iki ana dönemde ele alınmaktadır: İlki, Sultan I. Ahmed dönemine, yani H.1026 (1617) yılına kadar süren ve hükümdarlığın babadan en büyük oğula geçtiği uygulamadır. İkinci dönemde ise hanedanın erkek üyeleri arasında en yaşlı olanın tahta çıkmasını esas alan sistemin benimsendiği belirtilmektedir. Söz konusu sistemler karşılaştırılırken İbn-i Haldun'un görüşlerine atıfta bulunularak babadan oğula geçişi esas alan ilk yöntemin devlet düzeni açısından daha uygun olduğu yönündeki değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Bu bakış açısına göre veliahtın padişahın öz oğlu olması, aralarındaki sevgi ve güven bağını güçlendirmekte; padişahın oğlunu devlet işlerine hazırlamak için özel bir gayret göstermesi sayesinde veliahdın erken yaşlardan itibaren yönetim tecrübesi kazanması mümkün olmaktadır. Bu durumun Avrupa devletlerindeki örneklerle benzerlik taşıdığı ve tahta geçen kişinin idari yetkinliğini artırdığı, dolayısıyla büyük meseleleri yönetme kapasitesini güçlendirdiği vurgulanmaktadır.

[410] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 278-279.
[411] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 279.

Ayrıca bu sistemin hanedan üyeleri arasında yaşanan iç çekişmeleri ve entrikaları önleyebileceği, padişahların da saray içindeki yakınlarına yönelik baskıcı politikalar yerine daha ölçülü bir tutum sergilemelerini sağlayabileceği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir.[412]

Osmanlı Devleti'nde hanedan üyeleri arasında verasetin ailenin en yaşlı erkek bireyine geçmesini öngören sistemin benimsenmesine rağmen bu uygulamanın devletin hem maddi hem de manevi yapısında çeşitli olumsuzluklara yol açtığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Müellif, bu sistem değişikliğinin ardından devlet yönetiminde ortaya çıkan aksaklıkların tesadüfi olmadığı, aksine veraset düzenlemesinin doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıktığı ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, özellikle Sultan V. Murad sonrası dönemde yaşanan gelişmeler, söz konusu görüşü destekleyen örnekler arasında gösterilmektedir. Padişahların kişisel ve yönetsel niteliklerindeki zayıflıkların veraset sistemindeki dönüşümün bir yansıması olduğu ifade edilmektedir. Ortaya çıkan olumsuzlukların hanedan içindeki güç mücadelelerini körüklediği ve siyasal istikrarsızlığa zemin hazırladığı yönünde yorumlara yer verilmektedir. Aynı çerçevede, Sultan V. Murad'dan sonra tahta geçmesi öngörülen Şehzade Abdülhamid'in iktidar arzusu yüksek bir şahsiyet olarak tanımlandığı, bu arzunun devletin ve hanedanın çıkarlarıyla örtüşmeyen çeşitli yöntemlere başvurmayı meşru görmesine neden olduğu öne sürülmektedir. Şehzadenin zekâsı ve siyasi yeteneği kabul edilmekle birlikte bu meziyetlerin iyi niyetle desteklenmediği, aksine hile ve entrikaya yatkın bir karakter yapısıyla birleştiği yönündeki değerlendirmeler dikkat çekmektedir. Şehzade Abdülhamid'in kardeşi Sultan Murad'ın hastalığını öğrenmesinin ardından güç dengelerini lehine çevirmeye çalıştığı ve tahtı ele geçirmek adına çeşitli girişimlerde bulunduğu ileri sürülmektedir. Kullanılan ifadeler incelendiğinde, bu değerlendirmelerde öznel yargı unsurları bulunsa da söz konusu görüşlerin tarihsel örneklerle temellendirilerek aktarılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.[413]

Müellifin değerlendirmelerinde, Şehzade Abdülhamid Efendi'nin tahta geçme arzusu doğrultusunda dönemin siyasi koşullarını ve çeşitli aktörleri kendi lehine kullanmaya çalıştığı yönünde iddialara yer verilmektedir. Bu bağlamda, Sultan Murad'ın hastalığının henüz kamuoyuna açıklanmadan önce söz konusu bilginin General İgnatiyef aracılığıyla Rus yetkililere iletildiği ve bunun karşılığında Rusya'nın desteğini sağlamak amacıyla gelecekte bu devletin çıkarlarını gözetme vaadinde

[412] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 280-281. Yazarın, Osmanlı veraset sistemine değindiği bu bölümde, kendi eseri olan Rehnümâ-yı İnkılâb'a atıf yaptığı ve konunun daha ayrıntılı anlaşılabilmesi amacıyla söz konusu esere yönlendirmede bulunduğu görülmektedir. Bk. Ahmed Saib, *Renümâ-yı…*

[413] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 281-283.

bulunulduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca saray içerisindeki taraftarları aracılığıyla hastalığın kamuoyuna yayılması yönünde girişimlerde bulunulduğu ve bu doğrultuda çeşitli yöntemlere başvurulduğu iddialar arasında yer almaktadır. Bu süreçte, halk nezdinde itibarı yüksek olan bazı ulemânın desteğini kazanmak amacıyla çeşitli çabaların gösterildiği ve kendilerine çeşitli vaatlerde bulunulduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde, dönemin basın çevrelerinde etkili isimlerin de bu süreçte kullanıldığı yönünde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Tüm bu faaliyetlerin yaklaşık iki hafta gibi kısa bir sürede sonuç verdiği, bu süre zarfında İstanbul kamuoyunun yön değiştirdiği ve halkın giderek Sultan Murad'dan uzaklaşarak Şehzade Abdülhamid'e daha olumlu yaklaşmaya başladığı ifade edilmektedir. Bu doğrultuda, Şehzade Abdülhamid'in siyasi manevraları ele alınırken şahsiyetine ilişkin olumsuz niteliklerin ön plana çıkarıldığı; özellikle hırs, entrika ve çıkar ilişkileri bağlamında çeşitli değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir.[414]

Müellifin anlatımından Şehzâde Abdülhamid'in tahta çıkma amacı doğrultusunda yürüttüğü siyasi girişimlerin kısa sürede etkili sonuçlar verdiği anlaşılmaktadır. Sultan Murad'ın sağlık durumuna ilişkin söylentilerin kamuoyunda yayılmaya başlamasıyla birlikte özellikle padişahın akıl sağlığını yitirmiş olabileceği yönündeki iddiaların güç kazandığı belirtilmektedir. Bu durumun toplumun bazı kesimlerinde Şehzade Abdülhamid'in halef olarak görülmesini kolaylaştırdığı ifade edilmektedir. Müellif, bu yöndeki söylemlerin kamusal alanlarda, özellikle kahvehaneler ve çeşitli topluluklarda açıkça dile getirilmeye başlandığını da vurgulamaktadır. Saltanat değişikliğini destekleyen çevrelerin büyük ölçüde mevcut hükümetin uygulamalarına ve özellikle özgürlükçü politikalarına karşı çıkan gruplardan oluştuğu dile getirilmektedir. Bu gruplar arasında, Sultan Abdülaziz döneminde yüksek makamlarda bulunmuş ancak Sultan Murad döneminde siyasal etkilerini yitirmiş kişilerin bulunduğu belirtilmektedir. Bunun yanında mevcut yönetimin yenilikçi ve anayasal yapısını isteksizce kabullenen, Midhat Paşa'nın öncülüğündeki meşrutiyet yanlısı anlayışa karşı çıkan ve Şehzade Abdülhamid'in düşüncelerini kendi görüşleriyle örtüştüren bazı muhafazakâr kesimlerin de bu süreci desteklediği ifade edilmektedir. Müellifin olayları aktarım biçimi incelendiğinde, tarihsel sürecin yalnızca kişisel iktidar mücadeleleri çerçevesinde değil; aynı zamanda dönemin siyasal çekişmeleri, güç dengeleri ve ideolojik çatışmaları bağlamında ele alındığı görülmektedir. Özellikle Şehzade Abdülhamid'in iktidar yolunda izlediği yöntemlerin görünürde tarafsız bir anlatım içinde ancak örtük biçimde eleştirel bir tonda sunulduğu dikkat çekmektedir.

[414] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 283-284.

Müellif, dolaylı anlatım biçimlerini tercih etmekle birlikte olaylara ilişkin belirli bir yönelimi ima etmekte ve bu yönelimle muhalif çevrelerin siyasi pozisyonlarını saltanat değişikliği süreciyle ilişkilendirerek tarihsel bir çerçeveye oturtmaya çalışmaktadır. Bu değerlendirmeler ışığında, müellifin söz konusu dönemi yalnızca bir taht mücadelesi olarak değil; aynı zamanda Osmanlı siyaset kültüründe yaşanan ideolojik yönelimler, yönetim anlayışları ve güç mücadeleleri bağlamında yorumladığı görülmektedir. Böylece eser, dönemin siyasi atmosferini çok boyutlu biçimde ele alarak Abdülhamid'in iktidar sürecini tarihsel ve düşünsel bir bağlama yerleştirmektedir.[415]

Şehzade Abdülhamid'in saltanata geçme çabalarının merkezî hükümet içerisindeki bazı etkili devlet adamlarının muhalefetiyle ciddi biçimde sınırlandığı belirtilmektedir. Bu bağlamda, entrikalara kesin olarak karşı duran ve nüfuz sahibi konumda bulunan bazı vükelânın şehzadenin taleplerini yerine getirmeyi reddettikleri ifade edilmektedir. Müellif, bu isimler arasında özellikle Sadrazam Rüşdi Paşa'nın dikkat çektiğini belirtmektedir. Paşa'nın bu tutumunda, Sultan Murad'ın zarif kişiliği ve ahlaki niteliklerine duyduğu hayranlığın etkili olduğu öne sürülmektedir. Ayrıca Rüşdi Paşa'nın saltanatın kısa aralıklarla el değiştirmesinin devletin itibarı ve istikrarı açısından sakıncalı olacağını düşündüğü, bu nedenle taht değişiminin ancak zorunlu hale gelmesi durumunda gerçekleşmesi gerektiğini savunduğu aktarılmaktadır. Benzer biçimde, Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin de bu temkinli yaklaşımı paylaştığı ve Meclis-i Vükelâ üyelerinin önemli bir kısmının aynı görüş doğrultusunda hareket ettiği ileri sürülmektedir. Müellif, öte yandan saltanat değişikliğine en net biçimde karşı çıkan ismin Midhat Paşa olduğunu vurgulamaktadır. Paşa'nın bu duruşunu yalnızca sözle değil, eylem düzeyinde de sürdürebilecek kararlılıkta olduğu ifade edilmektedir. Bu aktarım, müellifin dönemin bürokratik kadrolarını farklı eğilimler ve siyasal kaygılar çerçevesinde değerlendirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla eser, Abdülhamid'in tahta çıkış sürecini yalnızca bireysel bir iktidar mücadelesi olarak değil; devlet adamlarının ideolojik konumları ve yönetim anlayışları arasındaki çatışmalar bağlamında da ele almaktadır.[416]

Yapılan değerlendirmelerde, Midhat Paşa'nın saltanat değişikliğine karşı takındığı tutumun ayrıntılı biçimde ele alınmasının önemli olduğu ifade edilmektedir. Zira bu tavrın ilerleyen süreçte Sultan II. Abdülhamid'in Paşa'ya yönelik olumsuz duygularının temelini oluşturduğu ileri sürülmektedir. Ancak dönemin koşulları göz önüne alındığında, Midhat Paşa'nın bu konudaki tutumunun açık ve kesin biçimde

[415] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 284-285.
[416] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 285-286.

tespit edilmesinin mümkün olmadığı da belirtilmektedir. Bu nedenle, Paşa'ya yakınlığıyla bilinen bazı şahısların ifadelerine dayanarak yapılan yorumlara göre Midhat Paşa'nın Şehzâde Abdülhamid'in tahta çıkmasına karşı oluşunun kişisel bir husumet ya da düşmanlığa dayanmadığı düşünülmektedir. Bu görüşü destekleyen bir diğer unsur, Osmanlı siyasal geleneğinde şehzadeler ile yüksek devlet görevlilerinin genellikle birbirinden uzak ve temas hâlinde olmayan çevrelerde yaşamaları olarak gösterilmektedir. Bununla birlikte Midhat Paşa'nın dönemin en zeki ve ileri görüşlü siyasetçilerinden biri olduğu belirtilmekte, Şehzade Abdülhamid ile doğrudan bir ilişkisi bulunmamasına rağmen onun karakter özellikleri hakkında derin bir bilgiye sahip olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda, şehzadenin ikiyüzlü tavırlarına ve güven vermeyen yönlerine dair farkındalığının Paşa'nın ona karşı mesafeli duruşunda etkili olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca anayasal yönetimin ve meşrutiyetin kurulmasının gündemde olduğu bir dönemde, bu tür bir karakter yapısına sahip birinin padişah olması durumunda bu reformların tehlikeye gireceği kaygısıyla Paşa'nın Şehzade Abdülhamid'in tahta çıkışına karşı çıktığı düşüncesi dile getirilmektedir. Öte yandan, Paşa'nın bu tutumunda Sultan Murad'a duyduğu bağlılık ve şahsi hayranlığın da belirleyici bir rol oynamış olabileceği görüşü ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, Midhat Paşa'nın tutumu yalnızca bireysel bir muhalefet olarak değil, dönemin siyasi atmosferi çerçevesinde değerlendirilmektedir. Olaylara ideolojik ve yapısal nedenler çerçevesinde yaklaşılmakta, şahıslar üzerinden yürütülen analiz dönemin politik tercihleriyle ilişkilendirilmektedir. Bu durum, müellifin tarihsel aktörleri kişisel özelliklerinin ötesinde bir bağlamda ele alma gayretini yansıtır niteliktedir.[417]

Müellif, Midhat Paşa'nın saltanat değişikliğine karşı son derece kararlı ve dirayetli bir tutum sergilediğini belirtilmektedir. Bu çerçevede, Sultan Murad'ın tahttan indirilmesini engellemek amacıyla yoğun çaba gösterdiği ancak tüm gayretlerine rağmen bu girişimlerinin sonuçsuz kaldığı ifade edilmektedir. Paşa'nın bu çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması ise "takdir-i ilahi" olarak yorumlanmaktadır. Sultan Murad'ın sağlık durumunun giderek kötüleşmesiyle birlikte hem Osmanlı kamuoyunda hem de Avrupa basınında bu meselenin yoğun biçimde tartışılmaya başlandığı ifade edilmektedir. Özellikle Avrupa gazetelerinde, İstanbul'daki siyasi gelişmelere dair geniş değerlendirmelere yer verildiği ve bu yorumların merkezinde, Sultan Murad sonrasında tahta çıkması beklenen Şehzade Abdülhamid'in bulunduğu belirtilmektedir. Bu yayınlarda şehzadenin biyografik bilgileri ile birlikte portre ve görsellerinin kamuoyuna sunulduğu, ayrıca tahta çıkışının muhtemel olduğu yönünde değerlendirmelerin

[417] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 286-289.

yapıldığı aktarılmaktadır. Bu bağlamda, Midhat Paşa'nın tutumunun hem kişisel kararlılık hem de siyasi sorumluluk bilinci çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir. Paşa'nın çabalarının sonuçsuz kalması yalnızca bireysel yetersizlikle değil, dönemin genel tarihsel ve toplumsal koşullarıyla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca Avrupa basınının konuya gösterdiği ilgi üzerinden uluslararası kamuoyunun algısına da değinilmekte; böylece meselenin yalnızca Osmanlı iç siyasetine değil, aynı zamanda küresel bağlama da sahip olduğu ima edilmektedir.[418]

Sultan Murad'ın hastalığının ilerlemeye başladığı dönemde, Osmanlı topraklarında ve özellikle İstanbul'da Şehzade Abdülhamid'in adının giderek daha fazla duyulmaya başladığı belirtilmektedir. Bu süreçte, şehzade lehine halk arasında yayılan ve kaynağı sonradan anlaşılacak olan çeşitli söylentilerin ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Sultan Murad hakkında sefahate düşkünlük, alkol bağımlılığı ve müsriflik gibi olumsuz niteliklerin öne sürüldüğü; buna karşılık Şehzade Abdülhamid'in ölçülü, sade yaşantılı, dindar ve ahlaki yönden üstün bir kişiliğe sahip olduğu yönünde olumlu değerlendirmelerin yaygınlık kazandığı aktarılmaktadır. Bu çerçevede, söz konusu söylemlerin doğruluğu kabul edildiğinde, şehzadenin tahta çıkması hâlinde Osmanlı Devleti'nde başarılı ve huzurlu bir dönemin başlayacağı yönünde güçlü bir beklenti oluşturulmaya çalışıldığı ifade edilmektedir. Ancak bu tür iyimser değerlendirmelerin özellikle vurgulama biçimi ve kullanılan dil dikkate alındığında, müellif tarafından eleştirel bir bakışla aktarıldığı anlaşılmaktadır.[419]

Şehzade Abdülhamid'in Sultan Murad'ın hastalık sürecini son derece ustalıkla yönettiği ve tahta çıkma hedefi doğrultusunda temkinli, aynı zamanda stratejik bir tutum sergilediği belirtilmektedir. Bu süreçte, kamuoyuna yayılan haberler ve alınan çeşitli tedbirlerin etkisiyle şehzadenin çevresindeki desteğin giderek arttığına dikkat çekilmektedir. Padişahın sağlık durumunun açık biçimde gündeme gelmesiyle birlikte bazı vükelâ üyelerinin Şehzade Abdülhamid'in safında yer almaya hazır oldukları yönünde yorumlara rastlanmaktadır. Bu isimler arasında, Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesinden sonra Seraskerlik makamına getirilen Redif Paşa'nın da bulunduğu ifade edilmektedir. Redif Paşa'nın Hüseyin Avni Paşa'nın himayesinde yetiştiği ve Yemen Seferi sırasında kazandığı şöhretle tanındığı ancak San'â'nın fethinden sonra Yemen İmamı'na ait hazinenin yalnızca küçük bir kısmını merkezî yönetime teslim ettiği, kalan kısmı ise şahsında tuttuğu yönünde iddialar aktarılmaktadır. Ayrıca Redif Paşa'nın Yemen'de uzun süre görev yapmadığı ve İstanbul'a dönüşünün ardından Şûrâ-

[418] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 289-290.
[419] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 290.

yı Askeriyye Başkanlığı'na atandığı belirtilmektedir. Bu dönemde, ordu için gerekli silah temini kapsamında İstanbul'un tanınmış sarraflarından Azaryan Efendi aracılığıyla Amerika'dan Martin tüfekleri satın alındığı ancak süreçte çeşitli suistimallerin yaşandığı, Redif Paşa'nın başında bulunduğu komisyonun büyük meblağları zimmetine geçirdiğine dair iddiaların kamuoyunda dile getirildiği ifade edilmektedir. Redif Paşa'nın Seraskerlik görevinde bulunduğu dönemde, Sırbistan ve Karadağ ile yaşanan savaşların sevk ve idaresinde rol oynadığı ancak bu süreçte Hüseyin Avni Paşa'nın vükelâ üzerindeki nüfuzunu kendi lehine çevirmeye çalıştığı, bu nedenle başta Midhat Paşa olmak üzere bazı devlet adamlarının direnişiyle karşılaştığı aktarılmaktadır. Bu çekişmenin zamanla kişisel bir husumete dönüştüğü ve bu nedenle Redif Paşa'nın Şehzade Abdülhamid'e yönelmesinde söz konusu gerilimin etkili olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca şehzadenin Redif Paşa'ya Seraskerlik makamını yeniden vadetmesinin bu desteği pekiştirdiği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Müellifin anlatımından Redif Paşa'nın tutumunun daha çok kişisel ihtiraslar ve makam beklentileri ekseninde şekillendiği yönünde bir değerlendirmede bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Şehzade Abdülhamid'in yükselişi yalnızca kamuoyundaki olumlu algı ile değil, aynı zamanda bürokrasi içerisindeki kırılgan dengelerle ilişkilendirilmekte; bu desteklerin çoğunlukla kişisel menfaatlerle bağlantılı olduğu ima edilmektedir.[420]

Müellif, vükelâ arasında Şehzâde Abdülhamid'i destekleyen isimlerden biri olarak Damad Mahmud Paşa'yı da zikretmektedir. Paşa'nın hem babası Fethi Paşa'nın Sultan II. Mahmud'un damadı olması hem de kendisinin Sultan Abdülmecid'in kızıyla evlenmiş bulunması dolayısıyla Osmanlı hanedanıyla çok yönlü bir akrabalık ilişkisi kurduğu belirtilmektedir. Bu hanedan bağı ve ait olduğu zengin aile yapısı sayesinde, devlet kademelerinde hızlı bir yükseliş gösterdiği ileri sürülmektedir. Müellifin aktardıklarına göre Mahmud Paşa'nın karakterinin entrikalara yatkın olduğu ve bu nedenle devlet işlerine müdahil olma eğilimi taşıdığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu çerçevede saray yönetiminde etkili olmasının desteklendiği, harem üzerinde belirli bir nüfuz kazandığı ancak dönemin önde gelen devlet adamları nezdinde arzu ettiği ölçüde kabul görmediği ifade edilmektedir. Özellikle Midhat Paşa ile arasında bir husumet bulunduğu, bu durumun da Şehzade Abdülhamid'i

[420] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 290-293. Redif Paşa'ya dair bazı bilgilere bu bölümde yer verilmekle birlikte kendisi hakkında daha ayrıntılı açıklamalara yazarın daha önce kaleme aldığı Vak'a-i Sultan Abdülaziz adlı eserinde yer verildiği belirtilmektedir. Ayrıca söz konusu eserde, Redif Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal'i sırasında, Sultan Murad saraya getirildiği sırada, Sultan Abdülaziz'in dairesinde güvenlik ve muhafaza amacıyla görevlendirildiği bilgisine de yer verilmektedir. Bk.; Ahmed Saib, *Vaka-i …*, *a.g.e.*,1326, s. 197-198-213.

desteklemesinde etkili olmuş olabileceği yönünde yorumlara rastlanmaktadır. Müellifin anlatımından Mahmud Paşa'nın bu süreçteki tutumunun kişisel rekabet ve nüfuz mücadelesiyle ilişkilendirildiği, dolayısıyla destek tercihlerinin siyasî gerekçelerden çok bireysel çıkar hesaplarıyla bağlantılı biçimde değerlendirildiği anlaşılmaktadır.[421]

Dönemin Meclis-i Vükelâ'sında yer alan Cevdet Paşa'nın, Şehzade Abdülhamid'i destekleyen isimlerden biri olduğu ve bu desteğin şehzade açısından önemli katkılar sağladığı belirtilmektedir. Paşa'nın dönemin uleması arasında saygın bir konuma sahip bulunduğu; özellikle Osmanlı tarihine dair derin bilgi birikimi ve etkili nüfuzu ile öne çıktığı ifade edilmektedir. Ayrıca Devlet-i Aliyye'nin son iki asrını ele alan tarihî eserinin halk arasında geniş bir tanınırlık kazandığı hatırlatılmaktadır. Bununla birlikte müellifin değerlendirmelerine göre Cevdet Paşa'nın eserinde kimi dönemlerin vükelâsını rüşvet gibi yolsuzluklara bulaşmaları nedeniyle sert biçimde eleştirmesine rağmen kendisinin de benzer davranışlar sergilediği ileri sürülmektedir. Hatta küçük meblağlardaki rüşvetlere dahi tamah ettiğine dair olumsuz bir şöhrete sahip olduğu yönünde iddialara yer verilmektedir. Ayrıca kibirli ve kendinden emin bir tutum sergilemesine karşın siyasi konumunu çoğu zaman dönemin güç dengelerine göre belirlediği, bu doğrultuda bir süre Midhat Paşa'ya yakın bir çizgide yer almakla birlikte sonrasında kişisel çıkarlarını önceleyerek taraf değiştirdiği yönünde yorumların bulunduğu aktarılmaktadır.[422]

Redif Paşa, Damad Mahmud Paşa ve Cevdet Paşa'nın Şehzade Abdülhamid'in tahta çıkışını desteklemelerinin ardında, kişisel çıkarlarını daha geniş ölçekte sürdürme arzularının etkili olduğu ileri sürmektedir. Bu süreçte, söz konusu paşaların ciddi bir kararlılık ve gayretle hareket ettikleri hatta bu uğurda çeşitli fedakârlıklarda bulunmaya hazır oldukları yönünde yorumlara yer verilmektedir. Bilhassa Midhat Paşa'nın öncülüğünü yaptığı Kanûn-ı Esâsî fikrine bu isimlerin sıcak bakmadıkları, zira anayasal bir düzenin yani halk egemenliğine dayalı bir yönetim anlayışının, kendi kişisel menfaatlerini zedeleyeceği kanaatine sahip oldukları belirtilmektedir. Bu bağlamda müellifin dönemin siyasal ilişkilerini bireysel çıkarlar, güç mücadelesi ve bürokratik rekabet ekseninde ele aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu üç paşanın Abdülhamid'i desteklemeleri, yalnızca ideolojik veya devlet menfaatine dayalı bir tercih değil; daha çok pragmatik ve çıkar temelli bir strateji olarak değerlendirilmektedir. Müellifin anayasa fikrine karşı takınılan bu tutumu kişisel menfaatlerle ilişkilendirmesi, tarihsel sürece eleştirel ve sorgulayıcı bir bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir.[423]

[421] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 293.
[422] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 294.
[423] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 294-295.

Müellifin aktarımlarına göre, bazı devlet ricalinin Şehzade Abdülhamid'in tarafını tutmalarının ilerleyen süreçte yaşanacak siyasi gelişmeler üzerinde belirleyici bir rol oynayacağı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. İstanbul kamuoyunun büyük bir kısmının Sultan Murad'ın hal'i konusunda hemfikir olduğu; bu kanaatin Redif Paşa, Damad Mahmud Paşa ve Cevdet Paşa gibi isimler aracılığıyla üst düzey çevrelerde gizliden gizliye dile getirildiği belirtilmektedir. Bununla birlikte müellif, tüm bu gelişmelere rağmen Şehzade Abdülhamid'in içinde bulunduğu durumu bütünüyle lehine çeviremediğini vurgulamaktadır. Özellikle Midhat Paşa'nın hal' kararına kesin bir biçimde karşı durması, sürecin seyrini belirleyen en önemli etkenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Şehzadenin bu muhalefeti aşmak amacıyla dönemin İngiltere Büyükelçisi Sir Henry Elliot aracılığıyla bazı diplomatik girişimlerde bulunduğu iddia edilmekteyse de müellif, bu teşebbüslerin sonuçsuz kaldığını; zira hal' fikrine karşı olan vükelânın kararlılığını sürdürdüğünü ifade etmektedir.[424]

Saray çevresinde Sultan Murad'ın tahttan indirilmesine yönelik olarak yürütülen entrikaların tamamen etkisiz kalmadığı, bilhassa kamuoyunda bir inkılap beklentisinin giderek arttığı ve halkın mevcut siyasi durumdan duyduğu rahatsızlığı daha açık biçimde dile getirmeye başladığı belirtilmektedir. Hükûmet üyelerinin çözüm üretememeleri sebebiyle yoğun eleştirilere maruz kaldıkları ifade edilmektedir. Bu süreçte, kamuoyunda Sultan Murad'ın akıl sağlığını yitirdiği ve devlet işlerinin büyük ölçüde Midhat Paşa ile Rüşdi Paşa'nın kontrolünde olduğu yönündeki kanaatlerin yaygınlaştığı aktarılmaktadır. Hatta bu kişilerin iktidarlarını sürdürebilmek adına padişahın hal'ine karşı çıktıkları yönündeki söylentilerin giderek kabul görmeye başladığı ileri sürülmektedir. Müellif, söz konusu iddiaların saray çevresinden yayıldığı düşünülen asılsız haber ve yönlendirmelerin etkisiyle kamuoyuna sirayet ettiğini belirtmekte, özellikle Midhat Paşa'ya yönelik gerçekle bağdaşmayan ve itibarsızlaştırma amacı taşıyan çeşitli söylentilerin kamuoyunda dolaşıma sokulduğunu vurgulamaktadır. Bu söylentiler arasında, Midhat Paşa'nın tüm şehzadeleri Alemdağı'na davet ederek büyük kısmını öldüreceği, yalnızca bir şehzadeyi sağ bırakıp onun vasisi sıfatıyla devleti yöneteceği ve nihayetinde Osmanlı hanedanını ortadan kaldırarak devleti Fransa benzeri bir cumhuriyete dönüştürüp cumhurbaşkanı olacağı yönündeki iddialar yer almaktadır. Müellif, bu tür söylemlerin özellikle kahvehane gibi kamusal alanlarda sıkça konuşulur hâle geldiğine dikkat çekmektedir. Sonuç itibarıyla toplumda gözlemlenen hoşnutsuzluğun yalnızca alt tabakayla sınırlı kalmadığı, bazı devlet erkânı mensuplarının da benzer düşüncelere yakınlık göstermeye başladığına dair

[424] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 295-296.

bir izlenimin oluştuğu belirtilmektedir. Bu durumun mevcut siyasi krizin her geçen gün daha da derinleşmesine yol açtığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Müellif, bütün bu anlatıları çerçevesinde dönemin siyasal karmaşasını, söylentiler ile gerçekler arasındaki sınırın giderek muğlaklaştığı bir bağlamda ele almakta; böylece sürece mesafeli ve eleştirel bir tutumla yaklaştığını ortaya koymaktadır. Saray içi entrikalar, kamuoyu manipülasyonları ve siyasi aktörler arasındaki güç mücadeleleri, tarihsel bağlam içerisinde çok boyutlu bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir.[425]

Müellifin değerlendirmelerine göre Sultan Murad'ın tahttan indirilmesine yönelik olarak yürütülen kamuoyu oluşturma çabaları, dönemin siyasi istikrarını olumsuz yönde etkilemiş ve bu durum giderek hükûmet açısından ciddi bir tehdit haline gelmiştir. Artan belirsizlik ortamı içerisinde, mevcut vükelânın bir karar alma zorunluluğuyla karşı karşıya kaldıkları belirtilmektedir. Bu çerçevede, Meclis-i Vükelâ'da Şehzade Abdülhamid'i destekleyen üyelerin konuyu doğrudan gündeme taşımak istedikleri, bu süreçte Midhat Paşa ile Redif Paşa arasında söz konusu meseleye ilişkin oldukça sert bir tartışmanın yaşandığı aktarılmaktadır. Müellif, bu tartışmanın neredeyse sınırları aşan bir boyuta ulaştığını ve olayın kısa sürede İstanbul kamuoyunda duyularak geniş yankı uyandırdığını ifade etmektedir. Gerginliğin artmasıyla birlikte, özellikle Sadrazam Rüşdi Paşa'nın durumunun giderek zorlaştığı ve karar alma sürecinde ciddi bir çıkmaza sürüklendiği yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Dönemin atmosferine ilişkin olarak devlet erkânından, ulemâdan ve eşraftan bazı kimselerin Bâb-ı Âli'ye gönderdikleri mesajlarda padişahın durumu hakkında net bilgi talep ettikleri; eğer devletin başında fiilen bir hükümdar bulunmuyorsa bunun açıkça belirtilmesini, aksi hâlde ülkenin Midhat ve Rüşdi Paşalar tarafından yönetilip yönetilmediğinin açıklığa kavuşturulmasını istedikleri bildirilmektedir. Müellif, bu tür tepkilerin Sadrazam Rüşdi Paşa'yı siyasi anlamda oldukça zor bir durumda bıraktığını ve hükûmetin meşruiyetine yönelik tartışmaları derinleştirdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, söz konusu gelişmelerin yalnızca kişisel çekişmelerin değil, aynı zamanda dönemin siyasal otorite krizinin ve yönetimsel meşruiyet arayışının da bir yansıması olarak değerlendirildiği görülmektedir.[426]

Müellif, dönemin artan siyasal istikrarsızlığı içerisinde, İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Sir Henry Elliot'un Sultan Murad'ın sağlık durumu hakkında daha net bir kanaat oluşturulabilmesi amacıyla Avrupa'da bu alanda uzmanlığıyla tanınan bir doktorun muayenesi doğrultusunda rapor hazırlanmasını önerdiğini aktarmaktadır. Bu

[425] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 296-297.
[426] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 297-298.

teklifin başta Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa ve Midhat Paşa olmak üzere vükelânın diğer üyeleri tarafından da olumlu karşılandığı belirtilmektedir. Bu doğrultuda, Avrupa'da benzer vakalar konusundaki deneyimiyle tanınan Viyanalı Doktor Leidersdorf'a Osmanlı'nın Viyana elçiliği aracılığıyla başvuruda bulunulduğu ve kendisinin İstanbul'a davet edildiği ifade edilmektedir. Müellifin anlatımına göre, doktor kısa süreli İstanbul ziyareti sırasında Sultan Murad'ı muayene etmiş ve incelemesinin ardından hazırladığı raporu birkaç gün içinde yetkililere sunmuştur. Ayrıca raporun tesliminden önce Sadrazam Rüşdi Paşa'ya sözlü olarak bazı değerlendirmelerde bulunduğu, ardından Viyana'ya geri döndüğü belirtilmektedir. Raporun tam içeriğine ilişkin dönemin kaynaklarında net bilgilere rastlanmadığı, hatta Avrupa basınında dahi metnin tam hâline yer verilmediği vurgulanmaktadır. Bazı iddialara göre raporun vükelâ tarafından okunmasının ardından aslının imha edildiği yönünde söylentiler dolaşmıştır. Bununla birlikte raporun genel içeriğinin Sultan Murad'ın lehine olmadığı kanaatinin yaygınlık kazandığı aktarılmaktadır. Doktor Leidersdorf'un Sultan Murad'ın sağlık durumunun ciddiyetine dikkat çektiği, padişahın altı aylığına Viyana'daki bir sağlık kuruluşuna gönderilmesi hâlinde iyileşmesinin mümkün olabileceğini; ancak mevcut şartlar altında İstanbul'da uygulanabilecek etkili bir tedavi bulunmadığını ifade ettiği belirtilmektedir. Müellif, raporun aslının yok edilmesi ve kamuoyuyla paylaşılmaması yönündeki bu iddiaları aktarırken doğrudan suçlayıcı bir dil kullanmamakta; ancak bu durum aracılığıyla dönemin siyasal şeffaflığına ve bürokratik işleyişine yönelik örtük bir eleştiride bulunmaktadır. Bu anlatım biçimi, karar alma süreçlerinin ne derece kapalı, denetimsiz ve kamu denetiminden uzak bir zeminde yürütüldüğüne dikkat çekme çabası olarak değerlendirilebilir.[427]

[427] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 298-300.; 14 Temmuz (Rumi) 1292 / 26 Temmuz 1876 tarihinde Avrupa'dan davet edilen Doktor Pana'nın Salih Efendi, Doktor Monceri, Akif Paşa ve Doktor Capoleon ile birlikte gerçekleştirdiği müzakereler sonucunda hazırladığı raporda, Sultan Murad'ın ruhsal durumunda iyileşme emarelerinin gözlemlendiği belirtilmektedir. Aynı raporda, sakinleştirici banyolar, temiz hava, uygun beslenme ve uykusuzluk için ilaç kullanımı gibi yöntemlerle tedavinin sürdürülmesi hâlinde iyileşmenin mümkün olabileceği ifade edilmiştir. Ancak yaklaşık bir ay sonra, 1 Ağustos 1876 tarihli Doktor Akif Paşa ve Capoleon'un müşterek raporunda, Sultan Murad'ın fiziken sağlıklı olmasına rağmen çevresindekileri tehdit olarak algıladığı, halüsinasyonlar gördüğü, paranoid sanrılar yaşadığı ve intihar eğilimi gösterdiği rapor edilmiştir. Bu iki rapordan da kesin sonuç alınamaması üzerine, Viyana Üniversitesi'nden akıl hastalıkları uzmanı Profesör Leidesdorf'un İstanbul'a davet edildiği belirtilmektedir. Leidesdorf'un, Sultan Murad'ı sarayda gözlem altında tuttuğu ve bu gözlemler neticesinde 13 Ağustos 1876 tarihli bir rapor hazırladığı bilinmektedir. Fransızca kaleme alınan bu raporda, Sultan'ın rahatsızlığının sinir sistemine dayandığı ve bu nedenle tıbben tedavi edilebilir nitelikte olduğu yönünde değerlendirmelere yer verildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, iyileşme sürecinin sabır gerektirdiği, kısa vadede bir düzelme beklenmemesi gerektiği ve özellikle üç ay gibi kısa bir sürede tam bir şifanın mümkün olamayacağı yönünde bir kanaatin ortaya konduğu görülmektedir. Raporda ayrıca, padişahın ruhsal durumuna dair kamuoyunda dolaşan söylentilerin devletin itibarı açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceği gerekçesiyle, bu hastalığın gizli tutulmasının uygun olacağı yönünde hükûmete bir tavsiyede bulunulduğu da anlaşılmaktadır. Bk. Uzunçarşılı, *Beşinci Sultan Murad*…, s. 323-326.

Doktor Leidersdorf tarafından hazırlanan muayene raporunun Sultan Murad taraftarlarının son umutlarını da ortadan kaldırdığı yönünde değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu gelişme hem saray çevresinde hem de hükümet kanadında artık padişahın durumuna dair farklı bir tutumun oluşmasına yol açmıştır. Müellif, bu noktada ilahî takdir ve dönemin zorlayıcı koşullarının Sultan Murad'ın tahttan çekilmesini adeta kaçınılmaz kıldığı yönündeki kanaatleri aktarır. Midhat Paşa'nın sürecin her aşamasında temkinli ve ihtiyatlı hareket edilmesi gerektiği yönündeki tavrına rağmen başlangıçta direnç gösteren Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın da söz konusu raporun ardından ümitsizliğe kapıldığı ve mevcut şartlar doğrultusunda meşru varis Şehzade Abdülhamid'in tahta çıkmasını kabullenir bir tutum sergilemeye başladığı belirtilmektedir. Bu durum, önceki bölümlerde ortaya konan siyasi kararsızlık atmosferinin artık çözülme noktasına geldiğini göstermektedir. Müellif, aynı zamanda hem Mehmed Rüşdi Paşa'nın hem de Midhat Paşa'nın, bazı vükelânın askerî komutanlarla iş birliği yaparak Sultan Murad'ı zorla tahttan indirecekleri ve bu süreçte muhalefet eden devlet erkânından hesap soracaklarına dair çeşitli tehdit mektupları aldıklarını aktarmaktadır. Dönemin tanıklıkları üzerinden bu tehditlerin ciddiyetle ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Örneğin, Damat Mahmud Paşa ile Redif Paşa'nın Midhat Paşa'yı ziyaret ederek Sultan Abdülaziz'in hal' sürecini hatırlattıkları, Sultan Murad'ın akıl sağlığının bozulduğunun artık hem iç kamuoyunca hem de yabancı temsilciler nezdinde kabul gördüğünü ileri sürdükleri belirtilmektedir. Bu doğrultuda, aklen ve dinen tahtta kalması meşru görülmeyen bir padişahın hal' edilmesi gerektiğini savundukları; eğer Midhat Paşa bu sürece öncülük etmezse, sefaretlerin desteğiyle Abdülhamid'in tahta çıkarılmasına yönelik bağımsız bir girişimde bulunacaklarını ifade ettikleri aktarılmaktadır. Müellifin bu anlatımı, yalnızca Abdülhamid'in tahta çıkış sürecinde ortaya çıkan siyasi baskıların boyutunu değil, aynı zamanda Midhat Paşa'nın içinde bulunduğu ikilem ve devlet içerisindeki farklı kliklerin güç mücadelesini de görünür kılmaktadır. Özellikle yabancı elçilerin etkisiyle şekillenen bu çok katmanlı baskı ortamı, iç siyasetin dış müdahalelere ne denli açık hâle geldiğini göstermesi bakımından da dikkat çekici bir biçimde sunulmaktadır.[428]

Doktor Leidersdorf'un Sultan Murad'ın sağlık durumuna ilişkin hazırladığı raporun ardından hem kamuoyundan hem de vükelâ çevresinden gelen yoğun baskıların Midhat Paşa üzerinde derin bir etki yarattığı ifade edilmektedir. Özellikle tehdit içerikli mektuplar ve söylentilerle beslenen bu baskı ortamının Paşa'yı büyük bir üzüntü ve umutsuzluk içine sürüklediği belirtilmektedir. Bununla birlikte Midhat Paşa'nın tüm bu

[428] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 300-301.

olumsuzluklara rağmen "Yüce Allah bu millete merhamet eder" düşüncesiyle bir süre daha bekleme eğilimi gösterdiği ve süreci temkinli biçimde sürdürmeye çalıştığı aktarılmaktadır. Bu atmosfer içinde, Şehzade Abdülhamid'in Midhat Paşa ile görüşme talebinin uzun süre kabul edilmediği ancak Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın ısrarlı telkinleri sonucunda nihayet bu görüşmeye onay verildiği belirtilmektedir. Görüşmenin o dönemde Şehzade Abdülhamid'in ikamet ettiği İstanbul civarındaki Musluoğlu Çiftliği'nde gerçekleştiği ifade edilmektedir. Söz konusu buluşmada, Sultan Murad'ın hal' edilmesi meselesinin nihai biçimde karara bağlandığı yönünde rivayetler bulunsa da görüşmenin detaylarına dair güvenilir belgelerin mevcut olmadığı vurgulanmaktadır. Mevcut anlatımların büyük ölçüde söylentilere ve birbirinden farklı tanıklıklara dayandığına dikkat çekilmektedir. Bu doğrultuda, müellifin Midhat Paşa'nın içinde bulunduğu duygusal çöküntü ile üzerinde artan siyasi baskı arasındaki gerilimi özellikle ön plana çıkardığı görülmektedir. Anlatımın alt katmanında, bireysel iradenin giderek sınırlı hâle geldiği, karar süreçlerinin kişisel kanaatten ziyade zorlayıcı şartlar tarafından belirlendiği bir siyasal atmosferin tasvir edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca belgelenmemiş rivayetler karşısında temkinli bir dil kullanılarak tarihsel gerçekliğin sınırlarının aşılmamasına özen gösterilmekte, böylelikle okuyucunun söylentilerle doğrulanabilir olgular arasındaki farkı gözetebilmesi amaçlanmaktadır.[429]

Şehzade Abdülhamid ile Midhat Paşa arasında Musluoğlu Çiftliği'nde gerçekleştiği aktarılan görüşmeye dair farklı rivayetler bulunmakla birlikte müellif, bu anlatımlar arasında tarihsel gerçekliğe en yakın görünen bir versiyonu esas almaktadır. Buna göre görüşme, Midhat Paşa'nın geleneklere uygun biçimde gerçekleştirdiği bir hoşâmedi merasimiyle başlamış; ardından Paşa, Sultan Murad'ın sağlık durumunun geçici nitelikte olduğu ve iyileşme ihtimalinin tamamen ortadan kalkmadığı yönündeki kanaatini Şehzade Abdülhamid'e iletmiştir. Bu esnada, Abdülhamid'in asil karakteri ve insani hassasiyetleri doğrultusunda, zaruret hâli oluşmadıkça yalnızca vekâleten yönetimi üstlenmesinin talep edildiği; ancak Şehzade'nin, böylesi bir teklifin Osmanlı hanedan geleneğiyle bağdaşmadığı gerekçesiyle bu öneriyi kesin biçimde reddettiği ifade edilmektedir. Görüşmenin devamında, Midhat Paşa'nın Sultan Murad'ın iyileşmesine kadar hilafetin aslî olarak Abdülhamid'e tevdi edilmesini, buna karşılık Şehzade'nin meşrutiyet yönetimini kabul ederek bu durumu derhâl ilan etmesini şart koştuğu aktarılmaktadır. Rivayetlere göre, Abdülhamid söz konusu öneriyi zaten meşrutiyet yanlısı olduğu gerekçesiyle olumlu karşılamış ve bu taahhüdünü üç kez yemin ederek teyit etmiştir. Bu uzlaşı doğrultusunda, Midhat Paşa'nın Ziya Paşa ile

[429] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 301-302.

Namık Kemal Bey'in kendisine danışmanlık yapmalarını teklif ettiği, Abdülhamid'in de bu talebi uygun bulduğu belirtilmektedir. Nihayetinde Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa ile Midhat Paşa'nın ayağa kalkarak art arda Şehzade Abdülhamid'e biat ettikleri, cülûs töreninin resmî ilanının ise ertesi güne bırakıldığı ifade edilmektedir. Müellif, bu olayları aktarırken tarihî rivayetlere yer vermekle birlikte söz konusu anlatımların mutlak doğruluğunu iddia etmekten kaçınarak temkinli bir üslup benimsemektedir. Özellikle Şehzade Abdülhamid ile Midhat Paşa arasında geçtiği iddia edilen diyalogların aktarımında Osmanlı siyasal kültürü, devlet geleneği ve bireylerin kişisel özellikleri birlikte dikkate alınarak anlamaya dayalı bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir. Bu bağlamda, yazarın siyasi aktörlerin tutumlarını kişisel menfaatler çerçevesinde değil; dönemin kurumsal, kültürel ve ideolojik şartları içinde değerlendirme eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca meşrutiyet fikrinin Şehzade Abdülhamid tarafından kabul edildiğine dair vurguların öne çıkarılması, müellifin bu görüşmeyi dönemin siyasal kırılma noktalarından biri olarak konumlandırmak istediğini göstermektedir.[430]

Sultan Abdülhamid'in tahta çıkış sürecine en güçlü biçimde muhalefet eden isimler arasında yer alan Midhat Paşa ile Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın Musluoğlu Çiftliği'nde gerçekleştirilen görüşme neticesinde yeni padişaha biat etmeleriyle birlikte Abdülhamid'in Osmanlı tahtına geçişinin önünde herhangi bir engelin kalmadığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte müellif, söz konusu cülûsun yalnızca bir iktidar değişimi değil; aynı zamanda Osmanlı Devleti açısından ağır sonuçlar doğurmuş tarihsel bir dönemeç olarak değerlendirmektedir. Bu çerçevede, Abdülhamid'in tahta çıktığı günün "uğursuz" bir tarih olarak nitelendirildiği ve bu tarihten itibaren devletin giderek büyük bir felakete sürüklendiği; topraklarının yarısını kaybettiği, geri kalan kısmının da dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı yönündeki eleştirel yorumlara yer verilmektedir. Öte yandan müellif, yaşanan süreci "takdir-i ilahî" olarak nitelendirip olayları kaderci bir yaklaşımla yorumlamakta; böylece siyasi gelişmeleri ilahî iradenin bir tezahürü olarak değerlendirmektedir. Ayrıca Midhat Paşa ile Mehmed Rüşdi Paşa'nın bu biat sürecinde ve sonrasında derin bir ruhsal çöküntü yaşadıkları yönünde rivayetler aktarılmaktadır. Anlatıya göre Musluoğlu Çiftliği'nden dönüş yolunda her iki paşanın da uzun süre sessiz kaldıkları, Sadrazam Rüşdi Paşa'nın Midhat Paşa'ya dönerek bir soru yöneltmek istediğinde onun gözyaşlarını fark ettiği, sebebini sorduğunda ise Midhat Paşa'nın "Bu zat devleti de milleti de bizi de mahvedecektir. Hissiyatım böyledir." diyerek karşılık verdiği nakledilmektedir. Bu sahne, dönemin

[430] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 302-303.

siyasi atmosferinde yaşanan kararsızlık ve endişeyi sembolik bir yoğunlukla yansıtmaktadır. Sonuç olarak Şaban ayının on birinci gününe miladi takvime göre 19 Ağustos'a tekabül eden tarihte Sultan Abdülhamid'in resmen Osmanlı tahtına çıktığı bilgisiyle anlatı sonlandırılmaktadır. Müellifin bu noktada Abdülhamid'in tahta çıkışını yalnızca bir yönetim değişikliği olarak değil, Osmanlı siyasi tarihinde kırılma yaratan bir dönüm noktası olarak değerlendirdiği görülmektedir. Metindeki karamsar ve eleştirel vurgular, yazarın Abdülhamid dönemine temkinli ve mesafeli yaklaştığını, bu dönemi devletin gerileme sürecinin hızlandığı bir evre olarak yorumladığını ima etmektedir. Özellikle Midhat Paşa'nın içsel çatışmalarına ve sezgisel kaygılarına yer verilmesi, müellifin olaylara yalnızca siyasi bir eksenden değil, bireysel ve insani yönleriyle de yaklaşmaya çalıştığını göstermektedir. Bununla birlikte Abdülhamid dönemine yönelik olumsuz değerlendirmelerin açık biçimde yansıtılması, eserin genelinde gözetildiği izlenimi veren tarafsız anlatımın bu son bölümde belirgin biçimde zayıfladığını ortaya koymaktadır.[431]

[431] Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan…*, s. 303-304.

5. METNİN TRANSKRİPSİYONU

[1] Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis

Muharriri

Ahmed Saib

Fî'âtı posta ücretiyele beraber üç frankdır.

Matbaatu Hindiyye **[2]**[432]

5.1. [3] Mukaddime

Târîhin insânların fikirlerini açmak nokta-i nazarından en nâfi' ve en mühim bir 'ilm oldığı ma'lûmdur. Bu fennin temâs itmediği hiçbir fenn ve bir san'at yokdur. Meselâ fenn-i tabâbetin, 'askerînin, zirâ'at ü harâsetin, kendilerine mahsûs târîhleri vardır. Bunlara kesb-i vukûf idilmeyince o fenlerin künhüne vâkıf olmak mümkün değildir.

Tarihe kesb-i vukûf itmek evlâd-ı vatan içün dahi pek mühim bir mes'eledir. Bunı bilmeyenler devlet, medeniyyet, teraḳḳî ü tedennî kelimelerinin ma'nâ-yı haḳîḳîsine kesb-i vukûf, kendi vatanlarının dûçâr oldığı ahvâl-i mü'essifeyi bunun esbâb-ı mûcibesini fenâlığın mebde'i ve menşe'i nerede olduğını bilemezler. Bu ciheti lâyık-ı vechle takdîr ü ta'yîn idemezler. Münâkaşât ü mülâhazâtda yanlış fikre zâhib olurlar. Muhâkemât-ı fikriyyeleri haḳîḳate müstenid olamaz.

Osmanlıların şu husûsdaki noksân-ı ma'lûmâtları cidden **[4]** şâyân-ı te'essüfdür. Bizde el'ân şu fennin derece-i ehemmiyeti lâyıkı vechle takdîr olunamamışdır. Vâkı'â buradaki nevâkısı milletimizin cehâletine atf itmek hatâdır. Çünki hükûmetimiz bu tarîḳde iktisâb-ı ma'lûmât eylemekden ahâlîyi kasden alıkoyuyor. Kendi idâre-i hâzıra ve sâbıkasına kimsenin vâkıf oldığını istemiyor. Teşebbüs iden bulunursa men' idiyor. Hâlbuki şu hâlin birçok fenâlıklar tevlîd itmekden girü durmadığı muhakkakdır. Çünki bunca musîbetler ve belâlardan sonra bile ahâlîmizin kısm-ı a'zamı fenâlığın nerede oldığını, bu devlet-i ebed-müddetin izmihlâl ü perîşâniyyesine kimler sebep oldığını bilmiyorlar. Bundan dolayı Memâlik-i Mahrûse ahvâlinde görünan seyyi'âtin önüni almak mümkün olamıyor. O azîz vatan da bir felâketden diğerine yuvarlanup gidiyor!...

[432] Eserin 1326 tarihli baskısında, "İkinci tab'ı", "Her hakkı mahfûzdur" ve "Mısır'da Hindiyye Matba'asında tab' olunmuşdur" ifadelerine de yer verildiği görülmektedir. Bk.; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan*…,1326, s.2.

Ahâlîmizi bu husûsda intibâha götürecek, haḳîḳat-i hâl ne oldığını apaçık gösterecek bir vâsıta varsa bu da târîhdir. Târîh-i Osmânî lâyık-ı vechle tedḳîḳ ü kemâl-i diḳḳatle mütâle'a olunursa Memâlik-i Mahrûse üzerine birçok zamândan beri çöken musîbetler nereden geldiğini ve bu musîbetlerin öni nasıl alınacağı **[5]** meydâna çıkar. Tereddüd ü şüpheye mahal kalmaz.

Fakat kâri'lerimiz bir mâddeyi nazarlarından dûr tutmamalıdır ki târîh sâlifü'z-zikr maksad-ı îfâ, matlûb olan fevâ'idi î'tâ itmek içün gâyet bî-tarafâne yazılması, virdiği ma'lûmât hakâ'ik-i resmiyyeye müstenid bulunması şartdır. Burada sarf olunan muhâkemâtın dahi akl ü hikmete muvâfık, safvet-i kalble yürüdülmesi pek mühim bir mes'eledir. Böyle olmadığı hâlde gâyet güzel lisânla yazılmış olan târîh bile matlûb olan netîceyi viremez. Roman ve hikâye mesâbesinde kalır.

Aczleri şu maksadı îfâ itmek değil hâricde bulunmak münâsebetiyle târîh-i Osmânî hakkında biraz serbest söz söylemek selâhiyyetini hâ'iz oldığımdan târîh-i Osmânî'nin devr-i cedîdine â'id "Vak'a-i Sultan Abdülaziz" nâmında muhtasar bir eseri ortaya koymağa cesâret itmişdim. Bu eser birçok nevâkısıyla beraber ahâlîmizin rağbetine mazhar oldı. Nüshaları az bir zamânda ve külliyetli miḳdarda dağıldı. Şu hâl ise cesâretimizi artırarak ilerüde ve belki iki üç sene sonra neşrine teşebbüs itmek niyetinde bulundığımız diğer eserin **[6]** ortaya konılmasına bizi sevḳ itdi.

Bu def'a kâri'lerimizin pîş-i enzarına vaz' u takdîme cesâret itdiğim eser "Sultan Murad-ı Hamis" Hazretlarinin eyyâm-ı saltanatı târîhidir. Sultan-ı müşârü'n-ileyh hazretlerinin devr-i târîh-i Osmânîyye'de gâyet mühim bir müddeti teşkîl itdiğine dâ'ir söz söylemek fazladır. Bunun zamânında vukû'a gelen vekâyi' gâyet mühim olup tenvîrine ezher cihet ihtiyâc-ı şedîd oldığı muhakkakdır. Erser-i 'âcizânem bu maksadı îfâ ider fikrinden pek uzağım. Çünki noksânı pek çokdur. Bununla berâber mâdem ki Devlet-i Aliyye'nin târîhinde o devre â'id ortada diğer bir eser yokdur. Bu eser devr-i mezkûr hakkında kâri'lerimize bir fikr-i mücmel virebilir i'tikâdındayım. Bundan mâ-'adâ şu eserle müverrihin âtiyeye yol açmak himmet ü gayretlerini bu istikâmete sevḳ idebilmek fikri bendenizi şu kitâbın neşrine başkaca teşvîḳ itdiğini 'arz iderim. Ve hatta mücerred şu mülâhazât-ı 'âcizânem kâri'lerimize eser-i mezkûrde müsâdif-i enzâr olacak nevâkısı dahi ma'zûr görir ümîd-i kavîsindeyim. "Tarih-i Sultan Murad" da Osmânlılarca mechûl **[7]** fakat matbu'ât-ı ecnebiyyede mezkûr olan ba'zı mevâdı îzâh itdim. Güzerân iden vakâyi'den doğrı olarak haber virmeğe çalışdım. Bununla beraber tetebbu'âtım ve ale'l-husûs ba'zı vakâyi'nin muhâkemesi mutlakâ beyân itdiğim gibi oldığını iddi'â itmiyorum. Me'hûzların mefkûdiyyet ü noksânı ufak tefek ba'zı hatâ ve sehven tevellüdine meydân virebilmiş olması mümkündür. Fakat onlar da eserin

‘umûmiyyetdeki sıdk u istikâmetin kıymet-i ma‘neviyyesini ihlâl idemez. Zamân bunları bir gün tashîh ider fikrindeyim. Ve minallahi't-tevfîk.

Ahmed Saib Mısırü’l-Kahire

5.2. [8] Sultan Murad Han Hazretleri’nin Cülûsları

Padişah’ın Tercüme-i Hâli / Terbiye ü Tahsîli Hakkında Birkaç Söz / Sultan Abdülaziz’le Olan Münâsebeti / Bâb-ı Ser-‘askerîde Vükelâ ü ‘Ulemânın Padişah Cedîde-i Bî‘atları / Padişah-ı Sâbıkın Topkapı Sarayı’na Nakli / Sultan Murad’ın Dolmabahçe Sarayı’na ‘Azîmeti / Ahâlîdeki İnşirâh / Cülûs-ı Cedîdin Avrupa’da ‘Aks-i Te’sîri.

Selâtîn ü hânedân-ı Osmâniye içinde fezâ’il ü kemâlât-i insâniyye ile pîrâste olan ve o nisbetinde dahi mesâ’ib-i dehrin en bedterine uğramış bulunan bedbaht Sultan Murad-ı nâ-murâd hazretleri ma‘lûm oldığı üzere 1256 senesi Eylül’ünün yigirmi birinde tevellüd itmişdir.

Ol-vaḳit şehzâdegânın ta‘lîm ü terbiyeler içün mevzû‘ u mer’î olan kânûnun ta‘yîn itdiği sinn-i ta‘lîm hulûl itmezden evvel nâsiyesinde nümâyân olan alâ’im fart-ı zekâ peder-i celîleri cennet-mekân Abdülhamid Han Hazretlerinin nazar-ı diḳḳatlerini celb itmiş idi. **[9]** Fevḳü’l-kânûn küçük yaşda ve nezâreti tahtında tahsîl ü terbiyesine ihtimâm buyurmuş olduklarından kitâbet-i Osmâniye’de yed-i tûlâ sâhibi fevkâ’l-‘âde çirkinlikle meşhûr Ferid Efendi ile Ömer Efendi Hevâce ta‘yîn buyuruldılar.[433]

Şehzâde Murad Efendi hazretleri müşârü’n-ileyhimâdan nesren ve nazmen münşî derecesinde kesb-i ma‘lûmât itdiği gibi ahkâm-ı şer‘iyye ve aka’id-i dîniyye de vukûf-ı tâmm hâsıl itmek üzere lisân-ı azbü’l-beyân-ı Arabiyi dahi Şeyh Hafız Efendi’den te‘allüm buyurmuşlardır. Bundan mâ-‘adâ tevsî‘-i ma‘lûmât zımnında ilm-i hesâb, hendese, resim dersleri içün de başka başka mu‘allimleri var idi. On dört yaşına geldikleri zamân Sadr-ı a‘zam Edhem Paşa’nın efendilikleri zamânında Fransız lisânının tahsîline başlatdırılmış ve bir müddet sonra Kâmil Paşa ve Mösyö Garde nâmında bir Fransız’ın ta‘lîmi sâyesinde lisân-ı mezkûre bir derece kesb-i vukûf itmişlerdir. Mu‘allimlerin himmeti ve Şehzâde Hazretlerinin zakâvet-i tabî‘iyyesi âsârından olarak Fransız lisânının edebiyâtına dahi vukûf-ı tâmm **[10]** peydâ eylemiş idiyse de lisânı çokça isti‘mâl itmediklerinden sür‘atle tekellüm îcâbında biraz müşkilât çekerler idi.

[433] Mourad V. Cont. E. de Keratry

Şehzâde hazretlerine virilen terbiye ve tahsîl bu kadarla kalmayup Avrupa prenslerinde oldığı gibi fenn-i mûsîḳîden dahi kendisine ders virildi. Zâten mûsîḳîyye hilkaten meyyâl bulunmağla az zamânda en müşkil parçaları çalmağa ve hatta Türkçe ba‘zı güfteleri tertîbe ve şarkı hâlinde besteleyerek usûlde dahi iḳtidârını göstermiş idi. Usûl mu‘allimleri Guvatlı (Guatelli) Paşa ile Mösyö Lombardi isminde bir İtalyan idi.

İşte bu sûretle zamâna muvâfık ve Hânedân-ı Saltanat-ı Osmâniye’ye lâyık bir sûretde terbiye görmüş olan müşârü’n-ileyh hazretleri 1274 senesinde amucası (amcası) Sultan Abdülaziz ile Avrupa’ya seyâhate çıkmışlardır. Ma‘lûm oldığı üzere seyâhat-i mezkûrede müşârü’n-ileyh hazretlerinden ma-‘âdâ diğer birâderleri ve hatta el-yevm belâsını çekmekde ve pençe-i kahr ve istibdâdında inlemekde oldığımız Sultan Hamid dahi mevcûd idi.

Fakat Velî-‘ahd Sultan Murad Efendi Hazretlerinin hüsn ü **[11]** cemâlinden ziyâde fazl ü kemâli, bütün Avrupa hükümdârlarının nazar-ı dikḳatlerini celb eylemiş ve mütehalliḳ oldığı nezâket ve hüsn-i terbiyesiyle pek çoklarının ve ale’l-husûs Fransa İmparatorı Üçünci Napolyon ile Alman İmparatorı Gilyom’un hüsn-i teveccühlerini kazanmağa muvaffak olmuş ve bu hâl Sultan Aziz’in kıskançlık damarlarını tahrîk eylediğinden seyâhatinin yarı yolunda Velî-‘ahd müşârü’n-ileyh hazretlerini İstanbul’a göndermeğe kalkışmış ise de Fuad ve Ali Paşaların tavsiye ü ricâları ve ‘âdetâ Avrupa hükümdârlarına karşı sû-i te‘sîri olur yollu tehdîdleri ve tehdîdde ısrârları sâyesinde teşebbüs-ü mecnûnânesini kuvveden fi‘le çıkarmağa muvaffak olamamışdır.

Seyâhatden ‘avdetinde taht-ı tazyîḳe alınmış ve bu tazyiḳ netîcesi Velî-‘ahd müşârü’n-ileyh hazretlerini münzeviyâne evkât-güzâr olmağa mecbûr itdiğinden Üsküdar’da Kazıköy civârlarında vâḳi‘ Kurbağalıdere’deki köşküne çekilerek mümkün oldığı kadar az adamla görüşmeğe ve fevḳâ’l-‘âde sevdiği fenn-i mi‘mârî mütâle‘asıyla vaḳit geçirmeğe karar virmişdi. Hatta müşârü’n-ileyh **[12]** hazretlerinin fenn-i mi‘mârîye o derece merâk u ârzûsı var imiş ki pek çok def‘a: “Ben, Hânedân-ı Osmânî’ye mensûb olmasa idim mutlak mi‘mâr olurdum” . Didiği mukarreblerinden işidilmişdir.

Sultan Murad Hazretleri o zamânlarda her ne kadar taht-ı tazyîḳde idiyse de şimdiki gibi de değil idi. Anın içün müstakbelde vatan u milletine hidmet itmek niyet-i hâlisânesiyle fazladan, şu‘arâdan birkaçı ile münâsebet ve ez-cümle Kemal Bey merhûm ile samîmî bir muhabbet peydâ eylediği muhakkakdır.

Sultan Murad Hazretlerinin takdîre şâyân görilen ahvâlinden biri de her sınıf teba‘a-i Osmâniye’yi nazarında müsâvî tutmak kaziyyesidir. Bunun mebâdîsi Avrupa seyâhatiyle başlarsa da sonra gayr-i müslim teba‘a ile de ihtilât itmeğe başlamış

oldığından ve biraz sonra Beyoğlu'nda ba'zı ecnebîlerle de münâsebet peydâ iderek Avrupa'dan ârzû itdiği her dürlü kitâbları celb ü mütâle'a iderdi. Bu sâyede siyâsiyâta, edebiyâta, fünûn u felefeseye (felsefe) dâ'ir pek çok vukûf hâsıl itmiş idi. Şehzâde **[13]** hazretlerinin 'ilm ü fazlı hürriyet, adâlet, me'ârif-i muhibbî bulunması ağızdan ağıza dolaşarak gerek ecnebî ve gerek teba'a bi'l-cümle Hıristiyan cem'iyyetlerinde nâm-ı mübâreğini hürmetle yâd itmeğe başlamışlardı. Sultan Aziz'in tebdîl-i usûl-i verâset mes'elesi hakkındaki efkâr-ı saḳîmesi her yerde ve ale'l-husûs Beyoğlu Hıristiyan cem'iyyetlerinde pek ziyâde hoşnûdsuzluğa telaḳḳî olundığından Sultan Aziz böyle bir bâtıl-ı emele teşebbüs itmiş olsa idi maksadı vücûd bulmayacağı gün gibi âşikâr idi.

Sultan Aziz bir vaḳitler Velî-'aht-ı Saltanat-ı Murad Efendi Hazretlerini verâset-i saltanatdan ferâgat itdirmeğe çalışmış ise de muvaffak olamadığından ve olamayacağını anladığından Rusya'nın İstanbul sefiri (İgnatiyef)'in tertîbi üzere Rusya'dan Kazak 'askerleri celbine karâr virmiş oldığı bile o zamânlar efvâh-ı nâsda deverân itmekde idi.

Bu rivâyet sahîh olsun, yalan olsun şu kadar var ki tahmînen bu zamânlarda Sultan Aziz merhûm Abdülhamid oğullarına karşı bir tedbîr ittihâz iderek cümlesini Beşiktaş Sarayı'na **[14]** yerleşdirmiş idi ki bu tedbîrin şehzâdelerin el altında mevcûd bulunmaları içün oldığına şüphe yokdur.

Bu sebeble nezâret ü tazyîḳ bir kat daha tezyîd olunarak evvelce bir dereceye kadar mâlik oldukları serbestîden mahrûm idilmiş ve cümleden ziyâde Şehzâde Murad Efendi Hazretleri gâyet şiddetli bir terassud altına alınmış ve hele Sultan Aziz'in evâhir-i saltanatına doğru hiçbir kimse ile görüşemez olmuşdı.

Bu hâl bi't-tab' Şehzâde hazretlerinin sıhhatine de tes'îr itmiş ve bâ-husûs sarâyın gayr-ı muntazam te'ayyüşünden ezher cihet ıztırâb u za'fa dûçâr olmuşdı.

Şehzâde hazretlerinin fezâ'il-i müktesebelerinin millet ü vatanın esbâb-ı selâmet ve sa'âdetini istihsâl ü istikmâle kâfî ve Sultan Aziz'in sû-i idâre ve israfâtının menâfi'-i mülk ve millete menafî oldığını hiss iden hamiyyet-perverân millet bu hâlden fevḳâ'l-'âde me'yûs olarak hal' mes'ele-i ma'lûmesinden pek çok evvel Sultan Aziz selâmlığa çıkdığı sırada ortalığa bir velvele virerek karışıklıkda Sultan Aziz'i hal' idüp yerine Sultan Murad'ı **[15]** getürmek gibi teşebbüsâtda bulundukları İstanbul'un ba'zı taraflarında söylenmekde idi. Bu teşebbüsâtın aslı olup olmadığı pek de ma'lûm değil ise de her hâlde böyle ef'âl-i 'azîmeye makâmât-ı âliyye ve mevâḳi'-i mühimmeyi işgâl iden zevâtın inzimâm-ı re'y ve tedbîrleri olmaksızın birkaç fedâkârân-ı devlet ve milletin himmetiyle vücûda gelecek kadar ehemmiyetsiz değil idi.

Ma'a-hazâ bundan şu netîce istihsâl olunabilür: Millet, inkılâb ü ihtilâl içün lâzım gelen teyakkuz u isti'dâd tâmm-ı hâsıl itmiş ve yalnız makâm-ı 'âlîyi ihrâz iden zevât-ı

hamiyet-simâtın bir işâretleriyle ‘azîm ‘azîm işler görmeğe hâzır u âmâde imiş!... Vak‘a-i gice (*)[434] evvelce virilen karâr mûcebince Hey’et-i Vükelâ Sadr-ı a‘zamın konağında toplanmış idi. Ümerâ-yı ‘askeriyye kendilerine ihâle olunan vazîfeyi icrâya gitdikleri gibi vükelâ dahi İstanbul’daki ricâle, ‘ulemâya vesâ’ir küberâya şafakdan evvel toplanmaları içün tezkire göndermekle meşgûl idi. (*)[435]

[16] Bu sûretle sabaha kadar Bâb-ı Ser-‘askerî’de bi’l-cümle mesânid-i âliyye eshâbı toplandı; bunlar arasında naḳîbü’l-eşrâf ile ricâl-i devletden bulunan Hıristiyan küberâsı dahi bulunuyordı. Hepsi pâdişâh-ı nev-câhı bekleyorlardı. Nihâyet Sultan Murad-ı Hamis Hazretleri teşrîf buyurdılar, pâdişâhlara mahsûs dâ’ire açıldı, ‘umûm-i med‘uvvîn oraya gelerek Sultan Aziz’in hal‘ine dâ’ir kaleme alınan mazbata kırâ’at olundı; ba‘de Şeyhu’l-İslâm Hayrullah Efendi’nin hal‘ Pâdişâhı içün virdiği fetvâ okundı.

Bunı müte‘âḳib hâzırûn-ı sadr-ı a‘zamdan bed’ ile alâ-merâtibihim bî‘at itdiler; resm-i teşrîfât temamıyla icrâ olundı. Bundan sonra Hey’et-i Vükelâ bir tarafa çekilerek ittihâzı elzem olan tedâbîr-i âcileyi müzâkere itdiler ki başlıcaları Sadr-ı a‘zam Rüşdi Paşa’nın mühr-i sadâreti Sultan Aziz’e göndermesi, İstanbul ve taşra ahâlîsine cülûs-ı Sultan Murad Han’ının bildirilmesidir.

İstanbul ahâlîsi i‘lân-ı resmîden birkaç sâ‘at evvel haḳîḳate vâkıf olmuşlardır. Çünki Hüseyin Avni Paşa Sultan **[17]** Murad Efendimizle İstanbul cihetine geçerken Tophane önünde arabasını durdırarak oradaki nöbetciye cülûs topı (yüz bir pâre) atmasını emr itmiş ve derhâl icrâ olunmuş idi.

İstanbul ahâlîsi bu top seslerine ibtidâ-i ehemmiyyet virmamış iseler de endâhtın uzadığını görünce şaşırdılar, nihâyet işin anlaşılması üzerine herkes evinden sokağa fırladı. Bir müddet sonra sokaklar halk ile leb-â-leb dolmuş idi: Herkes haḳîḳati temamıyla öğrenmek istiyor. Müslim gayr-i müslim ‘umûmun sîmâsında âsâr-ı beşâşet rû-nümûn idi: Bî-çâre Osmanlılar devr-i Azîz’i seyyi’âtinden usanmışlar. Ahlâk-ı âliyyesine meftûn oldukları Sultan Murad-ı Hamis Hazretlerinin cülûsunı hürriyet ü adâletin esâs-gîr olması içün berâ‘at-ı istihlâl add idiyorlardı.

O zamân İstanbul’da bulunan süferâ-yı ecnebîye dahi top sesleriyle yeni cülûsdan haber-dâr oldılar.

Evvelce söylendiği üzere Rusya Sefîri Ceneral (General) İgnatiyef vak‘adan gâfil olarak o gice misâfirleriyle Büyükdere’deki **[18]** sefârethânede kâğıd oynamakda idi. Alınan ma‘lûmât-ı mevsûkaye nazaran sefîr cenâbları o gice pek keyifli imiş, şununla

[434] Vak‘a-ı Sultan Abdülaziz: Ahmed Saib Bey
[435] Üss-i İnkılâb: Ahmed Midhat Efendi

bununla mülâtafe eylermiş. Cülûs toplarını işidir işitmez tepesinden tırnağına kadar bir soğuk su döküldi. Sultan Murad'ın Bâb-ı Ser-'askerî'de 'umûm-ı vükelâ tarafından pâdişâh i'lân olunması haberi kendisini dehşetler içinde bırakdı. İbtidâ inanmamak istedi fakat biraz sonra cülûsun teblîği içün süferâya gönderilen Sadullah Bey (Bi'l-âhare Viyana sefâretinden vefât iden Sadullah Paşa'dır) keyfiyyeti ihbâr idince tereddüdi hiddete münkalib oldı. Serd bir sesle bunun bir cinâyet oldığını, Avrupa hükûmetlerinin, bi'l-hâssa Rusya'nın mazlûm bir pâdişâhın hal'ine râzî olmıyacağını söyleyerek tepinmeğe başladı. Sadullah Bey edeb ü terbîye dâhilinde mukâbelede bulundı; Hey'et-i Vükelâ'nın sefâret-i ma'iyyet vapurının cülûslarda çekilmesi mu'tâd olan sancağın çekilmesinden ibâret bulunan ârzûsını teblîğ itdi. Sefîr kabûl itmeyeceğini söyledi. Sadullah Bey artık İgnatiyef'in lakırdılarına kulak virmeyerek diğer sefârethânelere 'azîmet itdi. Onlar dahi biraz **[19]** tereddüt itdilerse de derhâl kendi hükûmetleri ile mübâdele-i efkâr iderek sancaklarını çekdiler, yalnız İgnatiyef son derece inâdında ısrar itdi durdı.

İşte bu sûretle vukû'a gelen cülûs mes'ûd devletlerin ba'zılarını memnûn, bir kısmını da dilhûn itdi ki bunlar Devlet-i Aliyye'nin eski düşmenleri idi.

Hey'et-i Vükelâ'nın en büyük gayreti Sultan Murad-ı Hamis Efendimiz henûz Bâb-ı Ser-'askeride iken Sultan Aziz'i Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkarmak husûsunda görüldi; zîrâ Pâdişâh'ın Sultan-ı mahlû' ile bir dâ'irede bulunması gayr-ı câ'iz idi. Hâlbuki Sultan Aziz'i sarâyından çıkarmak kolay bir iş değildi. (*)[436]

Evvelce söylendiği üzere Sultan Aziz kendisinin hal' olundığını ve Sultan Murad'ın Ser-'asker ile İstanbul tarafına geçtiğini vâlide sultândan işitmiş ise de henûz müttereddid bulunuyordı; fakat cülûs toplarını işidince artık tereddüde **[20]** mahal kalmadı, son derce me'yûs oldı. Ol-vaḳit ma'iyyetinde bulunanlardan rivâyet olunur ki Pâdişâh bir müddet donub kaldıkdan sonra helecânını zabta muktedir olamayarak hiçbir lakırdı söylemeksizin salonlarda gezinmeğe başladı. Etrâfında bulunanlar berây-ı teselli birkaç söz söylemek istemişlerse de Abdulaziz hiçbir cevâb virmemişdi. Şâyân-ı diḳḳatdir ki Sultan Aziz sarâyın denize nâzır pencerelerine doğrı gidiyor ve kendini denize atacakmış gibi ba'zı hareketlerde bulunuyordı. Bu hâli gören efrâd-ı ma'iyyeti böyle bir fâci'âya meydân virmemek içün pencerelerin oldığı taraflarda bulunuyorlardı.

Bu sûretle birkaç sâ'at geçdi; nihâyet Bâb-ı Ser-'askerînden gelen birinci irâde kendisine teblîğ olundı Abdülaziz içün İstanbul cihetindeki sarâyda ayruca bir dâ'ire tahsîs olundığı cihetle oraya gitmek lüzûmunı âmir idi.

[436] Mourad. Cont. de keratri

Sultan Aziz sarâydan çıkmayacağını ve irâdeyi infâz idemeyeceğini sûret-i kat'iyyede beyân itdi. Bunun üzerine derhâl bir ikinci irâde-i şeref-sudûr itdi, me'âli yine birinci **[21]** irâdenin aynı idi. Bu ikinci irâde-i seniyyeye teblîğe me'mûr olan Redif Paşa yukaru çıkdı. Pâdişâhın bulundığı salonun önündeki odadan harem ağalarından birisini içerüye göndererek aldığı emri teblîğ itdirdi. Yine cevab-ı redd alınca her ne sûretle olursa olsun aldığı emri icrâ ideceğini beyân iderek tehdîd itmeğe başladı (*)[437] bu esnâda Abdülaziz'in yanında bulunan vâlidesi dışarı fırlayarak ağzına geleni söyledi. Paşa bi't-tab' terbîye dâhilinde emrin icrâsına me'mûr bulundığını söyledi; orada bulunanlar tevassut iderek vâlide sultânı teskîn idebildiler. Pâdişâh artık hiçbir tarafdan imdâd gelmek ihtimâli olmadığını görerek bir müddet pencereden sarâyın etrâfında dizilmiş bulunan 'askerle ve 'asker ile memlû sefâ'ine bakdıkdan sonra şakk-ı şefe itmeksizin kılıcını kuşandı, ve irade-i seniyyenin infâzına âmâde bulundığını söyledi.

Bunun üzerine refâkatında Yusuf İzzeddin Efendi olduğı hâlde evvelce ihzâr olunan on çifte kayığa binerek emr olunan **[22]** cihete müteveccihen hareket itdi. Diğer şehzâdelerle harem dâ'iresi başka kayıklara binerek kezâlik İstanbul tarafına müteveccih oldılar. Vâlide sultân bu esnâda hem ağlıyor hem de Redif ve diğer paşalara la'net-i havân olarak güç hâl ile sarâydan ayrılıyor idi.

Pâdişâh-ı mahlû'un Dolmabahçe Sarayı'ndan çıktığı haberi gelince Sultan Murad-ı Hamis Efendimiz Hazretlerinin oraya gitmelerine bir mâni' kalmadı; derhâl teşrîfât-ı mu'tâde ile Sirkeci İskelesi'ne müteveccihen hareket buyuruldı.

Yukarıdan beri naḳl idegeldiğimiz inkılâb-ı hayrın İstanbul ahâlîsinde husûle getirdiği sürûr u şâd-mânînın delîl-i zî-hayâtı olmak üzere pâyitaht halkının pâdişâh-ı nevcâhın 'avdet-i hümâyûnlarında izhâr itdikleri âsâr-ı beşâşeti zikr ideriz.

Cülûs-ı Murad Han'ın şüyu'nı müte'âḳib İstanbul sekinesi Bayezid Meydanı'ndan bed'e ile denize kadar imtidâd iden yollara dökülmüş idi. Teşrîf-i şâhânenin ihbârı o cem'iyyet-i 'uzemâ-yı harekete getirdi; cebhe-i tâbnâk-ı pâdişâhı ile ber-murad olan Osmanlılar bir sürûr-ı heyecân-âmiz arasında muttasıl, "Padişahım **[23]** çok yaşa" bağırışıyorlardı. Her dâ'im altında senelerden beri ezildikleri bâr-ı istibdâddan kurtulduklarına hamd idiyor, Sultan Murad gibi hürriyetperver bir pâdişâha mâlikiyyetlerinden dolayı 'âdetâ çocuk gibi seviniyorlardı. Padişah-ı Osmâniyan Sultan Murad-ı Hamis Hazretleri bu sûretle teba'asının alkışları arasından geçerek Sirkeci'de rükûb-ı hümâyûnlarına tahsîs idilen yigirmi dört çifte bir saltanat kayığına bindiler; berây-ı ta'zîm sancaklarla donanan Osmanlı ve ecnebî sefâ'ini arasından mürûr iderek

[437] Ecnebî muhbirlerin kendi gazetelerine virdikleri ihbârât

bi'l-irs ve'l-istihkâk ecdâd-ı me'âlî nijâdından mevrûs olan taht-ı Osmânî'ye câlis oldılar.

O gün vükelâ-yı fihâm hazerâtı tedâbîr-i âcile-yi zarûrîyyeyi ittihâz itdikten sonra 'ulemâ, ricâl-i sâ'ire ile sarâya 'azîmet iderek lâzıme-i tebrîki îfâ itdiler. Burada mevcûd bulunan milel gayr-i müslîme ru'esâ-yı rûhâniyyesi dahi 'arz-ı ihlâs ve sadâkat iderek Sultan Murad Efendimizin cülûslarından mütevellid memnûniyyetlerini 'arz-ı atabe-i ulyâ itdiler.

Hal' mes'elesi gibi bi emr-i hatîr bizde ale'l-ekser kan **[24]** dökülmeden husûl bulamazken bu def'a vükelânın hüsn-i niyeti; himmet ü mahâretiyle kimsenin burnı kanamaksızın meydâna geldi. Yalnız ashâb-ı seyyi'ât cezâlarını çekerek meydânı erbâb-ı hamiyyete bırakdılar.

İstanbul'da tehaddüs iden inkılâb derhâl bütün cihânın ma'lûmı oldı. Ahâlîmiz ahvâl-i siyâsiyye ile iştigâl itmedikleri ve zâten mesâ'il-i siyâsiyyenin ehemmiyyetini takdîr idecek derecede dahi olmadıklarından yalnız fırka-i münevvere-i kalîleye teba'an izhâr-ı şâdî idiyorlardı. Tarz-ı idâremiz zulme müstenid bulundığı cihetle nûr-u irfândan mahrûm âhâdımız bunı bir idâre-i ta'biye hükmünde telakḳî iderlerdi. Evvelki inkılâblarda İstanbul ahâlîsinden mâ-'adâsı tebeddül-i saltanatın ehemmiyyetini takdîr idemezler; hatta ne dimek oldığından gâfil bulunurlardı; o derecedeki Abdülmecid'le Abdülaziz'in saltanatını tefrîḳden 'âciz idiler. Haḳîḳat-i hâl dahi bu merkezde idi; çünki tahta çıkan kim olursa olsun ahâlî dâ'imâ istibdâd altında eziliyordı.

Bununla beraber Sultan Aziz'in hal'i ilk def'a olarak **[25]** ahâlî tarafından başka sûretle telakḳî olunmağa başladı. Bu esnâda devletin ahvâl-i hâriciyesi -pek fenalaşmış ve nazar-ı milletde bunun sebeb-i müstaḳili Abdülaziz oldığı tebeyyün itmiş idi. Saltanatın tebeddüli fenalığın öni alınacağına delâlet itdiği cihetle herkesde ümîd-i necât uyanmışdı. Makarr-ı saltanattaki efkâr-ı münevvere eshâbı umûr-ı hâriciyenin tesviyesinden ziyâde gava'il-i dâhiliyenin def'ini; istibdâdın ref'ini te'mîn idecek esbâba tevessüli arzû idiyorlar ve yeni hükûmetin icrâ'âtine sabırsızlıkla muntazır bulunuyorlardı.

İnkılâbın hârica icrâ itdiği te'sîre gelince Avrupalılar min'el-kadîm Memâlik-i Osmâniye sekenesinin barbarlığına kâ'il olduklarından Osmanlıların ihtiyâcât-ı 'asriye ile mütenâsib ıslâhâta muvaffak olabilmeleri ihtimâlini bile hâtırlarına getirmiyorlardı. Vâḳı'a Vak'a-yı Hayriye Türklerin terakḳiyât-ı medeniyyeye hâhişleri bulundığını isbât ider gibi görünmüş ise de edvâr-ı müte'âḳibe Avrupa'da kabûl olunan tarz-ı telebbüsün altında yine eski çehrenin rû-nümûn oldığını görmek içün cüz'î diḳḳat kâfî idi. Vak'a-yı Hayriye'den zamânımıza kadar güzerân iden ezmine-i medîde de memleketimizin

terakḳiyât-ı **[26]** cedidiyesine hâdim hiçbir esâslı teceddüd gösteremedik. Bizim terakḳîmizi; te‘âlîmizi isteyen dostlarımız bunları nazar-ı te’essüfle göriyorlardı. Yeni vükelâdan ba‘zı zevât-ı muktedirenin ıslahât nâmına kendilerini iğfâl itdiklerini gören muhibbânımız bizden rû-gerdân olarak bi’t-tab‘ menâfi‘-i milliyeleriyle mütenâsib birer hatt-ı hareket ta‘yîni lüzûmunı hiss itmeğe başlamışlardı.

Ma‘a-hazâ bizim bu himmetsizliğimizle beraber Avrupa düvel-i mu‘azzamasından ba‘zıları Devlet-i Aliyye’nin beyne’d-düvel hâ’iz oldığı kudret ü i‘tibârın mütemâdiyen zevâlini, hayât-ı siyâsiyyesinin ale’d-devâm mühlike-i inḳiraza teḳarrübini gördükleri hâlde bile devletimizi ıslâh fikrinde sâbit-kadem kalmışlardır. Bunlardan İngiltere hükûmeti Devlet-i Osmâniye hakkında ibrâz-ı âsâr nîk-hâhi iden düvel-i sâ’ireye tekaddüm ü tefevvuk itmişdir. Sultan Aziz’in devre-i ahîre-i saltanatında Vükelâ-yı Osmâniye’den ba‘zılarında müşâhade olunan efkâr-ı terakḳî-cûyâne-i iḳbâl-i istiḳbâl-i devlete fâl-i hayr add olunuyordı; ale’l-husûs Ali Paşa zamânında teşekkül iden Jön Türk Cem‘iyyeti efrâd içinde dahi hiss-i milliyyenin mevcûdiyyetini isbât idiyordı. Fransa devleti dahi İngiltere **[27]** gibi Cem‘iyyet-i Osmaniye’de bir hayât-ı siyâsi bulundığına mu‘teḳid oldığı cihetle şarkda bir sahne-i inkılâba muntazar bulunuyorlardı.

Bunun içün İstanbul’da vukû‘a gelen hal‘ Pâdişah’ı zâten o esnâda Avrupa efkâr-ı ‘umûmiyesini ziyâdesiyle işgâl itmekde bulunan şark mes’elesinin ehemmiyetini artdırdıkca artdırdı. Avrupa devletleri bi’l-mecbûriye nazarlarını İstanbul’a çevirdiler, orada cereyân iden ahvâle kesb-i vukûf itmeği lâzimeden add itdiler; derhâl inkılâbın sûret-i husûli yalan yanlış telgraflarla her tarafa bildirildi. Muhbirlerin virebildikleri ma‘lûmât kıta‘ât-ı arzın her cihetinde tehâlükle okunmağa başladı. Vükelâ-yı Osmâniye, hükümdâr-ı mahlû‘, pâdişâh-ı nevcâh müddet-i medîde Avrupa ahâlîsinin sermâye-i kîl ü kâli oldı. Avrupa düvel-i mu‘azzamasının şarkdaki menâfi‘-i mütehâlif bulundığı cihetle İstanbul’da husûle gelen inkılâb ba‘zı memâlikde hüsn-i telakḳîye mazhar oldığı hâlde diğerlerinde âdem-i hoşnûdîyi mûcib oldı.

İngiltere Sultan Murad’ın cülûsundan pek memnûn oldı; çünki Sultan Murad-ı Hamis efendimizin münevverü’l-efkâr, hürriyet- **[28]** perver bir hükümdâr-ı ‘âlî-tebâr olduğını bildiği gibi Sultan Aziz’in hal‘iyle hasm-ı ezelîsinde husûle gelen mağlûbiyeti görmekle mahzûz oldı. İngiliz gazeteleri vak‘ayı muvaffaḳiyetiyle mevki‘-i fi‘le getiren zevâtı ‘ayyûka çıkarmağa Devlet-i Aliyye hakkında eskiden beri besledikleri fikrin isâbetini i‘lân itmeğe başlamışlardı bu ise terakḳî ile iştihâr iden zevâta bir kuvve-i ma‘neviyye dimekdi.

Fransa dahi dâhil oldığı hâlde diğer Avrupa devletleri inkılâbı hüsn-i sûretle kabûl itdiler.

Tecdîd-i saltanatın sû-i te'sîr gösterdiği bir yer var ise o da bi't-tab' Rusya idi. Çünki Sultan Abdülaziz'in hal'i bu kadar mesa'î netîcesi olarak şarkda vücûda getirilen İgnatiyef siyâset-i gâlibânesinin mahvı dimekdi

O zamân Rusya İmparatorı İkinci Aleksandr Almanya'daki Ems sularında bulunuyordı. Vak'a sabâhı İmparator misâfirleriyle çay içerken Gorçakof (Gorchakov), vak'aya dâ'ir İgnatiyef'den aldığı telgrafı telâşla İmparator'a okur. İmparator neye uğradığını bilemeyerek elinden çay fincânını düşürür, on daḳîḳa kadar şakk-ı şefeye **[29]** muktedir olamaz. (*)[438] Misafirlerinin tesellîsi üzerine birçok zamân sonra kendine gelir.

Tebeddül-i saltanatın te'sîr-i hâricîsi işte bu derece ehemmiyetle telaḳḳî olundı.

5.3. [30] On Dokuzuncı Asırda Şark Mes'elesine Bir Nazar

Avrupa Düvel-i Mu'azzamasının Devlet-i Aliyye ile Münâsebât-ı Kadîmeleri/ İngiltere/ Fransa/ Avusturya/ Prusya/ Birinci Napolyon'un Devri/ Konferans Mukaddimesi/ Kırım Muharebesi'nden Evvelki Vakâyi'/ Bu Muhârebenin Devlet-i Aliyye Ahvâline Olan Te'sîrâtı/ Fransa'nın Mağlûbiyeti ve Almanya İmparatorluğu'nun İ'tilâsı/ Prens Bismarck'ın Şark Meselesi'nde Alâkası/ Devr-i Sultan Abdülaziz'in Nihâyetinde İngiltere Hükûmeti/ Lord Bikonsfild/ Sir Henry Elliot/ Bunların Arasında İhtilâf-ı Efkâr/ Gladstone ve Bunun Devlet-i Aliyye'ye Olan 'Adâveti/ Netîce.

Devlet-i Aliyye, Sultan Abdülaziz'in hal'i hengâmında dâhilen ve hâricen birkaç büyük müşkülât içinde bulunuyordı. Hâricinde olan müşkülâtın başlucası Avrupa düvel-i mu'azzamasının Rumili İsyânı mes'elesinde aldığı vaz'iyyetde idi ki bu cihet lâyık-ı vechle kesb-i vukûf, ve vukû'ât-ı âtiye hakkında bir fikr-i tâmm idinmek içün geçen asırlardan beri bu devletlerden her birinin Hükûmet-i Osmâniye ile olan münâsebât-ı siyâsiyyelerine bir göz atmak lâzımdır.

[31] Biz burada Rusya'nın şarka â'id siyâsetini ve bi'l-hâssa Memâlik-i Mahrûse'ye karşu beslediği âmâl-ı istilâkârânesinin tafsîlâtına girişmeği fazla göriyoruz. Çünki bu mâdde hakkında evvelce ma'lûmât-ı lâzimeyi virdik. Yalnız kâri'lerimiz hâtırlarından çıkarmamalıdırlar ki devlet-i müşârü'n-ileyhânın bize olan husûmeti Büyük Petro'nun vasiyet-i meşhûresinde beyân olundığı üzere eski Osmanlıların ellerinde mahv olan Bizans İmparatorluğu'nun intiḳâmını almak, Ayasofya Câmi'ine yeniden salîb dikmek gibi efkâr-ı zâhire dahi var ise de esâsen İstanbul Boğazlarını ele geçirüp Akdeniz'e çıkmak ve bu vâsıta ile Hind ve Cenûb-i Asya tarîklerini elde iderek istiḳbâlde oralara dahi istîlâ itmek, ticâretlerini tevsî'e, ve

[438] Mourad. Cont. de keratri

sanâyi‘-i dâhiliyelerine yeni muhrecler tedârik itmek mekâsıdına mebnî oldığı şüphesizdir. Hâlbuki Rusların şu âmâl-ı siyâsiyyeleri İngiltere’nin menâfi‘ne temâmen zıddır. Ma‘lûmdur ki İngiltere bugün dünyânın en kuvvetli devletlerinden ma’dûd ise de bu kuvvet ve şevketin vaḳtiyle dünyânın her tarafında ve ale’l-husûs Asya ve Afrika’da elde itmiş oldığı **[32]** büyük müstemlekât sâyesindedir. Bu müstemlekât elden çıktığı gün İngiltere mâlik oldığı kuvvetden düşerek Avrupa’da ikinci derecede bulunan hükûmetler sırasına geçeceği şüpheden vârestedir.

İngiltere siyâsiyyûnı bu mâddeyi pek çok evvel derk itmişlerdir. Onların fikrince Rusya’nın ikide bir şimâlden cenûba doğrı tecâvüzâtı İngiltere’nin Asya ve Afrika’da bulunan müstemlekâtını tehlikeye koyuyor, bu tehlikenin bir an evvel önüni almak içün İngiltere’yi bir çâre-i taharrîsine mecbûr idiyor ki bunun içün ne taraftan düşünilürse düşünilsün müstemlekâta giden tarîklerle Rusya’nın arasında bir sed-i kavî bulundırmakdan başka tarîk-i selâmet yokdur. Bu vazîfe-i seddiyeyi ise vaz‘iyyet-i coğrafyası muktezâsı Memâlik-i Mahrûse’den mâ-‘adâ hiçbir memleketin îfâ idemeyeceği gün gibi âşikârdır. Binâ’en-‘aleyh sâlifü’l-‘arz müstemlekâtı Rusya’nın tecâvüzünden kurtarmak içün İngiltere Devlet-i Aliyye’nin temâmiyet-i mülkiyesini muhâfaza itmeği ehass-ı âmâlı sırasına geçirmişdir.

[33] Fransa’ya gelince Devlet-i Âliyye ile en evvel ve belki en ziyâde münâsebâtda bulunan bir hükûmetdir. Türklerin Fransızlarla olan hukûkları pek kadîmdir. On altıncı ‘asrın mebâdîsinden on sekizinci ‘asrın nihâyetine kadar pek çok edvârda aralarında ittifâk hâsıl olmuş ve bu ittifâk bir zamân Avrupa düvel-i mu‘azzaması arasında muvâzine-i siyâsiyyeyi matlûbe muvâfık bir sûretde muhâfaza itmişdir. Bu ittifâk sâyesindedir ki o zamânlar Avrupa hükûmetleri arasında pek ziyâde nüfûz u kuvvet kazanan Habsburg Hanedanı Fransa’ya mâddî zararlar viremedi. Fransızlar ise Türklerle olan bu ittifâkdan başka sûretlerle istifâde itmişlerdir. İttifâk sâyesinde Fransız milleti Türklerin nezdinde Avrupa’nın diğer milletlerinden ziyâde î‘tibâr kazanmışlardır. Devlet-i Aliyye Avrupa ile olan münasebât-ı ticâriyesinde bunları mümtâz bir mevḳi‘de tutar idi. Denilür ki Memâlik-i Mahrûse’nin ticâreti bunlara münhasır kalmış idi. Hatta bir zamân öyle olmuş idi ki bizimle mu‘âhedât-ı ticâriye akd itmek isteyen diğer milletler Fransızların tavassutlarına mürâca‘ata mecbûr kalmışlardı. Bu hâl **[34]** baz‘ı ta‘dîlât ile beraber Birinci Napolyon’a kadar devam itdi. O vaḳte kadar Fransa Hükûmeti Memâlik-i Mahrûse’yi diğerlerine kapdırmayarak bu sûretle şarkın ticâretinden mahrûm kalmamağa ve diğer menâfi-i siyâsiyyeyi nazar-ı i‘tibâra alarak o devirde Rusya’ya ciddî mümâne’at göstermiş, mümkün olduğı kadar Devlet-i Aliyye’yi sıyânet itmekden girü durmamışdır.

Devlet-i Aliyye livâ-yı satvet ü gâlibiyetini Avrupa'ya rekz eylediği günden i'tibâren gerek harben ve gerekse sulhen kendüsine en ziyâde alâkadâr bulunan hükûmetlerin birisi de (Nemçe) Nemse'dir. Osmanlılar, Rumili'ye ayak basup burada bulunan ufak tefek akvâmı, memâliki teshîrden sonra satvet-i Osmâniye'yi daha ilerüye götürmek istedikleri zamân pîşgâhlarına çıkan bu hükûmetdir. O vaḳit, "Habsburg" Hanedanı sancağı altında toplanan bu akvâm-ı muhtelife kahraman Osmanlılara oldukca mukâvemet gösterebilecek bir isti'dâdda idi. Binâ'en-'aleyh aralarında şöhretli muhârebeler, mudârebeler vukû'a geldi. İki 'asra kadar Osmanlılar gâlibâne bir vaz'iyetde bulundılar. Macaristan'ın hemân kâffesini ele **[35]** geçürdiler. Fakat târîh-i hicrînin bin senesinden sonra Memâlik-i Mahrûse idâresinin her tarafına sirâyet iden uygunsuzluklar ve bunun netîce-i tabi'iyyesi bulunan inhitât o parlak muvaffaḳiyâtı söndürdi. Devlet-i Aliyye'yi günden güne perişân bir hâle getürdi.

Karlofça Muâhedesi'nden sonra Devlet-i Aliyye'nin bu kıt'a ile olan münasebât-i siyâsiyyesi başka bir renk almışdır. Mu'âhede-i mezkûreden sonra aralarında daha birkaç kere muhârebeler vukû' buldı ise de eski şiddet ü ehemmiyetini gâ'ib itdi. Bunun sebebi dahi o esnâlarda Rusya'nın şarka olan ta'arruz u tecâvüzü idi. Bu hâl yalnız Memâlik-i Mahrûse değil, Avusturya içün dahi tehlikeli bulundığı cihetle hükûmet-i müşârü'n-ileyhâ Devlet-i Aliyye'ye karşu siyâsetini değişdirmeğe mecbûr oldı. Ve yavaş yavaş Devlet-i Aliyye'ye takarrüble pek çok mesâ'il-i mühimme de müttefiḳan hareket ve Rusya'nın 'aleyhine kıyâm itmeğe başladı ki bu hâl el'ân devâm itmekde oldığı ma'lûmdur.

Prusya'ya gelince bu hükûmet ma'lûm oldığı üzere **[36]** Devlet-i Aliyye ile hem-civâr olmadığı ve hâl-i hâzırdaki mevkî' bâlâ-yı sınâ'at u ticârete vâsıl olamamış idüğinden Memâlik-i Mahrûse ile münâsebât-ı mütemâdiyesi yok idi. Şark mes'elesine doğrıdan doğrıya müdâhaleyi, menâfi'-i esâsiyesinden add itmez. Hasbe'l-ahvâl müdâhaleye mecbûr oldığı hâlde bile alâkadâr bulunan hükûmetlerin beynlerini te'lîf itmek gibi mu'tedil bir siyâset ihtiyâr eyler idi. Yalnız bu memleketin kralı bulunan meşhûr Büyük Frederik 'asr-ı sâbıkda Rusya, Nemse ve Fransa ile harb itdiği içün bir müttefiḳe lüzûm görmüş ve İstanbul'a gönderdiği sefîrler vâsıtasıyla Hükûmet-i Osmâniye'yi Ruslara karşu i'lân-ı harb itdirmeğe muvafik olmuş idi. O hengâmelerde Prusya Hanedan-ı Kraliyesi kendilerinde sonra görilen kuvvet ü şevkete mâlik değil idi. Prusya ismi şarkda nâdiren işidilir ve hemân hemân ehemmiyeti dahi yok idi.

İtalya'nın ise 'asr-ı mezkûrda vücûdı yok idi. Kıt'a-i mezkûrenin bir tarafı müte'addid prensliklere münkasim ve taraf-ı âhiri Avusturya Hanedanı'nın yed-i idâresinde idi.

[37] Şimdi on dokuzuncı ‘asra gelelim: Bu târîhden i‘tibâren Şark Mes’elesine â’id Avrupa hükûmetlerinin siyâsetleri evvelki ‘asra nisbeten pek ziyâde kesb-i ehemmiyet itdi. Şöyle ki:

Bu ‘asrın mebâdîsinde Memâlik-i Mahrûse başdan başa ma‘reke-i fâci‘â hâlinde idi. Makâm-ı hükümdârîde bulunan bî-çâre Sultan Selim Salis Hazretleri, hüsn-i niyet sâhibi bir pâdişâh oldığından devleti biraz intizâma koymak içün elinden geldiği kadar çalışıyor idiyse de hemân her gün dâhilinde vukû‘a gelen ‘isyânlar meselâ Mısır’da bulunan Çerkes kölemenlerin, Rumili’de Paspanoğlu’nun, ve diğer derebeylerinin hurûc ale’s-sultân gibi harekete cür’etleri, ve diğer tarafdan hâricin te‘arruzatı, Fransızlar tarafından Mısır’ın istilâsı gibi, vaḳâyi‘ bî-çâre Padişah’ı son derece bîzâr idüp duruyordu. Bâ-husûs Devlet-i Aliyye’nin şu hâl-i esef-nâkı öteden beri düşman-ı İslâm ve İslâmiyet olan Rusya’nın te‘arruzuna müsâ‘id idi. Fi’l-haḳîka bu fırsatı kaçırmayarak iki def‘a Devlet-i Aliyye üzerine yüklendi. Temâm o sıralarda idi ki Avrupa’da meşhûr Napolyon zuhûr iderek **[38]** Rusyaluya açdığı muhârebelerde muzafferâne-i gâlibiyetlerle kolunu kanadını kırarak şarka doğrı hücûm ve savlet-i vahşiyânesini te’sirsiz bırakdı. Ma‘a-mâfîh Napolyon’un tasmîmmâtına dâ’ir neşr olunan evrâk-ı resmiyyede Devlet-i Aliyye’ye karşu beslediği fikr pek de hayr-ı hâhâne olmadığı tehakuk itmiş ise de bu maksad u âmâlinin icrâsına vaḳit bulamayarak nihâyet ortadan mahv olup gitdi. Bunı müte‘âḳib Avrupa’da mütemâdî devâm iden muhârebelere nihâyet virmek zu‘miyle ‘umûm-i hükûmetler Viyana’da bir konferans-ı teşkil ve muâhede-i mukaddese nâmıyla meşhûr olan mu‘âhedeyi akd itmişler ve bu sâyede gerek Avrupa’da ve gerekse şarkda sulh-i ‘umûmîyi epeyce bir zamân te’mîn idebilmişlerdir.

1815 târîhinde akd olunan bu mu‘âhede bizim içün gâyet ehemmiyeti hâ’izdir. Çünkü Avrupa hükûmât-i mu‘azzamasının Şark mes’elesinde aldığı vaz‘iyet-i siyasiyeyi birinci def‘a olarak gâyet basit bir sûretde tâyin itmişdir. Bu konferansta esâsen Avrupa işleri müzâkere idilmişse de Devlet-i Aliyye’ye â’id baz‘ı fıkralar dahi nazar-ı diḳḳatden dûr tutulmamışdır. Ruslar **[39]** Memâlik-i Mahrûse’de bulunan Hıristiyanların Ortodoks olması ve bi’l-hâssa Rumili’de ki ahâlînin kısm-ı â‘zamı İslav (Slav) cinsine mensûb bulunmasını ser-rişte tutarak bunların himâyesinin münferiden kendisine bırakmasını taleb itdi fakat Nemse Hükûmeti buna şiddetle i‘tirâzda bulundı. Esbâb-ı i‘tirâzın başlucaları ber-vech-i âtîdir:

Bir gün Rus meşâhîr-i siyasiyyûnundan Prens Gorçakof (Gorchakov): “Avusturya devleti bir devlet değildir. Hükûmettir.” demiş idi. Bu söz ne tarafdan tedḳîḳ olunursa olunsun doğrıdır.

Birkaç asırdan beri düvel-i mu‘azzamadan ma‘dûd bulunan bu hükûmetin eczâ-i mürekkebesini Nemse; Macar, İslav cinsleri teşkîl iderler. Ez-cümle İslav cinsi adeden ecnâs-ı sâ’ireye fâ’ikdir. Vâkı‘â bu güne kadar Avusturya devleti sûret-i zâhirede Alman cinsine mensûb hükûmâtdan müteşekkil add olunuyorsa da (çünki hânedân-ı hükümdârı da o cinse mensûbdur.) haḳîḳat-ı hâlde her millet kendisini diğerine tekaddüm itdirmekten girü durmayacağı ve ilerüde bu hâl gitdikce kesb-i şiddet iderse neticesi **[40]** Avusturya nâmıyla ma‘rûf olan hükûmete bir gün İslav hükûmet şeklini dahi aldırmak ihtimâli uzak değildir.

Bu muhâtarayı Nemse e‘âzim-ı siyasiyyûnı vaḳtiyle anlamış ve ne vâsıta ile olursa olsun fenalığın önüni almak Avusturya Hükûmeti içün ber-hayât mes’elesi teşkîl itdiğini idrâk itmişlerdi. Buna çâre ise yine sâlifü’z-zikr zevâtın fikrince Avusturya dâhilinde bulunan İslavlara mümtâz bir idâre virmemekle beraber Rumili-i Osmânî’de bulunan İslav cinsine mensûb milletlere istiḳlâliyyet kazanmağa meydân virmeyerek bu maksadın tervîcine olanca himmeti sarf, ve şâyet ahvâl-i mücbire ilcâatiyle Bulgar, Sırplıların Devlet-i Aliyye idâresinden kurtuldığı taktirde be-heme-hâl sâkin bulundukları kıta‘ât-ı ‘asker vâsıtasıyla zuhûr idecek her dürlü müşkülât ü mümâne‘ate rağmen işgâl itmeği kat‘îyyen göze aldırmışlar idi.

Her ne ise şu mülâhazât-ı mühimmeye binâ’en yukarıda söylediğimiz Viyana Konferansı’nda Avusturya’nın meşhûr siyasiyûnundan “Kont Metternich” birçok desâyis-i mâhirânesiyle Rus imparatoru **[41]** bulunan Birinci Aleksandr’dan Avrupa’nın bi’l-hâssa Nemse’nin rızâsı olmayınca Devlet-i Aliyye’ye muhârebe açmamağı va‘d, ve bu va‘di bir mu‘âhede ile dahi te’kîd itdirmiş idi.

Bu mu‘âhedenin ahkâmı birkaç sene ecr olundı. Fakat Rusya içün şarka te‘arruz itmemek mümkün olmadığından her ne kadar şu husûsda elleri bir mu‘âhede ile dahi bağlanmış idiyse de Memâlik-i Mahrûse’de vukû‘â gelen ahvâli dört gözle tedḳîḳ idüp durıyordı. Burada ise tasavvurdan hâric fenalıklar meydâna geliyordu.

Bî-çâre Sultan Selim bundan birkaç sene evvel şehîd idilmiş ve yerine birâder-zâdesi Sultan Mahmud Hazretleri geçmiş idi. Fakat Devlet-i Aliyye yine evvelkinden bedter bir hâlde bulunuyordı. Çünki Memalik-i Mahrûse’de kesretli bir miḳdâra bulunan akvâm-ı Hıristiyâniye hükûmetin kuvvet ü metânetine târî olan inhitâtdan intihâz-ı fırsatla ihrâz-ı istiḳlâl fikrine düşmüşler idi. Söylediğimiz devirde bu akvâmdan Osmanlı’ya karşu râyet-i ‘isyân u şûrişi kaldıran Rûmlar oldı.

[42] Bulundukları memleketin ahvâl-i coğrafyası ihtilâl ü mukâvemete gâyet müsâ’it idi. Etrâfı denizle muhât oldığı gibi ahâlîsi akvâm-ı sâ’ire Hıristiyânî’den dahi münevverü’l-efkâr ve Avrupa ile ticâret vâsıtâsıyla sık sık münâsebetde bulunurlar idi.

Yunanlılarda istiḳlâl fikri, ‘isyândan yüz sene evvel uyanmış ve yavaş yavaş ahâlînin zihnine yayılarak pek büyük rağbet buldığı gibi Avrupa’da bulunan birçok Rûmlar şu maksad içün efkâr-ı ‘umûmîyeyi dahi kazanmağa muvâffak olmuşlar idi ki Mora’da ‘isyân başlar başlamaz bunlardan pek çok meşâhir derhal dârü’l-‘isyâna koşdılar. Rûmlara ma‘nen ve maddeten mu‘âvenetde bulunmakdan girü durmadılar.

Devlet-i Aliyye bu esnâda umûr-ı mühimme-i sâ’ire ile meşgûl oldığından mebâdî-i ahvâlde bu ‘isyâna ehemmiyet vermeyordı. Hâlbuki gitgide işler başka renk almağa başladı. Rûmlar kendilerine mahsûs bir hükûmet teşkîline muvâfık oldılar. Bu zamânda Avrupa’da gazeteler ve meşâhir-i üdebâ efkâr-ı ‘umûmîyeyi Türklerin ‘aleyhine çevirdiklerinden Fransa ve İngiltere hükûmetleri **[43]** hatt-ı siyâsetlerine mugâyir idiyse de Yunanlılara mu‘âvenet itmeğe mecbûr oldılar. 1827 târîhinde Londra’da Rusya, Fransa ve İngiltere murahhaslarından mürekkeb bir konferans teşkîl olunarak netîcede Rûmların Devlet-i Aliyye himâyesinde ve virgü virir bir hükûmet teşkîl itmesine ve Osmanlu ‘askerinin Mora’dan çekilmesine ve Devlet-i Aliyye bunlara râzî olmaz ise mu‘âmel’ât-ı cebriye icrâsına karâr virildi. Sultan Mahmud bu teklifi redd itdi. İşte o vakt bu üç hükûmet meşhûr Navarin Muhârebesi’nde donanmamızı yakdılar. Fransa ve İngiltere bununla iḳtifâ itdiler. Fakat bu vak‘âdan iki sene evvel taht-ı hükümdârîye gelmiş olan Rusya Çarı Nikola bu fırsatı kaçırmayarak Devlet-i Aliyye’ye i‘lân-ı harb ve ‘asâkir-i muzafferânesi Edirne’ye kadar sevḳ itdi. Beri tarafda İngiltere ve Fransa Rusların maksad-ı hafîlerini pek eyü bildiklerinden mâhirâne bir siyâsetle tarafeyni sulhe irzâ ve şu sûretle Devlet-i Aliyye’yi büyük bir belâdan kurtardılar.

Birkaç sene geçdi. Edirne Mu‘âhedesi mûcebince Yunanistan istiḳlâl kazandı. Bir müddet sonra Mısıra’da Mehmed Ali Paşa **[44]** ‘isyân itdi. Bu mes’eleye dahi Avrupalılar müdâhale iderek hükûmet-i seniyyenin hayât-ı siyâsîsini muhâfaza itdiler. Şu kadar var ki bu mevḳi‘-i müşkülde Devlet-i Aliyye’ye İngiltere ciddî mu‘âvenetler göstermiş ve Fransızlar ise merkez-i hilâfete açıkdan açığa ‘isyân iden Paşa-yı müşârü’n-ileyh maddeten ve ma‘nen mu‘âvenetde bulunmuşlardır. İngiltere’nin en büyük mu‘âvenetlerinden birisi de Akdeniz donanması vâsıtasıyla gerek Fransa’yı gerekse o âsi Paşa’yı tehdîd itmesi olmuşdur ki bu daḳîka Mısır’a imtiyâz virildikden sonra olsun merkez-i saltanata olan merbûtiyyetini muhâfaza idebildi.

Mısır mes’elesinde Ruslar dahi Devlet-i Aliyye’ye mu‘âvenetde bulundılar. Mısırlı İbrahim Paşa ordusuyla Kütahya’ya kadar ilerülemesi üzerine Sultan Mahmud’un ricâsıyla Çar Nikola İstanbul’a bir mikdâr ‘asker gönderdi. Fakat buna mukâbil Ruslar 1833 târîhinde Sultan müşârü’n-ileyh Hazretlerinden Hünkar İskelesi Muahedesi’ni kopardılar ki bu mu‘âhedede ma‘nîdâr sözler ile saltanât-ı Osmâniyye’nin

istiḳlâliyyeti mahv idilerek merkez-i hilâfet ‘âdetâ Rusların taht-ı nüfûzunda kalmış idi. Ma‘a-mâfîh İngilizler **[45]** iki sene uğraşdıkdan sonra güç belâ ile Devlet-i Aliyye’ye gâyet muzır olan bu mu‘âhedenin ahkâmını fesh itdirdiler.

Rusların Mısır mes’elesinde Devlet-i Aliyye’ye ne maksada mebnî mu‘âvenetde bulundukları bu zamân neşr olunan evrâk-ı resmiyyeden ma‘lûm oldı. Zîrâ Hâriciye Nezâreti’nin Çar’a takdîm olunan bir raporunda şark ahvâlinden bahs olunur iken “Devlet-i Aliyye’nin inhitât ü izmihlâli, şübhemiz hânedân-ı Osmanî’nin iki asırdan beri dûçâr olduğı müzmin hastalıkdan ya‘nî bu hânedâna mahsûs olan fazîlet ü gayretin mahv olmasından ilerü geldiği ve bu mâdde ise mahzâ Cenâb-ı Hakk’ın Ruslara lutf u muhabbetinden ilerü geldiğini ve eğer Mısırlı Mehmed Ali Paşa makâm-ı hilâfeti işgâl idecek olursa bu zâtın gayret-i şahsiyyesinden sarf-ı nazar târîhlerinde görüldüği üzere yeni hükümdâr-ı hânedânın bir müddet fevḳa’l-âde fa‘âliyet gösterebileceği nazar-ı mulâhazaya alındığı hâlde Rusya içün ne kadar büyük bir tehlike oldığını zât-ı fehîmânelerine ‘arz iderim” gibi ibâre mevcûddur.

Rusya’da şimdiye kadar neşr olunan evrâkın mutâla‘asından **[46]** anlaşıldığı üzere Ruslar bu devirde Devlet-i Aliyye icrâ-yı ıslahat ve milleti Osmanî’ye tecdîd-i kuvvet ider fikri ziyâdesiyle korkutuyor, hattâ mücerred bu mâddeden dolayı ortada hiçbir sebeb-i ma‘kûl yok iken bize Sivastopol Muharebesi’ni açdı. Bu muhârebe Kudüs-i Şerî’if’de bulunan kilisânın anahtarlar münâza‘ası üzerine vukû‘a geldiği resmen mukayyed ise de bu evrâk-ı resmiyye ciddî bir sûretde teḳîḳ idildiği zamân: Maksâd anahtarlar olmayup Sultan Mahmud’un vücûda getürdiği Vak‘a-yı Hayriye üzerine Devlet-i Aliyye’nin ahvâl-i ‘umûmiyyesinde görinen cüz’î ıslahat, tecdîd-i kuvvet itmesine hidmet ider korkusuyla buna meydân virmemek üzere Memâlik-i Mahrûse’yi taht-ı istilâlarına almak dahi muvâfık olacağı mülâhazâtına mebnî oldığı bugün muhakkakdır.

Fakat bu muhârebe Rusyalu’nın hırs-ı istilâsını teskîn idemedi. İngiltere ve Fransa bize mu‘âvenet itdiklerinden mağlûb oldı. Paris mu‘âhedesiyle netîcelenen bu muhârebe bizim içün gâyet müsâ‘it bir zemîn-i hayât ve teceddüd te’mîn eyledi. Çünki muhârebe-i mezkûreden sonra **[47]** Devlet-i Aliyye’nin ıslâh u tanzîmi husûsunda yukaruda söylediğimiz mevâddan dolayı şarkda alâkası pek ziyâde bulunan İngiltere’nin ve bir dereceye kadar Fransa’nın kuvvet-i mâddiyye ve ma‘neviyyesini kazandık. Bu iki devlet Memâlik-i Mahrûse’nin tanzîm-i umûrı içün fi‘len yardım ideceklerini va‘d itdikleri gibi memleketin ıslâh u i‘mârına lazım olan parayı dahi vireceklerini te’mîn itdiler.

Heyhât! Aradan yigirmi senelik bir müddet-i medîde geçdi. Memâlik-i Mahrûseine eski derece-i harâbîsinden, umûr-ı devlet yine evvelki derece-i teşettüt ü perîşânesinden kurtılamadı. Vâkı‘â Avrupalılar bu müddet zarfında va‘d itdikleri mevâdı tamâmıyla icrâ itdiler. Sefirleri vâsıtasıyla “Amân ıslahât-ı dâhiliyye ve tecdîd-i kuvvete teşebbüs idiniz. Memleketinizin i‘mârına çalışınız. Ruslar yine birkaç sene sonra sizin üzerinize yüklenecekdir.” diye ricâ ve tehdît itmekden girü durmadıkları gibi mülkümüzün i‘mârı içün dahi iki yüz milyon liradan ziyâde bir meblağ-ı ‘azîmi devlete iḳrâz itdiler. Biz isek: Gerek Sultan **[48]** Abdülmecid’in evâhir-i saltanatında ve gerekse Sultan Abdülaziz devrinde ıslahât cihetine ciddî bir sûretde hiç de yanaşmadık. İ‘mâr-ı mülk içün istiḳrâz idilen paralara sefâhat uğrına bitirdik. Bu yigirmi sene zarfında bî-tâb u tüvân olan zavâllı millete ancak ‘azâmet-nümâ-yı istibdâd olacak birkaç sarây yapıldı. Harem-i hümâyunlar binlerce kadın ve o nisbetde dalkavuklar ile doldırıldı. Sîne-i nâlân-ı vatânda âteş-i inkîrâz saçar bir hây u hûy sefâdır. Meydân aldı.

Netîce: Sultân Abdülaziz devrinin nihâyetinde memâlik-i Osmâniyye Sivastopol Muharebesi’nden evvel ne ise daha bedter daha muhâtaralı bir mevki‘-i hevl-nâka düşdi. Bu müddet zarfında Ruslar Kırım Muharebesi’nde vukû‘a gelen zâyi‘âtı tazmîm ü noksanını ikmâl iderek Devlet-i Aliyye’ye tekrâr yüklenmek fırsatını arayup duruyorlardı. Bu fırsat ise dâ’imâ mevcûd, yalnız biraz karışdırmak ister idi.

Bu fırsatın ne oldığını ve Sultan Aziz’in evâhir-i saltanâtında Ruslar, Devlet-i Aliyye’nin Rûmili kıt‘asında sâkin-i **[49]** Hıristiyânları ne sûretle ayağa kaldırdığını vak‘a-i Abdülaziz nâm-i eserde ber-tafsîl ‘arz itmiş oldığımızdan burada tafsîlâta lüzum yokdur. Yalnız kârî’lerimize vak‘a-yı mezkûre ile münâsebet u merbûtiyeti bulunan bir mâdde hakkında ma‘lûmât virmek lâzımdır ki bu da Sultan Aziz devrinin nihâyetlerinde Avrupa düvel-i mu‘azzamasının yek-dîğerine karşu vaz‘iyyet-i siyâsiyyeleriyle Rumili-i Osmânî’de vukû‘a gelen ‘isyân hakkında ittihâz itdikleri hatt-ı harekatı ne mülâhazata mebnî oldığını beyândan ‘ibâret bulunacaktır.

Kırım Muharebesi’ni müte‘âḳib Avrupa hükûmât-ı mütehâbbesi arasında en ziyâde sâhib-i nüfûz u kuvvet bulunan devlet Fransa idi. O devirde gerek şarkda ve gerekse garbda zuhûr iden mesâ’il-i siyasiyyede hâkim-i mutlak olan kuvvet bu idi. Fakat gitgide Fransa’nın bu nüfûzı tezelzüle uğramağa başladı. Bu tezelzüle bâdî olan ahvâlin başlucası tahmînen Kırım Muharebesi’nden on sene sonra Prusya Hükümeti’nin birdenbire parlayarak ortaya çıkıvirmesidir. Bu hâlin suret-i vukû‘ı herkesce ma‘lûm oldığından tafsîlâta girişmeğe lüzûm görmüyoruz. **[50]** Şu kadar ki bu devirde Prusya imparatorı bulunan Birinci Kilyom ve bunun başvekili bulunan Prens Bismark (Bismarck), evvelâ meşhûr Sadova (Sadowa) Muharebesi’nde Avusturya’yı mağlûb ve

bu galebe sâyesinde ‘umûm-ı Cerman dukalıklarını kendi riyâsetinde birleşdirmeğe muvaffak olarak cihângirane bir imparatorluk vücûda getürdi. Dört sene sonra ya‘nî 1870 târîhinde Fransa ile itiği muhârebede Napolyon’ı da taht-ı esârete aldıktan sonra Avrupa dâhilinde müstesnâ bir mevki‘ işgâl itdi. Almanların şu muzafferiyetleri Avrupa’nın siyâset-i ‘umûmiyesini temelinden sarsdığı gibi Devlet-i Aliyye’nin ahvâline dahi te’sîr itmekden girü kalmadı. Ruslar Almanların gizli müttefiki bulundukları cihetle mücerred şu muzafferiyyet sâyesinde Paris Mu‘âhedesi’nin ba‘zı şerâ’itini bi’l-hâssa Rusya içün Karadeniz’de bir donanma teşkîline mâni‘ olan mâddeyi lağv itdirdi. İngiltere Rusların bu cür’etlerini protesto itdiyse de yalnız kaldığından muvaffak olamadı. Her ne ise sadede gelelim.

Prens Bismarck kendi vatanı içün böyle bir parlak muvaffaḳiyet gördükden sonra dahi râhat oturmadı. ‘Umûm-ı **[51]** ‘âleme kendi kudretini tanıtdırmak içün pek çok vesâ’ite mürâca‘at ve ez-cümle Fransa Muhârebesi’nden üç sene sonra Almanya Avusturya ve Rusya’dan müteşekkil bir ittifâk-ı müselles vücûda getürerek bu ittifâk sâyesinde merâmını istediği gibi yürütir olmuş idi. Bî-çâre Fransa muhârebe ü mağlûbiyetinden fenâ hâlde ezilmiş ses çıkaracak bir hâlde değildi. İngiltere’nin kuvveti kemâ-kân kendi hissiyetni muhâfaza idebiliyor idi ise de ittifâka karşu yalnız kaldığından umûr-ı siyâsiyyede pek ilerü gidemiyordu. Bu siyâset-i düveliyenin bize â’id kısmını lâyık-ı vechle anlamak içün diğer tafsîlâta ihtiyac vardır.

Prens Bismarck ve Almanya Devlet-i Aliyye’nin düşmanı değil idiler. Düşmanlıkdan sarf-ı nazar bu büyük zât Prusya’dan koca Almanya’yı vücûda getürdükden sonra şark işlerinde eski bî-taraflığı bırakup daha ciddî davranmağı elzem gördi. Buna en ziyâde hidmet iden mülâhazât ise şu idi:

1870 Muhârebesi’nden sonra Almanlar Avrupa siyaset-i ‘umûmiyesinde fevḳa’l-‘âde bir mevḳi‘ tutdukları gibi Meydân-ı Harb’de **[52]** görilen muvaffaḳiyât dâhil-i memleketde eshâb-ı hüner ü ma‘rifetin başka sûretle de hissiyât-ı ma‘neviyelerini tahrîk ve yalnız ‘askerlikde değil husûsât-ı sâ’irede dahi bütün milele tefevvuk itmek ârzûlarını uyandırdı. Almanya da medeniyet-i hâzıranın netîce-i bedâyi‘i bulunan san‘at, ticâret vesâ’irenin fevḳa’l-‘âde terakḳîsini mûceb oldı. Söylediğimiz devirde bu kavme mahsûs olan emti‘a, i‘mâlât-ı sınâ‘iyye, ve mahsûlât-ı ticâriye dünyânın her tarafına yayılmağa başladı. Hükûmetleri ise dâhilde bu terakḳîye ahâlîyi teşvîḳ itmekde oldığı gibi mahsûlât u ticârete sekte virmemek içün hâricde çarşular, ihrâcâtı sevḳ idecek memleketler aramağa mecbûr oldı ki bu memleketlerin arasında kendilerince en muvâfık bir memleket var ise bu da Memâlik-i Mahrûse olacağına âkılları yatmış idi. Prens Bismarck mebâdî-i ahvâlde mücerred şu maksad içün şark mes’elesine doğrıdan

doğrıya alâkası olmadığı hâlde o taraflarda ne yapılmakda oldığını fevka'l'âde tarassud idiyor idi.

Bundan mâ'adâ Prens Bismarck'ın şark işlerinde daha ciddî **[53]** hareket itmesinde diğer mülâhazâtı var idi. O da şudur.

Yukaruda söylediğimiz üzere Nemse Hükümeti bir milletden müteşekkil olmayup mütenevvi' akvâmdan mürekkebdir. İçinde İslav cinsine mensûb birkaç kavm vardır ki bunlar diğerlere nisbeten ziyâdedir. Eğer bir gün olur da bunlar kendileri bir hükûmet teşkîl itmeğe muvâffak olurlar ise yalnız Avusturya'nın değil Almanya'nın dahi menâfi'ne dokunacakları muhakkakdır. Binâ'en-'aleyh bu İslavlara bir hükûmet teşkîline meydân virmemek üzere Avusturya'da hâkim bulunan Almanlara mu'âvenetde bulunmak lâzımdır ki Avusturya Hükûmeti bir müddet daha muhafaza-i hayât idebilsün. Binâ'en-'aleyh Bismarck Fransız Muharebesi'nden sonra Avusturya'ya mu'âvenât-ı ciddiyede bulunmağı ve ale'l-husûs şark işerinde 'alenen değilse de hafiyyen müzâherât itmeği Almanya menâfi'i içün elzem göriyordı.

Ma'a-hazâ şu mâdde o devirde lâyık-ı vechle anlaşılamıyordı. Sultan Aziz devri nihâyetinde Rusya'nın eli itifak-ı müselles ile bağlı bulunuyor idi. Yine müttefiḳi bulunan Almanya ve Avusturya hükûmetlerine haber virmeksizin ciddî bir hareketde bulunamıyordı. **[54]** Kont Anderaşi'in (Andrassy) notası ittifâkın kararıyla virildiği gibi Sultan hal' olunacağı güni Prens Gorçakof'un notası yine o ittifâkın nâmıyla virilmiş idi. Fakat bu nota virildiği güni hal' mes'elesi vukû'a geldiğinden te'sîri netîcesiz kaldı. Vak'a-yı hal'den sonra 'umûm-ı Avrupa hükûmetleri bir müddet Devlet-i Aliyye'nin harekât-ı müstakbelesine muntazır kaldılar. Ahvâl lâyık-ı vechle anlaşılmadıkca bir şey'e karar virmeğe cesâret idememişlerdi.

İşte şurada virdiğimiz ma'lûmâtdan pek kolay anlaşılıyor ki Sultan Murad'ın cülûsını müte'âḳib Devlet-i Aliyye'nin ahvâl-i hâriciyesi müzebzeb bir hâlde bulunuyor idi. O aralık Avrupa'da en ziyâde sâhib-i nüfûz bulunan hükûmet Almanya idi ise de erkân-ı ittifâkdan bulunmak hasebiyle Devlet-i Aliyye'ye karşu Rus âmâlini tervîce mümâşât idiyor idi. Avusturya'ya gelince onun da ittifâk ile eli bağlı idi. Fransa bu işlere ciddî sûretde girişmekden 'âciz idi. Ortada Devlet-i Aliyye'yi açıkdan açığa himâye iden bir hükûmet var idiyse bu da **[55]** İngiltere idi. Fakat hükûmet-i müşârü'n-ileyhânın o aralık idâre-i dâhiliyesinde ma'a't-te'essüf vukû'a gelen ba'zı ahvâl Devlet-i Aliyye'yi himâyet ü sahâbetden mahrûm bırakmak isti'dâdını gösteriyor idi.

İngiltere'nin siyâset-i hâriciyesinden bahs olunur iken dâhilde bulunan iki fırkadan hangisinin ser-kârda bulundığını nazar-ı ehemmiyete almak lâzımdır. Ma'lûmdur ki bu kıt'a dört asırdan beri Hükûmet-i Meşrûta ile idâre olunur. Ahâlî

hükûmetin hareketine şiddetle icra-i nüfûz ider. Pek çok zamân mukaddem-i teşekkül iden siyâsi fırkalardan herhangisi efkâr-ı ‘umûmiyenin mazhar-ı rağbet ü muhabbeti olur ise idâre-i hükûmet o fırkaya teslîm idilür.

Bu fırkalar esâsen iki olub her ikisi de zamân zamân unvânını tebdîl idiyor idiyse de Kırım Muharebesi’nden sonra biri Muhâfazakâr ve diğeri Liberal nâmlarıyla yâd olunmağa başlamışdır. Bu iki fırka meyânında mevcûd olan tehallüf-ü efkâr çok kere hârice karşu ta‘yîn idilen harekât-ı siyâsiyyede değil idâre-i dâhiliyede nümâyân olur. Muhâfazakâr Fırkası memleketlerinde evvelden mevcûd kavânin ü âdâtın muhâfazası, yeni nizâmât ü kavâninin **[56]** sık sık tebdîlinde tereddüd ü mümâne‘at gösterdikleri hâlde Liberal Fırkası zamân u hâle göre tebdîline lüzûm görerek idârede dâ’ima bu mesleği ittihâz ide gelmişlerdir. Hârici siyâste ve bi’l-hâssa Devlet-i Aliyye’ye karşu İngiltere’nin hatt-ı hareketine gelince iki fırkanın meslek ü efkârı muvâfıkdır. Her ikisi de Devlet-i Aliyye’nin tamâmiyyet-i mülkiyyesini muhâfaza itmek İngiltere içün pek mühim bir mes’ele oldığını derk iderek re’s-i idâreye geçdikleri zamân bu tarîḳden ayrılmamışlardır. Bu hâl Sultan Aziz’in evâhir-i ömrine kadar devâm itmişdir.

Cülûs-ı Sultan Murad hengâmıda makâm-ı iḳtidârda bulunan fırka Muhâfazakâr Fırkası olup re’îsi evvel-i devirde “Dizraili” (Disraeli) ismiyle yâd fakat biraz sonra “Lord Bikonsfild” (Beaconsfield) nâmıyla şöhret bulan zât idi. Müşârü’n-ileyh cinsen Yahudi idi. Nefsinde pek çok fezâ’il cem‘ itmiş kudret u meziyet-i şahsiyesi müsellim, mücerred bu sâyede İngiltere devleti baş vekâleti gibi en büyük makâma vâsıl olmuş bir siyâsî-yi muhterem idi. Zamânında Avrupa sahne-i siyâsetini ittifâk-ı müselles husûsen Prens **[57]** Bismarck gibi bir dehâ fevka’l-‘âde işgâl itdiği hâlde Lord Beaconsfield mâhirâne tedâbîrle İngiltere’nin vekâr ü menâfi‘ni parlak bir sûretde muhâfaza idüp durıyordı. Lord Beaconsfield Şark mes’elesinde Devlet-i Aliyye’nin temâmiyet-i mülkiyyesini muhâfaza itmek İngiltere’nin menâfi‘i noktasından elzem oldığına mu‘teḳad idi. Tekmîl-i gayreti bu cihete münhasır idi. Rumili’nde ‘isyân çıkar çıkmaz teskînine, Rusların tasallut u te‘arruzlarına meydân virmemek içün elinden geldiği kadar gayret ve bu maksad içün en son fedâkârlığı göze aldırdığı tavr u hareketiyle isbât idiyordı. Hatta Rumili’nin sûret-i ıslâhı hakkında ittifâk-ı müselles nâmına Prens Gorçakof’un Bâb-ı ‘Âlî’ye virdiği bu notayı kısmen beğenmeğerek imzâ itmemiş ve bu sûretle Avrupa İttihâd-ı Düveliyesi’nden ayrılmış idi.

Devr-i Sultan Aziz nihâyetlerinde İngiltere’nin İstanbul’da bulunan sefîri meşhûr “Sir Henry Elliot” (Eliyot) olub bu zât dahi Türk muhibbi, Devlet-i Aliyye’ye pek büyük hayr-ı hâh idi. İstanbul’da Rusya’nın nüfûzı pek kuvvetli oldığı bu sıralarda **[58]** sefîr müşârü’n-ileyh asla pervâ itmeyerek Bâb-ı ‘Âlî’ye muvâffik nasîhatler virmekden,

her işde Devlet-i Aliyye'yi sıyânet itmekden giri durmaz idi. O sebebdendir ki gerek Sultan Aziz ve gerekse Mahmud Nedim Paşa'nın ziyâde-i 'adâvet ü nefretlerine fedef olmuş idi. "Sir Henry Elliot'un" hal'-i Sultan Abdülaziz'de zî-medhal oldığını iddi'â idenler vardır. Bu mâdde ihtimâlden ba'îd değil ise de delâ'il-i kaviyye ve mukni'e ile mevsûk olmadığı içün ihtiyâtla kabûl itmek lâzımdır. Sefîr müşârü'n-ileyhin vükelâdan Mehmed Rüşdi, Midhat ve Hüseyin Avni Paşalarla münâsebet-i dostânesi oldığı ve şübhesiz zevât-ı müşârü'n-ileyhim gibi hal'in Devlet-i Aliyye'ye ve bu vâsıta ile İngiltere'ye birçok menfa'atler te'mîn ideceğini anlamış ise de doğrıdan doğrıya mes'elede medhal-dâr olması rivâyeti inkılâbdan me'yûs olan Rusların sun' u isnâdı oldığına kâni' olmak iḳtizâ ider. İhtimâl ki sefîr müşârü'n-ileyh sâlifü'l-zikr vükelâya husûsiyetinden dolayı vak'adan diğer sefîrlerden evvel ma'lûmât idinmişdir. Ma'a-hazâ şurası da doğrıdır ki inkılâb vukû'a gelir gelmez **[59]** Rusların nüfûzı derhâl mahv oldı. Yerine İngiltere nüfûzı kâ'im oldı ki bu tebeddülât pâdişâh-ı cedîdin, vükelânın ve hatta 'umûm-ı Osmanlıların ârzû u efkârına tamâmıyla muvâfik idi. Sir Henry Elliot Türklerin muhibi oldığı gibi bi'l-hâssa Midhat Paşa'nın da mesleğine ya'nî idâre-i devletde usûl ü İdâre-i Meşrûta'nın vaz'ına en büyük tarafdâr idi. Bu mâdde bir kere vücûd bulursa Memelik-i Mahrûse içün bir necât kapusı açılarak dâhilde pekçok fenâlıkların öni alınacağı ve devlet yavaş yavaş şeh-râh-ı terakḳîye gireceği fikrinde bulunuyor idi. Binâ'en-'aleyh Sultan Murad tahta cülûs ider itmez yeni pâdişâhın ahvâl-i şahsiyesinden, vükelâ-yı zamânın âmâl ü mekâsidinden kendi hükûmetine mufassal u muvazzah ma'lûmât virdiği gibi bundan sonra Devlet-i Aliyye idâresinin eyüliğe yüz tutmak ihtimâli pek kavî oldığını ve İngiltere'nin taleb-i ıslâhatında düvel-i sâ'ireden ayrılarak yalnız bu mâdde üzerine sebât itmesi lâzım geldiğini bildirdi. Fakat ne fâ'idesi var ki sefîrin bu ma'rûzâtı Londra'da hüsn-i kabûl görmedi, mazhar-ı i'timâd olamadı.

[60] Bir rivâyete göre Sir Henry Elliot'un bu fikrine Lord Bikonsfild bi'z-zât mu'teriz olmayub o vaḳit Hâriciye Nâzırı bulunan "Lord Derbi" (Derby) ile müsteşâr-ı meşhûr Lord (Salisböri) (Salisbury) mu'teriz idiler. Bunların fikrince Devlet-i Aliyye gibi medeniyât-ı hâzıranın rûhuna vâkıf olmayan bir hükûmetde Kanûn-i Esâsî İdâresi'nin tatbîḳinden bir fâ'ide beklemek abes olmağla beraber bu mâddenin kabûlüne Avrupa'yı iḳnâ' ve notalarla taleb itdilkeri ıslâhâtdan sarf-ı nazar itdirmek müşkil idi.

Her ne ise: İstanbul'da 'azîm bir inkılâb vücûda geldiği zamân ma'a't-te'essüf İngiltere zimâm-ı idâresini tutan zevât arasında ihtilâf-ı efkâr var idi. Bundan mâ'adâ Rumili'de devâm idüb duran 'isyân sebebiyle İngiltere efkâr-ı 'umûmiyesinde hâsıl olan heyecân fırka-i mensûbenin âmâl u mesleğine muhâlif oldığından Lord Bikonsfild pek müşkil bir mevḳi'de kalmış idi. Aradan çok geçmedi Gladstone'un riyâseti altında

bulunan Liberal Fırkası re’s-i kâra geçmek içün nümâyişlere başladı. Gladstone ma‘lûm oldığı üzere şöhret-i siyâsiyyesi âfâḳî **[61]** istîlâ iden meşâhîrdendir. Şöhretine hidmet iden esbâbın başlucası mevḳi-i iḳtidârda bulunsun bulunmasun dünyânın muhtelif taraflarında mağdûr olan milletlerin himâye ü sıyânetinde gösterdiği gayret ü himmetdir. Biz müşârü’n-ileyhin şu tarîḳde gösterdiği himmetlere gayretlere ve husûsen şahsında mevcûd olan iḳtidâra bir şey diyemeyiz. Fakat son zamânlarda neşr olunan evrâk-ı resmiyeden anlaşıldığı üzere bu zât-ı muhterem etrafında bulunan insânlara mağlûb olarak istediklerini yapageldiği dahi muhakkakdır. Bu haḳîḳat Gladstone’un harekâtında def‘âtle müşâhade olundığı gibi söylediğimiz zamân ya‘nî Rumili’de vukû‘a gelen ‘isyânda dahi tamâmen kendisini göstermişdir. (*)[439]

[62] Bu zamânlarda Bosna ve Hersek’de ‘isyân iden Hıristiyanlar, Panislavizm komiteleri vâsıtasıyla Avrupa’da efkâr-ı ‘umûmiyeyi kazanmak içün İngiltere meşâhirine mürâca‘at esnâsında Gladstone’un dahi def‘âtle mu‘âvenetini istemişlerdi. Bu zât bunların ricâlarını kabûl ve ‘isyân mes’elesini ser-rişte ittihâz iderek İngiltere Hükûmeti’nin Şark mes’elesinde tutdığı hatt-ı hareketin ‘aleyhinde bulındı. Kendi fırkasının dahi mesleği hâricinde olarak Türklerin şiddetle ‘aleyhine yürüdi. İşte o zamân fırkasına mensûb gazeteler Rus gazetelerinden ziyâde Türk mezâlimi ve barbarlığı ile doldı. Türkiye hakkında müsâbaka idercesine mübâlağalı ve bî-esâs havâdis yazıyorlardı. Bi’l-hâssa Gladstone’un mürevvic-i efkârı bulunan meşhûr “Daily Neews” gazetesi bu husûsda cümlesini geçdi.

Bu gazetenin şarka gönderdiği muhbir-i meşhûr “Mak Kahan” (Mac Cahan) idi. Bu zât vaḳtiyle Rusya’da bulunmuş, orada tezvîc dahi itmiş oldığından Rus milletine ziyâdesiyle muhabbeti var idi. Muhbirliği zamânında sonraları anlaşıldığı üzere bir **[63]** tarafdan Rus Hükûmetiyle münâsebet-i peydâ ve bu yüzden mâddeten pek çok istifâde ittiği gibi Panislavizm komiteleriyle dahi ciddî münâsebetde bulunarak gazetesine gönderdiği havâdis hep bu berikilerin tertîb itdiği iftirâdan ‘ibâret idi. Halbuki “Daily Neews” gazetesi efkâr-ı ‘umûmiyede gâyet muhterem tutıldığından virdiği havâdise İngiltere ahâlîsi tamâmıyla emniyyet idiyorlardı.

Söylediğimiz bu ahvâl İngiltere’de Devlet-i Aliyye hakkında beslenilen fikri az bir zamânda büsbütün değişdirdi. Ahâlînin kısm-ı a‘zamı Rumili ‘isyân mes’elesinde Türklerin şiddetle ‘aleyhine ve Hıristiyanların lehine döndi. Hemân her gün “mitingler” yapılır ve burada Liberal Fırkası’na mensûb-ı zevât ve bi’l-hâssa Gladstone Türklerin

[439] Şu hengâmda Londra’da Rus kibâr familyalarından Madam Novicova (Md. Novicava) nâmında bir kadın tertîb itdiği müdebdeb bir salona İngiltere siyâsiyun u kibârânnı da‘vet ve o sâyede Gladstone ile münâsebet peydâ iderek Rumili’de ‘isyân iden Hırıstiyanlara mu‘âvenet-i ma‘neviyede bulunmak üzere Gladstone’ı teşvîḳ ü muvaffak oldığı muhakkakdır. Bu kadın el’ân Londra kibâr cem‘iyyetlerinde gâyet ma‘rûfe oldığı ve salonnı Londranın en kibâr salonlarından bulundığı ‘umûmca ma‘lûmdur.

barbarlığını ilerüye sürerek bunların taht-ı idâresinde bulunan bî-çâre Hıristiyanları İngiltere içün himâye itmek vecîbe-i zimmet oldığına dâ'ir gâyet mü'essir nutuklar îrâd iderler idi. Şübhesiz Gladstone'un bu nutuklardan maksadı yalnız Hıristiyanları iltizâm itmek değil, raḳîbi bulunan ve siyâsetde Devlet-i Aliyye'yi açıkdan **[64]** açığa iltizâm iden Muhâfazakâr Fırkası'nı dahi efkâr-ı 'umûmiyede mevki'den düşürmek idi. Mevki'-i iḳtidârda bulunan muhâfazakâr rü'esâsı ise Gladstone'un bu sözlerine kulak virmiyorlardı. Gitgide İngiltere efkâr-ı 'umûmiyesinde artmakda olan galeyân hükûmetin hareketine dahi te'sîr itmekden girü durmuyordı. "Lord Bikonsfild" Devlet-i Aliyye'yi Avrupa 'âlem-i siyâsetinde istediği kadar himâyede ileri gitmiyordı. Hareketinde tereddüd ve tevessüs âsârı nümâyân idi!...

5.4. [65] Hal'den Sonra Merkez-i Hükûmet

Hal'den Sonra Memâlik-i Mahrûse / Memleketin Islâhât ve Tecdîd-i Kuvvet İtmesine Dâ'ir Mülâhazât / Evsâf u Ahlâk-ı Sultan Murad / Sadr-ı a'zam Mehmed Rüşdi Paşa / Islâh-ı Devlet Hakkında Midhat ve Hüseyin Avni Paşaların Efkârı / Hükûmet-i Meşrûta'nın Muhassenâtı / Cülûs-ı Sultan Murad'ı Müte'âḳib Neşr Olunan Fermân-ı Hümâyûnlar / Cemâdî'l-âhirnin On İkisinde Toplanan Meclis-i Vükelâ / Bu Meclis'de Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların Münâkaşâtı.

Sultan Abdülaziz, târîh-i hicrînin 1293 senesi Cemâdî'l-âhirinin yedinci Salı gicesi makâm-ı iḳtidârdan düşürildi. Bu vak'a-i meşhûra, Memâlik-i Mahrûse'nin dâhilî ve hâricî ahvâlini altüst itdi. Makâm-ı iḳtidâra yeni pâdişâh geldi. İdârede fikr-i cedîd peydâ oldı. İstanbul'da me'mûrîn ve ahâlînin o vaḳte kadar teneffüs idegeldiği havâ temizlendi. Herkesde bir ümîd, cümlesi bir sabâhü'l-hayr ü i'tilâya muntazır oldılar.

Vak'a-yı Sultan Abdülaziz nâmıyla bundan evvel neşr olunan eserimizde pâdişâh-ı sâbıkın hal'ine sebeb olan mevâdın neden **[66]** 'ibâret oldığını söylemiş idik. Dâhilde fetret derecesine varan sû'i idâre, bu idârenin her şu'besinde görinen tekâsül ü ihmâlât, Avrupa'dan milyarlar istiḳrâz idilmesine rağmen müzâyakanın devâmı, konsilid ve diğer evrâk-ı mâliyyenin tedennîsinden dolayı bir kısım ahâlînin büyük zararlara dûçâr olmaları, mücerred sû-i idârenin netîcesi olarak Rumili vilâyetlerinde birbirini ta'ḳîb iden iğtişâşât, bu mâddeyi ser-rişte ittihâz iderek Avrupa devletlerinden ba'zıları, bi'l-hâssa Rusya'nın Memâlik-i Mahrûse'ye yönelinmesi gibi devr-i mezkûrda Devlet-i Aliyye'nin son derece perîşânlığını mûceb olan ahvâlin efkâr-ı ahâlîde husûle getürdiği hoşnudsuzluk inkılâb-ı vâḳi'nin hayyiz-i vücûda gelmesine yardım iden esbâbın başlucalarındandır.

İnkılâb-ı cedîd bi't-tab‘ bu seyyi'âti birdenbire def‘ idemedi. Bununla beraber Memâlik-i Mahrûse'nin ahvâl-i ‘umûmiyesine hüsn-i te'sîr itmekden dahi hâli kalmadı. Devr-i sâbıkın nihâyetlerinde ahâlînin muhtelif tabakâtından mevcûd olan korku zâ'il oldı. Herkesde âsâr-ı huzûr u istirâhat hiss olunmağa başladı. Vükelâ-yı zamân **[67]** artık sarâyın entrika ve müdâhale-i müstebidesinden ihtirâz itmeyerek iḳtidârları mertebesinde umûr-ı devleti ıslâha, her hâle karşu münâsib gördükleri tedâbîri tatbîḳe meydân buldılar. Diğer me'mûrîn-i devlet dahi istiḳbâlden bir dereceye kadar emîn olarak kendi vazîfeleriyle meşgûl oldılar. Müzâyakanın te'sîriyle pek durgun bir hâlde bulunan ticâret dahi yavaş yavaş yoluna girmeğe başladı. Mücerred şu emnîyetden dolayı idi ki inkılâbı müte‘âḳib Avrupa borsalarında Osmanlı kâğıdları birdenbire üç buçuk franka yükseldi. Me'mûlün fevḳinde olarak umûr-ı mâliye-i devletde de eser-i hayât görüldi. Zîrâ pâdişâh-ı sâbıkın vâlidesi hazînesinde sekiz milyon liraya karîb konsolid. Ve nukûd çıkdı. (*)[440] Bu pâre ile âtiyen îzâhât virileceği üzere Sırbiye ve Karadağ'a karşu idilen sevḳiyât-ı ‘askeriyenin sühûletle icrâsı mümkün olabildi.

Hâssaten bu hengâmda Devlet-i Aliyye idâresinde göze çarpan eyüliğin vak‘a-yı hal‘i müte‘âḳib vükelâ-yı zamânda görilen **[68]** gayret olmuşdır. Bunlar pâdişâh-ı cedîd tahta cülûs ider itmez hiçbir daḳîḳa fevt itmeksizin ortalıkdaki fenâlıkların önüni almağa himmet idiyorlardı. Hey'et-i Vükelâ her gün giceleri bile gâh Bâb-ı ‘Âlî'de ve gâh vüzerâdan birisinin konağında toplanarak mesâ'il-i mühime ve vukû‘ât-ı yevmiyyenin müzâkeresiyle meşgûl oluyorlardı. Bi'l-hâssa Ser-‘asker Hüseyin Avni Paşa kendisine mahsûs bir ‘azm-i müşekkel ber-endâzâne ile mehâm umûr-ı ‘askeriyede son derece fa‘âliyet gösteriyordı.

Hal‘den sonra hükûmetin en ziyâde meşgûl bulundığı mes'ele, devr-i Azîzi'nin evâhirinde ta‘dâd itdiğimiz fenâlıkların önüni almakdan ‘ibâret idi. Her şeyden evvel vilâyetlerde âsâyişin i‘âdesi, Avrupa'ya karşu metîn ve veḳâr-ı devletle mütenâsib bir hatt-ı harekâtın ittihâzı ve bi'l-hâssa öteden beri Devlet-i Aliyye idâresinde mevcûd seyyi'âti kökünden söküp çıkarmak, müdâhalât-ı ecnebîyeye meydan virmeyerek ıslâhat-ı lâzımeyi hükûmetin re'y-i zâtiyyesiyle mevḳi‘-i tatbîḳ ü icrâya koymak lâzım idi ki bu mâdde husûl bulmadıkça sarf idilen emeklerin kâffesi beyhûde **[69]** olacağı muhakkak idi.

Sultan Aziz devrinin nihâyetlerinde bu son mes'ele evvelki devirlere nisbeten şiddetle nazar-ı i‘tibâra alınmağa muhtâc idi. Hatta sultan-ı sâbıkın sukûtuna en ziyâde hidmet iden ve daha doğrısı bu işde fâ‘il-i mutlak bulunan zevât ancak bu seyyi'âti ıslâh itmek ‘azm-ı ciddiyesiyle işe girişmişlerdi. Bütün ümîdlerini tahta culûs iden pâdişâhda,

[440] Üss-i İnkılâb Ahmed Midhat Efendi.

bütün millet bu noktada sultân-ı nev-câhın ef‘âl ü hareketine muntazır idi. Ya‘nî genç pâdişâh, peder ve amucasının idârede esâs-ı ittihâz itdikleri usûl-ü istibdâda mı yoksa zamân u ahvâle muvâfık bir usûl-i idâre vaz‘ u te’sîsine mi çalışacak idi? Şakk-ı sânîyi ittiği ihtiyâr-ı hâlde icrâsı içün iḳtizâ iden metânet ü fa‘âliyyeti hâ’iz miydi? Değil mi idi? Buralarını şâyân-ı tedḳîḳ ü muhâkeme göriyorlar idi.

Sultam Murad milleti uzun bir zamân intizârda bırakmadı. Cülûsunun üçünci dördünci güni hâssiyyet-i hümâyûnunı meydâna koydı. Bir tarafdan meziyyât ü me‘âlî-i zâtiyesini izhâr itdiği gibi **[70]** diğer tarafdan pâdişâhlara, pâdişâhlığa lâyık olmayan ba‘zı ahâlin ahlâkında mevcûd oldığını dahi apaçık gösterdi!

Îzâhât-ı âtîye diḳḳatle mütâlâ‘a idilür ise sıdk u sıhhat ifâdemiz tezâhür ider.

Târîhen müsebbetdir ki hükûmet-i mutlaka ile idâre olunan bir memleketin ahvâl-i ‘umûmiye ve husûsiyesi muzmahil ü perîşân bir hâle geldiği zamân o memleketin tarîḳ-i ıslâh u intizâma ereceği iki sûretle mümkündür. Birincisi mülk, bir çok esbâb-ı mücbirenin sevḳiyle seyyi’ât içinde yuvarlanup durır iken milletin yâver-i tâli‘yle hânedân-ı hükümdâriden sâhib-i iḳtidâr yetişir, tedâbîr-i hakîmâne ve devr-i endîşâne ile ıslâh-ı umûra çalışır, şahsî bir çok fedâkârlıklar gösterir, icâb iderse kan döker, nihâyet tarîḳ-i selâmeti bularak kendi vatanının hayât-ı müstakbelini te’mîn ider. Târîh-i milel bize bu gibi ekâbiri çok göstermişdir. Meselâ Ruslar’da Deli Petro, bizde Çelebi Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Sultan Murad Râbi‘, ve bir dereceye kadar Sultan Mahmud Han Sânî hazarâtı bu gibi zevât-ı muhteremeden madûddurlar.

[71] İkincisi pâdişâh-ı zamân olan zâtın şahsında böyle bir meziyet bulunmadığı hâlde yine milletin tâli‘î yardımıyla her işi ehline tevdî‘ ider. Bu sâyede idârenin en yüksek tabakasına sâhib-i zekâ ve iḳtidâr geçer. Bu zât, fıtratında meknûz olan cevher-i irfândan memleketi hisse-yâb-ı feyz ider. Makâmın kendisine bahş itdiği salâhiyyet nisbetinde mülkde icrâ’ât-ı mühimme ve nâfi‘a vücûda getürür. Târîh-i ‘umûmîde bu misillü devâhî-i vükelâ, Fransa’da meşhûr “Rişilyu” (Richelieu) Almanya’da Prens Bismark, bizde Sokullu Mehmed ve Köprüli Mehmed Paşalar ziyâde-i şöhet kazanmışlardır.

Fakat şurada bir mâddeyi hâtırdan çıkarmamalıdır ki bir devletin birinci sûretle ıslâhına teşebbüs iden hükümdâran, ancak ahlâk u vicdân-ı zâtîlerine tebe‘an gayret itmişlerdir. Bununla beraber bir mülkün suver-i meşrûha üzerine ıslâhı içün hükümdârının küçükden alacağı terbiyenin, göreceği tahsîl ü ta‘lîmin büyük dahli vardır. Meselâ yukarda isimlerini kemâl-i tekrîm ile yâd itdiğimiz Sultan Selim, Çelebi Sultan Mehmed, **[72]** Sultan Murad Râbi‘ ve hatta Sultan Mahmud Han-ı Sânî hazarâtı şehzâdelikleri zamânında ‘asrımızdaki şehzâdelerden bambaşka bir terbiye

görmüşlerdir. Bunlar, umûr-ı devlet içinde büyümüşlerdir. On on bir yaşlarında büyük işlerde istihdâm idilmişlerdir. Ve kim bilir kaç def'alar kendi vücûd-i mukaddeslerini tehlikeye atmışlardır ki bu terbiyenin netîce-i kat'iyesi o zevât-ı muhtereme de hükümdârlara lâzım u lâyık olan fezâ'il-i mütenevvianın cem'ine hidmet itmişdir. Bunların ahvâl-i 'umûmiye ve husûsiyelerinde görinen fezâ'il şunlardır: Şahsî cesâret, servet-i irfân ve vüs'at-ı karîha ile pîrâste olmak, devlet ü millet menâfi'î içün icrâsını elzem gördiği umûr ve ittihâz-ı tedâbîrde kuvvet ü metânet göstermek, mevâni' ve müşkülâta karşu me'yûs u meftûr olmayarak, dûr-ı endîşâne hareket itmekdir.

Sultan Murad Hamis Hazretleri şüphesiz bu meziyyâta mâlik pâdişâhlardan değildi. Zâten bu gibi hasâ'ili Padişah müşârü'n-ileyh hazretlerinden beklemek zâ'id idi. Haḳîḳat-i hâlde pâdişâh bu gibi evsâfa mâlik olsa idi bu cihet-i hârika **[73]** ve mu'cize add idilmek lâzım gelir idi. Çünki otuz dört yaşına kadar ömürlerini sarâyda bulunan Harem Ağaları ve nisvân içinde geçirmişler idi. Devlet ü millet işlerine karışmak değil, sarâya mensûb olmayan zevâtdan bir kimse ile görişmemişler idi. Görişmiş olsalar bile gâyet gizli olarak görişdikleri muhakkak idi. Sarây divarlarının hâricinde ne oldığını bilmezler idi.

Bu usûl-i terbiye, zamânımızda sehzâdelerimizin ahvâlinde görinen ve hiçde makbûl olmayan ba'zı evsâf-ı gayr-ı münâsibenin pâdişâh-ı müşârü'n-ileyhin ahâkında da bulunması mûcib olmuş idi. Müşârü'n-ileyh, cüz'î bir şeyden müte'essir olacak kadar za'îfü'l-kalb; hicâb ve biraz da korkaklık gibi hasâ'il-i gayr-ı makbûle ile muttasıf idiler. Makâm-ı saltanatda geçirdikleri az bir zamânda ahvâl-i mezkûre pek güzel anlaşılmışdır. Burası doğrıdır. Fakat inkârı gayr-ı ḳâbil olan haḳîḳatlerden birisi de şudur ki Pâdişâh-ı müşârü'n-ileyhin neḳâ'is-i mevcûdesine rağman Taht-ı Osmâniye gelen son pâdişâhlarda meşhûd olmayan fezâ'il ve me'âlî-i **[74]** zâtiyyeye mâlik olması idi. Fikrimizi îzâh idelim.

Târîh-i Osmânî'yi eyüce mütâle'a idenler ve ale'l-husûs bu târîhin müte'addid edvârını lâyık-ı vechle tedḳîḳ idenler bilirler ki devr-i inhitâtda makâm-ı iḳtidâra gelen selâtîn-i 'izâm hazarâtı iki nev' dir. Birincileri seyyi'âti icrâda fâ'il-i mutlak olub hiçbir tesvîl ve iğfâl-i te'sîriyle değil ancak tînet ü fıtratlarında mevcûd olan meyl-i isâ'ete tebe'an idâre-i hükûmetde meslek-i tahrîbi kasden dinilecek derecede tervîc itmişlerdir. Bu meslekde bulunan zevât makâm-ı iḳtidâra gelir gelmez Cenâb-ı Hak'ın kendilerine ihsân itdiği eltâfa karşu yalnız istirâhat-ı şahsiyeleriyle huzûzât-ı noksâniyelerini düşünüp başka şey'lere kat'an ehemmiyet virmemişlerdir. Halbuki ikinci sınıfa mensûb bulunan zevât böyle olmayub makâm-ı iḳtidârda bulundukları zamân eğerçi irtikâb-ı müsâvîden çekinmemişlerse de bu fenâlıkları mahzâ sarâylarımızda eksik olmayan ve

kendilerine nasılsa teḳarrub itmeğe muvaffak olan haşerâtın fikirlerine mağlub olarak yapmışlar ve şu iḳtidârsızlıklarıyla beraber vatan ve millete karşu yine **[75]** hüsn-i niyetlerini muhâfaza itmişlerdir. Bunlardan bi'l-hâssa Sultan Selim-i Sâlis bu meslekde şöhret kazanmışlardır.

Sultan Murad Hazretlerine gelince, gerek şehzâdeliğinde ve gerkse makâm-ı saltanatında bulındığı az bir zamân zarfında gösterdikleri etvâr ü harekâtdan ikinci sınıf pâdişâhlara mensûb olduklarını izhâr itmişlerdir. Şübhesiz Pâdişâh-ı müşârü'n-ileyh hazretlerinde devlet ve millet-i Osmâniye'ye karşu büyük bir hüsn-i niyet vardı. Elinden geldiği kadar vatanına cidden hidmet itmek fikrinde bulundı. Vâ-esefâ ki tereddüd ü tevessüsi, re'y ü fikrindeki adem-i sebâtı, metânetsizliği fezâ'il ü me'âlîsini te'sîrsiz bırakdı. Selâtin-i 'izâm sırasına geçmelerine ma'nî oluyordı. Şu hâllerinden dolayı kendi iḳtidâr-ı zâtîleriyle devletin dümenini matlûb olan istiḳâmete çevirmek celâdetini hâ'iz değillerdi. Fakat bu hüsn-i niyetle arkalarında Sokullı ve Köprüli gibi devlet ve milletin selâmeti içün ne yapmak lâzım geldiğini bilir e'âzim-i vüzerâ ola idi şüphesiz hükümdârlık vazîfesini pek â'lâ icrâ ider ve bu devlete pek büyük hidmet idebilirler idi.

[76] Bundan mâ'adâ Sultan Murad'ın bu devirde Devlet-i Aliyye içün en muvâfık hükümdâr olacağı imâ ider diğer delâ'il dahi var idi. Müşârü'n-ileyhin mesleken teraḳḳî-perver, medeniyât-ı 'umûmiyenin mülkde tatbîḳîne gâyet azrû-keş, esâsen ıslâhât tarafdârı oldukları mukakkak idi. Şu hâlin devr-i mezkûrda pek çok ehemmiyeti var idi. Çünki Sultan Mahmud'dan sonra gelen Sultan Abdulhamid ve Sultan Abdülaziz muta'assib fırkalara mensûb efrâdın ellerine düşerek Devlet-i Aliyye'nin izmihlâl ve harâbına sebeb oldukları ma'lûm idi.

Şurada virdiğimiz izâhâtden pek kolay anlaşılır ki Sultan Murad Hazretlerinin parlak bir sûretde hükümdârlık vazîfesini icrâ idebilmesi o devirdeki vükelâdan sâhib-i hamiyyet ü iḳtidâr bir zâtın vücûdına vâ-beste idi. Bununla beraber Sultan-ı müşârü'n-ileyhin cülûsunda Devlet-i Aliyye'de bu evsâfa malik-i vüzerâ da var idi. Yalnız en muvâfık olan zâtı makâm-ı sadârete getürerek icrâ'ât-i matlûbeyi mevḳi'-i fi'le koymak mümkün olsa idi şübhe yok ki devr-i Murad-ı Hamis târîh-i Osmânî'de **[77]** en parlak bir sahîfayi işgâl ve hükûmetin dûçâr oldığı bu ahvâl-i mü'essifeden kurtarmış olması muhakkak idi.

Pâdişâhın esnâ-i cülûsunda makâm-ı sadâretde bulunan zât Mehmed Rüşdi Paşa idi. Müşârü'n-ileyh hazretleri vasatü'l-hâl vükelâdan olmakla beraber munsif ü hamiyetli bir vezîr idi. Yalnız bu makâma geldikden sonra mevki'ni ve nüfûz-ı şahsiyesini diğer vükelâya tanıtdırmak ve re'yini be-heme-hâl onların re'yine teḳaddüm itirmek iḳtidârına mâlik değil idi. Diğer vükelâdan iḳtidâr ü meziyyet sâhibi olanların

fikirlerine tebe‘an hareket itmek âdeti idi. Kendisi eslâf-perest idiyse de devlet ü milletin fevâ’idi içün lâzım görinen ıslâhât u teceddüdâtı kabûl ider idi. Makâm-ı sadâret gibi devletin en büyük pâyesi bulunan bir mevki‘-i ‘âlîyi elde itmek sevda-i harîsânesinde olmayub dâ’imâ girüde bulunmak arzûsunda idi ise de softaların vak‘asından sonra ahvâl-i mücbire ilcââtiyle sadâreti kabûl itmiş idi.

Hal‘-i Sultan Abdülaziz müşârü’n-ileyhin zamân-ı sadâretinde vukû‘a geldi. Fakat bu işe müdâhalesi ve daha doğrısı rızâ **[78]** göstermesi mahal-i mahsûsunda söylediğimiz vechle inkılâba cidden lüzûm gördiğinden değil yanında bulunan Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların maksad u arzûlarına mağlûb oldığından ilerü gelmiş idi. Netîce: işgâl itdiği makâma iḳtidârı olmadığına hükm idiliyor ise de sâhib-i nâmûs u hamiyet bulundığı cihetle devlet ve millet işlerinde kendisinden fenâlık beklemek câ’iz değildi. Ma‘a-hazâ devr-i mezkûrede Devlet-i Aliyye’nin selâmet ü sa‘âdeti yalnız pâdişâh ile Sadr-ı a‘zamın ellerinde değildi. Bu esnâda onlardan dûn bir mevki‘de idilerse de nüfûz-ı mâddiye ve ma‘neviyyeleri belki onlara teḳaddüm iden Ser-‘asker Hüseyin Avni Paşa ile Adliye Nâzırı Midhat Paşa idi. Zevât-ı müşârü’n-ileyhim Devlet-i Aliyye-i Osmâniye’nin vükelâ-yı haḳîkiyesinden, daha doğrısı umûr-ı ‘azîme ve mühimme-i hükûmetin mihver-i yegânesi olmaları dehâ ü zekâ ü iḳtidârlarından neş’et imiş idi. Sultan Aziz’i hal‘ ile inḳılabı vücûda getüren bunlar idiler. Zâten öteden beri beyne’l-âhâli iḳtidâr ve meziyyât-ı şahsiyeleri ma‘lûm olub bu zamânda şöhretleri âfâka çıkmış idi.

[79] Hüseyin Avni Paşa’nın tercüme-i hâlini ve hal‘-i Sultan Aziz’de derece-i müdâhalesini evvelce yazdık. Burada bir şey ‘ilâve itmek lâzım ise o da paşa-yı müşârü’n-ileyhin sâhib-i hamiyyet ü vekâr, vatanın cidden ıslâhını arzû ider. Gayûr, icrâ’âtinde şedîd bir zât-ı muhterem idi. Devr-i sâbık nihâyetlerinde vükelâ-yı zamânın en meşhûrı ve belki en ziyâde sahîb-i kudreti idi. Bi’l-hâssa bu kudreti taht-ı idâresinde bulunan ordular da izhâr itmiş idi ki şu hâl kendisini diğer vükelâya nisbeten müstesnâ bir mevki‘de bulunması mûcib olmakda idi. Ma‘a-hazâ Hüseyin Avni Paşa yalnız ‘âlem-i ‘askerîde sâhib-i şöhret idiyse idâre-i mülkiyede dahi ecânibe karşu iḳtidâr ve isti‘dâd-ı şahsiyesi i‘tibâriyle o devirde ma‘rûf-ı cihâniyân olan Midhat Paşa Hazretlerinin pâdâşı idi. Şu kadar ki Ser-‘asker Paşa’nın kuvvet ü nüfûzı mâddî ya‘nî bir kuvve-i mevcûdeye müstenid bulındığı hâlde Midhat Paşa’nın nüfûzı, ma‘nevî ya‘nî efkâr-ı münevvere ashâbının kendisine olan emniyyet ü muhabbetine menût u mütevakkıf idi. Halbuki şu fark öyle ehemmiyetsiz geçilecek şeylerden değildir. Zirâ hal‘i müte‘âḳib **[80]** aralarında hüküm-fermâ olmağa başlayan zıddiyyet ü mübâyenet kendisini hiss itdirmekden hâli kalmamışıdı. Şöyle ki:

Bu iki zât inkılâbdan evvel ne sûretle çalışdılar ise vak‘adan sonra yine o sûretle müttefiḳan çalışsalar idi devr-i mezkûrede ahvâl-i ‘umûmiyesi gâyet perîşân bir hâle gelen Devlet-i Aliyye’ye büyük hidmet idebilecekleri şübhesiz idi. Ne çâre ki, öyle olmadı. Vâkı‘â o zamân zâhiren aralarında hiçbir şey olmadığı ve ittifâḳın ber-devâm oldığını irâ’e ider ba‘zı ‘alâmetler görülmüş ise de aralarında mebâdî’-i ahvâlde gözle hiss olunmayacak derecede bulunan ve günler uzadıkça daha başka bir renk-i garîb alan mübâyenet-i efkâr meydân almağa başladı…

Midhat Paşa ile Hüseyin Avni Paşa’nın arasında ihtilâf-ı efkârı mûcib olan mes’ele: O devirde Memâlik-i Mahrûse’yi tarîk-i selâmete çıkarmak içün ittihâzı elzem olan tedâbîrin neden ‘ibâret olacağı mâdde-i mühimmesinde idi.

Hüseyin Avni Paşa Hazretleri esâsen ıslâhât tarafdârı idi ise de mesleken kudemâ-yı vüzerâ idâdından idi. Bu idâdda **[81]** bulunan zevât, mevcûd usûl-i idârenin şekl-i kadîmini değişdirmek fikrinde olmayub idâre-i müstebide ile dahi ıslâh-ı umûr itmek fikrinde bulunurlar. Bunlarca şu maksad, re’s idâreye sâhib-i iḳtidâr-ı vükelânın geçmesine mütevakkıf olub bu kaziyye vücûd buldığı takdîrde umûr-ı devlet yoluna girer ve kavânîn ü nizâmâtın lâyıkı vechle cereyânına hiç mâni‘a kalmaz idi. Yine bunların fikrince bir kere hükûmet hüsn-i niyet ashâbından müteşekkil bir hey’etin icrâ’âtde kahr u şiddet isti‘mâliyle ‘umûm-ı fenâlıkların öni pek kolaylıkla alınır idi.

Hüseyin Avni Paşa Hazretleri de esâsen bu fikirde bulunuyor idi. Fakat sâlifü’l-‘arz idârenin hangi sûretle vücûda getürilmesi içün kendisine mahsûs bir mesleği var idi ki o da şudur:

Müşârü’n-ileyh hazretleri Devlet-i Aliyye idâresinde mevcûd ‘umûm-u fenâlık sarâydan neş’et itmekde oldığına tamâmen mu‘teḳid idi. İdâre-i mutlakanın en şiddetli tarafdârı bulundığı hâlde sarâya ve buradan ikide bir de hodserâne sâdır olan irâdât-ı seniyyelere **[82]** fevḳa’l-‘âde mu‘teriz idi. Bu noktanın Devlet-i Aliyye’yi şu hâl-i perişânîye götürdiğini kendi tecrübe-i husûsiyesi üzerine isbât idiyordı, fikrince şu fenâlığın be-heme-hâl önüni almak lâzım idi. Maksad-ı mezkûrun husûli içün lâzım gelen vesâ’itin en başlucası bir kere hükûmet-i matlûbe te’sîs olundukdan sonra sarâyı ve o sarâya mensûb olan haşerâtı tehdîd itmek ve eğer bu tehdîdât bir semere virmez ise fenâlığa sebeb olan zât-ı bi’n-nefs-i pâdişah da olsa def‘ ü hal‘ itmeği ahvâl-i zarûriyeden görüyor idi. Hüseyin Avni Paşa’nın fikrince şu sûretle devlet pek güzel idâre olunabilir idi. Yoksa asırlardan beri mevcûd olan idârenin şeklini değişdirmek muvâfık-ı maslahat değildi. Bi’l-farz usûl ü idâre-i meşrûta vaz‘ idilecek olursa bu vâsıta ile milletin gözi açılarak idâreye iştirâk itmelerini mucîb olacak ve bu hâl ise Memâlik-i Mahrûse’nin evvelkinden bed-ter bir inhitâta dûçâr olacağı mülâhazasında

bulunuyor idi. Fakat şurasını hâtırdan çıkarmamalıdır ki müşârü'n-ileyhin i'tiḳâdı hâlisâne idi. **[83]** fazla olarak yukaruda söylediğimiz ve kendi fikrince en güzel add itdiği idâreyi vücûda getürmek içün kendisinde isti'dâd-ı tâmm göriyor idi. Kuvve-i 'askeriyenin idâresi yed-i iḳtidârında bulundığından şâyed tasavvûr itdiği idâreye hâ'il ü mâni' olacak mahzûrun nerede ise derhâl önüni alabileceğine tâmamıyla kâni idi.

Midhat Paşa Hazretleri de bâ'zı husûsda Ser-'asker Paşa ile müttefiḳü'l-efkâr idi. Bu zâtın i'tiḳâdınca dahi idâre-i devletde mevcûd olan fenâlıkların menşe'i pâdişâhların sarâyı idi. Memâlik-i Mahrûse'nin asırlardan beri seyyi'ât içinde yuvarlanup durmasına millet-i Osmâniye'nin izmihlâl ü perîşâniyesine sebeb olan ancak bu makâm idi. Devleti ıslâh itmek içün en evvel bu müdâhalât-ı muzırrenin önüni almak lâzım idi. Müşârü'n-ileyh hazretlerinin fikirlerince bu maksadın te'mîn-i husûli içün Hüseyin Avni Paşa'nın tasavvur itdiği idâre kâfî değildi. Daha doğrısı müzmin hastalığa mü'essir bir 'ilâç değildi. Çünki böyle bir idârenin vaz' ü tatbîḳi Sulatan Murad zamânında **[84]** süheylü'l-icrâ olsa bile sonraları nüfûz u hükmünün her şey'e teḳaddümüni ârzû iden bir pâdişâh makâma gelince idâre yine arabsaçı gibi karışacağı muhakkak idi. Bundan ma-'adâ hükümdârların hukûk u salâhiyetlerini ta'dîl itmek mes'elesi öyle birkaç zâtın karârıyla müşkil ü gayr-i kâbil olub bu usûl-i idâre kabûl olundığı hâlde milletin efkârını celb iderek aklen ve şer'an ve zamânen muvâfik olduğını onların akıllarına yerleşdirmeyi be-heme-hâl elzem add idiyordı.

Midhat Paşa'nın tasavvur itdiği idâre 'asrımızda Avrupa'nın ekser-i bilâdında kabûl ü vaz' olunan meşrûtiyyet-i idâre idi. Müşârü'n-ileyh hazretlerinin musırrâne bu fikirde bulunmasına hidmet iden mülâhazât şu idi:

Memâlik-i Mahrûse'nin ahvâl-i 'umûmiye ve husûsiyesine bi-hakk kesb-i vukûf idenlerce bu memâlikin ıslâh u terakḳîsini 'asrımızda hânedân-ı Osmânî efrâdının meziyyât-ı şahsiyyelerinden beklemek beyhûde idi. Çünki bu hânedân-ı celîlü'l-unvânındaki fezâ'il ü meziyyât inkâr idilememekle beraber bu gün şehzâdelerimizin aldıkları terbiye, **[85]** içinde bulundukları muhit, umûr-ı devleti idâreden kendilerini men' idiyor. Husûsen hânedân-ı Osmânî'de kabûl olunan usûl-i verâset bâḳî kaldıkca ve diğer tarafdan zamân uzadıkca bu maksadı imkânsız bir hâlde bırakıyordı. Zîrâ bundan sonra makâm-ı iḳtidâra gelen şehzâdeler mevsim-i şebâb ve civân-merdilerini dört dîvâr içerüsinde geçürdikden ve inzivâya çekilecek bir sinn-i pîrîye yaklaşdıktan sonra idâre-i hükûmeti ele alacaklar idi ki şu hâl-i mülkî, hânedân-ı Osmânî pâdişâhlarından birisinin vâsıtasıyla ıslâh itmek ümîdini büsbütün mahv idiyordı. Pâdişâhlarla olmadığı hâlde memleketi sâhib-i iḳtidâr-ı vükelâ vâsıtasıyla ıslâh itmek kaziyyesine gelince bu maksad dahi pâdişâhlar şimdikinden bambaşka bir terbiye almayınca, ya'nî hükûmet

onlara karşı mes'ûliyeti der-'uhde itmeyince mümkin değil idi. Yukaruda istibdâd, benlik da'vâsı bulundukca vükelâ içün iş görmek adîmü'l-imkân oldığını söylemiş idik. Edvâr-ı sâbıkadan sarf-i nazar Sultan Abdülhamid ve Sultan Abdülaziz zamânlarında nâm-dârân vükelâ-yı Osmâniye'den Reşîd, Ali ve Fuad ve diğer paşaların icrâ'-yı **[86]** vazîfede sarâydan gördikleri mevâni'den dolayı, dünyâdan me'yûsen ve mükedderen gitdikleri meydânda idi. Binâ'en-'aleyh Midhat Paşa Hazretleri şu mülâhazât-ı mühimmeye mebnî bu iki usûl-ü idâreden kat'-i nazar iderek bir üçünci idâreyi tasvîb itmekde idi ki bu da usûl-u İdâre-i Meşrûta idi. Bu zâtın fikrince Devlet-i Aliyye idâresinde şu usûl vaz' olunursa Memâlik-i Mahrûse sür'atle değilse de ağır fakat dâ'imî hatvelerle şehrâh-ı sa'âdet ü selâmete çıkar idi. Çünki bu usûl-i idârede yukaruda söylenen mahzûrların hiç birisi yokdur.

İdâre-i Meşrûta'nın en nâfi' noktası hükümdâr bulunan zâtın istibdâdına bir sed-i kavî çekilmiş bulunmasıdır. Yalnız bu cihet, umûr-ı devletin mihver-i lâyıkında cereyân ideceğine bir zamân-ı kavîdir. Pâdişâh vazîfesini bilir ve ona tevfîḳ-i harekete mecbûr olur. Vatan ve millete karşu olan mes'uliyyeti takdîr ve sûret-i meşrû'ada ifâ-yı vazîfe eyler, idâre-i keyfiyye ile hükm viremez. Millet dahi bu idâreden ma'nen ve mâdden müstefîd olur. Zîrâ hüsn-i ma'îşetine, istikmâl-i sa'âdetine hâdim-i vesâ'ite mâlik bulunur, **[87]** vatanın ahvâl-i sâbıka ve hâzırasına kesb-i vukûf ider. Şehrâh-ı terkî de kat'-i merâhil içün ne gibi hamiyyet ü fedâkârlık ibrâzına ihtiyâç mess itdiğini derk eyler. Hükümdâra karşu hâ'iz oldığı vazîfesini korkarak değil hürmet-i lâyıka ile ihtâr ü ihbâr ider. Ma'a-mâfîh o makâm-ı kudsîye 'arz u vecîbe-i ihtirâmda kusûr itmez. Vatanın hengâme-i hatarında yek-vücûd olarak gâ'ile-i hâ'ileyi def'a olanca gayretiyle çalışır.

Bu usûl-i idârenin muhassenât-ı adîdesinden birisi de ser-kâre zevât-ı muktedirenin yetişmesine hâdim olmasıdır. Devletin makâmât-ı 'âliyesi öteden beri oldığı gibi sarây haşerâtından kilârcı, ibrîḳci, seccâdeci ve emsâli e'âdînin mahmîleri değil millet-i Osmâniye'ye hidemât-ı güzîde ve vatan-perveranesi sebkat iden zevât-ı muktedire ve nâdire ile idâre olunur.

İdâre-i Meşrûta vaz' olundığı hâlde hânedân-ı Osmânî şehzâdelerinin hukûk-i şahsiyeleri kânûnen tehdîd olunacağından bunlar da serbest bir sûretde yaşamağa, hayât geçirmeğe, Avrupa'da oldığı gibi mevḳi'lerine münâsib tahsîl ü terbiye **[88]** görmeğe ve bu sâyede ecdâd-ı 'izâmları gibi vatanlarına parlak işler görmeğe iḳtidâr-ı kesb ideceklerdir.

Bu usûl-ü idârede dâhil-i memleketde öteden beri mevcûd olan uygunsuzluklara irtikâblara, pek çok efrâda karşu zulm ü haksızlığa meydân virilmesi mümkün

olmayacakdır. Matbû‘ât serbest bulunacakdır. Millet-i Meclis-i Meb‘ûsân’a göndereceği kendi vekîlleriyle hükûmetin her hareketini tedḳîḳ idecekdir. Bu zamânda eshâb-ı fazl ve iḳtidâr cânından ve mâlından emîn bulunacağı cihetle hiçbir tarafdan korkmaksızın mülk ü millete bu müdhiş inḳirâzın neden ilerü geldiğini gösterebilecekdir. Memâlik-i Mahrûse’nin terakḳîsi içün iḳtizâ iden bi’l-cümle vesâ’iti hükûmete, ahâlîye irâ’e idecekdir. Adliyyenin, nâfi‘anın, mâliyyenin, harbiyyenin ve bi’l-cümle devâ’irin tarz-ı idâresinde görilen nevâkısı ihtâr iderek bunların ıslâhını hükûmetden taleb idecekdir. İşte şu mülâhazât-ı ‘âliye ve hakâyık-ı mücerribeye mebnî Midhat Paşa Hazretleri Memâlik-i Mahrûse’de idâre-i meşrûtanın vaz‘ından başka bir çâre bulamıyorlardı. Şu maksadı elde itmek içün son **[89]** dereceye kadar gayret-i izhâr, ve icâb iderse bu uğurda hayâtını dahi fedâ itmeğe kat‘iyyen karâr virmiş idi.

Karâr virmiş idi ammâ! Müşârü’n-ileyh hazretlerinin fikr ü maksadı devr-i mezkûrde kolaylıkla husûle gelir tasavvurâtdan değildi. Buna mümâne‘at idecek, zevât karşu fırkalar da mevcûd idi. En büyük mümâne‘at bâlâda söylediğimiz Ser-‘asker Hüseyin Avni Paşa’dan me’mûl idi ki haḳîḳat hâlde de öyle oldı.

Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa’nın fikr ü mesleğinin bu merkezde oldığını ve Kânûn-i Esâsî mes’elesi bu zât ile esâmîsi yukarıda sebḳ iden âhrâr vâsıtasıyla efkâr-ı ahâlîye iyice yerleşdirildiğini ve husûsen pâdişâh-ı zamân olan Sultan Murad Hazretleri dahi bu fikrin ‘aleyhinde bulunmadığı elbetde bilmez değildi. Binâ’en-‘aleyh Paşa-i müşârü’n-ileyh hazretleri inkılâbı müte‘âḳib yalnız bu fenâlığın önüni almağı kendisince zarûrî görmüş ve bunun içün en evvel tehlike gelmesi melhûz olan tarafa karşu bir tedbîr-i kat‘î ittihâzını karârlaşdırmış idi. **[90]** O tedbîr de şu idi:

Hüseyin Avni Paşa Hazretleri ‘âlem-i ‘askerîde kuvvetli idi. Fakat Midhat Paşa Hazretleri de merkez-i hükûmetde bir kısım ahâlînin husûsen ol-vakte kadar bizde sâhib-i nüfûz bulunan ‘ulemâyı kendi tarafına celb itmiş oldığı cihetle ikisinin kuvveti hemân hemân yek-diğerine mesâvî idi. Binâ’en-‘aleyh Devlet-i Aliyye’de İdâre-i Meşrûta’nın vaz‘î veyâhûd adem-i vaz‘ı mes’elesini hal ve bu mâddeyi kat‘iyyen netîcelendirecek kuvvet yalnız pâdişâh-ı zamânında kalmış idi. Zirâ pâdişâhın ârzû ve intihâbı ‘umûma teḳaddüm ideceği şübhesiz idi. Binâ’en-‘aleyh Hüseyin Avni Paşa Hazretleri bu kuvvetin kesrine veya hiç olmazsa işin te’hîrine hidmet idebilecek vesâ’ite mürâca‘at itdi.

Sultan Abdülaziz’in hal‘inden sonra üç giceye kadar gûyâ pâdişâh-ı cedîdi muhâfaza itmek maksad-ı zâhirîsiyle kendisi giceleri sarâyda yatdı. (*)[441] Sarâyın muhâfazasına me’mûr bulunan Redif Paşa’ya hâricden kimseyi ve husûsen **[91]**

[441] Mourad. Cont. de Keratry

Padişahın şehzâdeliği zamânında münâsebet peydâ itdiği zevâtı içerüye bırakmamak içün emr-i kat‘î virdi. Huzûra çıkmaları zarûrî bulunan ba‘zı zevâtın ve bi’l-hâssa Sadr-ı a‘zam, Midhat Paşa’nın Padişah’a ne söylediklerini anlamak içün mâbeyne kendisine mensûb zevâtı derhal yerleşdirdi. Kendisi hemân her gün birkaç def‘a huzûr-ı şâhâneye çıkarak ba‘zı telkînâtda bulunur idi ki bu telkînâtın ekserîsi Padişah’ın kemâl-i muvaffaḳiyyetle taht-ı Osmânî’ye cülûs itmesi ‘asâkirin ve bi’l-hâssa ser-‘askerlik makâmının sâyesinde oldığı, ve el’ân Padişah’ın mevḳi‘î tehlikeden ‘ârî olmayup Padişah-ı sâbıkın tarafdârlarından korkuldığı ve bu cihet hâtır-ı şâhâneden çıkarılmayacağı ma‘lûm ise de herhalde ‘asâkir-i şâhâne ve kumandanlarına emniyyet ü i‘timâd itmesi lâzım geldiğini ve daha ahvâl ü zamâna muvâfık olmayan pek çok sözlerle hem kendi nüfûz ve saltanatı ihsâs, hem de Padişah’ı tehdîd ider idi. Hüseyin Avni Paşanın şu hücûmları gayet celî ü nâzik büyümüş Padişah’a pek ziyâde te’sîr itmekden girü durmayordı. **[92]** Husûsen Paşa-yı müşârü’n-ileyh hazretleri orta boylı idiyse de vücûdca dolgun, cüssesine nisbeten başı pek büyük, hemân omuzlarına boynı bitişmiş, sesi kalın ve keskin, çehresi muhâtabının muhabbetinden ziyâde havfnı celb ider bir heybete mâlik idi ki bu heybet yalnız bî-çâre Sultan Murad’ı değil ol-devirde ‘umûm umerâ-yı ‘askeriye ve mülkiyeyi dehşetler içinde bırakır idi.

Her ne ise, Sultan Murad Hazretleri şu sûretle mahbesden çıkub diğerine düşmüş oldı. Makâmı-ı hükümdârîye geldikden sonra bile, ârzûsı vechle bir gün olsun pâdişâhlık yapamadı. Şehzâdeliği zamânında amucasının esîri oldığı gibi pâdişâhlığı esnâsında da Hüseyin Avni Paşa’nın taht-ı tahakkümünde idi. Fikri, mesleği ne oldığını apaçık izhâr idemiyor, bir tarafı daraltmakdan korkuyor idi!...

Umûr-ı devlet ise bu zamânda ale’l-usûl gidiyordı. Cülûsun ikinci gününden i‘tibâren ‘âdât-ı kadîme-i Osmâniye’den olan câmi‘-i Eyyûp El-Ensârî’de kılıç kuşanımı âlâyına **[93]** hazırlık görülüyor idi. Vükelâ-yı zamân sür‘atle işlerinin tesviyesiyle meşgûl idi. İnkılâbın vukû‘ı her tarafa telgrafla bildirilmişse de öteden berü cülûslarda dâ’imâ neşr olunagelen ve hükûmet-i cedîdedin harekât-ı müstakbeliyesini mu‘ayyen olan hatt-ı hümâyûnun tanzîmiyle dahi uğraşılıyordı ki bi’l-âhare Cemâdî’l-evvelinin dokuzunda neşr olundı. Cülûslarda böyle hutût-ı hümâyûnların i‘lânı öteden beri ‘âdât ve kavânîn-i kadîme-i Osmâniye’den idi. Husûsen son devirlerde, pâdişâhlarımız ale’l-itlâk bir kere makâm-ı iḳtidâra geçdiler mi idi, ba‘zıları cülûslarını müte‘âḳib, ba‘zıları da evâsit-i saltanatlarında ve bi’l-hâssa evâhir-i hükûmetlerinde ahâlîyi kendi şahıslarından bîzâr itmekden girü kalmamışlardır. ‘Umûm-ı millet “Amân yâ Rabbî şu gitse de diğeri gelse biraz nefes alır idik” gibi şikâyetlerde bulunurlar idi. Diğer tarafdan efkâr-ı nâs cehâlet-i sâ’iḳasıyla hiç de esâslı bir haḳîḳate müstedid olmayan ufak bir

şeyden pek büyük ümîdlere düşegeldiklerinden ilerüde pâdişâh olacak zâta emniyet idegelmişlerdir ki bu ümîdler târîh-i Osmânî'de görüldiği üzere **[94]** dâ'imâ yanlış ve intizârın hilâfına çıkmış iken efkâr-ı 'umûmiye yine bu gibi ümîdleri beslemekden vaz geçmemişler. Sultan Murad'ın cülûsunda dahi şu hâl temâmıyla vukû' bulmuş ve ortada hallî lâzım olan bir çok mesâ'il bulundığından bu Padişah'ın ilk hatve-i hareketlerini pek büyük sabırsızlıkla bekleyorlar idi.

Hükûmet, bi't-tab' bu hâle âşinâ oldığından cülûsun üçünci güni birbirini müte'âḳib iki hatt-ı hümâyûn neşr itdi ki bu hatların me'âlini vekâyi'-i âtiyeyi lâyık-ı vechle anlamak içün burada aynen dercini münâsib gördük.

Sultan Murad Han-ı Hamis Hazretlerinin cülûs-ı hümâyûnlarını müte'âḳib istâr ve Bâb-ı 'Âlî'ye tesyâr buyurdukları hutût-ı hümâyûnlarının sûret-i münîfesidir.

Vezir-i hamiyyet-semirim Mehmed Rüşdi Paşa! (*)[442]

Cenâb-ı mâlikü'l-mülkün lâzıme-i ezeliyyesi ve bi'l-cümle teba'amızın icmâ' ve ârzûsı üzere ecdâd-ı 'izâmımız tahtına cülûsumuz vukû' bulmağla mücerreb olan rivayet ü hamiyetinize binâ'en hidmet-i sadâret **[95] '**uhdenizde ibkâ'en tecdîd vesâ'ir vükelâ ve me'mûrinin hidmet ü me'mûriyetleri dahi ibkâ ü tekrîr kalınmışdır. Cümlenin ma'lûmı oldığı vechle biraz zamândan berü devletin umûr-ı dâhiliye ve hâriciyesince bulundığı ahvâl-i müşkile efkâr-ı 'âmme hakkında ba'zı mertebe-i emniyetsizlik ile me'âlen ve mülken bir takım mazarratları ve dürlü dürlü rahatsızlıkları mûcib olmuş oldığından evvel-be-evvel bu hâlin ıslâhıyla memleketin ve 'umûm-ı teba'a-i devletin âsâyiş ü emniyetini ve mâddî ü ma'nevî sa'âdet ü selâmetini mûcib bir tarîḳ ittihâzı vecîbeden olup bu da usûl-i idâre-i devletin bir esâs-ı metîn ve sahîh üzerine te'sîsine mevkûf ve bizim hemîşe efkâr u niyyâtımız dahi bu noktaya münhasır u ma'tûfdır. Binâ'en-'aleyh ahkâm-ı şer'iyyenin icrâsıyla beraber devletin idâre-i 'umûmiyyesi nefsü'l-emre ve kâbiliyyet-i ahâlîye tevfîḳan kavânîn-i kaviyye ile takyîd olunarak 'umûm-ı teba'a-i şâhânemiz bilâ-istisnâ nâ'il-i hürriyet-i tâmme olmakla beraber her dürlü terakḳiyâtını ve bi'l-cümle efrâd-ı teba'anın muhabbet ve muhâfaza-i vatan ve devlet ü millet husûsunda ittihâd-ı efkâr ü niyyâtını müstelzim bir kâ'ide-i sâbite ve sâlimenin nasıl olması ve ne esâs üzerine binâ idilmesi iḳtizâ **[96]** ider ise beyn'el-vükelâ müzâkeresiyle kârarının istîzân kılınması ve bu niyet-i esâsiyeye göre Şûrâ-yı Devlet ve Ahkâm-ı Adiliye ve Me'ârif-i 'Umûmiye ve Umûr-ı Mâliye nezâret ü idârelerinin vesâ'ir me'mûriyetlerin yekinden tanzîmi lâzım ü mühim olmağla bunların dahi sırasıyla tanzîmâtına bakılması ve umûr-ı devleti işgâl iden ahvâl-i mu'azzamanın biri de mesâlih-i mâliye olub bu bâbda icrâ olunacak tanzîmâta hesâb olmak üzere

[442] Üss-i İnkılâb. Ahmed Midhat Efendi.

mu‘âmelât-ı mâliyenin taht-ı te’mîne idhâli ya‘nî büdçe hâricinde masraf vukû‘ bulmamasının ‘umûma emniyet bahş olacak bir ḳâ‘ideye rabtı ve bir nezâret-i kaviyye altına vaz‘ı vâcibâtdan olarak bu tedbîre i‘âne olmak üzere Hazîne-i Hâssamıza â’id tahsîsâtdan bu def‘a altmış bin kîse tenzîl ü kezâlik hazîne-i mezkûreye merbût Ereğli kömür ma‘diniyle me‘âdin-i sâ’ire ve ba‘zı fabrikaların idâre ve hâsılâtı hazîne-i mâliyeye terk olunmuş olmağla sâ’ir-i cihâtdan dahi bu yolda ta‘dîlât u tasarrufâtla muvâzene-i umûr-ı mâliyenin teshîl-i husûlüne i‘tinâ olunması ve düvel-i mütehâbbe ile mün‘aḳid olan kâffe-i mu‘âhidâtımızın kemâ-kân mer‘ül’-icrâ olmasıyla beraber Devlet-i Aliyyemizin bi’l-cümle devletlerle olan hubb u musâfât **[97]** u muvâlâtının te’kîd ü tezyîdine çalışılması hulâsa-i niyyât-ı hâlisemizdir. Cenâb-ı Hak cümlemizi muvaffak-ı bi’l-hayr buyursun âmîn) fî 9 cemâzî’l-evvel sene 1293.

Bi’l-cümle vülât-ı ‘izâme hitâbe-i taraf Sultan Murad hânedan-ı şeref-sâdır olan Fermân-ı Hümâyûnun sûret-i münîfesidir.

“Destûr-ı mükerrem müşîr-i efham nizâmü’l-‘âlem müdebbir-i umûri’l-cumhûr bi’l-fikri’s-sâkıb mütemmim-i mehâmmi’l-enâm bi’r-re’yi’s-sâib mümehhid-i bünyâni’d-devleti ve’l-ikbâl müşeyyid-i erkânü’s-sa‘âdet ve’l-iclâl el-mahfûf bi-sünûf-i avâtifi’l-meliki’l-a‘lî adâm Allah te‘âlî iclâle tevḳî‘-i refî‘-i hümâyûnum vâsıl olıcak ma‘lûm ola ki Cenâb-ı Hak’ın irâde-i aliyye-i ezeliyesiyle işbu bin ikiyüz doksan üç senesi cemâzî’l-evvelisinin yedinci Salı güni amm-ı ekremim Sultan Abdülaziz Han Hazretleri ittifâk-ı ârâ-yı vükelâ ve vüzerâ-yı izâm ü icmâ‘-i ‘ulemâ-yı a‘lâm u inḳiyâd cümle-i havâss u ‘avâm ile hal‘ olunarak taht-ı ‘âlî baht-ı Osmânî ve dîhîm-i hilâfet-i vesîm-i cihânbânîye cülûs-ı hümâyûn meymenet-makrûn-ı pâdişâhânem vâḳi‘ olmuş ve kâmet-i ve el’ân himet-i mülûkânem “innâ ce‘alneke halîfeten fi’l-arz” libâs-ı meymenet **[98]** iltebâsıyla mutarraz u mu‘anven ve hutbe ve sikke-i nâm-ı nâmî ve ism-i sâmî-i şehriyârânemle müveşşah u müzeyyen kılınmış olmağın keyfiyyet her kasaba ve karye ahâlîsine i‘lân u işâ‘a ve kâffe-i menâbir-i cevâmi‘ ve mesâcidde hutbeyi ism-i hümâyûn-i pâdişâhâneme kırâ‘at eylemlerini hutebâ vesâ’ir lâzım gelenlere ifâde ve tenbîhe müsâra‘at olunmak içün ihbâr-ı cülûs-i hümâyûnumı ve taklîd-i kazâ ve hükûmeti mutazammın işbu emr-i celîlü’l-kadrim isdâr ü tesyâr olundı. Sen ki vâlî-i müşârü’n-ileyhsin mazmûn-ı emr-i ‘âlî-şânımı sicillât-ı muhâkeme kayd ü sebt ve herkese i‘lân ü işâ‘a ile zîr-i idârende kâ’in-i elviye ve kazâların cevâmi‘ ve mesâcidinde eyyâm-ı Cum‘a ve a‘yâdda hutbe-i şerîfe nâm-ı nâmî ve’l-lakâb sâmî-i pâdişâhâneme kırâ‘et olunmasını tarfaf taraf (‘taraf’ kelimesi 1922 basımlı eserde iki defa yazılmış lakin 1926 basımlı eserde bir defa) tenbîhe mübâderet ve devâm-ı ömr ü devlet ve kavâm-ı fer ü şevket-i mülûkânem iddi‘â-yı müfrezesine iştigâl ü muvâzabet ü

rızâ-yı meyâmin irtizâ-yı şâhâneme tevfîḳ-i hareket ve kemâ-kân-ı zabt u rabt memlekete diḳḳat ile her sınıf teb‘a-i şâhânemin her hâlde dil-sir ni‘met adl ü dâd olması husûslarına iḳdâm ü bezl-i makderet eyleyesin tahrîrren fi’l-yevmü’t-tâsi‘ min şehr-i cemâzî’l-evveli li-sene-i **[99]** sülüs ve tis‘în ve mieteyn ve elf.”

Biz şimdilik burada mezkûr-ı hattların mâ’ilini ve gerekse ahâlî tarafından ne sûretle telakḳî olundığını tenḳîd itmeyeceğiz. Yalnız şurada bir mâdde hakkında izâhât virmek isteyoruz ki bu da şu me’âl üzere neşr olunan hattlar Hüseyin Avni ve Midhat Paşaların arasında mevcûd olan mübayenet ve ihtilâf-ı efkârı büsbütün zâhire çıkardı. Midhat Paşa Hazretleri iki fermânda Kânûn-i Esâsî ve İdâre-i Meşrûta’ya da’ir hiçbir fıkra olmadığından mukadder idi. Hattların tanzîmi biraz aceleye gelmiş ve Midhat Paşa Hazretleri neden ise bunların mâ’iline lâyık-ı vechle i‘tirâz ve Kânûn-i Esâsî mâddesinin dercini musirrâne taleb itmek içün vakti dahi müsâ‘id bulamamışdır. Şüphesiz bu işde Hüseyin Avni Paşa’nın te’sîr-i nüfûzı dahi var idi. Fakat Midhat Paşa da öyle mücâdelesiz meydân-ı ictihâdı başkalarına terk idecek zevâtdan değildi. Birinci Meclis-i Vükelâ’da bu mes’eleyi ortaya koyarak ve Devlet-i Aliyye’de Kânûn-i Esâsî’nin vaz‘ olunacağını îmâ ider diğer bir hatt-ı hümâyûnun neşrini gerek **[100]** Padişah’dan ve gerekse vükelâdan taleb itmeği kat‘iyyen karârlaşdırmış idi.

Bu taleb ve ısrâr cemâzî’l-âhirin on ikisinde sarâyda pâdişâh-ı cedîdin taht-ı riyâsetinde ictimâ‘ iden Meclis-i Vükelâ’da vukû‘a geldi. (*)[443]

Bu Meclis’de Sadr-ı a‘zam Mehmed Rüşdi Paşa evvelâ söze başlayarak Sultan Aziz devrindeki sû-i idâreyi beyân ve Memâlik-i Mahrûse’nin bu yüzden dûçâr oldığı hâli, inhitâtı izâh itdikden sonra dâhilde vukû‘a gelen ‘isyânlara, hâricin tasallutlarına ve diğer pek çok mevâda karşu hükûmetin ne gibi tedâbîrde bulunması lâzım geleceğini ve bu husûsda herkes kendi fikrini serbest beyân itmesini ricâ itdi. Bunun üzerine vükelâ mesâ’il-i mezkûrenin müzâkeresine girişdiler. Sağdan soldan beyân-ı efkâr idilmekte iken Midhat Paşa Hazretleri dahi söze başlayarak kendi fikrince en evvel yapılması lâzım olan mâdde Hükûmet-i Osmâniye’de İdâre-i Meşrûta’nın vaz‘ **[101]** u tatbîḳî olub bu mâdde vücûda getürildiği hâlde pek çok fenâlıkların öni alınabileceği, ve husûsen Avrupa devletlerinin ahâlî-i Hıristiyaniye içün taleb itmekde oldıkları ıslâhât-ı ciddiyeye en büyük ve en mü’essir ‘ilâc makâmına kâ’im olacağı ve matlûbe muvâfık tatbîḳ olındığı hâlde gerek ahâlî-i Hıristiyaniye ve gerekse Avrupalılar bununla kanâ‘at hâsıl iderek dâhildeki iğtişâşâta hâricdeki te‘arruzâta meydân kalmayacağını beyân itdi. Midhat Paşa Hazretleri yalnız bunı söylemekle iktifâ itmedi. Muhtasar fakat belîğâne bir nutk-ı irâd ve bir çok delâ’il ibrâz itdikden sonra hâl-i hâzırda Memâlik-i Mahrûse’yi

[443] Mourad. Comt. de Keratry.

sâhil-i selâmete çıkarmak içün başka bir çâre kalmadığını ‘ilâve ve pâdişâha hitâben: Hamiyyet-i vataniye kendisinden bu büyük fedâkârlığı taleb itmekde oldığını ve eğer Devlet-i Aliyye idâresinde Kânûn-i Esâsî’nin tatbîḳi içün rızâ-yı pâdişâhı şeref-vâki‘ olur ise târîh-i Osmânî’de nâm u şân-ı hümâyûnlarının ile’l-ebed takdîs olunacağını hâlis ü mü’essir bir lisânla ‘arz itdi.

Sonraları alınan ma‘lûmâta ve bi’l-hâssa Midhat Paşa’nın **[102]** şu Meclis-i Vükelâ hakkında ba‘zı ehibbâsına naḳl itdiği ihbârât-ı mevsûkaya göre kendüsi bu tarzda beyân-ı fikre başladığı zamân pâdişâhın tavr u hareketinden tasdîḳ ü muvâfakat alâ’imi görülüyor idi. Nutk uzadıkca vech-i şâhânelerinde âsâr-ı beşâşet nümâyân ve ser-i sa‘âdet-efser-i hümâyûnlarıyla Paşa’nın söze devâm itmesini teşvîḳ idiyordu. Meclisde bulunan zevât-ı sâ’ire ise ağızlarından bir harf çıkarmayorlar idiyse de ba’zıları ve bi’l-hâssa Hüseyin Avni Paşa ansızın söylenen bu nutkdan ziyâdesiyle müte’essir oldığı görüniyordı.

Nutkun hitâmını müte‘âḳib Ser-‘asker Paşa derhâl söze başlayarak Devlet-i Aliyye’yi bu zamânda dûçâr oldığı mehâlikden kurtarmak içün, meclislere, müzâkereye değil icrâ’ât-ı şedîdeye ve tedâbîr-i ‘âcileye lüzûm oldığını beyân ile Midhat Paşa’nın fikrini cerh itmek istedi. Vükelâdan bir iki zât, Ser-‘asker Paşa’nın fikrini tasdîḳ itdilerse de meclisde bulunan Namık Paşa Hazretleri bu hengâmda Devlet-i Aliyye ef‘âl-i hürriyet-perverâneye müste‘id bir idâreye mâlik olması lâzım geldiğini **[103]** beyândan sonra İdâre-i Meşrûta kabûl olundığı hâlde Meclis-i Meb‘ûsân a‘zâsı be-heme-hâl ‘unsur-ı İslâm’dan intihâb idilmesi lâzım geleceğini söyledi. Midhat Paşa Namık Paşa’nın bu fikrini cerh ve İdâre-i Meşrûta’da müsâvât-ı hukûkun ‘umûm-ı akvâm-ı Osmâniye’ye teşmîl idilmesi ihtiyâcını gösterdi. Pâdişâh Hazretleri dahi bu fikirde oldığını beyân itdi. En sonra Şeyhü’l-islâm Hayrullah Efendi Hazretleri usûl-i İdâre-i Meşrûta diyâneten meşrû‘ oldığını ve bu husûsa dâ’ir bir fetvâ istenildiği hâlde bâb-ı Meşîhat virebileceğini söyledi.

Müzâkere-i meclis bu sûretle devâm idüp durıyordı. Fakat Sadr-ı a‘zam Mehmed Rüşdi Paşa, Ser-‘asker Paşa’nın gitdikce mükedder ü me’yûs oldığını görerek müzâkereye nihâyet virmek niyetiyle “Bu gibi işler ilerüde görilebilir, etrâflıca tedḳîḳ ü müzâkereye muhtâcdır. Şimdilik ortada bulunan işlere bakalım.” diyerek müzâkereyi başka istiḳâmete çevirmek istedi ise de Midhat Paşa sükût itmedi. Tekrar söze başlayarak efkâr-ı ‘umûmiye ve bütün millet-i Osmâniye hükûmet-i cedîdeye dahi **[104]** emniyyeti olmadığını ilerüye sürerek Memâlik-i Mahrûse’de hiç olmazsa bundan sonra bir idâre-i muntazama te’sîs olunacağını ahâlîye ve gerekse ecânibe tefhîm itmek maksadıyla yakınlarda Kânûn-i Esâsî ve İdâre-i Meşrûta vaz‘ u tatbîḳ olunacağını nâtık

yeni bir Hatt-ı Hümâyûna ihtiyâc oldığını tekrar itdi ise de evvelâ Hüseyin Avni Paşa ve sonra Sadr-ı a‘zam Hazretleri şimdilik bu mes’eleyi meskût ‘ane geçmek daha muvâfık olacağını beyân ile sözini kesdiler. Vükelâ’nın kısm-ı a‘zâmı Sadr-ı a‘zam’ın tavr-ı müste‘ârına bakarak bu tarafda bulunmadılar. Müzâkere-i mevâd-ı sâ’ireye intiḳâl itdi!.....

5.5. [105] Fâci‘a-ı Sultan Abdülaziz

Sultan Abdülaziz’in Topkapu Sarây’ına Naḳli / Müşârü’n-ileyh Hazretlerinin Sultan Murad’a Yazdığı Mektûb / Heyecân u Iztırâb / Fâci‘ânın Sûret-i Vukû‘ı / Doktorların Virdikleri Rapor / Buna Dâ’ir Ba’zı Mülâhazat / Sultan Abdülaziz’in Ahvâl-i Sâbıkasından Ba’zı Vakâyi‘ / Katl mi Yoksa İntihâr mı? / Midhat Paşa Muhâkemesi Hakkında Birkaç Söz / Fâci‘anın Vakâyi‘-i Âtiyeye İcrâ İtdiği Te’sîrât.

Her ne ise ḳârî’lerimiz yukaruda virdiğimiz şu ma‘lûmâttan pek güzel anlayabilirler ki cülûs-ı cedîdi ta‘ḳîb iden birkaç gün zarfında merkez-i hükûmetde vukû‘a gelen ahvâl, matlûb derecede bulunmakdan pek uzak idi. Vükelâ meyânında ba’zı husûsda ihtilâf-ı efkâr var idi. Bu ihtilâf-ı umûr ve idâre-i devlete sû’-i tesîr icrâ ideceği muhakkak idi. Fakat temâm bu hengâmda İstanbul’da vukû‘a gelen bir fâci‘a ortalığı sarsdı. Hükûmet-i hâzırayı gerek dâhilde ve gerekse hâricde pek büyük müşkülât içinde bırakdı ki biz burada söylemek istediğimiz vak‘a temâm o günlerde pâdişâh-ı mahlû‘ Sultan **[106]** Abdülazizin bir sûret-i mechûlede vefât itmesidir. Bu vak‘anın tafsîlâtı şudur:

Evvelce beyân itdiğimiz üzere Sultan Aziz yeni pâdişâhın irâdesiyle o vaḳte kadar bulundığı Dolmabahçe Sarây’ından çıkarılarak yanında büyük oğlı Yusuf İzzeddin ikinci oğlı Mahmud Celaleddin Efendiler hazarâtı oldukları hâlde kayıkla Topkapu Sarâyı’na naḳl olundı. Burada sarây me’mûrları evvelce aldıkları emre imtisâlen pâdişâh-ı mahlû‘-yı istiḳbâl ile az bir zamân zarfında hâzırlanan dâ’ireye yerleşdirildiler ki burası o târîhden yetmiş sene mukaddem-i sarây Harem Ağaları tarafından şehîd idilen Selim Sâlis Hazretlerinin dâ’iresi idi.

Abdülaziz şübhesiz bu vak‘aya tafsîlâtıyla vâkıf olmalıdır ki dâ’ire-i mezkûreye girer girmez bir lisân-ı ye’s ve sûziş ile: “Amcam Sultan Selim’in ikâmet itdiği dâ’ire işte burasıdır” dimişdir. Pâdişâh-ı mahlû‘ bu sözüyle kendisinin dahi şehîd Sultan Selim gibi öldirileceğine kanâ‘at getirdiğini efhâm itmek isteyordı.

[107] Vâkı‘â Şehîd Sultan Sultan Selim dahi hal‘ olundukdan sonra buraya getirilmiş ise de müşârü’n-ileyh hazretlerinin fâci‘a-yı şehâdetiyle Abdülaziz’in serîr-i saltanatdan teb‘îdi arasında pek büyük ve esâslı fark, hatta tezâd var idi; aradan yetmiş

sene mürûr itmiş, efkâr-ı milletde bir intibâh husûle gelmiş, idâre-i devlet külliyyen tebeddül itmiş bulunuyordı. Selim-i Sâlisi hal‘ idilir, şehîd eyleyenler bir takım muta‘assıb, câhil, menfa‘atcu eşirrâdan ‘ibâret idi; Abdülaziz’i tahtından indirenler ise münevverü’l-efkâr güzîdegân-ı hamiyet-perverân idi.

Selim Sâlis necâbet-i vicdâniyye, mehâsin-i ahlâḳiye ile ‘umûm-i Osmanlı pâdişâhlarına tefevvuk ider; dâ’imen teba‘asının refâhına, sa‘âdetine çalışır idi, zîr-i destânının ezhâr-ı cihet terfîhi içün ıslâhât-ı ciddiyeye teşebbüs itmiş idi ki ıslâhâtı, adâleti menâfi‘ne mugâyir bulan edânî-i ricâl yeniçerilerin te‘assub-ı câhilânelerini tervîc-i maksada âlet iderek o cihân-pîrâ hükûmdârı hal‘ ve dîvâne birâderinin teşvîḳ ü gayretiyle dergâh-ı kibriyâda istâde-i ihtirâm iken şehîd eylemişlerdir.

[108] Bî-çâre Abdülaziz kendisinin Selim-i Sâlis ile vechen mine’l-vücûh müşâbeheti olmadığını düşünemeyerek fevkâ’l-‘âde bir heyecâna giriftâr olmuş, bir dürlü kendisini toparlayamıyordı. Mahdûmları, etrâfındaki bendegân pek çok tesliyet-âmîz sözler söyleyerek güç belâ biraz ıztırâbını teskîn idebildiler; Pâdişâh o zamân dûçâr oldığı felâketi i‘tidâl-i demle mülâhaza idebildi de mektûb-ı âtîyi pâdişâh-ı Osmâniyân Sultan Murad-ı Hâmis Hazretlerine irsâl eyledi.

5.5.1. Sûret-i mektûb

Evvelâ Cenâb-ı Allâh’a sâniyen ‘atebe-i şevketlerine sığınurım. Cülûs-ı hümâyûnı tebrîk ile beraber hidmet-i milletde sâ‘î ü gayret itmiş isemde muvaffak olamadığıma te’essüf ve zât-ı mülûkânelerinin muvaffaḳiyyetini temennî iderim. Milletin i‘tilâ-yı şânına ve devletin te’mîn-i istiḳbâline vâsıta olabilecek esbâbı zât-ı mülkdârîlerine âmâde itmiş oldığımı ferâmûş buyurmazlar ümîdindeyim. Kendi elimle silahlandırdığım ‘askerin beni bu hâle koydığını ihtâr ile beraber mürüvvet ü insâniyyet, sıkılmışlara yardım itmek nevbetini **[109]** gösterdiğinden bulundığım tengnâ-yı ıztırâbdan halâs ile bir mahal-i mahsûs ta‘yînni ricâ ider ve Saltanat-ı Osmâniye’yi sülâle-i Abdülhamid Han Hazretlerine terk eylerim.”

Sonraları bu mektûbun aslı faslı yokdur dimek isteyenler olduysa da iddi‘âlarını delâ’il-i kaviyyeye istinâd itdiremediler. Mektûbı re’ye’l-ayn görenler kırmızı mürekkeble ve bi’z-zât Abdülaziz’in hatt-ı destiyle muharrer bulundığını beyân idiyorlar. Mektûbun şayân-ı diḳḳât noktaları hâkân-ı mahlû‘n keyfiyyet-i hal‘i münhasiran sınıf-ı ‘askeriden bilmesi ve taht-ı Osmânî’yi sülâle-i Abdülmecid Han’a terk itdiğini tesrîh eylemesidir ki devre-i saltanatda pek çok uğraşdığı hâlde bir dürlü muvaffak olamadığı usûl-i verâsetin tebdîli fikrinden ferâgat eylediğini i‘tirâf idiyor.

Bundan ma-‘adâ Sultan Abdülaziz’in Sultan Murad’a hitâben birkaç mektûb daha yazdığı ve bunların birisinde Dolmabahçe Sarâyı’ndaki dâ’ire-i husûsiyesinde bırakdığı yigirmi bin lirayı göndermesini ricâ itdiği mervîdir.

O zamân İstanbul’da deverân iden rivâyâta nazaran **[110]** Sultan Murad-ı Hamis Hazretleri amcasının mektûbuna gâyet iltifâtkârâne bir cevâb virmişler ve mektûbundaki metâlibinin derhâl icrâsını fermân buyurmuşlardır. Bir mantûk irâde-i iḳâmeti içün Çırağan Sarayı’nın orta cihetindeki dâ’ire-i mahsûsa intihâb olunmuşdur.

Sultan Abdülaziz’in derhâl buraya naḳli irâde buyurulmuş idi, fakat Hüseyin Avni Paşa bunun mahzûrdan sâlim olmadığı mutâla‘asıyla bir iki gün irâdeyi te’hîr itdirerek bu dâ’irenin dâhile ü hârice inzibâtını temâmıyla te’mînden sonra Sultan-ı mahlû‘i tekmîl â’ilesiyle oraya yerleşdirdi.

Bu günlerde Sultan Abdülaziz’in heyecân u ıztırâbı ân-be-ân tezâyüd itmekde idi. Müşârü’n-ileyh fevka’l-had mute‘azzim bulundığından giriftâr oldığı zull ü hakâreti bir dürlü hazm idemiyordı. Ba‘zen sâ‘atlerce kimseye söz söylemez, ba‘zen dahi ağzından saçma sapan sözler kaçırır, hiç olmayacak bir şeyden müte’essir olur, rast geldikçe hiddet iderdi. Hâlinden, kâlinden, ef‘âlinden, etvârından bir ye’s-i mücessem kesildiği yek-nazarda anla- **[111]** şılıyor idi. Etrâfındakiler Abdülaziz’in şedâ’id-i mahlû‘iyyete tahammül idemeğeceğine daha ilk gün hükm itmişlerdi.

Bu sıralarda ağzından kaçırdığı sözlerden vükelâdan bir kaçına son derece muğberr oldığı anlaşılıyor idi. Bunlardan bi’l-hâssa Hüseyin Avni Paşa’nın ismini sık sık zikr idiyordı. Ara sıra da büyük oğlı Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerini Hassa Ordusı kumandanı bulunmak mülâbesesiyle bu musîbetin önüni almadığını ser-rişte ittihâz iderek âzârlayor durıyordı.

Gerak Sultan Murad-ı Hamis Hazretleri, gerek vükelâ-yı devlet bu hâlin netîce-i müdhişesini mülâhaza iderek dâ’ima yanında taşımakda oldığı palayı yâver-i mahsûs irsâliyle aldırdıkları gibi âlât-ı câriha ve buna mümâsil ortada her ne bulunduysa kaldırıldı.

Sultan Abdülaziz hal‘ olundukdan sonra hiçbir gice râhat uyuyamadı; nıfsü’l-leylide nâ-gâh yatağından fırlar, pencereye teḳarrub iderek Boğaziçi’ne doğrı bakar, aşağıdaki **[112]** nöbetcileri gözden geçirir, odada gezinmeğe başlar, kendi kendine bir şeyler söyler durırdı. Böylelikle birkaç gün geçdi.

İşte bu sûretle taht-ı saltanatdan ferâgatinin beşinci ya‘nî cemâzî’l-evvelinin on ikinci Pazarertesi gicesini Abdülaziz pek ziyâde ıztırâb u telâş içinde geçirdi; yalnız şafak sökdükden sonra o gice heyecân fevka’l-‘âde a‘sâbına rehâvet virdiğinden koltuk sandalyesinde bir müddet derin bir uykuya daldı. Uyandıkdan sonra baş musâhibi

çağırtarak o günki gazeteleri okutdı. O esnâda müsterîh gibi göründiğinden etrâfındakileri sevindirdi; onlarla ‘akl-i dâ’iresinde mübâheselerde bulundı. Aradan biraz vaḳit geçdi, mâbeyncisi Faik Bey’e son derece bir i‘tidâl-i demle küçük bir âyîne ile bir miḳrâz getirmesini emr itdi; Faik Bey dahi Vâlide Sultan dâ’iresinden eşyâ-yı matlûbeyi aldı getirdi. Sultan Abdülaziz bu esnâda dahi asla eser-i telâş göstermeyerek sakalını düzelteceği bahânesiyle harem cihetindeki dâ’ire-i husûsiyesine geçdi ve burada yalnız başına kapandı kaldı!..

[113] Tedḳîḳât-ı mevsûkadandır ki birkaç câriye Pâdişâh’ın ma‘hûd odaya yanında kimse olmaksızın girdiğini görünce arkasından gitmişler ve müddet-i medîde merhûm-ı müşârü’n-ileyhin harekâtını tarassud içün anahtar deliğinden bakmışlar ise de Pâdişâh’ın âyîne önünde uğraşdığını görerek kapudan çekülüp gitmişlerdir.

İşte o aralık fâci‘a-ı intihâr vukû‘ buluyordı. Fâci‘anın sûret-i husûli hakkındaki mübâhasât-ı dûr-â-dûrı âtîye ta‘lîḳ iderek şimdilik zât-ı vak‘aya â’id ma‘lûmât-ı mevsûkayı beyân idelim.

Sultan Abdülaziz yalnız başına müddet-i medîde kaldıkdan sonra câriyelerden biri bir iş zımnında oraya girmak ister, kapu açılmaz, hiçbir şeyden zerreten şüpheye düşmeyen câriye kapuyı urır, içerüden ses çıkmayınca döner keyfiyyeti Valide Sultana ihbâr ider. Valide Sultan koşarak gelir. Kapunın açılmaması içerüden bir ses gelmemesi, telâşını mûcib olur. Kadınların gürültilerine koşup gelen Harem Ağalarına kapuyı zorla açmaları içün emr virir. Bir de kapu açılınca meydâna çıkan manzara **[114]** ‘umûmını dehşetler içinde bırakır.

Sultan Abdülaziz Han al kanlara bulanmış, hâlı üzerinde boylı boyuna uzanmış oldığı hâlde bulundı. Pâdişâh’ı bu hâlde gören kadınlar, husûsuyla valide feryâd u figâna başladılar.

Garâ’ib-i tesâdüfatdandır ki sarây etibbâsından Miltiyadis Efendi dâhî bu aralık vizite içün oraya gelmişdi. Doktorı derhâl na‘şın bulundığı odaya getirdiler. Miltiyadis Efendi Sultan Abdülaziz’in iki kolundaki kan dâmarlarının miḳrâz ile kesildiğini ve keyfiyet-i vefâtın zıyâ‘-i demden neş’et eylediğini bildirir.

Tahḳîḳât-ı resmiyeye müstenid haḳîḳat bundan ‘ibâretdir. Abdülaziz’in sûret-i intihârını tahḳîḳ içün teşkîl olunan komisyon dâhî virdiği raporda Miltiyadis Efendi’nin re’yini temâmıyla tasdîḳ itmişdir. Raporı imzâ iden zevât arasında o zamân İstanbul etibbâ-yı meşhûresinden, etibbâ-yı pâdişâhiden Marko ve Karatodori Paşalarla İngiliz ve Fransız ve sâ’ir sefâret-hâneler etibbâsı dâhî dâhil oldığı hâlde, on dokuz doktor **[115]** mevcûddur.

Mezkûr-ı rapor Fransız lisânıyla muharrerdir ‘aynen tercümesi ber-vech-i âtîdir.

5.5.2. Sûret-i Rapor

Bir muktezâ-yı irâde-i seniyye-i cenâb-ı şâhinşâhî vükelâ-yı fihâm-ı hazarâtı tarafından virilen emr üzerine 11 cemâzî'l-evveli sene 93 ve 23 Mayıs 92 Pazarertesi güni öğleden bir sâ'at evvel Hüdâvendigâr-ı sâbık Abdülaziz Han'ın sebeb-i mevtini tahḳîḳ itmek içün Çırağan Saray-ı Hümâyûnı ittisâlinde bulunan karakol-hâneye giderek orada bizi alt katda bulunan bir odaya getürdüklerinde yerde serilmiş bir şilte üzerine üzeri cedîd bir bez ile örtülmüş bir cesed gördük. Örtüyi kaldırdığımızda Hüdâvendigâr-ı sâbık Abdülaziz Han'ın cesedi oldığını tanıdık. Lede'l-muayene bi'l-cümle a'zâsı soğuk, kansız ve soluk ve ba'zı muhallilleri dem-i mütehassir ile mestûr olub cesed ise henüz donmamışdı.

Göz kapakları açıkca karniyye-i lâmiası hafîfce kesîf **[116]** ve ağzı biraz açık idi. Kolları ile ayaklarını setr iden bezler kan ile mülemma' olup kolundaki bezi kaldırdığımızda sol kolunun bükümünün biraz aşağısında beş 'aşîr-i zirâ' (santimetre) tûlunda (uzunluk) üç 'aşîr-i zirâ' 'umkunda (derinlik) bir cerîha müşâhade eyledik. İşbu cerîhanın kenarları pürüzli ve gayr-ı muntazam olup istikâmeti ise yukarudan aşağıya ve dâhilden hârice doğrı idi. - Mezkûr-ı nâhiyenin orası kesilmiş ve şiryân-ı zendi takriben hurûc eylediği noktada çapının üç rub'i açılmış idi. Sağ kolunun büküm mahalinde dahi iki buçuk 'aşîr-i zirâ' 'umkunda ve iki 'aşîr-i zirâ' tûlunda kezâlik pürüzli ve biraz münharif bir cerîha müşâhede eyledik. İşbu mahaldeki cerîha küçük çaplı evride üzerinde olup şerâyîn-i sâlim idiler. On 'aşîr-i zirâ' tûlunda ve ziyâde-i keskin ve bir kolunun ucuna yakın yan tarafında ufak bir düğmesi bulunan bir mıkrâz irâ'e olundı. Mezkûr-ı mkrâz kanlı olup Hüdâvendigâr-ı sâbıkın bâlâda zikr olunan cerîhaları bununla icrâ itmiş olundığını bize beyân itdiler ba'dehû bizleri Hüdâvendigâr ikâmetgâhı olan deniz tarafındaki büyük odaya götürdiler. Bu odada **[117]** pencerenin kurbunda bulunan köşe minderi üzeri kan ile göl kesilmiş ve hasırın üzerinde dahi pıhtılanmış vâfir miḳdâr kan bulundığı gibi hasırın ötesinde berüsünde dahi kan lekeleri müşâhede olunmuşdur.

İşte sâlifü'l-zikr ahvâlinden cümlemiz müttehiden âtî'z-zikr kararı virdik:

Evvelâ Hüdâvendigâr-ı sâbık Abdülaziz Han'ın vefâtına kol kemiklerindeki ev'iyenin kat'iyle hâsıl olan seyelân-ı dem sebeb olmuşdur.

Sâniyen bize irâ'e olunan âlât-ı cürûh-ı mezkûreyi husûle getürebilür.

Sâlisen cürûhun hey'et ü istikâmetinden ve bunları husûle getürmiş olan âlât-ı cârihadan bir intihâr ya'nî telef-i nefs vukû'a geldiği istidlâl olunur. Binâ'en-'aleyh Çırağan Saray-ı Hümâyûnı karagol-hânesinde yapmış oldığımız işbu mazbata-i 'âcizânemiz imzâ ve taḳdîm kılındı.

Sultan Aziz'in vefâtı daha doğrısı intihârına müte'allik **[118]** lâzım gelen ma'lûmâtı virdik; vesâ'ike, evrâk-ı resmiyeye istinâden keyfiyyet-i intihârı izâh itdik. Pâdişâhın bi'n-nefs intihâr itdiğine dâ'ir virilen raportda on dokuz tabîbin imzâsı vardır. Fakat hakîkat-i hâl temâmen böyle midir, yoksa bu tafsîlât külliyen mugâyir-i hakikat midir; şimdilik bunı kat'i sûretde kim iddi'a idebilir?

Böyle bir intihârın nefsü'l-emrde mümkün omadığını iddi'a idenler de vardır.

Keyfiyyet-i intihâr telgrafla hârice 'aks ider itmez o zamân şark işleriyle pek ziyâde meşgûl bulunan Avrupa'da büyük bir ehemmiyetle telakkî olundı. Aradan çok geçmedi doktorların virdiği rapor neşr olundı; rapor herkesin nazar-ı istiğrâbını celb itdi. Avrupa efkâr-ı 'umûmiyesi Pâdişâh'ın intihârına kâni' olmadı, kîl ü kâl çoğaldı; rapor bi'l-hâssa etibbâ-yı ma'rûfenin hedef-i mu'âhezâtı oldı; birkaç resâ'il-i tıbbiyyede intihârın bu sûretle vukû'ı fennen müstehîldir dinildi. Bunun üzerine raporı imzâ idenlerden ve sefâret tabîblerinden Mösyö (Dikson) **[119]** Lancette Gazetesi'nde mu'terîzlere cevâben yazdığı makâlede müşâhidâtını ber-tafsîl nakl iderken: "Pâdişâhın sûret-i intihârını tahkîk-i zımnında teşkîl olunan komisyona beni de da'vet itmişlerdi. Na'şı görmeden o günlerde İstanbul'da vukû' -yâfte ahvâli derpîş iderek bu işde bir cinâyet oldığına kâni' olmuş idim. Gitdim, gördüm, derhâl i'tikâdım altüst oldı; şimdi raporun sıhhatine temâmıyla mutma'innim" diye yazıyor.

Şunı da 'ilâve idelim ki Doktor Dikson sâhib-i nâmûs ve kendisini tanıyanlara ilkâ-i hürmet itmiş bir zât oldığından mûmâ-ileyhin beyânâtı ehemmiyetden 'ârî olamaz.

Ma'a-hazâ o zamân İstanbul'da efkâr-ı nâs Pâdişâh'ın intihâr itdiğinden ziyâde katl olundığına inanmak cihetine meyâl idi. Her ağızdan bir ses çıkıyor, dürlü dürlü şâyi'ât deverân idiyor ve herkes vak'ayı kendi fikrine, kendi hissine göre izâh itmek istiyordı. 'Avâmın bu husûsda en ziyâde ithâm itdiği zât Hüseyin Avni Paşa idi. Zîrâ büyük küçük herkes az çok müşârü'n-ileyhin Sultan Abdülaziz'e garaz-i **[120]** şâhsiyesi oldığını bilir. Ve bu husûsda yalan doğrı bir çok hikâyeler 'ilâve itmekden girü durmazlar idi. Hâlbuki ciddî bir sûretde tedkîk idildiği hâlde bu nakliyyâtın hiç aslı faslı olmadığı muhakkakdır. Husûlen biz de her yerde oldığı gibi 'avâm, hükûmete ve ale'l-husûs pâdişâhlara müte'allik işlerde mübâlağa idegelmişlerdir. Tabîaten vukû'a gelen ve esbâbı meydânda olan bir vak'anın zuhûrunda cihet-i hafiyyesini arar, bu işi kendi nazarında büyütir, mürûr-ı zamânla buna başka bir renk virir. Bu ahvâl yalnız bizde değil meârif ü medeniyetleri ilerülemiş bulunan milletlerde dahi öylece vukû'a gelir.

Sultan Abdülaziz'in intihârı mes'elesine gelince bu maddeyi soğuk kanla ve bî-tarafâne tedkîk itdiğimiz hâlde hakîkatin ne oldığını meydâna çıkarmak mümkündür zan ideriz. Fikrimizce her şeyden evvel bir maddeyi nazar-ı ehemmiyete almak lâzımdır ki

bu da: Pâdişâh-ı merhûmun ahlâkı tabî‘î bu gibi müdhiş bir fâci‘a vücûda getürmeğe müsta‘id miydi.. Değil miydi. Burası gâyet ehemmiyetli bir maddedir.

[121] Yukarudan berü zikr idegeldiğimiz vakâyi‘den pek güzel anlaşılıyor ki Pâdişâh-ı müşârü’n-ileyh Hazretleri hilkaten gâyet mütekebbir ü mağrûr olup en âdî bir işde bile hazm ü tevâzu‘a yanaşmaz idi. Canı sıkıldığı zamânlar gerek kendi şahsına gerek sâ’ireye fenâlık yapmağa müsta‘id idi. Şu hâli sinn-i sebâvetinde bile meşhûr idi. Vâlidesi Sultan aliyetü’ş-şân hazretlerinden menkûldür ki Padişah, şehzâdeliği zamânında bile neden ise canı sıkıldığı zamân, “intihâr iderim” tehdîdiyle etrâfındakileri pek büyük havf u halecâne düşürirmiş, bu husûsda sözi fi‘line muvâfık oldığı hareketinden dahi anlaşıldığını söyleyenler vardır. Herhalde şu tehdîdlerin esâssız olmadığı pâdişâhlığı zamânında vukû‘a gelen ba’zı vakâyi‘de beyân itdiği fikr-i mahsûsundan dahi pek kolay anlaşılır.

Ma‘lûmdur ki pâdişâh-ı merhûm sayd ü seyahâte merâklı oldığından bu ârzûsunı teskîn içün Avrupa’ya azimet itdiği gibi İstanbul’da bulundığı zamânlar dahi ikide bir etrâfı gezmeğe **[122]** çıkar idi. Mukarrebinden menkûldür ki Pâdişâh-ı müşârü’n-ileyh Hazretleri Bursa’yı ziyaretinde orada medfûn bulunan selâtîn-i ‘izâm hazarâtının makberlerini kemâl-i ta‘zîmle ziyâret itdiği hâlde hânedan-ı ‘izâm erkânından ve târîh-i Osmânî’de şecâ‘at ü besâletiyle meşhûr bulunan Yıldırım Beyazid Hazretlerinin ziyâretine gitmediği herkesin nazar-ı dikḳatini celb ider. Nihâyet Pâdişâh’a ziyâde-i takarrüb idenlerden birisi şu maddenin esbâbını su’âle cesâret ider. Pâdişâh su’âle kaşlarını çatarak: “ Sultan Bayezid Hânedân-ı Osmanni’ye mensûb ise de diğer ecdâd-ı ‘izâm gibi nâmûs ve haysiyet-i saltanatı viḳâye itmemişdir. Ankara mağlûbiyetinde Timurlenk gibi bir Tatar türemesi herîfin eline esîr düşmüş, ve hânedânımızın şeref ü nâmûsunı telvîs itmişdir.” cevâbını alır.

Yine mukarrebininden menkûldür ki 1287 târîhinde ya‘nî Fransa ile Purusya miyânında vukû‘a gelen muhârebe esnâsında, Pâdişâh gâyet münşerih bulundığı bir gün “Sedan”da muhârebeyi gâib itdikden sonra Fransa İmparatorı Üçinci Napolyon Almanların ellerine esîr düşdiği telgrafını alır. Sulatan Abdülaziz’in **[123]** keyfi kaçar. İmparatora küfürler itmeğe başlar. Etrâfında bulunanlardan birisi: “Pâdişâhım! İmparator ne yapsun? Kal‘adan çıkamaz oldı. Açlıkdan ölecek de değildi ya!” dimesi üzerine Pâdişâh: “Ben Fransız ordusunun esîr olmasına bir şey dimiyorum. Napılyon’un esîr olmasına kızıyorum. Bu zât tûl-i müddet hükümdârlıkda bulundı. Saltanat sürdi. Nasıl olur da bu mevḳi‘de bulunan bir zât kendisi gibi bir hükümdârın eline esîr olarak düşsün. ‘Âleme rezîl olsun. Nâmûs-ı hükümdârîyi tehallüs içün başka bir çâre yok idiyse yanında bir tabanca da mı yok idi.” dir.

Fikrimizce Pâdişâhın hükümdâr ve sâhib-i saltanat hakkında idindiği şu fikr ü i‘tiḳâdı yukaruda söylediğimiz bir maddeyi ya‘nî müşârü’n-ileyh hazretlerinin makâmdan düşdükden sonra şu sukûta tahammül idemeyceğini te’mîn itmekdir. Burada getirilmesi uzun olacak diğer menkûlât dahi hükümdâr muhâfazası husûsunda bu zât kendisine mahsûs bir fikre ve bu fikri mevḳi‘-i icrâya getirmek içün pek büyük metânet-i **[124]** ahlâka mâlik oldığını isbât ider pek çok vakâyi‘ vardır. Burası muhakkakdır ki vükelâ bu zâtın ahlâk u fikrini pek eyi bildikleri cihetle vefâtından birkaç gün evvel âdem-i mahsûs göndererek dâ’imâ yanında taşımakda oldığı palayı aldırmışlardır. Eğer bu işde vükelânın ba‘zılarında bir fikr-i fâsid bulunsa idi cinâyeti miḳrâzla vücûda getirmesine elbetde meydân bırakmazlardı. Bundan da sarf-ı nazar Pâdişâh’ın kendi kendisine sû-i kasd itdiğine en büyük delîl ise fikrimizce şudur.

Pâdişâh’ın katlini iddi‘â idenler dahi şurasını inkâr idemezler ki Pâdişâh’ın vefâtı, gice değil ale’s-sabâh hemân sarâyda bulunanların cümlesinin önünde vukû‘a gelmişdir. O hâlde nasıl olur da kâtiller ba‘de’l-cinâyete birkaç yüz zevâta gözükmeksizin firâr idebilsünler. Burası tasavvurun hâricindedir. Pâdişâh’ın vefât itdiği odanın etrâfında o günde pek çok zevât bulunup bunlardan hiç birisi şüpheyi da‘vet idecek bir şey görmedikleri gâyet ciddi sûretde idilen tahḳîḳâtden anlaşılmışdır.

[125] Mesrûdât-ı sâlifeden kârî’lerimiz pek güzel anlayabilirler ki şimdiden mes’ele-i mezkûre hakkında bir hükm-i kat‘î virmek mümkün olamaz, çünki mes’elenin her cihetini tenvîr idecek vesâ’iḳ henüz ortaya çıkmadığı cihetle Pâdişâh’ın esrâr-ı vefâtı pûşîde-i zalâm-ı reyb ve şekül bulunuyor. Mâmâfîh biz eminiz ki zât-ı şâhâne ile daha bir çok zevât bu sırr-ı mübhemin en ufak teferru‘atına kadar vâkıfdırlar. Yalnız şimdi Abdülhamid’in şerrinden kendilerini meydâne koymağa cesâret idemiyorlar. İhtimâl ki bize:

“Evet Pâdişâh bu vak‘ayı künhiyle bilur, hatta bu husûsdaki ma‘lûmâtını herkese de bildirdi.. Amucasının katl olundığına temâmen mu‘teḳiddir, cinâyetde zî-medhal olanları taht-ı muhâkemeye aldırtdı, erbâb-ı cerâ’ime cezâsını virdi bile” diyenler de bulunabilir.

Biz bu fikri bir çok esbâba binâ’en kabûl ide mamakda ma‘zûruz.

Evvelen Midhat Paşa muhâkemesi ihkâk-ı hak, icrâ-yı adâlet maksadıyla tertîb ü icrâ olunmak şöyle dursun idâre-i **[126]** umûr-ı devleti müstaḳilâne, müstebidâne bâzîçe-i hevesâtı itmek isteyen Abdulhamid’in karşusunda Şehîd Said gibi müdâfi hukûk-ı millet bir heykel-i nâmûs ve istiḳâmeti devirmek istemesi gibi bir fikr-i redâ’et ü denâ’etden ileri gelmişdir.

Zâten cereyân-ı muhâkemeyi diḳḳatle ta‘ḳîb idenler Sürûrî gibi herîfin riyâseti altında teşekkül iden adâlet ü insâniyet düşmanı bir hey’etin vireceği hükmî evvelden teferrüs itmişlerdi. Sürûrî vaḳtiyle Midhat Paşa’nın darbe-i te’dîbine uğradığı cihetle müşârü’n-ileyh hazretleri hakkında bir gayz-ı şedîd besler ve bunı ‘alenen söylemekden çekinmezdi.

Sâniyen Midhat Paşa’yı ithâm içün iḳâme olunan şâhidler evsâf-ı matlûbeye hâ’iz değil idiler, ez-cümle beyyinelerin başlıcası Paris Sefîri Münir Paşa’nın zevcesi idi. Gûyâ mezbûre Midhat Paşa’nın elleri kanla mülemma‘ oldığı hâlde gice yarısı Sultan Aziz’in odasından çıkdığını görmüşdür. Fakat nasıl olur da Midhat Paşa gibi nahîfü’l-bünye, hengâm-ı pîr ve nâ-tüvâniye teḳârrüb itmiş bir vezir-i sâl-hûrde kuvve-i bâzûsıyla müştehir **[127]** Abdülaziz ka‘bında bir pehlivân-ı kavî ile pençeleşir, i‘dâmına kudret-yâb olabilir. Diğer şâhidlerin ifâdeleri dahi buna mümâsil türrehât ü müftereyâtdan ibâretdir.

Sâlisen da‘vânın Abdülaziz’in vâlidesiyle mahdûmları Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerinin taleb ü iddi‘âsıyla iḳâme olundığı hakkındaki rivâyet külliyyen hilâf-ı haḳîḳatdir; gerek vâlide Sultan ve gerek Yusuf İzzeddin Efendi Sultan Abdülaziz’in intihârına kâni‘dirler. Bu mukaddime-i cinâyet mahzâ Abdülhamid’in desâ’isiyle tertîb olunmuşdur. Vâlide Sultan oğluna gâfil bulunarak mikrâz virdiği içün kendi nefsini levm itmişdir.

İşte şu tehallüf-i rivâyet ve efkârdan dolayı vak‘a-yı fâci‘a şimdiye kadar hallî müşkil bir mu‘amma şeklinde kaldığı ve makâm-ı hükûmet Abdülhamid’in vâsıta-i tahrîb ve istibdâdı bulundukca şekl-i mühimini hiçbir vechle değişdiremeğeceği âzâde-i irtiyâbdır. Çünki vak‘anın lâyıkı vechle tenvîri sarâyın ve bi’l-hâssa pâdişâh-ı hâzırın işine gelmiyor. Yoksa işde hüsn-i niyet olsa idi haḳîḳat derhâl kendüsini gösterir idi. Tereddüdde ne hâcet **[128]** hakâyık-ı ahvâle âşinâ zevât hâlâ yaşamakdadırlar.

Sultan Abdülaziz’in şu sûretle vefâtı Sultan Murad ve hatta Sultan Abdülhamid devrine pek büyük te’sîr-i icrâ itmekden girü durmadığı erbâb-ı vukûfa ma‘lûmdur. Bi’l-hâssa fâci‘anın netîce-i müdhişesi Sultan Murad’ın ahvâl-i hayâtiyesinde görülmüşdür. Pâdişâh, yukaruda söylediğimiz üzere ömrünün kısm-ı a‘zâmını sarây dâhilinde ya‘nî Harem Ağaları ve kadınlar arasında geçirmiş oldığından bu ma‘îşetin netâyic-i zarûriyesinden bulunan ba‘zı ahvâle meselâ za‘f-ı kalbe, şiddetle mübtelâ idi. Metânetsizliğin iclâ’âtıyla hal‘ gicesi vukû‘a gelen heyecândan şiddetle muztarib olmuş ve birkaç gün dûçâr oldığı havfdan kendisini toplayamamış iken Sultan Aziz’in sûret-i vefâtı vücûd-ı şâhânelerini ziyâdesiyle sarsdı. Rivâyet iderler ki bu haber-i müdhişi duyar duymaz tasavvuru gayr-ı kabîl bir keder ü me’yusiyyete dûçâr oldı. Sâ‘atlerce

ağladı. Başka bir şey düşünmez oldı. En sonra bu hâl, mahal-i mahsûsunda vireceğimiz tafsîlât üzerine Pâdişâh müzmin bir hastalığa dûçâr oldı. **[129]** Sultan Abdülaziz'in vefâtı, Memâlik-i Mahrûse'nin ahvâl-i dâhiliyesine ve bi'l-hâssa merkez-i hilâfete te'sîr küllî icrâ itmekden girü kalmamışdır. İnkılâb-ı hükûmet, her ne kadar vükelâ ve sınıf-ı 'askeri ile vücûda getirilmiş idiyse de efkâr-ı 'umûmiye tebdîl-i saltanatı ma'a'l-memnûniyye kabûl itmiş idi. Hal'i mute'aḳib İstanbul'da sevinmeyen kimse yok idi dinse câ'izdir. Fakat günler uzadıkca bu hâl değişmeğe başladı. Buna sebeb olan ahvâl âtiyen beyân olunacak ise de Sultan Aziz'in vefâtı ve vefâtı hakkındaki şübheler efkâr-ı 'umûmiyenin bir kısmını hükûmet-i cedîdeden soğutmağa hidmet itdi. Zirâ merhûm ne kadar fenâ bir hükümdâr olursa olsun tûl-i müddet devâm iden hükûmetin de bir çok a'ilelerin refâh ve sa'âdet-i ma'îşetlerine hidmet itdiğinden hasbe'l-ihtiyâc veliyyü'n-ni'met add itdikleri zâtın düşürülmesinden yerine geçen zâta ve bu zâtın hükûmetine 'adâvet-i şedîde besleyecekleri tabî'îdir. Binâ'en-'aleyh inkılâbın ilk günleri ahâlîde mevcûd sürûr u inşirâha kimse ses çıkarmadığı hâlde Sultan Aziz'in vefâtı duyulur duyulmaz bir kısım ahâliye **[130]** durgunluk geldi. Pek çokları Pâdişâh-ı sâbıkın dûçâr oldığı felâkete cidden acıdılar. Şu işde az çok medhali zann olunan zevâta la'netler yağdırmağa başladılar. Bu kısm-ı ahâlînin önünde bulunanlar, devr-i sâbıkın perverdeleri bulunan efrâd idi. Fâci'adan sonra onlar başlarını kaldırmağa fırsat buldılar. Hükûmet-i cedîdeyi hıyânetle ithâm iderek hâl-i hâzır idâresini ve hükûmetin her hareketini tenkîd, ahâlîyi hükûmetden soğutmağa elden geldiği kadar gayret itdiler. Ma'a't-te'essüf diğer ba'zı ahvâlin ictimâ'ıyla maksadlarına nâ'il oldılar!...

5.6. [131] Devlet-i Aliyye Sırbiye ve Karadağ

Vilâyetlerdeki İsyân / Sırbiye Târîhine Bir Nazar / Devlet-i Aliyye'nin Anâsır-ı Hırıstiyaniye'ye Karşu Mu'âmelesi / Sultan Selim Sâlis Devrinde Vilâyetlerin Ahvâli / Sırplıların Birinci İsyânı / Kara Giorgi (Yorgi) ve Miloş Obrenoviç / Sırbiye'nin Mümtâz bir Vilâyet Şekline Girmesi / Karadağ'ın Ahvâl-i Târîhiyyesi / Sultan Aziz'in Devri Nihâyetine Kadar Bunların Devlet-i Aliyye'ye Karşu Vaz'iyyet-i Siyâsiyyeleri / Bosna ve Hersek İsyânı Üzerine Islâv Âlemindeki Halecân / Prens Milan ve Nikola / Milan'ın Sadr-ı a'zam Mehmed Rüşdi Paşa'ya Mektûbı / İ'lân-ı Harb.

İstanbul'da böyle müdhiş bir fâci'a vukû'a gelmekde iken Rumili ahvâli gitdikce fenâlaşıyor idi. Orada ki karışıklık günden güne artıyordı.

Bu hengâmda Bosna ve Hersek vilâyetleri bir az sükûnet hâline girmiş idi. Külliyetli mikdârda sevḳ olunan 'asker mebâdî-i hâlde Rauf, ve sonra Ahmed Muhtar Paşaların kumandasında eşkıyâyı birkaç kere dağıtmış idi. Çetelere imdâda gelen

Karadağlı vesâ'ir haşerâtı dahi kaçırtmağa ve yâhûd dağların en sarp mevḳi'lerinde gizlenmeğe mecbûr itmişlerdi. Fakat bu hâl **[132]** hâricde bulunan düşmanların ve bi'l-hâssa Rusların hiç de işlerine gelmediğinden Devlet-i Aliyye'yi her ne sûretle olursa olsun ta'cîz ve âsâyiş-i memleketi i'âdeye vaḳit bırakmamak üzere diğer vâsatılara mürâca'atdan girü durmadılar. Merkez-i hükûmetin doğrıdan doğrıya taht-ı idâresinde bulunan vilâyetlerin kıyâmından bir netîce çıkmadığını görerek Devlet-i Aliyye'nin mu'âhedat-ı mahsûsa ile nâ'il-i imtiyâz olan eyâleti ya'nî Sırbiye'yi, Karadağ'ı kıyâm u 'isyâna teşvîḳ ve hükûmet-i metbû'alarına karşı i'lân-ı harbe kadar cesâret ü gayret virdiler. Şu cihete lâyık-ı vechle kesb-i vukûf itmek içün eyâlât-ı mezkûrenin merkez-i hükûmetle olan münâsebât ve harekât-ı sâbıkalarına sathîce olsun bir göz atmak lâzımdır.

Sırplılar, târîhlerin virdiği ma'lûmâta nazaran Osmanlıların daha Rumili'ye ayak basmalarından evvel bu kıt'ada oldukca büyük bir hükûmet teşkîline, ve hatta komşularına bâ-husûs o zamân makarr-ı saltanatları İstanbul olan Bizans İmparatorluğu'na kendi kuvvet ve satvet-i 'askeriyelerini tanıtdırmağa muvaffak olmuş bir **[133]** milletdir. Falkat Türklerin, o 'azm-i bülendanelerine karşu hiçbir hâ'il tasavvur olunamayan erlerin vâḳi' olan hücûmlarına tâb-âver-i mukâvemet olamayarak birkaç def'a mağlûb ve bi'l-âhire "Kosova" melhame-i kübrâsında istiḳlâliyetlerine elvedâ' itdiler. Hicretin 927 târîhinde Kanuni Sultan Süleyman'ın muzafferiyyeti ve husûsen târîh-i mezkûrda Belgırad'ın istilâsı gibi celâ'il muvaffaḳiyât-ı Osmâniye üzerine artık Sırbiyeliler Osmanlıların ra'iyyesi, Sırbistan ise memleketleri olmuş idi. Bu hâl geçen 'asra kadar devam itdi.

Hükûmet Osmâniye, geçen asırlarda gerek Rumili ve gerekse Anadolu vesâ'ir ḳıta'ât-i meftûhada akvâm-ı Nasârâya karşu İslâmiyet ve Osmanlılığın sa'âdet ü istiḳbâli içün pek muzır bir tedbîr-i ittihâz itmiş ve daha doğrısı hiçbir tedbîr-i ittihâz itmemiş idi. Menâfi-i mülk ve devletin te'mîni içün bu akvâmı ne sûretle olursa olsun Türkleşdirmek lâzım idi. Hâlbûki Hükûmet-i Osmâniye bu cihetlere zerre kadar ehemmiyet virmediğinden sarf-ı nazar, hükûmet içinde hükûmet ıtlâkına sezâvâr olan rûhânî ü cismânî imtiyâzların ihsânıyla esas-ı saltanata matlûb olan resânet **[134]** ü metâneti viremeyerek tâ yüz seneden berü teselsül idüp gelen fecâyi-i 'isyân ve ihtilâle, 'azamet-i hükûmeti heder iden imtiyâz u istiḳlâle meydân virmişdir. Şâyân-ı kayıddır ki Osmanlıların o afv olunmaz müsâ'adât ve müsâ'mahât-ı mezhebiyeye karşu, Hırıstiyân hükûmetleri, ellerine geçirebildikleri memâlik-i İslâmiyye ahâlîsine bambaşka bir mu'âmelede bulunmuşlardır. Meselâ İspanyollar Endülüs kıt'asını zabt itdikleri zamân tevhîd-i cins ü mezheb ittirmek niyetiyle ehl-i İslâm'a gâyet zâlimâne bir mu'âmelede

bulundılar. Bunlara ya Hırıstiyan olmalarını ve yâhûd işkenceler altında ölmelerini şart koşdılar. Bu vahşet ü cinâyetin te'sîr-i havfiyle Müslümânların kısm-ı küllîsi tebdîl-i dine maa'l-kerâha rızâ gösterdiler. Mukâvemet idenler mahv idildi. Yarım asır sonra 'umûm-ı memleket ahâlîsi İspanya milletine mensûb olmağla iftihâr ider oldılar.

Ruslar dahi yine o asırlarda İslâm ve Tatar kabîlelerini bir kere ele geçirdikden sonra bunlara karşu İspanya'nın Arablara yapdığı aynı mu'âmelede bulundılar. Şu sûratle az bir zamânda o taraflarda milyonlara bâliğ olan ahâlî-i İslâmiyye'yi Moskof oğlı Moskof **[135]** yapdılar. Zabt idilen bir memleketin ahâlîsine karşu böyle bir mu'âmelede bulunmak şüphesiz zulümdür. Adâletsizlikdir. Ne çâre ki bu gibi tedâbîr hikmet-i siyâset nokta-ı nazarında ehem ü elzemdir. Hangi hükûmet olursa olsun mâye-i esâsiyesini teşkîl iden bir millet kendi fezâ'il-i mütenevvi'ası sâyesinde kendisinden miḳdârca ziyâde bulunan diğer unsurı yed-i gâlibânesine geçirdiği zamân o milletin mezheb ü cinsiyetini mahv idüp kendisiyle birleşdirmediği hâlde, istiḳbâlini pek büyük muhâtarada bırakacağı muhakkakdır. Çünki metbû'i bulunan unsur, bir zamân mâlik bulundığı zevḳ-i istiḳlâli hatırından çıkarmayacağı ve dâ'imâ mağlûbı bulundığı unsurun za'îfliğini kendisi içün bir fırsat add ideceği şüphesizdir.

Her ne ise! Osmanlılar bu siyâset-i mühimme ve devr-i endişâneye tevfîḳ-i hareket idemediler. Devr-i fütûhâtda istîlâ itdikleri belâdan ahâlîsini kendi din ve âyînlerini icrâya serbest bırakdılar fakat bundan tevellüd iden fenâlık devre-i inhitâtın hulûlüyle kendisini gösterdi. Bunlardan Sırplılar, Hükûmet-i Osmâniye'nin zîr-i idâre-i **[136]** âdilânesine girdikden sonra uzun bir müddet anâsır-ı sâ'ire-i Hırıstiyaniye gibi râhat yaşadılar. Zîrâ o asırlarda Hükûmet-i Osmâniye gâyet mükemmel bir hükûmet olup dâhilde kâffe-i icrâ'ât vaz' olunan kavânîn ü nizâmâta tâbi' oldığından hiçbir unsura karşu zulm idilemez idi. Hırıstiyanlar kendilerinden kânûnen ta'yîn olunan virgileri virirler, başka kimseyi tanımazlar idi. Zulmden nâdiren şikâyet iderler ve itdikleri hâlde târîhlerimizin orada burada virdiği ma'lûmâtdan anlaşıldığı üzere merâmlarına muvaffak olurlar idi. Fakat gitgide ahvâl değişmeğe başladı. Bin sene-i hicriyesinden sonra Devlet-i Aliyye idâresi inhitâta başladığı zamân bu inhitâtın te'sîrini en evvel his iden anâsır-ı Hırıstiyaniye oldı. Merkez-i Hükûmetde meslek-i tahrîb ilerüledikce taşrada bulunan me'mûrîn, re'âyânın üzerine yüklenmeğe başladı. Bunlar yüklendikce vilâyetler harâp ve ahâlî perişân bir hâle geldi. Daha sonra Memâlik-i Mahrûse'nin muhtelif yerlerinde derebeğleri türedi ki bunlardan da en ziyâde zulm ü hakâret gören anâsır-ı Hırıstiyaniye idi.

[137] Anâsar-ı mezkûreden bi'l-hâssa Sırplılar, Sultan Selim-i Sâlis devrinde pek çok mezâlime dûçâr idilerek memleketleri bayağı bir harâbe-zâr hâline getirildi. Bir

tarafdan meşhûr Pasbanoğlu ve ‘avenesi yağmâ ile uğraşırken Belgırad vesâ’ir bilâd-ı mühimmeyi gûyâ muhâfazaya me’mûr-i yeniçeriler memleketi soyup soğana çevirmekden aslâ pervâ itmiyorlar idi. Re‘âyâ her şeyden ‘âciz kalarak gerek memleketin a‘yân vesâ’ir mütegallibinine ve gerekse İstanbul’a papazlarını göndererek hâllerinden şikâyet idiyorlardı. Fakat merkez-i hükûmet bunları te’dîbden ‘âciz kalmağla yağmâ, senelerce devâm idüp durıyordı.

Bu hâl haylî zamân devâm itdi, ahâlînin kısm-ı a‘zamı “kadere rızâ” diyerek sükût idüp durıyor idiyse de re‘âyâ miyânında cesûr olanlar, soyulmakdan ise soymak daha eyü oldığını düşünerek köylerini bırakup dağlara çekilmiş ve orada külliyetli miḳdârda toplanarak bunlar da memâliki bir tarafdan harâb u yağmâ itmekden girü durmuyorlardı.

Merkez-i hükûmet, Rumili’de vukû‘a gelmekde olan şu **[138]** hâllerin önüni bir dürlü alamıyordı. Bî-çâre Sultan Selim-i Sâlis, gerek İslâm ve gerkse Sırp haydudlarını tenkîl ve memleketin âsâyişini i‘âde itmek içün pek çok def‘a oralara külliyetli ‘asker sevḳ itmiş idiyse de bu hareketden bir netîce hâsıl olmayordu. ‘Askerlik başında bulunan ümrânın ekserîsi haydudlukdan yetişme olup eşkıyânın öni alınırsa kendilerine dahi sıra gelmek ihtimâlini düşünerek tenkîl-i eşkıyâ da ciddi davranmayorlardı. Hareketlerinde betâ’et nümâyân idi.

Sırp eşkıyası bu hâlleri görerek devletin inhitât-ı tâmme uğradığını anlamışlardı. Zâten bu esnâda Rusya’dan sevḳ olunan ajanlar dahi Rumili’nin her tarafını tecessüs iderek oralarda sâkin-i Hıristiyanların ne sûretle Türklerin ‘aleyhinde sevḳi mümkün olacağını düşünüp durıyorlardı. Nihâyet buna dahi bir çâre buldılar. Dağlara çekilen haydudların hareketine siyâsî ‘isyân rengini i‘tâ ve bunları bir intizâma dahi koyarak 1221 târîhinde açılan Rus Muharebe’sinde Sırbiye tarafından Türklerin başına olmadık belâlar yağdırdılar.

[139] Bu ‘isyânda Sırp eşkıyâsının re’îsi meşhûr “Kara Giorgi” idi. Kendisi gençliğinde domuz çobanı idiyse de haydudlara iltihâk itdiği zamân cerâsetiyle şöhret kazanmış idi. Gâyet gaddâr bir herîf olup bir mes’eleden dolayı baba ve kardaşlarını eliyle katl itmiş hûn-rîzin birisi idi. Fakat ‘isyânın idâresinde pek büyük mahâret göstermiş olup on sene ve daha ziyâde bir müddet Devlet-i Aliye’nin hücûmlarına kemâl-i metânetle dayanmışdır.

Sırplılar, mebâdî-i ‘isyânda sözde merkez-i hükûmetin ‘aleyhine değil memleketlerinin derûnunda bulunan yeniçeri ve diğer mütegallibenin zulm ü tasallutlarından bîzâr olduklarından mücerred bunların ‘aleyhinde kalkdıklarını beyân iderler idi. Ve hatta merkûm “Kara Giorgi” ikide bir, İstanbul’a meb‘ûslar göndererek “hâşâ sümme hâşâ kendisi Pâdişâh’a ‘âsî olmayup, Pâdişâh’ın irâdelerine mutî‘

olmayan gürûh-ı mütegallibeyi itâ‘ate getürmek içün ‘isyân ittiğini” bildiriyordı hükûmet bunun arkası ne oldığını anlamaz değildi. Fakat ciddi bir hareketden ‘âciz oldığından ekseri **[140]** ahvâle sükûte mecbûr olmuşdı. Nihayet Sırplılar 1221 târîhinde Belgırad’ı aldılar.

Bundan sonra Sırplılar adetâ kendilerine mahsûs bir hükûmet-i teşkîline dahi muvaffak olmuş gibi göriniyor idi. Fakat temâm bu zamânlarda eşkıyânın miyânına ihtilâf düşdi. Sırplıların içinde gâyet zengin bulunan “Miloş Opronoviç” nâmında birisi çıkarak “Kara Giorgi”ye rekâbet itmeğe başladı. Nihâyet ona galebe dahi iderek merkûmı memleketden kaçırtdı. Kendisi riyâsete geçdi.

Devlet-i Aliyye bu zamânda Ruslarla barışdı ve bunı müte‘âḳib külliyetli ‘asker sevḳiyle Sırbiye’de eşkıyânın ellerinde bulunan ḳal‘elerin cümlesini istirdâd itdiyse de 1246 târîhinde Ruslarla aḳd olunan yeni mu‘âhede mûcibince Sırbiye’ye dâhilî imtiyâz-ı idâre virmeğe mecbûr oldı. Belgırad vesâ’ir müstahkem kal‘elerinde Osmanlılar bulunur fakat idâre-i dâhiliye yukaruda söylediğimiz Voyvoda nâmını alan “Miloş Opronoviç”in elinde kaldı.

“Miloş Opronoviç” gâyet kurnaz bir herîf **[141]** olup Sırbiye kıt‘asını güzel idâre idiyor idiyse de birkaç sene sonra “Kara Giorek” (Gyorek) tarafdârı kıyâm iderek mûma-ileyhin oğlı “Aleksander”ı riyâsete geçirdiler. Çok zamân geçmedi. Aleksander’ın idâresi Sırplıların mûcib-i hoşnûdîsi olmadığından riyâsete yine ihtiyâr “Miloş Opronoviç”i getirdiler. Ve vefâtını müte‘âḳib yerine oğlı “Mişil”i (Michel) istihlâf itdiler. Michel babası gibi gâyet akıllı ve kurnaz olup Sırbiye’nin i‘mârına pek çok hidmet itmişdir. Ez-cümle dirâyet-i şeytanetkârânesiyle Türkler tarafından işgâl idilen sarp kal‘elerinin mu‘ayyen bir virgü mukâbilinde tahliyesine muvaffak olmuş ve 1279 târîhinden itibâren ‘âdetâ bir müstâḳil Prens tavrını almışdır. Dâhili ve hârici idâresinde müstaḳilen hareket idüp ve Devlet-i Aliyye’ye merbûtiyeti senede virgü virmekden ibâret kalmış idi.

1285 târîhinde Aleksander “Kara Giorkoviç” (Giorgeviç) birkaç haydud göndererek “Michel Opronoviç”i i‘dâm itdirdi. Bundan sonra yerine geçmek istemiş idiyse de **[142]** Sırplılar mukâvemet itdiklerinden “Michel’in” kardaşı oğlu Milan “knez” oldı. Bu Milân Sultan Abdülaziz devrinin nihâyetlerinde Sırbiye prensi olan zâtdır. Amcasının katli hengâmında henüz on altı yaşında, Paris’de tahsîlde bulunuyordı. İcbâr-ı vukû‘âtla makâm-ı iḳtidâra gelmişdi.

Milan bu zamânda gâyet genç idi. Fakat Sırp ricâli arasında bir “Brasnakas” nâmında muktedir bir zât var idi. Bu zât Milan’ın gençliği zamânında memleketi idâre idiyordı. İdâresi pek güzel idi. Tasarrufa pek ziyâde ri‘âyet itdiğinden bu zamânlarda

Sırbiye'nin vâridâtî masrafına tefavvuk idiyordı. En ziyâde ehemmiyet virilen nezâret, Harbiye Nezâreti olup şu husûs Sırbiye'nin Devlet-i Aliyye'ye karşu bir niyet-i fâsidesi oldığını zâhiren gösteriyordı. Ma'a-hazâ idârenin diğer şu'ûbâtına dahi fevka'l-'âde ehemmiyet virilüp umûr-ı nâfi'a, adliye, me'ârif vesâ'ire Avrupa usûl ü idâresine tatbiḳan tanzîm ü ıslâh idilerek metbû'ı bulunan Devlet-i Aliyye'ye kat-ender-kat geçerek 'âdetâ Avrupa Hükûmât-ı **[143]** mu'azzama-i mütemeddinesinin bir timsâl-i musaggarı kesilmiş idi.

Karadağ'ın tarz-ı teşekkülüne gelince: Devlet-i Aliyye'den ayrılmış olan mümtâz vilâyetlerin geçirdiği vakâyi'-i târîhiyesine müşâbihdir. Şu kadar ki Karadağ arâzîsi gâyet sarp, 'askerin hareketine gayr-i müsâ'id bulundığı cihetle zabtı epey bir zamân sürdiği hâlde Devlet-i Aliyye'ye temâmiyle râm idilemedi. Hatta dinilebilir ki bu kıt'anın, ba'zı aksâmı hiçbir devirde Devlet-i Aliyye tarafından lâyıkı vechle zabt idilmemişdir. Çünki bir çok muhârebeden sonra Karadağlıların külliyetli kısmı Hükûmet-i Osmâniye'ye kendi hükûmetleri tanıdıkları hâlde diğerleri sarp dağlara ilticâ iderek, orada kendi papazlarıyla idâre olunur, ta'yîn olunan virgilerini sıkışdıkları zamân İşkodra, ve yâhût Bosna valilerine virirler, başka dürlü hâkimiyeti tanımazlardı.

Tahmînnen 1112 senesinde "Danilo Petroviç" nâmında bir papaz kendi köyünden mâ-'adâ etrâfda bulunan köyleri dahi kendisine tâbi' iderek Hükûmet-i Osmâniye'ye açıkdan açığa 'isyân itdi. Devlet-i Aliyye bu zamânlarda Karlofca Mu'âhedesi **[144]** intâc ve on dört sene devâm iden muhârebe ile meşgûl idi. Karadağlılar bu hâlden istifâde iderek hemân hemân bu günki Karadağ arâzîsini bir hükûmet şekline koymağa muvaffak oldılar. Merkûm papazın silsilesi knez ya'nî prens lâkabını alarak bu kıt'aya hâkim bulunuyor idi. Komşuları bulunan Osmanlı valileriyle münâza'aları eksik olmaz, ba'zı def'alar merkez-i idâre dahi Karadağ'a karşu külliyetli 'asker sevḳine mecbûr olur idi. Böylece zamânımıza kadar ya'nî Sultan Abdülaziz'in devri nihâyetine kadar devâm itdi, ki bu zamâmda Karadağ prensi bulunan zât yine o papaz silsilesinden el'ân ber-hayât olan Prans Nikola'dır. Mûmâ-ileyh makâm-ı hâkimiyete Sırbiye pransi Milan gibi amcası katl idildiğinden sonra geçmişdir.

Karadağ, Rum ve Sırplardan evvel istiḳlâl-i idâreyi kazanmış olduklarından Ruslar ile öteden beri gâyet ciddî bir münâsebâtda bulunur idi. Moskoflar, Devlet-i Aliyye'ye i'lân-ı harp ider itmez dâ'ima bunları kışkırdarak Memâlik-i Mahrûse'nin başına musallat ider idi. Buna mukâbil de Karadağ'a külliyetli mu'âvenetde bulunur idi. **[145]** Her sene esliha, erzâk ve pâre göndermekden girü durmazlar idi. Kırım Muhârebesi'nden sonra bi'l-hâssa i'âneler ziyâdeleşmiş idi. O târîhden i'tibâren

Karadağ Panislavizm komitelerinin yatağı olmuşdı. Bosna ve Hersek'deki fesâd dahi buradan çıkmış idi.

Her ne ise, Sırp ve Karadağ milletleri bir kere Devlet-i Aliyye'nin taht-ı idâresinden çıkdıkdan sonra yavaş yavaş ve ahvâlin müsâ'adesiyle merkez-i hükûmetden ayrılmağa, kendi başlarına birer hükûmet teşkîline muvaffak oldılar. Fakat vukû'âtı söylediğimiz zamân bununla iktifâ itmiyorlardı. Daha ziyâdesini ve mümkün ise Türklerin Rumili'ye pây-endâz-ı besâlet olmadan evvel hâ'iz bulundukları 'azîmet ve kuvveti istirdâda, tekrar ihrâza çalışıyorlar idi. Kendilerinde bu ümîd ü emeli uyandıran mâdde şu idi.

Bu iki kıt'a husûsen Sırbiye, idâre-i Osmâniye'den ayrıldığı târîhden i'tibâren gitdikçe intizâm ü terakkîye şitâb, memleket günden güne i'mâr idiliyor idi. Diğer tarafdan da dâhilde **[146]** çok mektebler açıldığından ahâlî füyûzât-ı me'ârifden son derece hisse-mend terakkî ü te'âlî oluyor idi. Sırp milleti evvelce akvâm-ı Hıristiyaniye miyânında domuz çobanlığıyla iştihâr iderek başka bir hünerleri olmadığı hâlde me'ârif sâyesinde Avrupa'nın diğer büyük milletleri gibi vatanlarına karşu efkâr-ı 'âliye beslemekde oldukları, edebiyât-ı milliyelerinin fevka'l-'âde terakkî itmesiyle dahi anlaşılıyordı ki bu edebiyât, vatanlarının azamet ve hükûmetlerinin şân ü şöhretleriyle dolu idi. Ya'nî bir zamân Sırp Devleti ne büyük ve sâhib-i kudret bir hükûmet oldığı, fakat Kosova Muhârebe-i meşhûresinden sonra nasıl Türklerin ellerinde mahv olup gitdiğini ahâlîye bildiriyordı, millet şu fikirle besleniyordı.

Bu hâlin netîcesi ise Şark Mes'elesi'nde kendisini his itdirmekden girü durmadı. Vekâyi'i söylemekde oldığımız devirde ya'nî Hersek ve Bosna 'isyânı meydâna çıkdığı zamân Sırp ve Karadağlılar beş asırdan beri kendilerini taht-ı esâretde bulundıran Türklerden intikâm almak ve bu sâyede koca, "Büyük **[147]** Sırbiye"yi vücûda getürmekden başka bir fikir beslemez oldılar. Bu son maksadın husûli ise Devlet-i Aliyye'ye i'lân-ı harp iderek Türkleri mağlûb, Rumili'nin kâffesini Sırbiye'ye ilhâk ile vücûd bulacakdı. Karadağ'a yalnız Hersek ve Arnavudluk virilecekdi.

Şüphesiz Sırplıların bu tasavvurları hülyâdan ibâret idi. Memâlik-i Mahrûse başdan nihâyete kadar ma'reke-zâr bir hâlde idiyse de bu memleketin yetişdirdiği 'asker, sâlifü'l-'arz kıta'âtı öyle kolaylıkla kendilerine kapdırmayacağını düşünmüyorlar idi.

Prens Milan dahi bu fikirde bulunuyor idi gençlik münâsebetiyle, tasavvurâtı ahâlîsinden daha ziyâde idi. Sâlifü'l-'arz meķâsid ve âmâl-i mevhûmeyi kendi bi'z-zât vücûda getürerek, "Opranoviç" Hânedânı'nı Avrupa'nın en parlak hânedânı sırasına

koymak, bir de "Büyük Sırbiye"nin "Büyük Kralı" unvânını almak istiyordı ki. Fikrince bunun için az buçuk gayret ü himmet göstermek kâfî idi.

Husûsen o sıralarda Rusya'nın şiddetle vukû' bulan **[148]** teşvîḳ ü ısrârı gerek Prens Milan ve gerekse ahâlî de Türklerle çarpışmak hevesini artırıyordı. Bu teşvîḳ Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra ziyâdeleşmişdi. Zîrâ vak'a-i mezkûreden evvel, Rusların markez-i hilâfetdeki nüfûzları pek büyük oldığı hâlde Sultan Murad tahta cülûs ider itmez bu nüfûz birden bire gâ'ip oldı. Onlar için Devlet-i Aliyye ahvâlini karışdırmak zımnında diğer vesîleler bulmak lâzıme-i hâlden idi ki bu maksadları, Sırbiye ve Karadağlıyı Türklere karşu harbe kaldırmakla pek kolay hâsıl olacakdı. Zâten böyle bir hareketin tam sırası idi.

İşte şu ahvâl-i zarûriyenin ictimâ'i tama'iyledir ki Sırplılar muhârebeye son derece bir gâyret ile hazırlanıyorlardı. Zâten bu iki mamleketin ahâlîsi ve hatta 'umûm-ı İslav 'âlemi Bosna ve Hersek'de 'isyân çıkdığı târîhden i'tibâren pek büyük helecân u galeyân içinde bulunuyorlardı. Mümkün oldığı ve ellerinden geldiği kadar eşkıyâya mu'âvenet itmekten girü durmuyorlardı.Diğer tarafdan kendilerini dahi meydân-ı harbe atmak ârzûsı **[149]** ziyâdeleşiyordı. O hengâmda, Sırbiye Meclis-i Meb'ûsân intihâbâtı tecdîd idileceğinden nâmzedlerinden çoğı, ahâlînin ârzûsına muvâfık hatt-ı hareketi münâsib görerek intihâb programlarına Türklerle harb iderek bu sûretle hem Sırbiye'nin istiḳlâl-i tâmmını kazanmak, ve hem de mamleketi tevsî' ile hayâl-hâne-i fikirlerinde vücûd-yab cinnet ü me'yûsiyet "Büyük Sırbiye"yi meydâna getüreceklerini i'lân ve ahâlîye karşu va'd-i ḳat'îde bulunuyorlar idi.

Devr-i mezkûrede Sırbiye'nin hâli bu merkezde idi. Ma'a-hazâ zimân-ı hükûmeti idâre iden ba'zı zevât, Devlet-i Aliyye ile muhârebeyi kat'iyyen istemedikleri de muhakkak idi. Bunların fikrince Devlet-i Aliyye hâl-i hâzırda her ne kadar devr-i inhitâtda bulunuyorsa da yine Memâlik-i Mahrûse'de mevcûd olan kuvvet, Sırbiye ve Karadağ'ın kuvvetlerine fâ'iḳ idi. Husûsen bunların fikirlerince i'lân-ı harb Sırbiye içün tehlikeli idi. Zîrâ bu kıt'anın arâzîsi sarp ve mâni'alı oldığından 'aks-i takdîrde Türklerin içerüye doğrı yürümelerine bir mâni kalmayacak idi. Bundan **[150]** mâ-'adâ memleketin ahvâl-i ekonomiyesini nazar-ı mülâhazaya alarak müsâ'id göriyorlar idiyse de Sırbiye'nin Türkler gibi zorlı bir düşmanla harb açmak içün hazır olmadığını iddi'â idiyorlardı ki bu fikirde bulunanların miḳdârı dahi az değildi. Meclis-i meb'ûsândan birkaç zât şu mülâhazâtı ilerüye sürerek harbden ictinâb itmek lüzûmunı hükûmetlerine ihtâr idiyorlardı. Ve hatta o aralık Sırbiye'nin baş vekîli bulunan "Ristiç" dahi bu fikirde bulundığı sonraları anlaşılmışdır.

Ma‘a-hazâ Sırbiye, söylediğimiz hengâmda kemâl-i keremiyle muhârebeye hazırlanmakdan girü durmuyordı. Bu maksad içün Osmanlı hudûdına sunûf-ı selâseden hemân her gün külliyetli ‘asker sevḳ idiyordı. Yalnız top olarak on beş gün zarfında Krupp fabrikasında yapılmış yetmiş top sevḳ itmiş idi. Belçika vesâ’ir kıta‘âtda vaḳtiyle ısmarlanmış levâzimât-ı harbiye dahi pey-der-pey hudûdlara akup geliyordı. Memleketin her tarafında ‘askeri manevraları, silâh patırdısından başka bir şey işidilmeyordı. Şimendüferleri levâzımât-ı harbiyeden başka hiçbir şey **[151]** taşıyamaz olmuş idi. Karadağ dahi şu husûsda Sırbiye’den giru kalmıyordı. Bunların fenn-i harbe tevfîḳan muntazam ordusı yok idiyse de ahâlîsinden eli silâh tutabilenlerin kâffesi ‘asker sayılur idi. Bunları toplamak iḳtizâ itdiği zamân prensin emriyle en yüksek tepelerden etrâfda bulunan köylere işâret virilir ve onlar evvelce ta‘yîn olunan mahale ictimâ‘ iderler idi. Karadağlılar silâhşör ve gâyet cesûr bulunduklarından muhârebede fevka’l-‘âde metânet ü mukâvemet gösterirler idi. Bunların yalnız levâzımât-ı harbiyeye ihtiyâçları vardı. Bu cihet dahi vaḳtiyle Rusya tarafından te’mîn idilmiş oldığından vukû‘âtını söylediğimiz hengâmda muhârebeye temâmıyla müheyyâ bulunmuşlardı.

Sırp ve Karadağ, Hersek ve Bosna’da ‘isyân uyandığı zamândan beri muhârebeye hâzırlanıyorlardıysa da Sultan Abdülaziz’in hal‘inden sonra sevḳiyât ü techîzât son derece germî aldı. Çünki Hükûmet-i Osmâniye’nin ahvâli külliyen değişmiş, ve vükelâ-yı Osmâniye’den Sırplı ve Karadağlıların hiç de hoşlanmadığı ba‘zı zevât mevḳi‘-i iḳtidâra geçmiş olduklarından İstanbul’un dehşetli **[152]** bir darbesine o garâmet korkusı, bu iki hükûmet taslağını tedârikâta, tedârikât-ı serî‘e ve kat‘iyyeye mecbûr idiyor idi. Bi’l-hâssa Ser-‘asker Hüseyin Avni Paşa’dan öteden beri gâyet muhteriz ü ra‘şe-dâr idilir. Bu zâtın şakayı sevmez, kat‘i harekete müsta‘id, cebbâr, işde serîü’l-hareke oldığını bilirler idi.

Haḳîḳat-i hâlde Sırp ve Karadağlıların hesabları yanlış değil idi. Sultan Murad tahta cülûs ider itmez işler diğer bir renk kesb iderek, Hükûmet-i Osmâniye’nin ‘umûm hatt-ı hareketinde ciddiyyet göründi. Berikilerin havfı ne kadar muhiḳḳ oldığı meydâna çıkdı. Hüseyin Avni Paşa sabâhdan akşama ve hatta giceden sabâha kadar makâm-ı devletlerinden ayrılmıyorlar idi. Mütemâdî bir sûretde Rumili ve Anadolu’da bulunan ordu merkezleriyle muhâberede bulunur ve aksâm-ı ‘askerîyi Sırp ve Karadağ hudûdlarına doğrı sevḳ itmekden girü durmuyordı ki mücerred şu gayret sâyesinde inkılâbdan birkaç gün sonra düşmanların gözini yıldıracak kadar bir kuvvet Rumili’ye toplanmağa başlamış idi.

[153] Şu sûretle iki taraf muhârebeye hazırlanmış idi. Fakat Devlet-i Aliyye bu tedârikâtı gürültisizce, icrâ itdiği hâlde Sırplılar pek büyük telâş göstererek maksâd-ı

fâsidlerinin ne oldığını ‘umûm-ı dünyâya ifşâ idiyorlardı. Milan’ın bi’z-zât harb tarafdârı oldığını yukaruda söyledik. Müşârü’n-ileyh nihâyet sulhî iltizâm iden vükelânın kâffesini değişdirdi. Yerlerine muhârebeye meyyâl, ve Muhâfazakâr Fırkası’na mensûb “Kaladiç” nâmında birisi mevḳi-i iḳtidâra getürdi. Diğer vükelânın en birinci hareketi meclis-i meb‘usân a‘zâsından hâricden on milyon frank istiḳrâz itmek müsâ‘adesini almak oldı. Bu paralar alındı. Tedârikât daha ciddî, daha serî icrâ‘ olunmağa başladı.

Bâb-ı ‘Âlî, eski müverrihlerimizin şu gibi ahvâlde dâ’imâ isti‘mâl idegeldiği ta‘bîrince, Milan’ın, Sırplıların dimâğları fesâdda oldığını biliyordı. Sırbiye’nin İstanbul’da bulunan Kapu Kethüdâsı’nı birkaç kere tehdîd itmişdiyse de bundan bir fâ’ide hâsıl olmadığını görünce Sadr-ı a‘zam Mehmed Rüşdi Paşa, Prens **[154]** Milan’a bir telgraf ile, tedârikât-ı seferin esbâbı ne oldığını sordı. Milan, cevâben Sırbiye hiçbir tedârikât da bulunmayup, bu gibi havâdisler, Devlet-i Aliyye ve Sırbiye düşmânları tarafından icâd idilmekde oldığını ve Sırbiye hemîşe veliyyü’n-ni’meti bulunan Devlet-i Aliye’ye sâdık bulundığını ve ârâda mevcûd olan ba’zı mesâ’il-i ihtilâfiyenin tesviyesi içün kendi ricâlinden birisinin İstanbul’a gönderileceğini bildirdi.

Milan va‘d iddiği adamı istanbul’a göndermedi. Bi’l-‘aks sefer hâzırlığına daha büyük bir gayretle çalışmakdan girü durmuyordı. Bu zamânda artık harbe kat‘iyyen karâr virdiğinden Devlet-i Aliyye ile münâsebet ü mu‘âmelesini parlak bir sûretde kat‘ itmek üzere Haziran’ın onuncı gününde 1876 târîhinde Bâb-ı ‘Âlî’ye hitâben bir uzun mektûb gönderdi ki bu mektûbun me’âli, şâyân-ı ehemmiyet olmasıyla beraber Milan ve Sırplıların meḳâsid ve âmâl-ı mevhûmelerini zâhiren ortaya koyduğundan aynen şurada dercini münâsib göriyorum.

Sırp Bey’inin beyânnâmesi:

[155] “Mayıs yigirmi yedi târîhli telgrafnâme-i ‘âcizânemde Saltanat-ı seniyye ve Sırp emâreti beyninde bir ittifâk-ı dâ’imînin istihsâlı zımnında Bâb-ı ‘Âlî ile hâlisâne izâhâte girişmek üzere mahsûs bir me’mûr göndereceğimi taraf-ı sâmî-i Sadâret-penâhilerine iş‘âr eylemişidim. Mayıs’ın otuz biri târîhli cevâbnâme-i sâmîlerinde bendelerini bu tasavvurı icrâya teşvîḳ buyurmadığınız misillü diğer tarafdan Bâb-ı ‘Âlî’nin virdiği te’mînât-ı maslahâne ile beraber Sırbistan hudûdına doğrı harekât-i cesîme-i ‘askeriye dahi vukû‘a getürülmiş ve Hüseyin Avni Paşa’nın Sırbistan’ı ‘âdetâ Başıbozuk ve Çerkes ve Arnavud ve hatta Asya’nın içerü taraflarından getürilecek Kürd kabâ’il-i vahşiyyesine yağmâ itdirmekden ibâret olan tasavvurînin icrâsına başlanmışdır. Bu hûnrîz-i tavâ’if, Bulgaristan’da henûz iḳâ itdikleri hâlât-ı müdhişeyi şimdi Sırbistan’da dahi tecdîd eylemeğe hâzır oldukları hâlde bütün hudûd boyuna

tecemmu‘ idiyorlar. Tehlikenin bu vechle takarrübünden nâşî der-i saâdete bir me’mûr-ı mahsûs i‘zâmından ferâgat ve ez-dil ü cân-ı ârzû eylediğim ittifâka destres olmak içün **[156]** doğrıdan doğrıya zât-ı sâmî-i Sadâret-penâhlarına mürâca‘at eylemeğe mecbûr oldum. Evvel emirde bu ittifâkın istihsâli maksadına mebnî yevmen-fe-yevmen tezâyüd eylemekde oldığını gördiğimiz iğtişâşın asl ü menşe’i hakkında nazar-ı dikḳat aliyyelerini celb iderim. Şöyle ki: Bosna ve Hersek ahâlî-i Hıristiyaniyesi yerli beylerin mezâlim ü taadiyâtından ve me’mûrinin sû-i isti‘mâlâtından çâresiz kalarak ara sıra tahammül-güdâz oldığını ‘umûmun tasdîḳ eylediği bu hâle karşu silâh ellerinde protesto iderler idi. Ve bu hareketlerin her biri dahi ezhânı heyecâna düşürerek akvâmın te‘assubuna yeniden bir kuvvet i‘tâ ve Bâb-ı ‘Âlîce ez ser-i nev tedâbîr-i tenkîliyeye teşebbüs eylemek vazîfesini icâb ve Avrupa âsâyişince bir tehlike-i cedîde vukû‘ını intâc ide gelür idi. Kimsenin işine gelmeyen bu hâl husûsen emâret içün memâlik-i mezkûreye mücâveretden ve dûçâr-ı halel olan her güne menâfi‘den nâşî-i muzır olmakdadır. Ve hatta Sırp idâresinin âsâyişi ber-kemâl oldığı zamânlarıyla Sırbluların eyâlât-ı mezkûre ahâlîsiyle her sûretle icrâ itdikleri münâsebâta Bosna me’mûrları cânibinden îḳâ‘ olunan **[157]** mâni‘alardan dâ’imâ Bâb-ı ‘Âlî’ye şikâyet idecek bir sebeb bulunur idi. Tüccâr ve esnâf ve zirâ‘imizden mesâlih-i zâtiyeleri zımnında gidenler muntazam-ı pasaportları hâmil iken yine Bosna me’mûrlarının esâslı oldığını isbâta bir vaḳitde nâ’il olamadıkları bahâneler ile mahbese ilkâ ve sû-i mu‘âmeleye dûçâr idilmişler, ve soyulmuşlar ve ekseriyyâ i‘dâm bile olunmuşlardır.”

“Ahâlîmizden Bosna ve Hersek’de seyâhat idenlerin hürriyetine ve mâl ü cânına vukû‘ bulan te‘arruzât nihâyet Sırbistan’ın evvelleri bu memleketler ile oldukca vâsi‘ icrâ itdiği ticâreti şu son zamânlarda pek cüz’î derecelere tenzîl eylemişdir. Sırbistan eyâlât-ı mütecâvire-i şâhânede bir ihtilâl zuhûr itdiği gibi yalnız bu yüzden mutazarrır olmuyor. Dâ’imâ en ziyâde te’essüfi mûcib olan hâl-i ihtilâllin emâret-i ahâlîsince ma‘nen hâsıl eylediği eserdir. Çünki ol-vaḳit bi’l-cümle menâfi‘e hep birden halel gelmekde ve ağrâzın ‘umûmî galeyân eylemekde ve Sırp emâreti gâyet nâzik bir mevḳi‘de bulunmakdadır. Her şeyden mahrûm bir takım muhâbirler akın akın Sırbistan’a gelerek ahâlî ü hükûmete bâr oluyor ve hudûdumuz **[158]** üzerinde tecâvüzâtın vukû‘ı tekessür idiyor. Ve çapulcı gürûhları ekseriyâ ‘asâkir-i nizâmiye bölükleriyle birlikde köylerimize kadar duhûl ile kilîsâları soyub ve hayvânâtı zabt idip geçdikleri yerleri ihrâk ve sekinesini katl ü i’dâm eyliyorlar. Ve işbu te’arruzât üzerine ahâlîmiz dahi cân ve mâllarını muhâfaza içün silâha sarılmağa mecbûr oluyor. Zirâ‘at terk ü ta‘tîl olundı. Ticâret durdı ve i‘tibâr-ı mâlî mahv oldı.”

“Sırp emâreti dâ’imâ bu fenâlıklarla ve daha sâ’ir şeyler ile uğraşa gelmiş ise de hele on aydan, ya‘nî ihtilâl-i hâzırın zuhûrundan berü pek sıkındı çekmişdir. Hudûdumuz geçen sonbahardan berü ‘askerden külliyen halli iken Bâb-ı ‘Âlî’nin oraya fırkalar sevḳ itmesi ve hâlâ bunları ibkâ eylemesi çekdiğimiz fenâlıkları derece-i nihâyeye getürmüşdür. Sırbistan ahâlî ü hükûmetinin saltanat-ı seniyyeye her zamânda ve hatta en nâzik vaḳitlerde gösterdiği sadâkat-ı kâmileye bakılur ise hiçbir sebebi olmayan bu hareket-i tehdîdeye hem halka ziyâdesiyle te’sîr itmiş ve hem de Sırbistan’ı muhâfaza-i memleket içün görinan lüzûm üzerine büyük **[159]** fedâkârlıklar ihtiyârına mecbûr eylemişdir. Muhârebe itmediğimiz hâlde yine harbin bi’l-cümle netâyicini çekmekdedir. Bendeleri Bâb-ı ‘Âlî’nin ve düvel-i mu‘azzamanın virdikleri karâra kemâl-i mertebe ri‘âyet eylemeği i‘tiyâd idinmiş oldığımdan onların ahvâl-i esef iştimâlleri cümlenin ma‘lûmı olan Hıristiyanlarla pek meşgûl oldıklarını görünce dâhilen uğrayacağım müşkilât ne kadar ‘azîm ise de ahâlî-i âsiyyenin çekdikleri hâle nihâyet virilmesiyle emâretin uğradığı fenâlıkların illet-i mûcibesi mahv u zâ’il olacağı i‘tiḳâdına mebnî düvel-i müşârü’n-ileyhimin netîce-i mesâ‘îsine intizâr eylemeğe karâr virdim. Hayfâ ki ‘umûmun beklediği şey hâsıl olmadı. Hıristiyanlar istiḳbâllerinden emîn olacak derecede te’minâta nâ’il olamadıklarından ‘isyânda ısrâr ve İslamlar ise zât-ı şevket me’âb cenâb-ı pâdişâhinin niyyât-ı insâniyet-kârânesine karşu zulm ü te‘addîlerini işidilmamış mertebe-i tezyîde ictisâr idiyor ve ‘asâkir-i şâhâne dahi hudûdumuz üzerinde menevviyât-ı cidâlkârânelerini izhâr da devâm eyliyor.”

“Bu hâl artık Sırbistan’ın mâddî ve ma‘nevî harâbiyetini **[160]** mûcib oldukca imtidâd idemeğeceğinden vehâmet-i maslâhatın icbârıla Bâb-ı ‘Âlî’nin bu hâle bir nihâyet virmek hakkında olan mesâ’isine ne misillü vesâ’itle mu‘âvenet idebileceğimi tedḳîḳ eyledim. Hâşâ ki Sultan-ı seniyyenin kuvve-i ‘askeriyesi istihsâl-i maksada kâfî olmadığı bir vaḳîdde hâtırıma gelmiş olsun. Fakat ihtilâlin bir müddet içün mündefi‘ olmasıyla er ü geç ilerüde tekrâr zuhûr itmeyeceğini ve ‘isyânın tenkîl idilmesiyle vaḳit vaḳit ihtilâlli meydâne getüren sebeblerin zâ’il olacağını ümîd itmek ḳâbil midir? Vâkı‘â ıslâhâta dâ’ir mükerreren idilen tecrübeler Bâb-ı ‘Âlîce irâs-ı fütûr eylememiş ise de bu ıslâhât ahâlî hakkında sathî kalıyor ve icrâ’âti lisân ü ahlâk memleketce ecnebî bir idâre eline düşerek bu idâre-i dâ’imâ nihâyetinde teba‘a-i mülûkâneyi devletden tebrîd idiyor. İşte ihtilâlin Bosna ve Hersek eyâletlerinde zuhûruyla hâl-i dâ’imîde kalması bu sebebe mebnîdir. Ve böylelikle Bâb-ı ‘Âlî dahi kendi nüfûz u hükûmetini ıslâhât-ı hasene sâyesinde te’kîd itmiş göreceğine ale’d-devâm tedâbîr tenkîliyeye mürâca‘atle bî-tâb kalmağa mecbûr olmakdadır ki on aydan berü gitdikce fenâlaşan işbu **[161]** ahvâl-i muhribenin zararını çekmek Sırbistan’a kısmet oluyor. Sırbistan’ın eczâ’-

yı mütemmimesinden bulundığı memâlik-i şâhâneyi ale'd-devâm zuhûr iden müşkilâtdan halâs itmekde Bâb-ı 'Âlî'ye ne tarîḳ ile mu'âvenet itmekleğim müyesser olacağını tahḳîḳe bendelerini sevḳ iden mutâla'ât bâlâda 'arz eylediğim şeylerdir. Ve maksada vusûl içün dahi bir tahḳîḳ vardır ki bu da Sırp'ın kuvve-i 'askeriyesini Memâlik-i Şâhâne ile emâretin menâfi'-i müşterekesinde isti'mâl eylemekdir. 'Asâkir-i Sırbiye milliyetce ahâlî-i âsîye ile müttehid nüfûsdan mürekkeb olmak hasebiyle elbette sekene ü ahâlînin ekseriyyet-i 'azîmesi tarafından kemâl-i memnûniyetle telaḳḳî ü kabûl olunur. Vâkı'â ahâlî-i merkûme hakkâniyet ü intizâma müstenid ve mezâhib-i muhtelife eshâbının müsâvât-ı kâmilesince te'minât-ı kâfiyeyi mûcib olacak olan bir hâlin te'sîsine meyl ü rağbetden başka bir şey göstermezler. Saltanat-ı seniyyenin beḳâsı ve temâmiyyet-i mülkiyyesi kâ'idesinden inhirâf itmeksizin husûl-i maslahata mu'âvenet eylemek ise bendelerince mûcib-i iftihârdır."

"Sûret-i tesviye-i meşrûhanın Saltanat-ı seniyyece mâliye **[162]** ve politika ve 'asker husûsunda mûcib olacağı muhasebât derkârdır. Ve Devlet-i Aliyye'nin temâmiyyet-i mülkiyesini en ziyâde iltizâm iden Sırp ahâlîsi kendü menfa'atlerini Devlet-i Aliyye'nin menâfi-i 'umûmiyesi ve Avrupa politikasının mukteziyâtı ile tevfîḳ itmek lüzûmunı bilmez değildiler. Bâb-ı 'Âlî Sırpluların emellerini tervîc eylediği hâlde onları şarkın zıll-i zalîl-i pâdişâhide muhâfaza-i istiḳlâliyet ve temâmiyet-i mülkiyesi kâ'idesini memâlik-i şarḳiye-i Hıristiyaniyede neşr ü ta'mîm eylemeğe iḳdâm itmiş ve bu sûretle Sırbistan şarḳi yine şark vâsıtasıyla ilerülemekde kendüsine taraf samedânîden gönderilme bir mu'ayyen olmuş olur"

"Bu teklîf eylediğimiz tarîḳ el-yevm memâlik-i âsiyenin ve o yüzden Sırbistan'ın dûçâr oldığı felâketlerin men-i tekerrür içün en emniyyetli bir yol oldığına cezm-i yaḳîn hâsıl eylediğim cihetle esâs-ı efkârimi zât-ı sâmî-i hazret-i vekâlet-penâhîlerine keşf ü izâha mecbûr oldum. Bâlâ da 'arz eylediğim mutâla'âtdan nâşî bunı bir vazîfe-i mücbire olarak îfâ idiyorum. Diğer tarafdan niyyât mürüvvet-i gâyât-ı pâdişâhi sefk-i dimâ'ı men **[163]** itmek ve i'âde-i me'mûriyeti nuhbe-i âmâl-i mülûkâneleri bulunan ülkeleri harâbiyetden kurtarmak cihetine ma'tûf oldığı bendelerince meczûm olmağla bu cezmden ferâgat idemem. Devlet-i Aliyye ile Sırbistan'ın menâfi-i müştereklerine muvâfik bir hâlin te'sîsine emâretin kuvve-i 'askeriyesini isti'mâl ile mu'âvenet itmek maksadına mebnî şu efkârı fi'le ihrâc itmekliğe karâr virdiğimi zât-ı sâmî-i vekâlet-penâhîlerine beyân iderim."

"İmdi çapulcı gürûhlarının mahal ü me'vâlarına i'âdesi husûsunı me'mûrin-i saltanat-ı seniyyeye emr ü iş'âr ve 'asâkir-i şâhâneye dahi Saltanat-ı Seniyye'nin temâmiyet-i mülkiyesini muhâfaza kâ'idesini ârzû eylediğim vechle neşr ü i'lân

idebilmek içün sarf eyleyeceğim müsâ‘ide îḳâ‘ mevâni‘ itmemelerini tenbîh ve ihtâr ile umûr-ı müteşebbise-i ‘âcizânemde mazhar-ı teshîlât buyurulmaklağımı ricâ iderim. Beyân-ı hâl-ı ihtirâmât-ı fâ’iḳanın tecdîd-i te’mînâtına vesîle ittihâz kılındı.”

İmdi mektûbbun mütâle‘asından anlaşıldığı üzere bu arîza ahvâl-i âdiyyede mümtâz bir vilâyet vâlîsinin metbû‘ı **[164]** bulundığı hükûmetin Sadr-ı a‘zamına yazılacak mektûb değildir. Mekûbun me’ali muharririn ne istediğini kapalı sözlerle ketm itmek istiyorsa bu mâdde zâhiren meydandadır. Milan hemcinsleri bulunan İslavlara idilen zulümden, adâletsizlikden bahs idiyor. Sadâkatden dem ururken gâh tehdîdkârâne ve gâh ubûdiyyetkârâne beyân-ı fikir idiyorsa da maksadı ne oldığını reviş bir sûretde bildiriyor.

Bâb-ı ‘Âlî bu mektûba cevâb virmek tenezzülünde bulunmadı. Fakat Milan evvelki mektûbundan birkaç gün sonra Bâb-ı ‘Âlî’ye diğer bir tahrîrât göndererek senede mu‘ayyen bir virgüye mukâbil Bosna ve Hersek’i muvakkaten Sırbiye ‘askeriyle işgâl itmek müsâ‘adesini istedi. Ol-vaḳtin vükelâsı Milan’ın bu matlûbâtına ziyâdesiyle güldiler. Fakat edebsizce idilen sû-i teklîfâta cevâb virup virmemek lüzûmı düşünilir iken Prens Milan cevâba meydân bırakmadı. Son tahrîrâtdan iki gün sonra ya‘nî Hazîrân’ın yigirmisinde Devlet-i Aliyye’ye i‘lân-ı harb itdi. Aynı gün de Karadağ Hükûmeti dahi bâ-telgraf kezâ muhârib oldığını bildirdi.

5.7. [165] Ahvâl-i İstanbul / Ser-‘asker Hüseyin Avni Paşa’nın katli

İnkılâbı Müte‘âḳib Ahâlîdeki Durgunluk / Hatt-ı Hümâyûnun Efkâr-ı ‘Umûmiyeye Te’sîri / Sultan Abdülaziz’in Vefâtından Hâsıl Olan Heyecân / Harekât-ı Ahrâr / Namık Kemal Bey ve Sultan Murad / Matbû‘ât-ı Osmâniye ve Hükûmet / Ahâlîde Hüseyin Avni Paşa’ya Karşu ‘Adâvet / Saray-ı Hümâyûnun Ahvâl-i Sâbıkâsı / Çerkez Hasan / Bunun İcrâ itdiği Cinâyet / Diğer Tafsîlât.

İşte bu sûretle ya‘nî Sultan Murad’ın cülûsı müte‘âḳib Rumili-yi Osmânî’de ahvâl pek fenâ bir renk aldı. Devlet-i Aliyye iki zorlı düşmanla harbe tutuşdı.

Biz bu muhâbereler hakkında mahal-i mahsûsunda kâri’lerimize ma‘lûmât-ı lâzime vireceğiz. Fakat şu cihetin izâhina girişmeden evvel yine o zamân İstanbul’da vukû‘a gelen ba‘zı ahvâl-i mühimmeyi ‘arz itmek isteyoruz ki bunlara be-hakkın kesb-i vukûf idildiği zamân ahvâl-i dâhiliyenin ne derece karışık oldığı kendi kendisine anlaşılır.

[166] Yukaruda söylediğimiz vechle ‘umûm-ı Osmanlılar inkılâbdan, bi’l-hâssa efkâr-ı münevvere ashâbı Sultan Murad’ın makâm-ı saltanata gelmesinden pek ziyâde memnûn oldı. Çünki idâre-i hükûmetde göze çarpan mesâvî Sultan-ı mahlû‘nın irâdât-ı

keyfiyesinden neş'et itdiğine kâni olarak müşârü'n-ileyhin şahsından ıslâhat istemek 'abes oldığını anlamışlar idi. Husûsen ahâlînin fikr ü lisânlarında deverân iden ıslâhât ya'nî idâre-i devletde Kânûn-i Esâsi'nin vaz'i devr-i sâbıkda mahâl olup olsa olsa Sultan Murad'ın fikr ü mesleği bu ârzûya meyyâl ü müsâ'id oldığına akılları yatmış idi. Hal' mes'elesinde softaların ve gerekse diğer efrâdın gayret ü himmetleri mücerred bu mâddeden neş'et idiyordı ki cülûs-ı cedîdi müte'âḳib herkes sabâhü'l-hayra, maksadlarının bi'l-fi'l icrâsına muntazır idiler.

Heyhât! Bu intizâr boşa çıkdı. Cülûsı müte'âḳib hükûmet-i cedîdenin ba'zı harekâtı, vükelâ-yı zamândan birkaçının akvâl ü ahvâllerinde görinan tereddüd, efkâr-ı münevvere ashâbını haylice sıkmağa başlamış idi. Bu esnâda neşr olunan hatt-ı hümâyûn **[167]** ise o sıkındıyı redd-i bâlâ itdi. Zîrâ bu hatt-ı hümâyûnda Kânûn-i Esâsi ve usûl-i idâre-i meşrûtaya â'id bir fıkra, ilerüde vaz' olunacağına dâ'ir bir telmîh bile yok idi.

Bu sebebledir ki hükûmete karşı ahâlînin emniyyet ü i'timâdı kalmayarak âsâr-ı bürûdet nümâyân olmağa başladı. Sadr-ı a'zam Mehmed Rüşdi Paşa'ya hitâben Sultan Murad tarafından yazılan fermân tedḳîḳ ü muhâkeme idilür ise bu hâḳîḳat lâyıkla tezâhür ider.

Hatt-ı mezkûrede hükûmet-i cedîde Memâlik-i Mahrûse'nin dâhili ahvâlinde vukû'a gelen uygunsuzlukları iḳrâr u ta'dâd itdikten sonra seyyi'âtin şu yaḳînlerinde def' idileceğine kaviyyen ümîd-var oldığını bildiriyor. Islâh olunacak umûr, adliye mâliye ve diğer şu'abât-ı idâreden ibâretdir. Hükûmet-i cedîde icrâ-yı ıslâhâtda hüsn-i niyeti oldığını ahâlîye tefhîm itdikden sonra da kuvveden fi'le çıkaracağına delîl olmak üzere de Pâdişâh tarfından o devre kadar hazîne-i hâssa mâlı bulunan Ereğli kömür ma'dinleriyle, ba'zı fabrikaların mâliyeye terk idildiğini **[168]** bildiriyor ki reviş-i hâlden ıslâhâtın icrâ idileceğini efkâr-ı 'umûmiyeye anlatmak istiyor.

Ne tarafdan düşünülürse düşünülsün hatt-ı mezkûr buhrân içinde ve hükûmetden mühim-i ıslâhâta muntazır bulunan efkâr-ı 'umûmiyeyi teskîn ü iḳnâ idecek derecede değildi. Ahâlî bu devirde hükûmetden parlak nutuklar değil, tecdîd-i hayât içün ıslâhât-ı 'amîḳa ve esâsiye isteyordı. Bunun içün onların fikirlerince Devlet-i Aliyye idâresinde usûl-i meşrûtanın vaz'ından başka bir tedbîr-i mü'essire yokdı. Hâlbuki Sultan Murad'ın cülûsını ve hükûmetin harekât-ı müstakbelesini mutezammin bulunan şu fermân vak'a-yi hayriyeden sonra zâten her cülûsda neşr oluna gelen ve ahkâmı hiçbir vaḳit icrâ ve mevki-i tatbîḳe konulmayan fermânların aynı idi. Ve hatta Sultan Abdülmecid'in ve Sultan Abdülaziz'in cülûslarında neşr olunan hatt-ı hümâyûnlar, bundan daha parlak, ihtiyâc-ı ıslâhâtı daha mü'essir, daha belîğâne beyân idiyordı. Bu

fermânlarda dahi adliyenin mâliye vesâ'ir şu'abât-ı idârenin tanzîm ü ıslâhı daha mufassal-ı izâh olunmuş idi ki bunlar **[169]** ıslâh olacağını tekrâr i'lân itmek ahâlînin eskiden beri alışdığı göz boyacılığından ibâret bulundığı cihetle efkâr-ı 'umûmiyeyi aldatmak müşkil ve belki gayr-i mümkin idi. Nitekim haḳîḳat hâlde öyle oldı.

Her ne ise! Sultan Murad'ın şu fermânı i'lân olunur olunmaz ahâlîye bir durgunluk geldi. Herkes şaşırdı. Fakat ba'zı zevât ortalık sükûnet buldukdan sonra tahḳîḳâte girişdiler. Haḳîḳât-i hâlin ne oldığını anladılar. Kulakdan kulağa fısıldanarak Kânûn-i Esâsi'nin vaz'ına mumâne'at gösteren Hüseyin Avni Paşa Hazretleri oldığını ve diğer vükelâ-yı bi'l-hâssa Sadr-ı a'zam Mehmed Rüşdi Paşa Ser-'asker'den ihtirâz ile Meclis-i Vükelâ'da re'yini açık olarak beyândan çekindiği işidildi. Daha birkaç gün sonra yukaruda tafsîlâtını virdiğimiz Meclis-i Vükelâ'da Midhat Paşa var kuvvetini bâzûya virüp Devlet-i Aliyye idâresinde Kânûn-i Esâsi vaz'ını tebşîr ider bir fermânın neşrini taleb itdiği hâlde yine Hüseyin Avni Paşa'nın mumâne'atından dolayı muvaffak olamadığı havâdisi dahi beyne'l-âhâli sür'atle intişâr itdi.

[170] Şu kîl ü kâller ortalığı alt üst itdi. İstanbul'da erâcîf çoğaldı. Hüseyin Avni Paşa'nın 'aleyhine efkâr-ı 'umûmiyede hâsıl olan iğbirâr son dereceye vardı. Herkes bu zâta itâle-i lisân itmeğe başladı. Bu keşmekeş efkâr-ı Avrupa gazetelerine dahi 'aks iderek pek çok mübâheseyi mûcib oldı. Ruslar Merkez-i Hükûmet'in hal'den sonra dûçâr oldığı müşkilâta ziyâdesiyle sevindiler.

İstanbul'da pek çok zevât, eğer umûr-ı devletde Ser-'asker Paşa kendi re'y ü maksadını yüriterek başkalarına meydân virmeyecek olursa Sultan Murad'ın devri devr-i sâbıka rahmet okutdıracağını açıkdan açığa söylemeğe ve 'umûm-i ahâlîye tefhîm itmeğe çalışıyorlardı. Temâm bu esnâda Sultan Abdülaziz'in intihârı mes'elesi ortaya çıkdı. İstanbul'da ki galeyân çoğaldı. Hükûmete olan sû-i zan artdı.

Sultan Abdülaziz merhûm devr-i saltanatlarının nihâyetlerinde hükümdârliğa lâyık olan haysiyyet ü veḳârı gâ'ib iderek ri'âyet-i 'umûmiyeye mazhariden mahrûm, herkes harekât-ı mecnûnesinden **[171]** müteneffir oldığı içün hal'inden memnûn kalmış idi. Fakat inkılâbdan bir iki gün geçdikden sonra intizâr idilen ümîdler husûl bulmayınca Pâdişâh-ı mahlû'n ahvâline acınanlar bulundı. Bunların miḳdârı gitdikce çoğaldı. Hâlâ sûret-i vefâtı her tarafa şâyi' olunca pek çok zevât müte'essir olarak açıkdan açığa şikâyete başladılar. Nisvân kısmı erkeklerden ziyâde merhametli oldukları cihetle bunlardan pek çoğı husûsen devr-i sâbıkda sarâya mensûb olan â'ilelerden ba'zı nisvân feryâd u figâna başladılar. Şu hâl az kaldı Pâdişâh-ı merhûmun cenâze âlâyına büyük bir fitneye bâ'is oluyordı.

Pâdişâh'ın sûret-i vefâtına gelince: İstanbul'daki efkâr-ı 'umûmiyenin kısm-ı â'zamı ve Memâlik-i Mahrûse'nin her köşesi işte Hüseyin Avni Paşa'nın parmağı oldığına hükm itdiler. Müşârü'n-ileyh Hazretlerini fâci'a-yı mezkûrenin fâ'il-i mutlaki add idilir idi. Yalan olsun doğru olsun Ser-'asker Paşa'nın Pâdişâh-ı sâbıka olan 'adâvet-i şahsiyesini hâkî rivâyât İstanbul'un her tarafında söylenmekde idi. Şübhesiz **[172]** bu havâdisin ekserîsi iftirâdan ibâret idi. Fakat akl ü ahlâklarına emniyet idilecek ba'zı zevât dahi eğer işin içinde bir sû-i kasd var ise Ser-'asker Paşa'dan mâ'adâ kimseye isnâd olunamayacağına mu'teḳid idiler. Zanniyât vâḳi'adan dolayı efkâr-ı 'umûmiye Hüseyin Avni Paşa'nın şiddetli 'aleyhinde idi. Fakat ahâlînin arasında Müşârü'n-ileyh Hazretlerinin ef'âl ü harekâtına en ziyâde i'tirâzda bulunanlar bi'l-hâssa yukaruda isimlerini defe'âtle söylediğimiz Ahrâr-ı Osmâniye'ye mensûb efrâd idi. Buna ayruca sebeb var idi.

Beyne'l-âhâli Sultan Aziz'in hal'inden en ziyâde memnûn olanlar bunlar idi. Çünki onların yedi sekiz sene evvel tasavvur itdikleri mâdde bir çok gayret ibrâzından sonra olsun meydâna gelmiş. Maksad hâsıl olmuşdı. Makâm-ı iḳtidârı ahlâk u mesleğine emniyet idebildikleri zât işgâl idiyordı ki bundan sonra yapılacak himmetlerin başlucası şu hâlden lâyık-ı vechle istifâde itmek kalmış idi. Hâlbuki şu tasavvurat doğrı çıkmadı. Ba'de'l-inkılâb vukû'a gelen **[173]** ahvâl-i tasavvuratın yaḳînde icrâ idileceğini dahi şübheye düşürdi.

'Umûm-ı ahrâr Midhat Paşa ile hem dest-i efkâr ider. Resmen değilse de bu zâtı kendileri içün re'îs-i ma'nevî tanırlardı. Müşârü'n-ileyh Hazretlerinin Hükûmet-i Osmâniye'yi bir Hükûmet-i Meşrûta'ya tebdîline itdikleri gayreti cân ü dilden alkışlayorlardı. Fakat kendileri dahi rahat oturmuyorlardı. İnkılâb vukû'a gelir gelmez cümle ahrâr bir yere toplandılar. Ârâ-yı 'umûmiye ile o vaḳit Avrupa'da ne kadar meşâhîr var ise cümlesine Osmanlılar nâmına bir 'arîza takdîmine karar virdiler. 'Arîza takdîm olunan meşâhîr, sâbık-ı Fransa Cumhûriyet re'îsi "Mösyo Tiyer" İngiltere Liberal Fırkası Re'îsi Gladstone, İtalya meşhûr vatan-perverinden Crispi (Girispi) ve sâ'ir ba'zı zevât idi. Bunlara takdîm olunan 'arîza da Devlet-i Aliyye'nin ahvâl-i 'umûmiyesinde görinan fenâlıkların neden ilerü geldiğini beyân itdikden sonra İstanbul'da vukû'a gelen inkılâbın Osmanlılar içün ehemmiyet-i ma'neviyesi oldığını, Fırka-i Ahrâr'ın ittihâz itdikleri hatt-ı hareket ya'nî **[174]** yegâne maksad u emelleri Avrupa'da görinan ve medeniyâtın netîce-i kat'iyesi bulunan teraḳḳiyât-ı 'ilm ü me'ârifin Memâlik-i Mahrûse'de tatbîḳinden başka bir şey olmadığını, ve şu maksad-ı bi 'inâyet-i Allah-ü Te'âlî yaḳînlerde husûl-pezîr olacağını beyândan ibâret idi.

Fırka-ı Ahrâr'ın şu hareketi pek mâhirâne, hâl ü zamâna pek muvâfık idi. Çünki yukaruda söylediğimiz veḳâyi'-i mütenevvi'adan anlaşıldığı üzere Avrupa'daki efkâr-ı 'umûmiye Türklerin pek ziyâde 'aleyhinde idi. Bu fenâlığın önini almak içün orada sâhib-i nüfûz bulunan ba'zı meşâhîri celb itmek lâzım idi ki arîza-ı mezkûre ile maksad temâmen hâsıl olmadıysada idilen teşebbüsât-ı semeresiz dahi kalmadığı muhakkâkdır. Her hâlde arîza ile Türklerin cümlesi câhil olmayup içlerinde münevverü'l-efkâr zevât dahi bulundığı Avrupa'ya bildirilmişdir.

O günlerde Ahrâr'dan ba'zıları ve husûsen Namık Kemel Bey Efendi Hazretleri diğer ba'zı teşebbüsât-ı mühimmede dahi bulundı. Sultan Murad'ı şehzâdeliği zamânında tanıdığı gibi münâsebât-ı **[175]** dostâne dahi peydâ itmiş idi. Pâdişâh'ın fıtratında mevcûd olan 'âlî-cenâblığı devlet ve millete karşu beslediği hüsn-ü niyeti dahi takdîr itdiği gibi hükümdârlığa yakışmayan ba'zı evsâfını dahi bilmez değildi. Binâ'en-'aleyh cülûsdan birkaç gün sonra kendisiyle görişüp, ahvâl-i hâzıradan bahs itmek, belki vükelâ-yı zamân ve diğer bendegânın 'arz itmediği veyâhûd idemeyeceği mevâdı bilâ-pervâ 'arz ile Pâdişâh-ı cedîdi gafletden îḳâz ve şu sûretle cânından ziyâde sevdiği bir zâta sadâkatini ibrâz itmek istedi. O günlere sarâya def'âtle gitdi. (*)[444] Fakat Pâdişâhla görişmeğe muvaffak olamadı. Çünki yukaruda söylediğimiz vechle Ser-'asker Hüseyin Avni Paşa bu mülâkâtlardan hâsıl olacak te'sîri bildiği içün sarâyın muhâfızı Redif Paşa'ya Pâdişâh'ın evvelce görüşdiği zâtlardan hiç birisinin mâ-beyne bırakılmamasını emr itmiş idi.

Ser-'asker Paşa'nın şu hareketi pek çîrkîn ve Pâdişâha karşu hodbînâne ve müstebidâne idi. Hüseyin Avni Paşa hükm-i **[176]** karakuşiyle sarâyın kapusı istemediği zevâta kapayarak içerüde Pâdişâhı tehdîd ü efkârını istediği gibi yürütmek emelinde bulunuyor idi. Bu hâlin uzun bir müddet devâm idüp idemeyeceği cây-ı mülâhaza idi. Fakat şu renk ü şekilde idilen zulm birkaç gün sonra şahsına karşu pek büyük fenâlıklar celb itmekden girü durmadı. Ahrârın diğer ahâlî ile beraber Ser-'asker Paşa Hazretlerine bir 'adâvet-i şedîde beslemelerini mûcib oldı.

Günler uzadıkca ahâlinin yalnız Ser-'asker Paşa'dan değil heyêt-i Hükûmet'den memnûniyetsizliği artıyordı. Pâdişâh'ın cülûsundan birkaç gün sonra matbû'âta karşu gösterdiği ba'zı tedâbîr-i inzibâtiyye dahi bu cümleden olarak erbâb-ı idrâk ve iḳtidârı pek ziyâde dil-gîr itmekden girü durmayordu.

Bir tarafdan İstanbul gazeteleri vükelâdan ba'zılarını makâmlarında isbât-ı vücûd itmediklerini eyüce bildikleri hâlde yine şiddetle Kânûn-i Esâsî mes'elesinden ve Memâlik-i Mahrûse'de bir şûrâ-yı ümmetin te'sîsi lüzûmundan bahs idiyorlardı. Çünki

[444] Mourad Cont. de keratry

[177] erbâb-ı matbû‘ât, mevḳi-i iḳtidârda bulunan vükelâ ü ricâlden ba‘zılarının kendileriyle hem-efkâr olduklarına kâni‘ idiler. Bu hâl birkaç gün devâm itdi. Fakat anîfü’l-beyân hatt-ı hümâyûnun i‘lânından bir müddet sonra Sansür Dâ’iresi tarafından matbû‘âta bir emirmâme gönderildi ki me’âli hükûmet-i cedîde, Kânûn-i Esâsî mes’elesini mehâfil-i ‘âliyede lâyık-ı vechle tedḳîḳ itmediği içün evrâk-ı havâdis bu gibi mesâ’il-i mühimmeden bahs itmeleri aslâ câ’iz olamayacağı ve tekrârından ictinâb eylemeleri elzem oldığını bildiriyor idi. Sansürün bu tebligâtı ‘âlem-i matbû‘âtda bükük bir nâ-hoşnûdî ile telâḳḳî, hatta hâricde bile efkâr-ı ‘umûmiyenin istiğrâbını mûcib oldı. Gerçi hükûmetin bu emr-i nâgah-zuhurını ekser gazeteler nazar-ı i‘tibâra almayarak mübâhasâtda devâm gösterdiler ise de bu sefer, tekdîrât-ı resmiyyeye uğradılar. Ez-cümle şu hengâmda hükûmetin şiddetle mu‘âriz-i efkârı olan “Vakit” Gazetesi bir emr-i mahsûs ile ta‘tîl olundı.

Kânûn-i Esâsî mes’elesinin bu kâlıba dökülmesi yüzünden hükûmet ile efkâr-ı ‘umûmiye ve bi’l-hâssa matbû‘ât arasında büyük **[178]** bir zıddiyet tevellüd itdi ve gitdikce şiddetini artırdı. O derecede ki pek çok kimseler, inkılâbın devlet içün hiçbir işe yaramadığı ancak Sıltan Aziz’in zulm ü istibdâdına bedel Hüseyin Avni Paşa vesâ’irenin tahakküm ü bîdârı kâ’im oldığını beyân u şikâyete başladılar. Bu şikâyet mebâdî-i ahvâlde idâre-i hükûmetde sâhib-i nüfûz zevâta münhasır iken bi’l-âhire hiçbir şeyden cebrî olmayan Pâdişâh da teşmîl idilmeğe başladı. Hele devr-i Azizi’de sâhib-i devlet ve iḳbâl takımı Sultan Murad’ın şehzâdeliğinde gösterdiği sefâhet ve Makâm-ı Saltanat’a ku‘ûdundan sonra vükelâya ve bi’l-hâssa Hüseyin Avni Paşa’ya karşu aldığı vaz‘iyyet zebûn-küşâneyi ilerüye sürerek müşârü’n-ileyhden hiçbir hayır ü hidmet beklemek câ’iz olamayacağını ve devr-i hümâyûnunda umûr-ı devlet vükelânın elinde kalacağından hâl-i hâzır-ı hükûmetin daha bed-ter bir kalıba dökületeceği neşr ü i‘lâna başladılar. Hatta bir gün Meclis-i Vükelâ umûr-ı mühimme-i müsta‘celeyi hal u ru’yet içün ictimâ‘a da‘vet olundığı sırada birkaç ricâl dahi da‘vetsiz ictimâ‘-gâha gelerek **[179]** vükelâya hitâben (*)[445]: “Eğer umûr-ı devlet bir mihver-i matlûbeye ircâ‘ idilmez ve istibdâd-ı hâzıreye nihâyet virilmez ise efkâr-ı ‘umûmiyedeki heyecânın bir netîce-i müdhişeye müncerr olacağını” makâm-ı tehdîd de söylediler. Fi’l-haḳîḳa efkâr-ı ‘umûmiyedeki galeyân o aralık hadd-i tecâvüz itmiş bulundığından ne sûretle olursa olsun icrâ’âtin lüzûmuna şiddetle ihtiyâç var idi. Bâ-husûs Rumili ıslâhâtı hakkında neşr olunan fermân-ı hümâyûnlar Avrupa düvel-i mu‘azzamasına idilen va‘dler îfâ idilmediği içün artık düvel-i müşârü’n-ileyhim fi‘len icrâ’âtin lüzûmunı bekliyorlar idi ki âteşin saçağa sarmak isti‘dâdını hemân hemân göstereceği böyle bir zamânda

[445] Üss-i İnkılâb. Ahmed Midhat Efendi

İstanbul'da ansızın vukû'a gelen bir cinâyet-i müdhişe ortalığı alt üst itdi. Efkâr-ı 'umûmiyeyi hemân o tarafa çevirdi. Bu cinâyeti lâyıkıyla anlamak içün ber-vech-i zîr izâhâte lüzûm görüldi.

Devlet-i Osmâniye'nin devr-i ikbâl istîlâsında Pâdişâhların sarâyda istihdâm itdikleri zevât hânedândan "ocak" ta'bîr-i **[180]** kadîmiyle ma'rûf, mu'teber familyalardan intihâb olunurdı. Bu hânedân ve meşhûr ocakların sebeb-i şerâfet ve şöhretlerine zevât ü millete gösterdikleri yararlılıklar, ibrâz itdikleri fedâkarlıklar sâyesinde oldığı târîh-i mütâle'a idenlerce ma'lûmdur. İşte bu gibi zevât şeref-i â'ile, servet ü i'tibâr gibi insânların tama' idecekleri merâtibin kâfesini hâ'iz bulundukları içün şimdiki ağavât-ı hümâyûn gibi merâtib ü makâmâtı pâre ile satmak şunı bunı himâye ü iltimâs itmek denâ'etlerinden âzâde idiler. Harem-i Hümâyûn'a gelince umûr-ı devlet ile göz âşinâlığı bile kat'iyyen yok idi. Zîrâ Pâdişâhların kânûn-i izdivâcları şimdiki kânûndan bambaşka idi. Taht-ı izdivâclarına aldıkları muhadderât-ı İslâm, Hıristiyan ve be-heme-hâl ma'rûf-ı hânedânlara mensûb bulunur idi. İstanbul'un fethine kadar bu kâ'ide devâm itdi.

Târih-i mezkûreden sonra üserâ'-yı Hıristaniye kızlarının taht-ı izdivâca alınması kânûn u kâ'ide ittihâz idilmişdir. Bu tebeddülden maksad ise sarâyda bulunan kadınların hâric ile ihtilâtını kesmek, eḳârib ü havîşânını tanımamak oldığı kudemâ'-yı **[181]** müverrihinin cümle-i beyânâtındandır. Hâlbuki tebeddül-i vâḳi' ile maksad-ı mezkûrun husûli şöyle dursun bir çok seyyi'âtin zuhûrına bâdî oldı. Şehzâdelerin terbiyesine sû-i te'sîr itdi. Sarâylar bî-hadd ü hesâb kadınlarla leb-â-leb doldı. Bunların te'dîb-i terbiyesi içün o nisbetde hâdim ağalar celb olundı. Gitgide bu kadınların akrabâ ü ta'liḳâtları zuhûr itmeğe başladı. İşte devr-i inhitâtın mebâdîsinden hâl-i hâzıra kadar Pâdişâhlara en ziyâde karâbet hâsıl iden bu hâdim ağalarla kadınların akrabâsı oldığı müstağnî-i beyândır.

Hânedân-ı Osmânî sarâylarına Hıristiyan kızları kabûli iki yüz seneden ziyâde bir müddet devâm itdi. Sonra inhitât başladı, fütûhât azaldı, azaldıkca esîr kızlar bulmak muhâl oldı. Tahmînen târîh-i hicrînin on birinci 'asrı nihâyetlerinde harem-i hümâyûna Gürci cinsine mensûb Hıristiyan kızlar kabûl olunmağa başladı. On üçünci 'asrın mebâdîsinde ise Gürcistan kıt'ası Rusların kabza-ı istilâsına girdiği içün Karadeniz'in cihet-i şarkiyesinde mutevattin-i Çerkes kabîlelerinden **[182]** tedârik olunmağa başlamış ve hâl-i hâzıra Kadıralı (kadıreli?) mâ-şâ'e'llâh bu tarz izdivâc devâm itmekde bulunmuşdur. Çerkeslerin Harem-i Hümâyûna duhûlları esâsen yüz, yüz elli seneden ziyâde değildir. Hatta Sultan Selim-i Salis zamânında bile sarâylarda bulunan nisvânın kısm-ı a'zamı Gürci cinsine mensûb oldığı ma'lûmdur.

Evvelki zamânlarda sarâyların böyle hesâbsız userâ kızlarıyla doldırılması devletce ne kadar mazaratı mûcib oldığına dâ'ir târîhlerimizin ötesinde berisinde pek çok ma'lûmât vardır. Bunların hepsinden sarf-ı nazar yalnız devr-i inhitâtda vükelâ ve ricâl-i devletin kısm-ı a'zamı köle cinsinden yetişmiş olması mücerred bu hâlden ilerü gelmişdir. Ez-cümle bu sınıf vükelâ ü ricâl Pâdişâhlarımızın mazhar-ı tevcihât-ı fevka'l-'âdeleri oldığı müdde'âyı isbâta kâfîdir. Gerçi bu sınıf-ı vükelâ ü ricâlin 'umûmi be-heme-hâl mensûb bulundukları Harem-i Hümâyûnun vesâ'it himâyetkârisiyle mazhar-ı te'âlî olduklarına hükm idilemez ise de zerre kadar isti'dâd ü kâbiliyeti olmayanların bu sâyede makâmât-ı 'âliyeyi işgâl itdiklerini de târîh açıkdan açığa meydâna koyuyor.

[183] Bize yakın devirlere gelince Sultan Abdülmecid bu usûli ta'kîb ü iktifâ itmiş iken Abdülaziz son derece ifrâtına yürüdi. O derecede ki fezâ'il-i ma'neviyyeye mâlik olan zevâtdan hoşlanmaz Tulumbacı meşrebinde bir tâkîm Külhanbeğlerini sever idi. Şu devirde ikbâlin derece-i kusvâsına su'ûd iden Çerkeslerden dahi birkaç zevât var idi. Bunlar hal'i müte'âkib idbâre uğradılar. Parlak mevki' ü ma'îşetlerini birden bire gâ'ib itdiler. Bu hâl ise pek çoklarının me'yûsiyyetlerini mûcib oldı. Hükûmet-i cedîdeye 'adâvet-i şedîde beslemelerine hidmet itdi. Bunların en ziyâde 'adâvet gösterdikleri zât Hüseyin Avni Paşa Hazretleri idi. Ne sûretle olursa olsun müşârü'n-ileyh Hazretlerinden intikâm almak istiyorlardı ki bu maksâdı vücûda getüren meşhûr Çerkes Hasan olmuşdır.

Çerkes Hasan bi'z-zât köle cinsinden olmayup kendi kabîlesi içinde mu'teber bir â'ileye mensûb idi. Sinn-i sabâvetinde hem-şîresi ve yâhûd teyzesi vâsıtasıyla Harem-i Hümâyûn'a intisâb itdiği muhakkakdır. Bu sâyede Mekteb-i Harbiye'ye dahi **[184]** duhûl itmişdir. Fakat, zekâ ü isti'dâddan mahrûm bulundığı içün tahsîlden hiçbir fâ'ide göremedi. Mektebden çıkdığı zamân mazhar oldığı himâye ü iltimâs sâyesinde derhâl Şehzâde Yusuf İzzeddin Efendi Hazretlerinin ma'iyyetinde yâverlik hidmetiyle kayırıldı.

İhbâr-ı mevsûkaya göre mûma-ileyhin ahvâl-i husûsiyesi pek çirkin imiş. Bütün hayâtını mey-hânelerde, kumâr-hânelerde arkadaşlarıyla nizâ' ü şemâtetle geçirmiş ve seyyi'ât-i ahvâliye nefret-i 'umûmiyeyi da'vet itmişdir.

Hal'i müte'âkib Ser-'asker Hüseyin Avni Paşa Hazretleri ba'zı mülâhazât-ı devr-i endişâneye binâ'en Pâdişâh-i sâbıkın kurenâ ü nüdemâsından bulunan ba'zı zevâtın muvakkaten olsun İstanbul'dan teb'îdlerini münâsib görmüş idi. Bunların içinde Çerkes Hasan dahi var idi. Bu zâtı teb'id ile büsbütün me'yûs itmemek içün rütbesi yüzbaşı iken kolağalığına terfî'yle Bağdad'a ta'yîn ve iki haftaya kadar mahal-i me'mûriyetine gitmek içün kendisine emr virilmiş idi. Çerkes Hasan böyle emirlere **[185]** evvelinden

beri kulak asan takımlarından olmadığı cihetle ta'yîn olunan müddetde İstanbul'dan çıkmadı. Bunun üzerine Ser-'asker Paşa'nın emriyle merkez kumandanlığında birkaç gün habs idilmiş idiyse de artık bu def'a iki güne kadar Bağdad'a gideceğini va'd itmiş oldığından habsden saluverildi. İki gün sonra müdhiş-i cinâyeti icrâ itdi.

Vukû'ât-ı mezkûre hakkında o vaḳt hükûmet tarafından neşr olunan i'lân-ı resmîyi ve gazetelerin gayr-i resmî tahḳîḳâtını burada nâḳl ile iktifâ ideceğiz.

5.7.1. Çerkes Hasan'ın sû-i kasdı hakkında i'lân-ı resmî (*)[446]

"Bundan üç dört sene mukaddem Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne'den mülâzimlik rütbesiyle çıkarak Bağdad'a gitmek üzere 'uhdesine yüzbaşılık rütbesi tevcîh olunmuş iken her ne hâl ise mahal-i me'mûriyetine gitmeyerek burada ba'zı me'mûriyetlerde istihdâm olunmak mu'ahharen yine mahal-i mezkûre gitmek üzere 'uhdesine kolağalık rütbesi tevcîh olunmuş ise de yine gitmekden imtinâ' eylediği **[186]** cihetle Bâb-ı Ser-'askeride habs idilmiş ve bu cum'a güni mahal-i me'mûriyetine 'azîmet ideceğini beyân eylemiş ve binâ'en-'aleyh penç-şenbe güni mahbesden çıkarılmış olan Çerkes Hasan penc-şenbe güni ahşâmı merhûm Ser-'asker Paşa Hazretlerinin sâhilhânesine 'azîmetle müşârü'n-ileyh su'âl eylemiş ve oradan dahi bu gice übbehetlü devletlü Midhat Paşa Hazretlerinin konağında meclis-i mahsûs oldığından Ser-'asker Paşa'nın orada oldığı haber virildiği cihetle oradan hemân çıkarak doğrıca Midhat Paşa Hazretlerinin konağına gelüp kendüsi zâten yâverlikde bulunmuş oldığından orada bulunanlar taraflarından mumâne'at olunmadığı cihetle doğrıca meclis odasına girerek bir elinde kama ve bir elinde revolver oldığı hâlde Ser-'asker-ı müşârü'n-ileyhi revolver ile urmuş ve orada mevcûd bulunanlar taraflarından merkûmun tutulması zımnında olunan teşebbüsât ü harekât esnâsında Hâriciye Nâzırı'nı ve Bahriye Nâzırı'nı ve Midhat Paşa Hazretlerinin etbâ'ndan Ahmed Ağa'yı ve sonra dahi merkûmı tutmağa teşebbüs iden Bahriye Zâbıta'nından Yaver-i Harb Kolağası Şükri Bey'i urmuş **[187]** ve bunlardan Ser-'asker müşârü'n-ileyh ile Hâriciye Nâzırı ve Ahmed Ağa ve Yâver Şükri Bey vefât itmişdir. Ve mu'ahharen konağa celb olunan 'Asâkir-i Şâhâne'den bir neferi kezâlik i'dâm ve diğer bir neferi dahi cerh itmiş ve nihâyet kendüsi dahi ahz ü girift olunmuşdur.

5.7.2. Gazetelerin Tahḳîḳât-ı Gayr-i Resmiyyesi

Alınan ma'lûmât-ı resmiye bundan ibâret olup mu'ahharen olunan tahḳîḳâta nazaran merkûm Hasan devletlü übbehetlü Midhat Paşa Hazretlerinin konaklarına

[446] Üss-i İnkılâb. Ahmed Midhat Efendi

gitdiğinde gerek yâverler ve gerek vükelâ-yı fihâmın hademeleri aşağıda bulundukları cihetle merkûm fırsatı ganîmet bilerek yukarıya çıkmış ve meclis salonunun kapusı önünde uşaklardan birine tesâdüfle içerüye girmek istiyorum. Müsta‘cil bir ifâdem vardır. Yâverlerden birini çığır. İçerüye haber virsün dimesi üzerine uşak inmekde iken merkûm kapunun önüni boş bularak hemân içerüye dalmış ve kapuyı sürmeledikden ve merkûm Hüseyin Avni Paşa'ya sû-i kasd ideceğini söyledikden sonra yanında bulunan revolvere davranarak müşârü'n-ileyhi **[188]** urmuş ve buni müte‘âḳib Bahriye Nâzırı devletlü Ahmed Paşa Hazretleriyle Hârbiye Nâzırı merhûm Raşid Paşa'yı biri birini müte‘âḳib revolver ile urup merhûm Hüseyin Avni Paşa'dan ramak bırakmayıncaya kadar kama ve kılıç ile her tarafını yaralamış ve merhûm Raşid Paşa'ya bir kurşun isâbetle vefât itmişdir.

Bu esnâda zât-ı hazret-i Sadr-ı a‘zamı ile Halit Paşa Hazretleri salonun yanında bulunan odaya çekilmiş ve Bahriye Nâzırı'nı dahi odaya alup muhâfazasına çalışmış olduklarından merkûm Hasan kapunun arkasına gelerek (Ahmed Paşa beni tutmak istediğinden mutlakâ anı dahi öldireceğim. Kapuyu açınız size bir şey yapmam emin olunuz) dimesi üzerine zât-ı hazret-i Sadr-ı a‘zamı (vâkı‘â bize dokunmayacağını bilürim fakat vak‘anın dehşeti mâni‘ oluyor. Anın içün kapu açılmaz) deyü cevâb virmişler ise de merkûm Hasan yine iddi‘âsında ısrâr ile kapuyı kırmağa uğraşmış ve o uğraşmakda iken Midhat Paşa Hazretlerinin uşağı Ahmed Ağa arkadan yakalayup tutmak istediğinden anı da revolver ile urup düşürmüş. Ve merhûm Şükri Bey dahi kılıca davranup **[189]** mukâbele itmek istemiş ise de ana meydân virmeyüp bir atışda mîr-i mûma-ileyhi dahi öldirmişdir. Bu uğraşışlar hemân yarım sâ‘at imtidâd iderek o aralık Bâb-ı Vâlâ-yı Ser-‘askerî'ye bi'l-ihbâr miḳdâr-ı kâfî ‘asker ve zabtiye karakolundan dahi bir miḳdâr zabtiye yetişmiş ve kapuyı kırup içerüye girmiş olduklarından merkum Hasan yakayı kurtarmak üzere mumları söyündirmeğe (söndürmeğe) ve perdelere ateş virmeğe başlamış ise de ‘asker, merkumı süngi ile ortaya alarak o aralık dahi revolver ile bir neferi i‘dâm ve diğer bir neferi yaralamış ve hayyen der-dest idilmesine emr virildiği çün merkûm yalnız arkasından birkaç muhâtarasız yara aldıkdan sonra der-dest idilüp Bâb-ı Vâlâ-yı Ser-‘askerî'ye gönderilmişdir.

Merkûm Hasan şimdiki hâlde orada zencîr-bend olup yarasına bakmak üzere kendüsine cerrâh gönderilmiş ve cerrâh dahi yaralarını mu‘âyene itmek istemiş ise de mûma-ileyhe hitâben (beni ya ascaklar ve yâhûd kurşuna dizeceklerdir. Artık nâfile yere yaralarıma bakdırmak abesdir) deyü cerrâh-ı mûma-ileyhi redd itmişdir.

[190] Bu vak‘aya hitâm virildikden sonra merhûm Hüseyin Avni Paşa’nın cenâzesi Bâb-ı Vâlâ-yı Ser-‘askerî altında vâḳi‘ bacanaklarının hânesine götürilüp orada techîz ü tekfîni ba‘de’l-icrâ Mekke-i Mükerreme ve Medîne-i Münevvere eşrâfıyla turuk-ı aliyye meşâyih ü zâkirleri tehlîl-hân oldukları ve ‘Asâkir-i Şâhâne tüfenklerinin ağzı aşağı tutarak yolun iki tarafında ve bir bando mûzîḳa dahi önde gitmekde bulundukları hâlde merhûm-ı müşârü’n-ileyhin cenâzesi Bâb-ı Vâlâ-yı mezkûrun Mercân Kapusı önünden dolaşdırılarak Sultan Bayezid Meydan’ının kapusundan geçürülmüş ve oradan Sülaymaniye kapusından çıkarılup Sülaymaniye’de medfen-i mahsûsunda defn idilmişdir.

Merhûm Raşid Paşa’nın cenâzesi dahi Şehzâdebaşı’nda kâ’in hânelerine götürilüp orada techîz ü tekfîn kılındıkdan sonra merhûm Hüseyin Paşa’ya tertîb olunan cenâze alayı gibi mükemmel bir alay-ı hüzn-intimâ ile Fatih’e götürilüp orada defn olunmuşdur. (Rahmetullâh-i ‘aleyhimâ)

Diğer tafsîlâta gelince bu zamânda devletin başındaki **[191]** gâ’ileler pek çok oldığından bunları tesviye itmek içün vükelâ-yı zamânın hiçbir sâ‘at olsun rahâtları yok idi. İctimâ‘-i resmiyelerinden mâ‘adâ giceleri dahi umûr-ı devleti müzâkere itmek üzere vükelâdan her hangi birinin konağında ictimâ‘ iderlerdi. Çerkes Hasan’ın îḳâ‘ itdiği cinâyet Midhat Paşa Hazretlerinin konaklarında vukû‘a geldi. O akşam yalnız Sadr-ı a‘zam Mehmed Rüşdi Paşa mevcûd değil idi. Ser-‘asker Hüseyin Avni Paşa, Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmed Paşa, Hâriciye Nâzırı Reşid Paşa, Yusuf ve Cevdet Paşalar, Halid Paşa, Şerif Sabık Hüseyin Paşa, Rıza Paşa bulundığı gibi ricâl-i devletden olup sonraları Makâm-ı Sadâret’i def‘âtle işgâl iden Said Paşa dahi var idi.

Çerkes Hasan’ın hancer-i şâhâdetine uğrayan zevâta acımamak mümkün değildir. Bi’l-hâssa Hâriciye Nâzırı Reşid Paşa’nın vefâtına cümle ‘âlem ağladı. Zîrâ bu zât-ı halîm, kimseye fenâlık itmez, ‘umûm-ı süferâya ve Beyoğlu ‘âlemine kendisini ziyâdesiyle sevdirtmiş bir zât-ı muhterem idi.

[192] Paşaların katli bir iki gün İstanbul’da pek büyük galeyânı mûcib oldı. Ser-‘asker Paşa’nın şu sûretle nâ-bûd olması efkâr-ı ‘umûmiyede nefrete uğradığı sıralara tesâdüf itdiği içün pek kimseleri memnûn itmiş ise de te’essüf idenler dahi az değildi. Zîrâ devletin bu zamânlarda dûçâr oldığı hâl ve husûsen bu gün yarın i‘lânı mukarrer olan harb, nazar-ı mülâhazaya alındığı zamân Hüseyin Avni Paşa’nın vefâtı büyük zâyi‘âtden oldığı kolaylıkla anlaşılır. Şübhesiz bu zâtın hilkatinde mergûb-ı ‘amme olmayacak ba‘zı harekât mevcûd idi. Fakat ‘askerlikde işgâl itdiği mevḳi, kendisine hâss olan gayret ü himmetiyle devlete pek çok hidmet ibrâz idebileceğini gösterdi. Rus Muhârebesi’nde her Osmanlı’nın rahmetine be-hakkın lâyık oldığını tasdîḳ itdirdi.

Şâyân-ı dikḳatdir ki o günlerde İstanbul'un muhtelif tabakâtında Çerkes Hasan'ın vak'ası öyle bir intiḳâm husûsı netîcesi olmayup ba'zılar tarafından Ser-'asker Paşa'nın hayâtına karşu tertîb idilmiş bir cinâyet oldığı söyleniyor idi. Bu havâdis **[193]** Avrupa gazetelerine dahi 'aks itmiş idi. Hatta bu işde Kânûn-i Esâsî mes'elesini iltizâm iden zevâtın ve bi'l-hâssa Midhat Paşa'nın parmağı oynadığını söyleyenler dahi bulundı. Bu cihet külliyen bi-esâsdır. İstanbul'da bu gibi erâcîf neşr idecek garaz-kârlar bulundığı gibi hâricde de bi'l-hâssa Rus gazeteleri mes'elenin Kânûn-i Esâsî lehine tesâdüfen olsun hidmet ideceğini bildikleri içün erâcîf vâkı'ayı merâretle kabûl ü tasdîḳ itdiler.

Her ne ise! Çerkes Hasan mes'elesi gerek hâricde ve gerkse dâhilde bir müddet matbû'âta ve ahâlîye sermâye oldı. Fakat birkaç gün sonra Hükûmet'in başında patlayan ve Rusya istîlâsının mukaddemât-ı meş'ûmesinden bulunan Sırp ve Karadağ Muhârebeleri efkâr-ı 'umûmiyeyi ta'dîl ve kendi taraflarına celb itdi.

5.8. [194] Sırbiye ve Karadağ Muhârebesi

Devr-i İnhitâtda Kuvve-i Osmâniye / Vak'a-i Hayriyeden Sonra Tanzîmât ve Te'sîsât-ı 'Askeriye / Avrupalıların Osmanlı Orduları Hakkındaki Fikirleri / Sırbiye ve Karadağ Muhârebesi'nden Evvel Millet-i Osmâniye'de ki Heyecân ve Teheyyüc / Hudûdda Toplanan Sırbiye ve Osmanlı Ordularının Kuvvetlerine Bir Nazar / İ'lân-ı Harb ve Bunı Müte'âḳib Sırplıların Memâlik-i Mahrûse'ye Te'arruzları / Ak Palanka (Planga), Niş, İzver Muhârebeleri ve Düşmânın İnhizâmı / Sırplıların Hâl-i Te'arruzdan Vâz Geçüp Hâl-i Müdâfa'ayı İttihâzları / Zayçar (Zaychar) Muhârebe-i Meşhûresi / İnhizâmdan Sonra ahvâl-i Sırbiye / Serdâr Abdülkerim Paşa'nın Sırbiye İçerülerine Te'arruzı / Knezevac'ın (Knjazevac) Fethi / Aleksinaç Kalesi'nin Muhâsarası / Karadağ Dârü'l-harbine Bir Nazar / Ufak Tefek Muhârebeler / Ahmed Muhtar Paşa'nın Bilek (Bileke) Boğazı'na Hareketi ve Burada Vukû'a Gelen İnhizâm / Mahmud Hamdi Paşa'nın (Medun) Kalesi'ndeki Mağlûbiyeti / Netîce.

1293 târîhinde Sırbiye ve Karadağ'la açılan muhârebe, Osmanlılar içün gâyet ehemmiyeti hâ'izdir. Bu ehemmiyet, Sırplıların mağlûbiyetinde veyâhûd bu mağlûbiyetden Devlet-i Aliyye içün istihsâl idilen menâfi'-i siyâsiye-i mâddiyede değildir. O târîhe kadar Avrupalıların Türk milletinin cihâd ve harbe olan isti'dâd ve iḳtidâr-ı **[195]** ma'neviyesi hakkında ortada cereyân iden sû-i zann ve istihfâfın ne kadar boş oldığını apaçık meydâna çıkarmasındadır. Muhârebe, Devlet-i Aliyye'yi ezher-i cihet inhitâtda oldığını gösterdiyse de bu inhitâtın esbâbı hükûmet ve daha doğrısı sarâylarımızda olup, yoksa millet-i Osmâniye'de dahi pek çok kuvvet-i mâddiye ve ma'neviye oldığını i'tirâz kabûl itmez sûretde isbât itmişdir.

Fikrimizi izâh idelim.

Osmanlılar, ma‘lûm-ı enâm oldığı üzere iki üç asır zarfında az bir kuvvetle Avrupa’da, Asya’da, Afrika’da muhtelif millet ü hükûmetlerin kuvvetlerini mahv iderek pek çok memleketler feth itmişlerdir. Fakat bu muvaffaḳiyyetler devletin hüsn-i niyet ve intizâm-ı tâmm üzere harekâtı esnâsında vukû‘a gelmişdir. Hâlbuki Hânedân-ı Osmânî hükümdârlarının ahlâk ve meziyet-i şahsiyeleri tedennîye yüz tutarak, fesâdın sarâydan bed’ ile idâre-i devletin her tarafına sirâyet itdiği zamân Osmanlı ordularındaki eski fazîlet ve şöhret-i ‘askeriye büsbütün mahv oldı. Bu devirlerde ya‘ni târîh-i hicretin **[196]** bininci senesinden sonra, husûsen on ikinci asırda idilen muhârebelerde iki yüz bin Osmanlı ‘askeri, yigirmi bin miḳdârda fakat ta‘lîm görmüş muntazam-ı düşmen ordularına dayanamarak meydân-ı harbden çil yavruları gibi dağıldıkları görülmüşdür. Ordularımız da bu sebâtsızlığı, metânetsizliği görerek bizim ile harb itmek sevdâsında bulunan, fırsat buldukca Avrupa’da ki mevḳi‘-i siyâsimizi düşürmeğe, mahv itmeğe çalışan hükûmetler, bi’l-hâssa Ruslar az bir kuvvetle Türklerle çarpışmakdan çekinmez olmuşlar idi. O zamânlar Osmanlı ordusı ‘asâkir-i muntazamadan değil harb esnâsında ilcâ’-yı zarûretle silâh altına toplanılan başıbozuk taburları mesâbesinde tutulur idi.

Vak‘a-i Hayriye’den sonra Devlet-i Aliyye ordularına bir dereceye kadar ehemmiyet ü intizâm virilmiş idiyse de şu hâl, Avrupalıların Türkler hakkında idindiği fikrin izâlesine yardım idememişdir. Çünki inkılâb-ı mezkûrdan Sırbiye Muharebesi’ne kadar Osmanlı orduları Avrupa muntazam-ı ordularıyla çarpışmamış idi. Ma‘a-hazâ Sultan Mahmud zamânında Osmanlı orduları ciddi bir sûretde düşmene **[197]** mukâvemet idecek derecede değil idi. Bundan dolayı ki ordularımız meşhûr Nizyip Muharebesi’nde miḳdârca pek ziyâde oldığı hâlde oldukca ta‘lîm görmüş Mısır ordusuna mukâvemet idemeyerek mağlûb oldukları ma‘lûmdur. Sultan Abdülmecid zamânında bir çok gayretin netîcesi olarak Osmanlı orduları bir dereceye kadar intizâma girmiş ve bu sâyede meşhûr Sivastopol Muharebesi’nde Serdar Ömer Paşa kumandasında oldukca iş görebilmiş idiyse de muhârebe-i mezkûrede Fransız ve İngilizlerin vücûdı, Türklerin yararlılıklarını bir setre-i siyâset ile örtmüş gitmiş idi.

Sultan Abdülaziz devrinde ânifen beyân olundığı üzere biz de cihet-i ‘askeriyeye oldukca ehemmiyyet virilmiş idi. Evvelâ Fuad sonraları Hüseyin Avni Paşaların Ser-‘askerliklerinde ordularda ta‘lîm ü intizâm bir dereceye kadar yoluna konıldı. Husûsen devr-i mezkûrde memleketin muhtelif taraflarında hemân her sene zuhûr iden ‘isyânlar, ‘askeri muhârebeye alışdırmak husûsunda pek büyük fâ’idesi oldı. Mücerred şu sâyede ‘Asâkir-i Şâhâne esliha-i **[198]** cedîdenin sûret-i matlûbede isti‘mâlini öğrendiği gibi zâbitân ü ümerâ dahi harbin kavâ‘id-i esâsiyesine vâkıf oldılar. Bu devrin nihâyetlerinde

nizâmiyye, redîf fırkalarımızdan ateş görmeyen aksâm pek az oldığı gibi ümerânın hemân ‘umûmisi Yemen’de, Arabistan’da, Suriye’de, Girid’de ve en sonra Bosna-Hersek’de bulunmuş zevâtdan ibâret olup ekserîsi meydân-ı harbde ibrâz itdikleri yararlılıkları sâyesinde merâtib-i ‘âliyyeyi ihrâz itmişlerdi. Avrupalılar bu cihete vâkıf değildiler. Onlar Vak‘a-i Hayriye’den evvel Türkler hakkında ne fikirde bulunmuşlar ise vak‘a-i mezkûreden otuz kırk sene sonra yine o fikirde bulunuyorlar idi. Memâlik-i Mahrûse’de büyük tebeddülât görmeyorlardı. Bir asır evvel ba‘zı Avrupa muharrirleri tarafından sarf olunan “ ‘asrımızdaki Türklerin eski Vizantiyus Rumlarından hiçbir farkları yokdur.” gibi faraziyyât bu zamânda ‘ayn-ı hikmet olmak üzere telâḳḳî olunuyordı. Türkler mahv olmağa mahkûm bir devlet oldığına temâmiyle mu‘teḳid idiler!...

Evet: Avrupa’nın bu zehâbı nefsü’l-emre pek muvâfık **[199]** idi. Zîrâ Türkler de hayât-ı kavmiyeyi gösterir hiçbir ‘alâmet yok idi. Memleketlerini dünyânın kıymetdâr, feyz ü bereketi vird-i zebân yâr ü ağyâr oldığı hâlde bu gün harâbe-i zârı, virân-i mezâr-istânlığı andırıyor. İdâre-i devlet ne kadar zulm ü cehl içinde yüzdiği nâ-kâbil inkârdır. Ser-kârân-ı umûrda hırsızlık, nâmûs-şikenlik, adâletsizlik hükm-i fermâdır.

Pâdişâhların sefâhetleri, ahâlînin fukarâlığı, çıplak ‘askerin hâl-i perişânı ve diğer hemân her adımda tesâdüf iden girye manzaralar güzel idâre ve memleketleri gören Avrupalıları gâyet müteneffir itmeğe kâfîdir. Şu ahvâl-i nâ-be-câyı gören Avrupalılar yerlilerden izâhât istedikleri zamân aldıkları cevâb “Bizim nemize lâzım, bu işler sâhib-i mülk bulunan Pâdişâhın, onun vekîlleri bulunan zevâtın işleridir. Biz öyle şey’e karışmayız, yalnız du‘âda kusûr itmeyiz.”den ibâret kaldığı içün ziyâdesiyle te‘accüblerini mûcib olarak, devletde hâkim bulunan Türk milletinin cehâletine, hissizliğine hükm virmekdedirler. Devlet-i Aliyye’nin hâzırdaki perişânlığına hükûmetden ziyâde **[200]** Türk milletinin fesâd-i ahlâkı sebeb oldığı i‘tiḳâdını besliyorlar. Çünki eğer millet haḳîḳaten diğer bir idâreye lâyık olsa idi bu idâreyi cebren dahi alabilecekleri her milletin târîhiyle dahi müsbetdir.

Son zamânlarda memleketin her tarafında baş gösteren ‘isyânlar, ve bu ‘isyânları basdırmak içün sevḳ olunan ‘askerin gayretleri tûl-i müddet netîcesiz kaldığını görerek bu ciheti dahi Osmanlılarda fezâ’il-i ‘askeriyye mahv oldığına kendilerince bir delîl add iderlerdi. Çünki bunların fikirlerince koca Türkiye mâ-dâm ki Bosna-Hersek’de ‘isyân iden birkaç çete eşkıyâ ile başa çıkamayor. Bir senedir uğraşıyor. Bu devletin kuvve-i mâddiyesi dahi temâmiyle sarsılmış efkârında bulunuyorlardı. Binâ’en-‘aleyh yine bunların fikirlerince Sırp ve Karadağ hükûmetleri sâlifü’z-zikr eşkıyâ çetesiyle birleşerek hareket idecek olurlarsa hiç şübhe yok ki kısa bir müddet zarfında civâr

vilâyetleri ya'ni Niş Kalesi'ni, Sofya'yı, Edirne, Selanik'i ve kim bilir belki de İstanbul'ı dahi zabt ider ümîdinde idiler. **[201]** Hatta bu i'tiḳâd o kadar kavî idi ki son zamânlarda Sırbiye 'umûm-i 'askeri kumandanı bulunan Rus Jenerali (generali) meşhûr "Çernayef" muhârebe açılmazdan evvel İstanbul'da bulunan ehibbâsına mektûb yazarak orada kendisine münâsib bir ikâmetgâh hâzırlanmasını ricâ itdiği Rus ve ecnebî gazetelerinde mevsûk-ı ihbârât olmak üzere yazılmış idi.

İşte Sırbiye ve Karadağ Muharebesi açıldığı hengâmda muhârebe-i mezkûrenin netîcesi hakkında Avrupa'nın i'tikâdı bu merkezde idi.

Fakat bu hengâmda Osmanlılar ne hâlde bulunuyorlardı? Şimdi de o tarafa atf-ı nazar idelim!

Bizde millet, diğer akvâm-ı İslâmiye ile beraber devlet ü memleket işlerinde daha doğrusı hâricde bulunan hükûmet ü milletlerle olan münâsebât ü mu'âmelâtında gâyet mütehassisdir. Başka milletlerin tehakkümi altında kalmak Osmanlılar içün gâyet ağırdır. Türkler, hükûmetin her zulm ü tesallutuna dayanırlar. Fakat Memâlik-i Mahrûse'nin nâmûs u haysiyetine â'id işlerde tahammül idemezler. **[202]** Hükûmet-i Osmâniye cemî'-i edvârda millet-i Osmâniye'ye hâs olan şu hasletden dolayı gâyet ihtirâz üzerine bulunurlar. Çünki asırlardan beri merkez-i hükûmetde vukû'a gelen inkılâblar ya'nî ahâlîmizin ba'zı edvârda hurûc ale's-sultân gibi hareketlere cür'etleri ekseriya hâricin Memâlik-i Mahrûse'ye tesallutı teşeddüd itdiği zamân vukû'a gelmişdir. Sultan Aziz'in makâmdan isḳâtına hidmet iden ahvâlin başlıcası dahi şu mâdde oldığı muhakkakdır. Binâ'en-'aleyh Hükûmet-i Osmâniye ve bi'l-hâssa sarây, milletimizi hükûmetin ahvâl-i dâhiliye ve hâriciyesinden haber-dâr itmeyerek idâre itmek isterler. Seyyi'ât-i umûrı ketme, yalan havâdisler neşriyle haḳîḳat-i hâli başka bir şekilde göstermeğe çalışırlar ki Sultan Aziz'in devr-i nihâyetinde şu vâsıtaya açıkdan açığa mürâca'at idildiğini evvelce söylemiş idik.

Vaḳtâ ki Sultan Abdülaziz düşdi. Bunı müte'âḳib hükûmetin sâlifü'z-zikr mâddede öteden beri ittihâz itdiği hatt-ı hareket değişdi. Buna hidmet iden ahvâl şu oldı.

O aralık Memâlik-i Mahrûse dâhilen ve hâricen pek büyük **[203]** müşkilât içinde bulundığından sarf-ı nazar, reviş-i siyâset bu gün yarın Sırp ve Karadağ ve belki Rusya ile muhârebeye girişmek isti'dâdını gösteriyordı. Vükelâ-yı zamân bu hâlden pek büyük endişe içinde idiler. Bunlardan ba'zıları bi'l-hâssa Midhat Paşa Hazretleri şu ahvâlden halkı haber-dâr itmek, ortada ne ahvâl cereyân idiyorsa matbû'ât vâsıtasıyla ahâlîye ma'lûmât virmek, şübhesiz millet-i Osmâniye'de mevcûd olan fezâ'il-i ma'neviyye ve mâddiyyeden istifâde itmek, devlet içün pek mühim bir mes'ele oldığını ilerüye sürmüş ve icrâ-yı îcâbı içün diğer vükelânın rızâsını dahi almış idi. Bundan sonra müşârü'n-

ileyh hazretleri kendisinde mevcûd olan iḳtidâr ile devr-i mezkûrda gâyet mühim olan şu mes'eleyi bi'l-fi'l mevḳi'-i icrâya getürmeğe uğraşdı. Kendisine mutî' olan efrâd-ı Ahrâr'a şu husûsda ta'ḳîb olunacak hareketi gösterdi. Matbû'ât-ı yevmiyye vâsıtasıyla ahâlîyi galeyâna getürmek içün onları teşvîḳ itdi.

Bu hâl az bir zamânda ortalığı sarsdı. Gazetelerde Devlet-i **[204]** Aliyye'nin dûçâr oldığı hâl hakkında yazılan makâleler, 'umûm-ı millet tarafından kemâl-i telâşla okunmağa başladı. O günlerde ahâlînin ağzında: "Devlet batıyor. Millet mahv oluyor. Bu hâlden tahlîsi milletin şecâ'at ü hamiyyetine kalmışdır." Gibi şâyi'ât ortalığa pek büyük galeyân virmekde idi. Gazetelerin müdericâtı Rumili'den gelen havâdisler ile dolu idi. Bosna- Hersek'deki 'isyânın basdırılması, 'askerin, ümerânın ne sûretle çalışdıkları, Sırbiye ve Karadağ'ın Memâlik-i Mahrûse üzerine yükleneceği ve bunun arkasında koca Moskof'un bulundığı havâdisleri o günlerde gazetelerin müdericât-ı yevmiyyesinden idi. Yine o zamânlarda idi ki Ahrâr'dan ba'zıları ve ale'l-husûs merhûm Ali Suavi câmi'lerde hutbeye çıkup cemâ'ate nasîhat virmekde ve bu nasîhatlerde ahvâl-i siyâsiyeden bahs iderek millet-i İslâmiyye'nin ahvâl-i sâbıka ve hâzırasının tenḳîdiyle halkı fevka'l-'âde bir intibâha da'vet itmekde idi. İstanbul âhâlîsi müşârü'n-ileyh hazretlerinin hutbelerinden gâyet müte'essir olur câmi'lerden ağlamaksızın çıkan kimse bulunmazdı.

[205] Şu ahvâlin cümlesi ahâlî-i Osmâniye'yi fevka'l-'âde bir galeyâna getürdi. O günlerde Merkez-i Hilâfet'in ahvâli başka bir renk aldı. Pek çok efrâd ahvâl-i müstakbeleden me'yûs olarak îcâbında şu millet ü devlet umûrunda kendilerini fedâ itmeğe karâr virmişler idi. Ağniyâ takımı neleri var ise hepsini Beytü'l-mâl'a virmeyi teklîf iderek devlete büyük mu'âvenet-i mâddiye itmekden girü durmayorlardı. Bu zamânda İstanbul zengînlerinden Altunı Zade İsmail Efendi 'umûm-ı masrafı kendisinden olmak üzere bir tabur fedâkâr ortaya çıkarmışdı. Yine bu zamânda Der-i sa'âdet ve ba'zı vilâyetlerde gönülli bayraklar açılarak binlerce erbâb-ı cihâd bunların altına toplanmışlar idi. Hala İstanbul'da bulunan softalar kendilerinden birkaç tabur teşkîl iderek Beykoz ve diğer mahallelerde nizâmiye-i 'askeri gibi zâbitlerin taht-ı nezâretinde ta'lîm idiyorlar idi. Bunların cümlesi, muhârebe açılır açılmaz dârü'l-harbe doğrı akup gidiyorlardı. Mısır'da Hidiv-i Sâbık İsmail Paşa her levâzımı mükemmel olmak üzere dârü'l-harbe ya'nî Sırbiye hudûdına **[206]** üç alay sevḳ itdiği gibi taburlara tevzî' olunmak üzere bir çok eslâha, mühimmât ve zehâ'ir-i mütenevvi'a dahi göndermiş idi.

İşte Sırbiye Muharebe'si açılmak isti'dâdını gösterdiği zamân Memâlik-i Mahrûse ahâlîsinde galeyân bu dereceye gelmiş idi. Re's-i iḳtidârda bulunan zevât birkaç gün

zarfında Memâlik-i Mahrûse'yi hâl-i inhitâtdan kurtarup oldukça yüze çıkardılar. Bu birkaç gün zarfında Türkler devr-i istîlâ ve fütûhâtda rüstemâne şecâ'at gösteren eski Osamanlıların oğulları olduklarını izhâr itmişler idi. Hükûmetin her dürlü teklîfâtına hayât ü sa'âdetlerini fedâya hâzır olarak mutâva'at göstermekle fazîlet-i milliyelerini göstermişler idi. Hele sınıf-ı 'askeri en büyük kumandanlarından 'âdî bir nefere kadar bir an evvel düşmenle çarpışmak içün cân atıyor, cümlesi şu devlet-i ebed-müddet içün hayâtlarını fedâ itmek kendileri çûn en büyük sa'âdetden add idiyorlardı.

Sadede gelelim.

Düşmenin ne hâlde bulundığını yukaruda söyledik fakat ortada mechûl bir mâdde var idi ki o da karşu karşuya gelen **[207]** iki kuvvet çarpışdığı zamân ne gibi bir netîce hâsıl olacağı idi. Bu mechûliyyet, çok bir müddet devâm itmedi. Muhârebenin ikinci güni anlaşıldı. Fakat buralarını izâh itmeden evvel dârü'l-harbde tarafeyn-i muhârebenin mâlik oldığı kuvvete bir göz atmak lâzımdır.

Sırbiye'nin meydân-ı harbe çıkardığı kuvvet lâyık-ı vechle ma'lûm değildir. Ba'de'l-muhârebe kaleme alınan ba'zı eserlerde hükûmet-i mezkûrenin kuvve-i mevcûdesini iki yüz, iki yüz elli bin râddesinde gösterenler bulundığı gibi bu kuvvetin yüz elli binden ziyâde olmadığını da gösterenler vardır. Rusya'da neşr olunan eserlerde bu kuvvet yüz elli binden yüz seksan bine kadar gösteriliyor. Ordunun levâzımat-ı harbiyesi pek mükemmel oldığına 'umûm-ı müverrihin müttefiḳü'l-efkârdır. Bi'l-hâssa toplar son sistem krup toplarından oldığı gibi hayvânat dahi ihtiyâcâta kâfî derecede oldığı muhakkakdır.

Sırp ordusunun muhârebe açıldığı zamân aldığı mevâḳi' ve aksâm-ı 'askeriyenin taksîmi ber-vech-i âtî idi.

[208] 1- Sırbiye'nin şarkında ya'nî bu kıt'adan Vidin'e giden yolun başında Timok Nehri'nin civârında bir ordu teşkîl idilmiş idi ki bu ordu kendilerince Timok ordusuyla ma'rûf olup yigirmi beş bin kişiden mürekkeb ve "Ceneral Leschanin" (General Laşanin) kumandasında idi.

2- Sırplıların asıl büyük ordusı, lâ-akall altmış bin râddesinde olup Sırbiye'nin cenûbunda ya'nî Aleksinaç'dan Niş Kalesi'ne giden yolda toplanmış idi. Bu kuvve-i ma'hûde Rus Cenerali "Çernayef"ın kumandasında idi.

3- Bu ordunun sağında ve Sırbiye'den Bosna vilâyetinin Yenipazar kasabasına giden yolda Ceneral "Zach" kumandasında bir ordu bulunuyor idi ki bunun hatt-ı hareketi sonraları anlaşıldığı üzere ilerüye hareket iderek Karadağlılarla birleşmek imiş.

4- Bu üç ordudan mâ-'adâ Sırbiye'nin Bosna içerülerine doğrı ilerülemek içün diğer bir ordusı bulunup bu ordu Ceneral "Alimpiç" kumandasında ve hedef-i hareketi

Bosna- **[209]** "Hersek"de 'isyân hâlinde bulunan eşkıyâya mu'âvenet, ve onlarla birleşdikden sonra vilâyetin merkezi olan Bosna Saray'ı zabt itmekden ibâret idi.

Sırbiye'nin şu muhârebe içün topladığı kuvvet sâlifü'z-zikr dört ordudan ibâret değildi. Hudûdların girüsünde ve îcâbında ordulara imdâd itmek üzere ihtiyât fırkaları cem' idilmiş idi ki bu fıkaların kuvve-i mevcûdesi seksan bin efrâddan ziyâde tahmîn olunur idi. Bundan mâ-'adâ yukaruda söylediğimiz üzere Sırp ordusunda Rusya'dan gelen pek çok fedâ'i ve gönülliler var idi ki bunların miḳdârı on beş binden az olmayup ekserisi zâbit ve çavuş, oldukça ta'lîm görmüş 'askerlerden ibâret idi.

Muhârebe açıldığı zamân dârü'l-harbde bulunan kuvve-i Osmâniye'ye gelince: Sırbiye'nin kuvvetinden pek dûn olduğuna 'umûm-ı müverrihler müttefiḳdirler. Azlıkdan sarf-ı nazar, harbin yevm-i i'lânında bu ordu tertîb ve nizâm-ı harb almakdan pek uzak olup aksâm-ı 'askeriye gâyet geniş bir arâzî üzerinde dağılmış bulunuyor idi. **[210]** Bu esnâda Rumili'nin muhtelif taraflarında bulunan kuvvet, yüz binden daha az oldığı muhakkakdır. Taksîmâtı ber-vech-i âtî idi:

Rumili'nin merkezinde ve i'lân-ı harbden birkaç gün evvel Sırbiye hudûdına doğrı hareket iden ordu, Ahmed Eyüp Paşa kumandasında tahmînen kırk binden ibâret idiyse de bu ordunun ba'zı aksâmı Sırplılar hudûdı tecâvüz itdiği gün, Manastır ve Selanik vilâyetlerinde bulunuyordı. Diğer iki fırkası Süleyman ve Hafız Paşaların kumandasında Niş civârında yerleşmiş idi. Osman Paşa kumandasında ve tahmînen sekiz on bin kuvvetinde bir fırka Sırbiye'den Vidin'e giden yolı muhâfaza idiyordı ki bu fırka yukaruda ismini zikr itdiğimiz Ceneral "Leschanin" fırkasının karşusunda idi. Sırbiyer'nin garbında, Müşir Mehmed Ali Paşa kumandasında on onbeş bin arasında bir fırka var idi. Bu fırka bir tarafdan Sırplılara te'arruza meydân virmemeğe ve diğer tarafdan Bosna eşkıyâ çetelerinin tenkîline me'mûr idi. Karadağ'a karşu Ahmed Muhtar Paşa bulunuyor idi ki bu da bir tarafdan Karadağlıların te'arruzını men' ve diğer tarafdan eşkıyâ ile uğraşacak **[211]** idi. Osmanlı ordularında iki üç bin Kafkasya muhâcirleri bulunup şu muhâberede bunların hidmetlerini inkâr itmek mümkün değilse de hemân cümlesi muntazam-ı harbden ziyâde yağmâya meyyâl bulunduklarından sonraları göreceğimiz üzere devletin başına büyük belâlar çıkarmakdan girü kalmamışlardır.

İşte Haziran'ın yigirmisinde ya'nî i'lân-ı harb olundığı gün iki hasm hükûmetin kuvve-i 'askeriyesi ve işgâl itdikleri mevâḳi' bundan ibâret idi.

Şu tertîbâta sathî bir nazar itdiğimiz halde bile, Osmanlı orduları düşmene nibeten gâyet müsâ'adesiz oldığı yek-nazarda anlaşılır. Bu ordu miḳdârca düşmenden pek az oldığı gibi gâyet geniş arâzî üzerine dağılmış oldığından ansızın idilen te'arruza ciddi

sûretde mukâvemet idebilmesi müşkil idi. Herhâlde Sırplılar bu fikirde bulunuyorlar idi. Mücerred şu mâddeden dolayı ki Sırplılar Sultan Aziz hal‘ idilmezden evvel, tedârikât-ı harbi yavaş yavaş icrâ itdikleri hâlde ba‘de’l-inkılâb Ser-‘asker Hüseyin Avni Paşa’nın fevka’l-‘âde bir **[212]** gayretle hudûdlara ‘asker sevḳ itdiğini görerek bunlara toplanmağa vaḳit bırakmaksızın kat‘i ve serî‘ bir hareketle, fırkalarını münferiden bozmak fikrinde bulunmuşlar idi. Prans Milan Sadr-ı a‘zam Mehmed Rüşdi Paşa’ya birbirini müte‘âḳib mektûblar yazup, cevâb beklemeksizin derhâl hudûdı tecâvüz idivirmesi dahi bu maksada mebnî idi.

Prens Milan Sadr-ı a‘zam’a son mektûbı yazdıkdan sonra bi’z-zât Belgırâd’dan ordularının merkezi bulunan Aleksinaç Kalesi’ne hareket itdi. İvra (Ora?) Kilîsâ’sında gâyet mükemmel âyîn icrâ ve zâbitâne parlak ve müheyyic bir nutk irâd itdikden sonra ordulara ilerüye hareket emrini virdi. Bu emr ile harb açıldı.

Muhârebe i‘lân olundığı dünyânın her tarafına bâ-telgraf haber virildi. Bu havâdisi Ruslar pek büyük alkışlar ile kabûl itdiler. ‘Umûm-ı Islav ‘âlemi ve bi’l-hâssaa Sırplılar sevinçlerinden çıldırıyorlardı. Gerek orduda ve gerekse ahâlîde öyle bir inşirâh var idi ki kalemle tasavvur idilmesi mümkün değildir. Bunların **[213]** i‘tiḳâdlarınca artık “Büyük Sırbiye Krallığını” vücûda getirmek içün hiçbir mâni‘ kalmamış idi. Birkaç haftaya kadar ‘umûm-ı Rumili zabt olunacak, orduları İstanbul’a kadar dayanacak idi. Bu esnâda Sırplılar ve bunlar ile beraber diğer Islavlar Türklere galebe çalacaklarına o kadar emîn idiler ki matbû‘ât, acabâ Sırbiye pây-i tahtını Sofya ve yâhûd Selanik’e getürmek daha muvâfık olup olmayacağını ciddî sûretde müzâkere ü münâkaşa iderlerdi.

İ‘lân-ı harb güni, Ceneral “Çernayef” kendi ordusunı üç kola taksîm iderek harekete mübâşeret itdi. Sağda bulunan kol hudûd üzerinde bulunan “Gremaya” (Greme’ye?) mevḳi‘ne ve oradan Niş Kalesi’ne doğru hareket idiyordu ki bu kolun hareketinden maksad Niş civârlarını keşf ile, kal‘ada bulunan Osmanlı ‘askerine bir nümâyiş yaparak civârda bulunan kıt‘âtın imdâd virmesine mâni‘ olmak idi. Ortada bulunan kol, ordunun kısm-i külliyesi olup Osmanlı hudûdının bir az girüsünde bulunan “Babina Glava” köyüne doğrı ilerüliyor idi. Ceneral “Çernayef” **[214]** bu kolda idi. Üçüncü kol Şehirköy’i cihetine istikâmet almış ve ordunun sol cenâhını muhâfaza itmeğe me’mûr olmuş idi.

Sırplılar, hudûdı büyük inşirâh ile ve alaylarının başlarında muzîḳa çaldırarak geçdiler. ‘Askerde derhâl Türklerle çarpışmak ârzûsı fevka’l-‘âde bir derecede idi. Hatta karşularında düşmen olmadığından gönülli ‘askerlerden ba‘zıları havaya silâh

boşaltarak, hudûda, ‘askerlerini teşcî‘e toplanmış olan köylilere, kârî ve papazlara bu vâsıta ile ne kadar cesûr olduklarını göstermek istiyorlardı.

Ceneral Çernayef, i‘lân-ı harbin birinci güni Osmanlı hudûdundan içerü bir sâ‘atlik mesâfeyi kat‘ idebildi. O gün Niş’e doğrı hareket iden kol “Morava” Nehri’nin sağ cihetine geçerek hudûdla Niş Kalasi arasında bulunan bir iki köyi zabt ve nihâyet bu kal‘aya oldıkca takarrüb idebildi. Ordunun kısm-ı küllisi önünde birkaç tabur ve münâsib-i miḳdârda top ve süvârîden ibâret bulunan kuvvetli pîş-dâr ile hareket idiyordı. Bu pîş-dâr, hudûddan tahmînen yarım sâ‘at içerüye **[215]** girmiş oldığı hâlde orada bulunan Osmanlı hudûd kulesine çatdı. Burada bulunan Osmanlı efrâdının miḳdârı ma‘lûm değilse de Sırp ordusunda mevcûd bulunan ecnebî gazete muhbirlerinin virdiği ma‘lûmata göre yigirmi nefer ve bir zâbitden ziyâde değildi. Sırplılar, kulenin her tarafını sardıkdan sonra zâbitdan teslîmini istediler. Redd cevâbını alınca ateşe başladılar. Bu esnâda Çernayef yetişerek tekrâr Osmanlı zâbitinden teslîmini istedi. Fakat kulede bulunan bir Osmanlı neferi göndirilen Sırplıyı telef itdi. Çernayef ordusuna ilerüye hareketini emr iderek kuleye Mîr-âlây “İzmaylof ” (İzmailov-İzmaylov?) kumandasında iki top ve iki taburı me’mûr itdi. Bunlar evvelâ topla ateşe sonra hücûma başladılar. Kalede bulunan Osmanlılar düşmene ciddî mukâvemet gösterdiler. En sonra döğüşe döğüşe cümlesi şehîd oldılar. Hiç birisi düşmene teslîm olmadı. Esâsen ehemmiyetsiz olan şu vak‘a, ordu erkân-ı harbiyesiyle hareket iden ecnebî zâbitânının (ateşelerin) ziyâdesiyle hayretlerini mûcib oldığı gibi bi’z-zât Ceneral Çernayef’in dahi cânını sıkdı. Zîrâ bunun **[216]** fikrince on beş yigirmi Osmanlı neferinin koca bir orduya mukâvemet iderek şehîd olmaları, ilerüde büyük kıta‘ât-ı Osmâniye’ye tesâdüf idildiği zamân ne kadar müşkilâta uğranılacak idi.

Şu sûretle, Çernayef birinci güni hudûddan az bir mesâfe kat‘ idebildi. Yolda etrâfda bulunan bir iki köyi işgâl itdi. İkinci güni, ordu hudûddan tahmînen üç sâ’at mesâfede bulunan “Babina Glava” mevḳi‘ne kadar vâsıl oldı. Mevḳi-i mezkûre kadar Sırplılar hiç de Osmanlıları görmeyorlar idi. Yalnız esnâ-yı râhda yolun sağında solunda Çerkes süvârîleri zuhûr itdikleri zamân üzerlerine yüridikleri gibi bunlar aslâ silâh atmaksızın göz önünden kaçup gidiyorlardı. Erkân-ı Harb zâbitânının tahmînlerine göre bu süvârîler, keşfe me’mûr olup Sırp ordusunun hareketini terassud idiyorlardı. “Babina Glava” mevḳi‘inde ise Türk piyâdesi görindi. Sırplılar derhâl hatt açarak hücûma başladılar. Topçılar Osmanlıların bulundığı mevḳi‘e ateş yağdırmağa başladığı gibi iki sâ‘at ateşden sonra piyâdesi ilerüye hareket iderek **[217]** Babina civârında bulunan tepeleri zabt itdi. Osmanlılar burada dahi ciddî bir sûretde mukâvemet itmeyerek ric‘at itdiler. Sırplılar bu mazafferiyâtdan ‘umûm-ı Avrupa’yı haber-dâr ve burada bulunan

Osmanlıların miḳdârını pek mübâlağalı bir miḳdârda göstermek istediler. Haḳîḳat hâlde ise bu mevḳi‘de bulunan Türk piyâdesi karagol sıfatıyla iḳâmet iden bir taburdan ibâret olup bu da Sırplıların ciddî hücûmunda girüde bulunan “Ak Palanka” mevḳi‘ine ric‘at itmek içün emr aldıklarından biraz mukâvemet itdikden sonra girüye çekildiler. Ak Palanka’da bulunan kıt‘aya iltihâk itdiler.

O vaḳte kadar Sırplılar Türklerden ciddî bir mukâvemet görmeyorlardı. Ser-dâr Abdülkerim Paşa ordusunun ba‘zı aksâmı bu civârda bulunuyorduysa da aksâm-ı ‘askeriyemiz müteferriḳ bir sûretde yerleşmiş idi. Sebebi ise düşmen hangi tarafdan geleceği mechûl olup askerlik nokta-i nazarından mühim görinan mevâḳi‘-i mütenevvi‘anın kâffesini tutmak lüzûm-ı ihtiyâtkârisinden ilerü gelmiş idi. Binâ’en-‘aleyh Ak Palanka mevḳi‘ine kadar “Çernayef” **[218]** muzafferâne bir sûretde ilerüleyor ve hemân her yarım sâ‘atde kat‘ itdiği mesâfeyi büyük muvaffaḳiyyet olmak üzere her tarafa haber viriyordı.

Bu tarafda bulunan Osmanlı fırkasının kumandanı Ferîḳ Hafız Paşa Hazretleri idi. Müşârü’n-ileyh cidden ‘asker, cesûr, sâhib-i tedbîr, ümerâdan idi. İ‘lân-ı harbden hiç de haberi olmayup düşmenin ilerülediğini görerek bundan biraz şaşırdıysa da Sırp ordusunun hareketini fevka’l-‘âde bir diḳḳatle terassud idiyordı. Vukû‘-ı hâli ordu merkezine ihbâr ve Sırplıların istikâmet-i hareketlerini bir kere ta‘yîn itdikden sonra kendi fırkası aksâmını Ak Palanka mevḳi‘ne toplamağa karâr virdi. Çünki bu mevḳi‘ müdâfa‘aya pek ziyâde elvirişli oldığı gibi sevḳü’l-ceyş nokta-i nazarından ehemmiyyet-i harbiyesi var idi. Burası Sofya’dan Niş’e giden yolun nokta-i telâḳîsi idi. Muhâfazası Osmanlı ordusı içün pek mühim ve ehemmiyetli idi.

“Çernayef” Hafız Paşa’nın kendi fıkasıyla Ak **[219]** Palanka’yı işgâl iderek orada kendisini beklemekde oldığını Bulgar köylilerinden anlamış idi. Zâten bulundığı “Babina Glava” tepelerinin birisinden etrâfı kuvvetli dûrbînlerle seyr itdiği zamân, Paşa’nın fırkasına mensûb taburlar, Ak Palanka’ya imdâd virmek üzere sür‘atle gelmekde oldığını göriyordı. Kendi fikrince burada Osmanlı ordusunun külliyetli kısmını toplamağa vaḳit bırakmamak içün hücûmdan başka çâre yok idi. Binâ’en-‘aleyh Çernayef, ordusundan on tabur piyâde ve o miḳdârda top ayırarak Ak Palanka’ya doğrı Ceneral İstrati Morivc (*Stratimoriviche*) kumandasında bir fırka gönderdi ki bu kolun hareketinden maksad Osmanlıların ahvâlini keşf itmek idi. Şu sûretle ceneral “Stratimoriviche” kendi fırkasıyla Ak Palanka’ya doğrı te‘arruza başladı. Muhârebe i‘lânının üçünci güni vukû‘a gelen şu te‘arruz, Sırplılar içün pek fenâ netîce virdi. Ak Palanka mevḳi‘ine yanaşır yanaşmaz, bu köyün etrâfında yerleşmiş ve arâzîyi mümkün oldığı kadar müdâfa‘a hâline koyan Osmanlılar, Sırplıların hücûmını **[220]** kemâl-i

metânetle karşuladılar. Sırplılar Ak Palanka köyünün bayırlarına iki sâ‘at kadar top ateşi yağdırdıkdan sonra piyâdelerini ilerüye sürerek hücûma başlamak üzere iken bu hücûmı sabırsızlıkla bakleyen Osmanlı taburları daha evvel hücûma başladılar. Şu hengâmda Osmanlılardan bir kol Sırplıların arkasını alarak sıkışdırdı. Ceneral güç belâ ile ric‘at ve esnâ-yi ric‘atda Osmanlı ordusunda bulunan Çerkes ve diğer başıbozukların ta‘ḳîbine dûçâr olarak külliyetli telefât virüp pek büyük müşkilâtla Babina Glava’da bulunan orduya iltihâk idebildi.

Temâm o günde yukaruda söylediğimiz Sırbiye ordu merkezinden Niş’e doğrı hareket içün tefrîḳ idilen kol, bu kal‘a civârında Osmanlılar tarafından fenâ bir hezîmete dûçâr oldukdan sonra rezîlâne bir sûretde girüye ric‘at iderek tamm hudûdun üzerinde bulunan “Gramade” istihkâmına sığındığı haberi geldi. Burada vukû‘a gelen muhâberede sonraları anlaşıldığı üzere Osmanlılar, kırk kadar şehîd ve mecrûh virdikleri hâlde düşmene beş yüzi mütecâviz zâyi‘ât virdirdikleri anlaşılmışdır.

[221] İ‘lân-ı harbin ikinci üçünci güni vukû‘a gelen şu hezîmetler, Sırplıları fenâ hâlde şaşırtdı. Dehşetler içinde bırakdı. Ordu erkân-ı harbinin plan ve tasavvurâtlarını alt üst itdi. Ümerâ miyânında hareket-i müstakbele içün pek büyük ihtilâf fikri mûcib oldı. Prens Milan ve bununla beraber ‘umûm-ı Sırplılar, sâlifü’z-zikr hezîmetlerinden sonra bile te‘arruz-ı hareketden vâzz geçmek istemeyorlardı. Ceneral “Çernayef” muhârebede Sırp ‘askerinin korkaklığını tecrübe itdiği cihetle böyle bir ‘askerle Türklere karşu mukâvemet itmek mümkün olmadığını anlayarak yalnız müdâfa‘ada bulunmak istiyordı. İlerüye hareket içün Ak Palanka’da bulunan Hafız Paşa’yı tard itmek lâzım idi. Fakat şu tard mes’elesi kolây bir şey olmayup daha bir kere rezîlâne mağlûb olmak ihtimâli pek kavî idi. “Çernayef”in fikrince ve-lev tard olunsa bile bundan ordu içün bir fâ’ide yok idi. İlerüye hareket tehlikeli idi. Sırplılar Hafız Paşa’yı bozdukdan sonra Sofya’ya doğrı hareket idecek olursa ordunun girüsünde ve Niş Kalesi’nde **[222]** külliyetli miḳdârda bulunan Türkler, Sırplıların hatt-ı ric‘atlarını keserek ‘umûmını esîr almak tehlikesi pek de uzak değildi. Çernayef bu fikirleri ilerüye sürerek Prens Milan’a gâyet ihtiyâtlı davranmak lüzûmunı ihtâr idiyordı. Prens Milan ve Sırplılar bu ciheti kâle lamayarak mutlak Hafız Paşa’nın üzerine bir daha yüklenmek iddi‘âsından vâz geçmiyorlardı. Fakat temâm şu hengâmda Ceneral “Leschanin”den gelen havâdis ortalığı büsbütün karışdırdı. Enzâr-ı ‘umûmiyeyi Çernayef’in ordusundan o tarafa çevirdi.

Burada vukû‘a gelen ahvâl ise şu idi.

“Çernayef” ordusunun solunda ve hudûdun “Vidin” Kalesi’ne giden yolun üzerine Ceneral “Leschanin” kumandasında bir kuvvetli ordu teşkîl olundığı. Yukaruda

söylemiş idik. Bu orduya dahi Sırplıların pek büyük i‘timâdı var idi. Bu ordu i‘lân-ı harbin ikinci üçünci güni Vidin Kalesi’ni zabt ideceğine emîn idiler. Vâkı‘â ordunun kumandanı bulunan ceneral, şimdiye kadar hiçbir muhârebede bulunmamış idiyse de **[223]** tavr u hareketinden ahâlîye cesûr oldığı fikrini viriyor idi. Hatta şu i‘tiḳâda binâ’en muhârebeden evvel ‘umûm-ı İslav fedâ’îlerinden teşkîl olunan ve muhârebeye gitmeden evvel bir vaḳit ric‘at itmeyeceğini va‘d iden, “mukaddes tabur” bu orduya iltihâk itmiş idi ki bu tabur, bin neferden ibâret olup ‘umûm-ı Avrupa ve Sırp gazetelerinin beyânâtına göre kahramân oğlı kahramânlardan müteşekkil idi.

Her ne ise: Ceneral “Leschanin” muhârebe i‘lân olundığı gün yigirmi beş binlik bir ordu ile hudûdı geçdi hatt-ı istikâmeti Sırbiye hudûdundan Vidin Kalesi’ne giden şâh-râh yolı üzerinde idi ki bu ordu Türk toprağına ayak basar basmaz o civârda bulunan Osman Paşa fırkasının pîş-dârlarına çatdı. Sırplılar derhâl hatt açarak muhârebeye girmeğe mecbûr oldılar. Fakat Osman Paşa dilîrâne mukâvemet gösterdikden sonra, kendisi Sırplıların merkezine doğrı bir hücûm gösterdi. Gâyet mâhirâne icrâ idilen şu hücûma düşmen dayanamayarak kendi hudûdına doğrı kaçmağa başladı. **[224]** Orduda bulunan ecnebî gazete muhbirlerinin rivâyât-i müttefiḳelarine göre firâr iden taburların başlarında sâlifü’z-zikr “mukaddes tabur” mevcûd imiş. Osman Paşa o gün akşama kadar düşmeni ta‘ḳîb ve Osmanlı toprağında bir nefer bırakmadı.

Muhârebe i‘lânının birinci güni te‘arruz Sırplılarda iken ikinci güni nöbet-i te‘arruz ve hücûm Osman Paşa’ya geldi. Müşârü’n-ileyh Hazretleri Haziran’ın yigirmi birinde ve 1292 târîhinde ya‘nî i‘lân-ı harbin ikinci güni ale’s-sabâh Sırplıların Zaychar kasabası kurâsından İzvor (İzover) karyesi pîş-gâhında evvelden yapdıkları istihkâmlara hücûm itdi. Düşmen mükemmel bir sûretde yapılmış istihkâmlarda bulundığı hâlde Osmanlıların şu hücûmuna dayanamadı. İstihkâmlardan çıkup kaçmağa başladı. Yukaruda bir yerde söylediğimiz üzere Sırp ordusunda pek çok Rus zâbiti mevcûd olup bunlar şu cenkde ellerinden geldiği kadar Sırplıları harbe teşvîḳ itmişlerdiyse de muvaffak olamayup en sonra kendileri dahi kaçmağa mecbûr olmuşlardır. Esnâ-yı firârda başıbozuk gönülli ‘asker husûsen Çerkesler düşmenin **[225]** arkasını bırakmayup uzun bir mesâfeye kadar ta‘ḳîb, Sırplılara pek çok zâyi‘ât virdirdiler.

O gün düşmenin telefâtı iki bin beş yüz neferden az olmayup epey ganîmet dahi Osmanlı dilâverlerinin ellerine düşmüşdür. Osman Paşa fırkasının o günki zâyi‘ât-ı ‘umûmiyesi üç yüzi tecâvüz itmediği hâlde muzafferiyyet-i mezkûreden kazanılan mâddî ü ma‘nevî istifâde hesâbsız idi. Çünki bu muhârebe ile Osmanlılar Sırp toprağına ayak basdıkları gibi yevm-i mezkûrdan i‘tibâren Kafkasya muhâcir fedâ‘îleri bilâ-pervâ

Sırbiye'nin merkezine doğrı çapul itmeden çekinmez oldılar. Bu mağlûbiyyet Sırplıların yelkenlerini birden bire indirdiği gibi Avrupa efkâr-ı 'umûmiyesinde dahi Osmanlı orduları hakkındaki fikri büsbütün tebdîl itmeğe başladı. Bu muzafferiyâtın Memâlik-i Mahrûse ahâlîsine i'tâ itdiği inşirâh dahi şâyân-ı kayd olup bî-çâre milletimiz bir çok zamândan beri mükedder ü me'yûs bir hayât geçirmekde iken yüzi güldi. Bu zamândan i'tibâren Osman Paşa Hazaretlerinin nâmı yalnız Memâlik-i Mahrûse'de değil **[226]** dünyânın her tarafında kemâl-i hürmetle yâd olunmağa başladı.

Sırplıların büyük bir ordusı Zaychar civârında tâ mebâdî-i harbde şu sûretle mağlûb oldı. Daha birkaç gün sonra hudûdun muhtelif taraflarında bulunan diğer orduları dahi ilerüye hareket ider itmez derhâl Osmanlılar tarafından şiddetli hezîmetlere dûçâr oldukları haberi 'umûm-ı İslav 'âlemini pek büyük velveleye virdi.

Sırbiye'nin garb hudûdundan Bosna'ya te'arruza me'mûr bulunan Ceneral "Zach" i'lân-ı harb güni yigirmi beş bin kuvvetinde bulunan bir ordu ile ilerüye doğrı hareket itmiş iken i'lân-ı harbin üçünci güni bu civârda bulunan Ferîk Mehmed Ali Paşa'nın fırkasına çatdı. Her ne kadar bu fırka on bir tabur piyâde ve birkaç batarya topdan ibâret olup Sırplıların kuvveti iki kere ve daha ziyâde tefevvuk idiyorduysa da birkaç sâ'at devâm iden muhârebeden sonra Sırplılar bin beş yüz telefât virerek ric'ata mecbûr olmuşlardı ki bu ric'at az bir zamânda firâra münkalib olarak düşmen pek büyük zâyi'ât **[227]** virdikden sonra güç belâ ile hudûdunı bularak o civârda bulunan Yave Kalesi istihkâmlarına sığındılar.

Bu esnâda Ceneral "Alimpiç" kumandasında bulunan ordu dahi hudûdı geçerek Bosna kıt'asına hareket itmekde iken Osmanlı müfrezelerine tesâdüf itdiğinden netîcede mağlûb ve mümkün oldığı sür'atle kendi hudûdunı boylamağa mecbûr olmuşdur. Düşmenin diğer ufak müfrezeleri dahi bu hâle dûçâr oldılar. Osmanlılar ile karşu karşuya geldikleri zamân savlet-i 'askeriyelerine dayanamayarak cümlesi biraz çarpışdıkdan sonra girüye doğrı kaçıyorlardı.

Şâyân-ı diḳḳatdir ki 'asker-i şâhânenin şu muvaffaḳiyetleri i'lân-ı harbi müte'âḳip beş altı gün zarfında vukû'a geldi. Düşmen hiçbir yerde cüz'î olsun bir muzafferiyete nâ'il olamadı. Ne tarafa te'arruz itdiyse derhâl girüye 'avdet iderek hudûd boylarında müdâfa'a hattı üzerine yerleşmeğe mecbûr olmuşdı. Sırplıların o günlerdeki hezîmetleri miyânında kendileri içün büyük endîşeyi mûcib olan "Zaychar" civârında Osman Paşa'dan **[228]** yedikleri darbe idi. Zîrâ bu fırka her gün Sırbiye toprağında yer kazanıyordı. Türkleri durdırmak be-heme-hâl elzem idi. Çünki Osman Paşa'nın ilerüye doğrı te'arruzı Çernayef ordusunun sol cenâhını muhâtaraya düşürdükden başka Çerkes fedâ'îlerinin memleketin merkezine doğru çapulları köylileri heyecâna götüreceğinden

Belgrad ve civâr şehirlere firâr u ilticâlarını mûcib olacak idi. Bu hâl Sırbiye'yi alt üst itmeğe kâfî idi.

Prens Milan birkaç gün zarfında tâli'-i harbin Osmanlılar tarafında bulundığını görerek hod-be-hod i'lân-ı harb idivirdiğinden dolayı bin kere pişmân olduysa da iş işden geçmiş oldığından ittihâzı münâsib görilen tedâbîri ta'yînden başka bir çâre bulamadı. O günlerde gerek Rusya ve gerekse Avrupa 'asker-i 'âleminde vukûf-ı tâmmeleri bulunan birkaç zâta mürâca'at iderek onların fikr ü re'yiyle tedâbîr-i âtiyeyi ittihâz itdi.

O vakte kadar 'umûm-ı orduların üzerinde bir başkumandan **[229]** yok idi. Her ordu komandanı diğerine merbût olmayup kendi re'yiyle hareket idiyordı. Şu cihetin fenâlığı tezâhür itmekle tevhîd-i idare içün Prens'e her tarafdan nasihât viriliyordı. Mebâdî-i hâlde Milan kendisi başkumandan makamında bulundığı iddi'âsıyla şu emr-i mühimin icrâsına yanaşmayordı. Hâbuki 'umûm-ı orduların birkaç gün zarfında mağlûb oldığını görerek nihâyet 'umûm-ı kumandanlığa ismini yukaruda def'âtle söylediğimiz Ceneral "Çernayef"ı ta'yîn itdi. Bu zâtın makâm-ı mezkûre ta'yîni iḳtidâr-ı 'askeriyesine idilen emniyet ü i'timâddan neş'et itmeyüp ordularda müstahdem bulunan Rusların ve bi'l-hâssa Rus Hükûmeti'nin hâtırını kırmamak Sırbistan mesâlih-i siyâsiyesine muvâfık gelmesinden ilerü gelmiş idi.

Ceneral "Çernayef"ın en birinci hareketi ise muhtelif taraflarda bulunan ordulara müdâfa'a vaz'iyyetini aldırmak oldı. Bu maksad içün kendi ordusundan tefrîḳ ile Ak Palanga'ya sevḳ olunan ve giddikce Osmanlılar tarafından sıkışdırılmakda bulunan **[230]** fırkayı girüye aldırdı. Büyük orduyı Aleksinaç civârına yerleşdirdi. Buralarda gâyet mükemmel istihkâmlar yapmağa teşebbüs itdi. Sırbiye'nin içerülerine doğrı giden geçid ve yolları kuvvetli aksâm-ı 'askeriye ile işgâl itdi. Memleketi Osmanlı ordularından muhâfaza içün ne yapmak lâzım ise cümlesini icrâ eyledi.

Şüphesiz Ceneral "Çernayef"ın tedbîri hâl u zamâna muvâfik idi. Fakat bu tedbîr dahi Sırplıları o tarafdan gelecek te'arruzdan büsbütün emîn idemezdi. Çünki Osman Paşa Hazretleri gâlibâne bir sûretde ilerüledikce ordunun son cenâhı dâ'imâ tehlike-i 'azîme altına giriyordı. Bu muhâtara Çernayef'ın her endîşesini mahv idiyordı. Çernayef bu ciheti dahi pek güzel anladı. Binâ'en-'aleyh 'umûm-ı kumandanlığı eline alır almaz sâlifü'l-'arz mâddeyi hal itmek içün bir meclis-i harb topladı. Bu meclisde Prens Milan ve diğer ümerâ-yı 'askeriyenin kâffesi hazır bulunarak netîce-i müzâkerede Çernayef'ın kumandasında bulunan büyük ordudan kuvvetli bir müfreze **[231]** tefrîḳ ve Ceneral "Leschanin" ordusuna zamm idilerek bu kuvvetle Osman Paşa üzerine şiddetli bir hücûm ile Türkleri o tarafdan girüye püskürderek bir müddet içün olsun ordunun sol

cenâhı te‘arruzdan masûn bulundırılmağa karâr virildi ve icrâsına derhâl teşebbüs olundı.

Osman Paşa Hazretleri bu zamânda Zaychar civârında bulunuyordı. Sırplılar bu mevḳi‘e toplanmağa başladı. Hücûm oldığı gün Temmuz’un altıncı güni idi. Sırplıların burada topladığı kuvvet yigirmi beş binden otuz bine kadar varıyordı. Osman Paşa fırkasının kuvveti on binden ziyâde değildi. Hücûmı idâre iden bi’z-zât Ceneral “Çernayef” idi. Yevm-i mezkûrde düşmen Osman Paşa üzerine üç tarafdan te‘arruza başladı. Birinci kol Rus erkân-ı harb zâbitânından Ceneral “Girebof” (Graboff?) kumandasında Vidin’e giden yola çıkarak Osman Paşa’nın hatt-ı ric’atını kesecek, diğer kol Türklerin sol cenâhını çevirerek te‘arruza başlayacak, üçünci kol Ceneral “Çernayef”ın bi’z-zât idâresiyle merkezden hücûm **[232]** idecek idi.

O gün şüphesiz Osman Paşa Hazretleri pek büyük bir tehlike içinde bulunuyor idi. Zîrâ düşmen miḳdârca kendisinden iki üç kat ziyâde oldığı gibi kendisine imdâd virecek kuvvet dahi bu civârda yok idi. Osmanlı ordusunun kısm-ı külliyesi uzak olup Niş civârında Sırbiye’nin içerülerine doğrı te‘arruz itmek içün tertîbât almağla meşgûl idi. vaḳt ü zamânıyla Osman Paşa’ya imdâd viremeyeceği muhakkak idi. Ma‘a-hazâ Paşa-yı Müşârü’n-ileyh hazretleri bu cihetleri temâmiyle anladığı hâlde ordunun kısm-ı külliyesi biraz olsun takarrüb itmek içün girüye ric’at itmeği münâsib görmedi. Fırka-i aksâmını mevḳi‘-i harbde münâsib mahallere yerleşdirerek düşmenin hücûmunı merdâne karşuladı.

Zaychar Muharebesi nâmıyla meşhûr olan şu muhârebe ale’s-sabâh top atışıyla başladı. Çernayef, sağa ve sola sevḳ itdiği kollara çevirme hareketini icrâya diḳḳat itmek içün mebâdî-i hâlde Osmanlıları ateşiyle işgâl itdiği **[233]** hâlde sâ‘at on râddelerinde piyâdesiyle Osmanlıların tutdığı hatta te‘arruza başladı. Bu esnâda birinci ve ikinci kol dahi Osman Paşa’nın girüsüni ve sağ cenâhını sararak hücûma başladılar. Bunlardan Rus Cenerali “Girebof”un kumandasında bulunan kol, en evvel hücûma teşebbüs iderek Osmanlıları girüye püskürtmeğe muvaffak olmuş idiyse de Osman Paşa’nın metanet ve cesâret-i şahsiyesi tâli‘-i harbi Osmanlılar tarafına çevirdi. Bu zât zâbitâna mü’essir bir nutk-ı îrâd ve lâzım gelenleri tekdîr itdikden sonra ‘askere tekbîr getürmeği emr iderek Sırplıların üzerine süngü ile hücûm itdi. İki tarafda boğaz boğaza geldiler. En sonra Sırplılar dayanamayarak ric‘ata başladılar. Temâm bu zamânda Ceneral “Girebof” bir Osmanlı neferinin kurşunuyla katl idildi. Düşmen bunı görerek arkasına bakmaksızın firâra başladı. Merkezde vukû‘a gelen müsâdeme dahi bundan az bir şiddetde değil idi. Çernayef burada kendi koluyla Osmanlıların üzerine üç kere hücûm ve bir def‘asında Osmanlıların ale’l-‘acele yapdıkları istihkâmlara **[234]** girmeğe

dahi muvaffak olmuş iken taburlarımızın tekrâren vukû‘a gelen hücûmlarına mukâvemet idemeğerek meydân-ı harbi terk ile ric‘ata mecbûr oldı.

Şu sûretle muhârebe akşama kadar devâm itdi. Nihâyet Ceneral Çernayef bir şey yapamayacağını anladı. ‘Umûm-ı hatt-ı harbe ric‘at emrini virdi. Osmanlı başıbozuk ‘askeri bunları oldukca uzun bir mesâfe ta‘ḳîb iderek pek çok telefât virdirdi. Sırplıların o günki zâyi‘âtı beş top ve pek çok esliha ve diğer ganâ’imden ibâret idi. Meydân-ı harbde iki bin cesed-i bî-rûh ve bu miḳdârdan ziyâde mecrûh bırakdılar.

Zaychar Muharebesi’nin te’sîrât-ı ma‘neviyesine gelince Osmanlılar için gâyet parlak ve mühim netîcelere resîde oldı. Sırplılar o vakte kadar vukû‘a gelen muhârebelerin kâffesinde dâ’imâ mağlûb olmakla beraber Avrupa’ya virdikleri ihbârâtda hezîmetlerini bir nev‘ muzafferiyyet add iderek efkâr-ı ‘umûmiyeyi iğfâl ide gelmişler iken bu muhârebe hakkında haḳîḳat ne ise onı beyân itmeğe mecbûr olmuşlardır. Zâten muhârebeyi müte‘âḳib düşmen ordusunda mevcûd **[235]** ecnebî muhbirleri, müşâhede itdikleri ahvâli bi’t-tafsîl mensûb bulundukları gazetelere ihbâr itdiler. Sırp Hükûmeti artık haḳîḳati ketm itmekden ‘âciz kaldı. Zaychar Muharebesi’nden sonra Sırplılar içün ümîd-i muvaffaḳiyet külliyen mahv oldı. Bundan sonra memleketi düşmen te‘arruzundan sıyânet dahi pek büyük muvaffaḳiyâtdan add idilmesi lâzım geleceğini ‘umûm-ı ‘âleme gösterdiler. İşte o zamân Rusya ve bütün İslav ‘âlemi yelkenlerini suya indirdiler. Bunı müte‘âḳib idi ki Sırbiye’yi “barbar Türklerin” ellerinden kurtarmak içün vâsıtalar aramağa, bi’l-hâssa Rusya, maksad-ı mezkûrı elde itmek içün var kuvvetini bâzûya virüp uğraşmağa başladı.

Her ne ise! Birinci devr-i muhârebe şu sûretle bitdi. İ‘lân-ı harbden i‘tibâren Zaychar Muharebesi’yle hitâm bulan müddet zarfında ya‘ni iki hafta içinde Sırplılar ‘umûm-ı hatt-ı muhârebede mağlûb, ordularını girüye çekerek hudûdlarının ve memleketlerinin içerülerine giden yolların muhâfazasıyla meşgûl oldılar. Bu zamâna kadar düşmenin virdiği telefât Rus muhbirlerinin bi’t-tab‘ Sırplılara olan meyillerine rağmen, tutdukları istatistiklere göre on beş bin **[236]** neferden az değildi. Zâyi‘ât sâ’ire ise hadden efzûndur. Fakat mes’elenin Sırplılar için en ağır ciheti bu telefât u zâyi‘âtde değil, orduların müte‘addid mahallerde vukû‘a gelen hezîmetlerle bu hezîmetlerin sû-i te’sîriyle milletde hâsıl olan me’yûsiyet, ordu efrâdında baş gösteren fikr-i nevmîdî ve inkisâr-ı şevḳde idi. Rus muhbirleri, Zaychar Muharebesi’nden sonra Sırplıların ma‘nen pek perîşân bir hâlde bulunduklarından ve evvelki inşirâhlarından zerre kadar bir eser kalmadığından bahs idiyorlardı ki bu hâl, muhârebenin ikinci devrinde ya‘nî Sırplılar hâl-i müdâfa‘a da bulunarak miḳdârca Osmanlılardan pek ziyâde oldukları hâlde yine hezîmetden hezîmete dûçâr olmalarıyla te’eyyüd ü tezâhür ider.

Ma‘a-hazâ söylediğimiz târîhe kadar Sırplılar Osmanlıların asl kuvve-i külliyesiyle çarpışmamış idi. Muhârebe i‘lân olundığı günler, Osmanlı kuvve-i cesîmesini teşkîl iden ordunun bir kısmı, Niş civârında toplanmış idiyse de diğer aksâmının Selanik ve Manastır vilâyetlerinde bulundığını evvelce yazmış idik. Bu aksâm, pey-der-pey Niş’e doğrı akup geliyorlardı. ‘Umûm-ı **[237]** orduya kumandan bulunan Ser-dâr Abdülkerim Paşa, muhârebe i‘lânından birkaç gün sonra Niş’e vâsıl olarak bir müddet aksâm-ı ‘askeriye tertîbât aldırmakla meşgûl iken “Çernayef”ın Ak Palanka’ya te‘arruzını ve Hafız Paşa tarafından girüye tard idildiğini duyar duymaz, Ak Palanka’da bulunan Hafız Paşa’ya ve Şehirköy’ünde bulunan Süleyman Paşa’ya düşmen üzerine yönelinmek içün emr virdi. Çernayef ise, Osmanlıların te‘arruz-ı hareketlerini his ider itmez bu taraflarda bırakdığı fırkalarına girüye ric‘at ve Aleksinaç’da kendisine iltihâk itmesini emr itdi. Bu sûretle Niş taraflarında hiçbir Sırplı kalmayarak Osmanlı fırkaları hudûd boyunı işgâl itdiler. Temmuz’un on altısında Ser-dâr Abdülkerim Paşa Hazretleri orduya, lâzım gelen tertîbâtı aldıkdan sonra ilerüye hareket emrini virdi. Osmanlı kuvve-i merkeziyesi iki kola ayrılarak birinci kol, Ahmed Eyüp Paşa Hazretlerinin kumandasında yigirmi altı tabur piyâde ve on iki batarya ile üç alay süvârî ve birkaç bölük gönülli süvârîlerden müteşekkil ve iki fırkaya münkasım olup biri Hüseyin Hami **[238]** ve diğeri Hüseyin Sabri Paşaların taht-ı kumandasında olarak Niş’e dört buçuk sâ‘at mesâfesi bulunan ve Sırbiye hudûdının medhali add olunan “Gramade” kapusı üzerine hareket ve düşmene mülâḳî oldı. Sırplılar, hudûdlarının içerüsünde vâki‘ “der-bend” nâm-ı mahalde istihkâmlar yaparak yerleşmiş bulunuyorlardı. Pîş-dârda bulunan Hafız Paşa bu mevḳi‘e hücûm ve en mühim noktası bulunan bir yüksek tepeyi zabt itdi. Bundan sonra düşmen mevâḳi‘ sâ’ireyi dahi terk ve girüde bulunan “Knazevaç” (Knajazevac) kasabasına doğrı ric‘at itdi. Ahmed Eyüp Paşa Sırplıların arkasını bırakmadı. Hafız Paşa’ya düşmeni ta‘ḳîb içün emr virdi. Bu zât Temmuz’un on sekizinde hudûddan dokuz on kilometre içerüye girdi. Sırplılar Ceneral “Horvanovich” kumandasında Knazevaç’ı muhâfaza itmek üzere hudûddan yarı yolda bulunan mevḳi‘i tutmuşlar idi. Osmanlılar Temmuz’un on dokuzunda buraya dahi şiddetli bir hücûm gösterdiler. Düşmen Osmanlıların savlet-i merdânesine dayanamayarak girüye kaçdı. O gün akşamı Osmanlı pîş-dârları “Knazevaç” kasabasının etrâfındaki köyleri işgâl itdiler. **[239]** İki gün sonra kezâ bu istikâmete sevḳ, fakat hatt-ı hareketde başka tarîḳi ya‘nî “Niş”, “Ak Planka”, “Bandirola” kapusundan Sırbiyenin içerüsine giren Süleyman Paşa dahi kendi fırkasıyla Ahmed Eyüp Paşa fırkasına iltihâk itdi.

Şu sûretle Knazevaç civârında Osmanlıların kuvvetli ziyâdeleşmiş bulundığı cihetle ‘umûm-ı Kumandan Ahmed Eyüp Paşa Temmuz’un yigirmi dördünde Knazevaç’a hücûm itdi. Sırplılar fenâ hâlde mağlûb olarak kasabayı bırakup kaçdılar. Bu kasabanın düşmesi, sevḳü’l-ceyş nokta-i nazarından ehemmiyyeti pek büyük bulunan diğer mevâḳi‘-i mühimmenin dahi düşmesini mûcib oldı. Osman Paşa Hazretleri o günlerde “Timok” Nehri üzerine köpri kurdurarak İzvor’dan Zaychar üzerine hareketle, Temmuz’un yigirmi altıncı güni bu son kasabayı da işgâl itdi.

Şu sûretle Osmanlılar, muhârebe i‘lânından bir ay sonra Sırbiye’nin hudûdunda bulunan büyük ve mühim mevâḳi‘nin bir kaçını zabt itmiş oldılar. Fakat burada evvelce ismini def‘âtla söylediğimiz Aleksinaç nâmındaki kal‘a, fenn-i harbin teraḳḳiyât-ı hâzırasına **[240]** muvâfık bir sûretde tahakküm ü takviye idilmiş olmağla zabtı pek de kolay bir da‘vâ değildi. Zâten Knazevaç bozgunluğundan sonra Sırbiye’nin büyük ordusı Çernayef’ın kumandasında burada toplanmış idi. Bu mevḳi‘-i müstahkemde son derece mukâvemet göstermek fikrinde idiler.

Söylediğimiz şu mâddeden pek güzel anlaşılur ki Sırplıları büsbütün mağlûb ve sulhe mecbûr itmek içün burasının zabtı be-heme-hâl elzem idi. Burası elde idilemeyince ilerüye, ya‘nî Sırplıların pây-i tahtı bulunan Belgrad’a doğrı hareket itmek mümkün değildi. Zîrâ ordunun hatt-ı ric‘atı dâ’imâ tehlikeye ma‘rûz kalacak idi. Binâ’en-‘aleyh “Knazevaç” ve “Zaychar” kasabası ele düşer düşmez, Osmanlıların tekmîl-i gayretleri buraya münhasır kaldı. Ordu içün hedef-i te‘arruz ancak burası oldı.

İşte bu mühim ve kat‘î hareket içün, Ser-dâr Abdülkerim Paşa, orduya yeni bir istikâmet aldırdı. Knazevaç’da bulunan Ahmed Eyüp Paşa’ya ordusunun kısm-i külliyesiyle Aleksinaç’a doğrı **[241]** ilerülemesi içün emr virdi. Yine bu maksad içün o günlerde Niş’den dârü’l-harbe hareket iden Ali Saip Paşa fırkasına dahi bu mevḳi‘e doğrı hareket itmesini tenbîh itdi ki bu son fırka Ağustos’un sekizinci güni Aleksinaç’dan bir buçuk sâ‘at beride bulunan istihkâmları hücûm ile zabt itdi. Sırplılar o gice külliyetli imdâd alarak irtesi güni Ali Saip Paşa’nın üzerine yürümüş ise de istihkâmları istirdâda muvaffak olamayarak kal‘aya ric‘ata mecbûr oldular. Bu esnâda Ahmed Eyüp Paşa, diğer tarafdan takarrüb iderek Aleksinaç’ın büyük ve cesîm-i istihkâmlarını top ile döğmeğe başladı. Fakat şu muhârebede en şâyân-ı tedḳîḳ ve muhtâc-ı îzâh cihet bu kal‘anın muhâsara ve zabtı ise de Sultan Abdülhamid devrine müsâdif oldığı içün tafsîlâtını -Sultan Abdülhamid - nâm-ı eserimizde ta‘lîḳ ile şimdilik yine Sultan Murad devrinde Karadağ’la vukû‘a gelen muhârebede, vekâyi‘ harbiyenin neden ibâret oldığını beyâna lüzûm göriyoruz.

Yukaruda Karadağ Prensi Nikola ile Sırbiye Prensi Milan arasında kararlaşdırılan ittifâk üzerine, Devlet-i Aliyye'ye **[242]** aynî günde Karadağ'ın dahi i'lân-ı harb itdiğini söylemiş idik. Zâten i'lân-ı harbden evvel Karadağ hudûdunda ufak tefek müsâdemât u ḳitâl eksik değildi. Hersek ve Bosna'daki eşkıyâ çeteleri ma'nen ve mâddeten mu'âveneti bu kıt'adan alıyorlardı. İsyâncılar, veyâhûd bunlara imdâda gelen Karadağlılar Osmanlılar tarafından sıkışdırıldığı gibi hemân Karadağ arâzîsine ilticâ idiyorlardı.

Muhârebe i'lân olundığı gün Prens Nikola kuvve-i 'askeriyesini ikiye taksîm iderek bir kısmını Karadağ'ın cenûbunda ve bizim İşkodra civârlarındaki hudûdda sevḳ itdiği gibi diğer kısmıyla bi'z-zât kendisi Hersek'e doğrı yürüdi.

Haziran'ın yigirmi sekizinde Karadağlılar hudûdı geçerek "Fevc" nâm-ı mahalde Osmanlıların üzerine yüklendiler. Fakat burada Ahmed Hamdi Paşa Hazretleri merdâne mukâvemet iderek pek çok telefât virdirdikden sonra düşmeni girüye püskürtdi. Paşa-yı Müşârü'n-ileyh Hazretelerinin bu muhârebe hakkında İstanbul'a virdiği telgrafa bakılırsa Karadağlıların zâyi'âtı **[243]** dört yüz elli maktûl ve sekiz yüz mecrûhı mütecâviz iken Osmanlıların şühedâ u mecrûhini otuz kırk neferden ziyâde değildi.

Haziran'ın otuz târîhiyle Bosna vilâyetinden gelen diğer telgrafda bura ümerâsından Selim Paşa'nın, Nevasin ile Gacine arasında Karadağlıların diğer bir kuvvetiyle muharebeye tutuşmuş ve en sonra düşmeni mağlûb iderek ric'ata mecbûr itmiş oldığı bildiriliyordı.

Karadağlıların en ziyâde tazyîḳ ü işgâl itdikleri mevâḳi'den birisi de "Podgoriça" olup, Temmuz'un altısında burada vukû'a gelen şiddetli bir muhârebede Ahmed Hamdi Paşa, düşmene külliyetli telefât virdirerek, pek büyük müşkilâtla onı tard itmeğe muvaffak olmuş idi. Temmuz'un on ikinci güni yine buralarda vukû'a gelen muhârebe de Paşa-yı Müşârü'n-ileyh ba'zı manevralar ile düşmenin "İzlanca" mevḳi'inde yapdıkları istihkâmâtı zabt ü hedme muvaffak olmuşdur.

Şu suretle hemân her gün Türkler, Karadağ çeteleriyle çarpışır ve ekseriyâ bunları mağlûb u ric'ata mecbûr iderlerdi. **[244]** Bu muhârebeler bir netîce-i kat'iyye virmekden pek uzak idi. Karadağlıların cesâretleri ma'lûm olup hudûdun birkaç yerinden Osmanlı toprağına ayak basmışlar idiyse de büyük bir muvaffaḳiyyet ü muzafferiyyete hiçbir yerde nâ'il olmamışlardı. Yalnız arâzînin ârızalı bulunmasından bi'l-istifâde muhârebeye devâm idebiliyorlar idi.

Karadağlıların Osmanlı toprağında en ziyâde ilerülediği cihet, Mostar havâlîsi olup burada külliyetli bir kuvvet toplandığı gibi Prens Nikola dahi bi'z-zât burada bulunuyor idi. Bu civârda Karadağlılara karşu duran Selim Paşa, merdâne-i

mukâvemetden gerü durmayor idiyse de kuvveti, düşmene nisbeten pek az oldığından mukâvemet gitdikce güçleşiyordı. Zâten bu esnâda Karadağ'a karşu bulunan kuvve-i Osmâniye, müteferriḳ bir sûretde oldığından 'umûm-ı kumandan bulunan Müşîr Ahmed Muhtar Paşa bunları toplamağa çalışıyor idi. Nihâyet on iki tabur piyâde ve bir miḳdâr top cem' itdikden sonra "Nevesim'e" cihetinde Karadağlıların üzerine yüridi. Muvaffaḳiyyât-ı kâmile ile **[245]** o civârda taht-ı muhâsarada bulunan ufak kal'aları tahlîs itdi. Bundan sonra düşmeni ta'ḳîb ide ide Karadağ hudûdundan yarım sâ'at mesâfede bulunan "Orbika" (?) nâm-ı mevḳi'e kadar sürdi. Prens Nikola, Paşa ilerüledikce önünden kaçıyor, hemân hiç de mukâvemet göstermiyordı. Ahmed Muhtar Paşa, sâlifü'z-zikr mevḳi'e takarrüb itdikden sonra bir hareket planı tertîb iderek Karadağlıların hatt-ı ric'atlarını kesmek üzere "Orbika" nâm-ı mevḳi'e yarım sâ'at mesâfede kâ'in "Bilek" Boğazı'na kadar ilerülemiş ve bu boğazı elde itmeğe karâr virmiş idi. Şu sûretle vukû'a gelen hareketin Karadağlıların sol cenâhını büyük tehlikeye düşüreceği melhûz-ı kavî idiyse de şu planın tertîbinde büyük bir hatâ var idi. Bu da düşmenin kuvvetini nazar-ı ehemmiyyete almamak idi. Hâlbuki o gün de düşmenin etrâfında toplanan kuvveti on altı binden az olmadığı hâlde Osmanlı kuvve-i mecmû'ası altı bin piyâde ve yedi topdan ibâret idi. Bu kuvvetle Bilek Boğazı harekât-i 'askeriyeye gayr-i müsâ'id, husûsen ahvâl-i topografyası mechûl bulunan bir yere **[246]** girmek muvâfık değildi.

Temmuz'un yigirmi sekizinde Muhtar Paşa, ordusı üç kola taksîm ve birinci ikinci kolı Osman ve Selim Paşaların kumandasında Bilek Boğazı'nı geçerek düşmenin arkasını almağa me'mûr itdiği gibi üçünci kolı ihtiyât olmak ve i'câbında onlara imdâd virmek veyâhûd "Orbika"da bulunan Karadağlıların üzerine yürimek fikriyle yanında alı koymuş idi. Bu plan kemâl-i muvaffaḳiyetle icrâ olundığı hâlde düşmen iki ateşin arasında kalacak idi. Heyhât! Ki bu tedbîr hedef-i âmâle isâbet idemedi.

Prens Nikola, Muhtar Paşa ordusı tertîbâtından ve sûret-i hareketinden vaḳtiyle haber almış bulundı. Bunun üzerine bulundığı mevḳi'i tebdîl itdi. Evvelce merkez ittihâz itdiği "Orbika" mevḳi'inde bin beş yüz 'asker bırakarak mütebâḳî kuvvetiyle "Bilek" Boğazı'nın muhrecini tutdığı gibi boğazın etrâfında sarp kayaların arkalarında müte'addid pusular dahi tertîb iderek Osmanlıları harîsâne bir sûretde bekledi. Bî-çâre Osman ve Selim Paşalar, düşmenin tebdîl-i mevḳi' itdiğinden haberleri olmayarak hareket **[247]** idiyorlardı. Hevâ ise o gün de gâyet sisli idi. Sağda ve solda hiçbir şey gözükmüyordı. 'Asker dağlar arasından ve hiç de bilmedikleri yollardan ilerüliyorlar idi. Temâm boğazdan çıkmak üzere iken Karadağlılar birden bire önden ve etrâfdan kurşun yağdırmağa başladılar. Virilen emr üzerine Osmanlılar hatt açarak düşmene

mukâvemet itmek gayretinde bulundılar ise de arâzi dar bulundığı cihetle bu maksadı vücûda getürmek mümkün olamadı. Aksâm-ı ‘askeriye birbirine karışdı. İntizâm gâ’ib oldı. Bunı gören düşmen yüklendikce yüklendi. O yevm-i meş’ûmunda Osmanlılar, kayaların arkasında bulunan düşmenin yüzini bile göremeyerek gelen kurşunlardan mahv olup gidiyordı. Muhârebe iki sâ’atden az bir müddet devâm itdi. Osman ve Selim Paşaların fırkaları kâmilen mahv oldı. Bî-çâre Selim Paşa, fırkasının göz önünde mahv oldığını görmeğe tahammül itmeyerek bir top kundağına yaslanup sol nefesine kadar mukâvemet itmiş ve en sonra Karadağlıların hançer ve yatağanları altında şehîd olup gitmişdir. Osman Paşa ise esîr olarak düşmenin eline düşdi.

[248] Osmanlıların o gün ki zâyi‘âtı pek dehşetli idi. Muhârebeden pek az efrâd kurtulabilmişdir. Mecmû‘ zâyi‘ât üç binden ziyâde idi. İçlerinde iki Paşa, iki mîr-alây, altı kâ’im-makâm, altı binbaşı, altmış diğer zâbit, beş top, pek çok eslâha ve levâzımat var idi. Karadağlıların esîr olan Osman Paşa’ya pek çok ri‘âyet itdikleri muhakkakdır.

İşte şu sûretle Bilek Boğazı’nda Muhtar Paşa ordusı fenâ hâlde perîşân oldı. Bu hâl girüde bulunan ihtiyât kolunı dahi büyük bir tehlikede bırakmış idi. Zîrâ düşmen galebesinden bi’l-istifâde sür‘atle girüde bulunan Ahmed Muhtar Paşa’nın üzerine yüklenmiş olsa idi Paşa’nın tûl-ı müddet mukâvemet itmesi mümkün değildi. Fakat hamd olsun böyle olmadı. Karadağlılar ba‘de’l-harb elde idilen ganîmetin taksîmi mes’elesinde birbiriyle münâza‘a çıkararak vaḳt ü zamânıyla ilerüye hareket idemediler. Paşa-yı Müşârü’n-ileyh ise bu gafletden bi’l-istifâde sür‘atle girüye ric‘at ve “Trebine” (Trebinje) Kalesi’ne ilticâya muvaffak oldı. Oradan vukû‘-ı hâli İstanbul’a ‘arz u imdâd gönderilmesini taleb itdi. **[249]** Az bir zamânda bu imdâd toplandı. Birkaç gün sonra toplanan kuvvetle tekrâr Karadaplıların üzerine yüklenerek taht-ı muhâsaraya aldıkları küçük kal‘aları tahlîs ve oralara levâzımât yetişdirerek Bilek hezîmetinin netîce-i müdhişesini bir dereceye kadar ta‘mîr itdi.

Karadağ’ın şimâlinde bu sûretle şiddetli muhârebeler devâm idüp durur iken bu kıt‘anın cenûbunda dahi hemân her gün vukû‘ât eksik değildi. Husûsen Temmuz’un altıncı ve on ikinci güni gâyet şiddetli muhârebeler vukû‘a gelmiş ve düşmenin Sılacık (Salacık?) ve İzlançe (?) karyelerinde yapdıkları istihkâmlar zabt idilmiş idiyse de arâzî son derece sarp, sa‘bü’l-mürûr oldığından Osmanlılar ilerüye hareketde büyük müşkilâta dûçâr oluyorlar idi. İstanbul, ya‘nî merkez-i hilâfet ise bu cihetleri nazar-ı ehemmiyyete almayarak dârü’l-harbde bulunan ümerâya ilerüye hareketle düşmeni zedelemeyi emr idiyor idi. Nihâyet Pâytaht’dan ve beriyetü’ş-Şam’dan şu maksad içün dârü’l-harbe külliyetli imdâd gönderildiği gibi Mahmud Hamdi Paşa da kumandan-ı ‘umûmi **[250]** ta‘yîn olundı. Bu zât ma‘iyyetine on dört tabur ve on bir top alarak

Karadağlıların bu esnâda muhâsarasıyla meşgûl oldığı Medun Kalesi'ne yüridi. Esnâ-yı râhda Karadağlılar, Mahmud Paşa'yı hiç de tazyîḳ itmediler. Fakat Osmanlılar kal'aya takarrüb itmekde iken, 'askerin haraket ü manevrasına gâyet müsâ'idesiz bir arâzîde şiddetle hücûma başladılar. Osmanlılar, burada dahi Bilek Boğazı'ndaki gibi, arâzînin müsâ'idesizliğinden intizâm-ı tahtında hatt-ı ric'ata muvaffak olamayarak zor belâ ve pek çok telefât virerek girüye ric'at idebildiler. Şurada dahi aksâm-ı 'askeriyemiz dehşetli bir hezîmete dûçâr oldı.

Ma'a-hazâ Osmanlıların bu iki hezîmeti mücerred-i arâzînin müsâ'idesizliğinden ilerü geldiği muhakkakdır. Düşmen ciddî bir hareket-i 'askeriye icrâsıyla civârda bulunan vilâyetlerin bir kısmını işgâl idebilmekden 'âciz idi. İstanbul dahi bura dârü'l-harbine çok ehemmiyyet virmiyordı. Var kuvvetini bazuya virüp Sırbiye dârü'l-harbine imdâd ve 'asker yetişdirmekle meşgûl idi.

[251] Devr-i Sultan Murad Han'ı da gerek Sırbiye ve gerekse Karadağ dârü'l-harbinde vukû'a gelen ahvâl bunlardan ibâretdir. Vukû'ât-ı âtiye ise devr-i Sultan Hamid'de vukû'a geldiği içün îzâhı Abdülhamid nâm-ı esere terk ile İstanbul'da bu zamânda ya'nî Ağustos nihâyetlerinde vukû'a gelen tebeddül-i saltanat hakkında bast-ı ma'lûmât itmekliğimiz lâzımdır.

5.9. [252] Sultan Murad'ın Hastalığıyla Hal'i ve Buna Müte'allik Teferru'ât

Saray ve Bâb-ı 'Âlî / Devr-i Sultan Murad'da Hüsn-i İdâre ve Bu İdârenin Semerât-ı Hasenesi / Padişah'ın Hastalığı ve Bunun Menşe'i / Doktor Kapole'on'un (Capoleon/Kapoleon) sû-i Tedbîri / Hastalığın Ahâlîden Ketmi ve Buna Dâ'ir Ba'zı Teferru'ât / Ceneral İgnatiyef'in Entrikası / İfşâ-yı Esrâr / İstanbul ve Avrupa'da Vukû'a Gelen Heyecân / Hanedân Âl-i Osman Kanûn-i Verâseti Hakkında Birkaç Söz / Şehzâde Abdülhamid Efendi'nin Hatt-ı Hareketi / Efkâr-ı 'Umûmiyenin Tebdîl-i Saltanata Olan Meyli / Vükelânın Bu İşe Mümâne'atları / Mehmed Rüşdi ve Midhat Paşaların Sebât ve Metânetleri / Redîf, Damad Mahmud ve Cevdet Paşalar / Teşeddüd-i Seyyi'ât / Padişah'ın Mu'âyenesi İçün Viyana'dan Doktor Leidesdorf'un Celbi / Bu Zâtın Ba'de't-teşhîs Virdiği Rapor / Sadr-ı a'zam ve Midhat Paşa'nın Şehzâde Abdülhamid Efendi'yle Görişmeğe Muvâfakat Göstermeleri / Muslı Çavuş Çiftliği'ndeki Mülâkât / Netîce.

Vak'a-yi Hayriye'yi müte'âḳib Devlet-i Aliyye-yi Osmâniye'nin idâre-i dâhiliyesinde ciddî bir inkılâb vücûda getirilerek ıslâh-ı umûr içün bir samîmiyyet-i kat'iyye ile çalışılsa idi devletimizin ahvâl-i 'umûmiyesi hâlen görüp durmakda oldığımız ahvâl-i mü'essifede **[253]** kalmaz, fevḳâ'l-'âde iktisâb-ı mükemmeliyyet

eyleyerek ‘asrımızda düvel-i mu‘azzama arasında sübhesiz bir mevḳi‘-i mühim ve ‘âlî işgâl ider idi.

İ‘tilâ ü intizâmın husûle gelmemesi def‘âtle ‘arz itdiğimiz vechle sarâylarımızda çok zamânlardan beri cârî olan harekât-ı seyyi’enin semeresi oldığını inkâr itmek mümkün olamamakla beraber bi’l-hâssa devletde hüküm-fermâ bulunan fenâlık ber-vech-i âtî bir mâddeden de ilerü gelmişdir.

Devlet-i Aliye’nin parlak devirlerinde Osmanlı pâdişâhları şimdi oldığı gibi memleketi, irâde-i keyfiyeleriyle idâre idiyorlardıysa da şu‘abât-ı idârede vazîfe-dâr-ı mes’ûl makâm u me’mûriyetler var idi. Meselâ Makâm-ı Sadâret, devletin rükn-i rasîni add olunur idi. Sarây ve bi’l-hâssa sarâyın haşerâtı değil, bi’n-nefs pâdişâhlar, her işde hâkim-i mutlak olmağla beraber umûr-ı devlet sadr-ı a‘zamın elinde idi. Bu makâm, pâdişâhın önünde mes’ûl idi. Binâ-ber-în sadr-ı a‘zamın re’yi olmaksızın hiçbir irâde-i seniyye şeref-sudûr itmez idi. Halk dahi bu hâli bilir ve bundan **[254]** dolayı vukû‘a gelen fenâlıkdan Bâb-ı ‘Âlî’yi ithâm ider idi. Bu sûretle ‘asrımızda Avrupa muntazam-ı hükûmetlerinde oldığı gibi muvâzene-i idâre güzelce muhâfaza olunarak işlerde yolıyla cereyân ider durır idi.

Devlet-i Aliyye’nin inhitâta yüz tutdığı zamânlarda ise bu kâ‘idelere ri‘âyet idilmemeğe başlandı. Bunun netîcesi olarak idâre-i devletin her tarafına za‘fiyyet ü perîşânî târî oldı ki bu fenâlığın esbâb-ı haḳîḳiyyesi başka bir yerde olmayup umûr-ı idârenin yalnız sarâyın keyfe-mâ-yeşâ idâresinde kalmasında idi. Devr-i inhitâtın müverrihin-i Osmâniye’si bu husûsda müttefiḳü’l-efkâr olup bi’l-hâssa meşhûr Koçi Beğ şu ahvâli bir lisân-ı şedîd ve mü’essirle dünyâca ma‘lûm u mu‘teber olan eserinde ap açık meydâna koymuşdur.

Evvelki zamânlarda, mevḳi‘-i Sadâret’e vâsıl olan ricâlin tâ gençliğinden beri ‘alî derecâtihim mekteb-i tecrübe ve siyâset olan devâ’ir-i devletde istihdâmı, zamân-ı sulh ve vaḳt-i harbde pek çok yararlılıklar ibrâz ü liyâkat kesb itdikden sonra makâm-ı bâlâya **[255]** getürilmesi kânûn-ı devlet iken devr-i inhitâtda pâdişâhlar, istedikleri adamı birden bire makâm-ı bâlâya is‘âd ider oldılar. Bu devirlerde ricâl ve me’mûrîn-i devletde liyâkat, isti‘dâd, irfân aranılmadı. Pâdişâhların hevesât ve müşteheyât-ı hüsrevânelerini o hişâr (haşerât?), ricâ ü desîse ile yaşar mahlûkatlar sadr-ı iḳbâle çıkarıldı. Bu zamânlarda sarâyın teveccühlerini kazanan haşerât idâre-i devletin her tarafına el uzatarak istedikleri zevâta (ki bu zevât hilkaten büyük isti‘dâd ü liyâkate mâlik idiler.) İşden el çekdirmeğe kadar vardılar. Fenâlık bunun ile de kalmadı. Git gide cüz’î olsun iş görmek imkânı dahi ortadan kalkdı. Çünki evvelleri makâm-ı sadâretde iki seneden az bir müddet oturan kimse yok iken bu zamânlarda makâm-ı me’mûriyyeti

yalnız dört sâ‘at işgâl idenler görünmeğe başladı. Fakat garîb-i ahvâldendir ki bu devirde pâdişâhlar ile vükelâ bi’l-hâssa Sadr-ı a‘zamların arasında mu‘âmele ve münâsebât-ı kadîme esâsen ve külliyen değişmiş iken halk yine eski bildiklerinden şaşmıyorlardı. Onlar, ortada mevcûd olan fenâlıkdan hep vükelâyı mes’ûl **[256]** tutarlar, pâdişâhlara hiç de kabâhat atmak istemezlerdi. Haḳîḳat-i hâl ise bu i‘tiḳâdın külliyyen ‘aleyhinde idi. Müttehem tutılmak istenilen zevât bu devirlerde hep hükümdârların âlâtı ola gelmişdir. Bu husûsa târîhlerimizin ba‘zısında ve ale’l-husûs Cevdet Paşa Târîhi’nde ta‘rîzler vardır. Diğer tarafdan târîhen müsbetdir ki: Ne devirde olursa olsun Hey’et-i Vükelâ miyânında ahvâl-i ‘umûmiyeye vâkıf, millet ve devletini seven ve ona cidden hidmet itmeği isteyen bir ferdin bulunmamış olması mümkün değildir. Bu gibi zevât dâ’imen buluna gelmişdir. Onların pâdişâhlara nîk ü bedi ihtâr itmekden dahi girü durmadıkları muhakkakdır. Fakat pâdişâhlarımızın da o gibi ihtârât-ı hayr-ı hâhâneye kulak virmedikleri târîhlerin her sahîfesinden anlaşılır. Bunun esbâbı ise tarîḳ-i müstaḳîmde hareket itmek pâdişâhların âmâl-ı nefsâniyelerini kesre mütevakkıf olup bu ise onların aldıkları terbiye ve içinde bulundığı tarz-ı ma‘işete mugâyir oldığından ileri geldiği bî-iştibâhdır.

Vak‘a-yi Hayriye’den sonra pâdişâhlarımız sû-i hâlleri **[257]** belki evvelkinden ziyâde oldı. Ve bu sebebden bizce ehemmiyyet-i ‘azîmesi der-kâr bulunan devr-i Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz’de ciddî bir iş görülemedi. Görülen muvaffaḳiyyâtlar da o devirde nasılsa makâm-ı bâlâya geçmiş olan ba‘zı hamiyyetli vükelânın sarâydan zor ile koparabildikleri cüz’î ıslâhâtdan ibâret kaldı.

Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz zamânlarında sarây devâ’irini teşkîl iden bir tâḳim mâ-beynciler, teşrîfâtçılar, ibrîḳ-dârlar, seccâdeciler, çâşnîciler ve sâ’ir haşerât millet ve devletin başlarına belâ-yı mübrem kesilmişler idi. Pâdişâhların irâdelerinin arkasında dâ’imâ bu hokka-bâzlardan birisi bulunur idi. Hâlbuki öbür tarafdan, Büyük Reşid, Ali Fuad, Midhât, Hüseyin Avni Paşalar gibi vükelâ-yı nâm-dâr, menâfi‘-i mülk ve millete temâs iden bir tedbîr-i ma‘kûlun kabûli içün lâzım gelen irâde-i seniyyenin istihsâllı zımnında senelerce uğraşır durırlardı.

Sultan Murat tahta cülûs ider itmez bu hâl değişdi. Yeni pâdişâh olan zâtın etrâfına haşerâtın toplanmasına ve bunlardan **[258]** birinin lâ-yenkati‘ te’sîr-i nüfûz itmesine vaḳit olmadığı gibi Sultan Murat Hazretleri de son devirlerde gelen pâdişâhların en münevverü’l-efkârı, hilkaten idâre-i muntazamaya meyyâl bulundığı cihetle bu devirde sarâyın seyyi’âti idare-i devlete te’sîr idemedi. Husûsen pâdişâh-ı hâzır, nâm-dâr vükelâ-yı zamânından Midhat Paşa Hazretlerinin fikr ve maksad-ı teraḳḳî-perverânesine temâmiyle iştirâk ide geldiğinden müşârü’n-ileyh hazretleri o

şehriyâr-ı güzînin en sevgili nedîmi oldı dinse câ'izdir. Bu hâlin ictimâ'î inkılâbdan sonra makâmât-ı 'âliyyeyi işgâl iden vükelâya pek büyük serbestî i'tâ itdiği gibi bunlarda mevcûd olan iḳtidâr-ı şahsiyyenin büsbütün ortaya konmasına icrâ'âtde o vaḳte kadar görünmemiş kat'î bir hatt-ı hareketin ittihâzına hidmet itmiş idi ki üç ay kadar devâm iden şu hâl umûr-ı devletin matlûbe muvâfık bir sûretde cereyân itmesini mûcib olduğı gibi Türkler hakkında pek fenâ bir fikirde bulunan Avrupalıların fevḳâ'l-'âde hayretlerini mûcib oldı.

Pâdişâh'ın tahta cülûs itdiği günden i'tibâren Memâlik-i **[259]** Mahrûse ahâlîsi ve gerekse me'mûrîn idâre-i devlet sağlam elde oldığını hiss itdiler. Merkez-i idâreden sudûr iden evâmirin kâffesi ma'kûl, ve ahvâle muvâfık oldığı günden güne âsâyiş ve intizâm-ı dâhiliyyenin i'âdesiyle anlaşılıyordı. Vükelâ, bir tarafdan şu ahvâlin tanzîmiyle uğraşdıkları gibi Memâlik-i Mahrûse üzerine yüklenmeğe çokdan beri hâzırlanmış olan Sırbiye ve Karadağ'ın karşusına birkaç gün zarfında külliyyetli 'asker toplayarak, bir az sonra açılan muhârebede düşmenleri mağlûb, hudûd civârında bulunan kasabât ve mühim-i niḳâtı pey-der-pey zabt iderek düşmeni mukâvemetden 'âciz bir hâle getürdi. Bu sâyede o vaḳte kadar düşmenler tarfından hiçe sayılan Osmanlı dil-âverleri, Avrupa ordularının en muntazam u cesûr 'askerleri sırasına geçdi.

Yine bu zamânda merkez-i hükûmetin harekât-ı ma'kûlesi üzerine Avrupa ile olan münâsebet dahi devr-i Sultan Abdülaziz'den bambaşka bir renk kesb itdi. O zamâna kadar Bâb-ı 'Âlî siyâset-i hâriciyyesinde tarîk-i zelîlâneyi kabûl itdiği ma'lûm oldığı hâlde bu devirde ahvâl-i tedâfü'iyyeden te'arruza **[260]** geçerek bir çok vesâ'itle Şark'da olan fenâlığın neden neş'et itdiğini ap açık meydâna koyuyor, bir tâkim tedâbîr-i mahirâne ile meselâ Ahrâr-ı Osmânî'nin bilâ-pervâ Avrupa efkâr-ı 'umûmiye ve ora meşâhirine mürâca'atle mevcûd efkâr-ı 'umûmiyeyi ve gerekse ba'zı hükûmetleri kendi tarfına celb itmek derecesine kadar iḳtidâr gösteriyordı. O günlerde Avrupa milletlerinden ba'zıları husûsen Macarların ve İngilizlerin bir kısmı, İslavlara ve husûsen Rusya'ya rağmen açıkdan açığa Türkleri iltizâm ider, Sırbiye ve Karadağ'da vukû'a gelen her muzafferiyyet-i Osmâniye'yi fevḳâ'l-'âde bir sûretde alkışlarlar idi. Diğerleri bu dereceye varmamışlar idiyse de Osmanlılar hakkında idindikleri fikirleri değişdirerek bu milletin ba'zı ahvâlde pek büyük işler görebileceğini 'alenen söyleyorlardı.

Devlet-i Aliyye'nin birkaç hafta zarfında böyle bir parlak mevḳi' işgâl itdiğinden me'yûs bulunan mahal varsa bu da bi't-tab' Rusya idi. Bunlar, inkılâbdan sonra Türklerin az bir müddet zarfında pek büyük iḳtidâr u metânet göstererek 'âdetâ bu kadar **[261]** gayretle vücûda getirdikleri Şark Mes'elesi'nin diğer bir kâlıba sokulmak

ihtimâlini görerek bundan fevḳa'l-had müte'essir olmuşlar ve 'âdetâ ne yapacaklarını şaşırmışlar idi. Sultan Aziz devrini gören Ruslar bu mes'elenin kendileri içün matlûbe muvâfık bir sûretde hal idilmesini kuvve-i zâtiyyelerinden ziyâde Türklerin meskenet ve budalâlıklarından ümîd itmek fikrinde idiler. Hâlbuki Sultan Murad devrinde öyle olmadı. İgnatiyef içün merkezde entrika yapmak mümkün olmadığı gibi Sırp ve Karadağ'ın mağlûb idilmesiyle Türkleri ezmek fikr ü tasavvurâtı dahi boşa çıkdı. Bi'l-'aks İslav kardaşları mağlûb ve Osmanlı sancakları Sırbiye'nin merkezlerinde gâlibâne bir sûretde dikülüp durmakda oldığını gördiler.

Ma'a-hazâ Ruslar içün en ziyâde ehemmiyyetli mes'ele dahi bu olmayup Devlet-i Aliyye'nin merkez-i idâresinde görinan tebeddülât ya'nî umûr-ı idâre içün idilen gayret, bi'l-hâssa Midhat Paşa'nın ortaya koydığı Kânûn-i Esâsi mes'elesi idi ki eğer bu mâdde Memâlik-i Mahrûse'de mevḳi'-i icrâya konılursa onlar iki yüz sene- **[262]** den beri ta'ḳîb itdikleri Şark Mes'elesi'nin mahv u nebûd olup gideceğine hükm eyleyorlardı. Zîrâ Ruslar pek-âlâ biliyorlar idi ki Devlet-i Aliyye bir kere idâresini Avrupa usûl-i cedîdesi üzerine tanzîm ider ve medeniyyet-i hâzıranın üssü'l-esâsından bulunan hüsn-i idâreye mâlik bulunursa zâten dîn-i İslâm'ın ilhâmât-ı kat'iyyesinden bulunan kuvve-i ma'neviyye, İslâm milletlerine mahsûs kudret-i 'askeriyye Memâlik-i Mahrûse'nin her tarafını ezher cihet şeh-râh-ı teraḳḳîye getirir, ve bu hâl Avrupa muvâzine-i siyâsiyyesine dahi icrâ-yı te'sîr ider, husûsen Rusların Şark'a olan te'arruzunı lâ-şey hükmünde bırakır diye korkuyorlardı. O günlerde Rusya'da neşr olunan ciddî gazeteler hep bu son mâdde ile uğraşır, mâdde-i mezkûreyi muhtelif nokta-i nazardan münâkaşa ve müzâkere idüp durırlar idi.

Haḳîḳat-ı hâl böyle idi. Merkez-i hükûmetde şu hüsn-i idâre daha bir müddet, hiç olmazsa bir iki sene devâm itmiş olsaydı Memâlik-i Mahrûse hâl-i inhitâtdan kurtılup ebediyyen te'mîn-i istiḳbâl ide bilmek isti'dâdını gösteriyordı ki bu maksadın istihsâlı ise lâ-yenkati' hey'et-i hâzıra ve mevcûdenin **[263]** re's-i idârede tûl-ı müddet kalmasına mütevakkıf idi. Mütevakkıf idi!. Ama, ne fâ'idesi var ki takdîr-i ilâhî bu intizârın mugâyirinde çıkdı. O günlerde Devlet-i Aliyye'nin ahvâli, evvelki inkılâbdan iki üç ay sonra diğer bir yeni inkılâba ihtiyâc mess itdirdi!.. Bunun üzerine işler alt üst oldı. Netîcede Memâlik-i Mahrûse'nin ahvâli devr-i Sultan Aziz'den daha bedter ber yeni devr-i tedennîye girdi. Bu cihetin tefsîli ise şudur:

Yukaruda, Sultan Aziz'in vefâtı hakkında lâzım gelen ma'lûmâtı virir iken bu fâci'a Sultan Murad Hazretlerinin sıhhatine dahi te'sîr iderek müşârü'n-ileyh Hazretlerinin vücûdunda o günden i'tibâren ahvâl-i gayr-i tabî'iyye ve gayr-i matlûbe hiss olunmağa başladığını söylemiş idik. Pâdişâh'ın hastalığı o zamânda nümâyân

oldıysa da ba‘zı rivâyete nazaran [Fakat bu rivâyâtın menâbi‘i Sultan Murad devrine muhâlif ü mu‘âriz yerlerden oldığını dahi unutmamalıdır.] Müşârü’n-ileyh Hazretlerinin şehzâdeliği zamânında dahi kendilerinde za‘îflik hiss ü müşâhede idildiği varmış. Onların fikirlerince Sultan Murad gûyâ gençliğinde ba‘zı **[264]** hevesât-ı nefsâniyyeye mübtelâ olup hatta sû-i isti‘mâle kadar vardığını ‘ilâve idiyorlar ki bu husûs haḳîḳat-i hâle vâkıf olanlar içün mechûldür. Doğrı olsa bile bunda o kadar zemm olunacak kadar bir şey olmadığı muhakkakdır. Zîrâ pâdişâhlar her şeyden evvel insân oldığını bu mahlûka ve bu mahlûkun gençlik devrine mahsûs ef‘âl-ı nefsâniyyeyi icrâya meyyâl bulunabileceğini hâtırdan çıkarmamalıdır. Husûsen bizim sarâylarımızda şehzâdelere mahsûs olan tarz-ı ma‘îşetin ne kadar ağır oldığını bilmeyen kimse yokdur. Tekrâren söyleriz ki bu cihet nazar-ı ehemmiyyete alınacak bir mâdde olmayup, eğer Sultan Murad haḳîḳat-i hâlde şehzâdeliği zamânında bedenen za‘îf bir hâle dûçâr olmuş idiyse de bu husûs hayâtını isrâfât yoluna fedâ itdiğinden değil, velî-‘ahd bulunmak münâsebetiyle diğer şehzâdelerden daha sıkı bir nezâret-i şedîde tahtına alınmış olmasından ve ale’l-husûs Sultan Aziz’in evâhir-i saltanatında bu nezâretin kat-ender-kat teşdîd idilmesinden ileri gelmesi haḳîḳat-i hâle daha muvâfıkdır.

Her ne ise! Sultan Murad Hazretlerinin sıhhati şehzâde- **[265]** liğinin son günlerinde matlûb derecede değil iken amcasının hal‘i gicesi kendi dâ’iresinde vukû‘a gelen ahvâlden fenâ hâlde sarsıldı. O giceden i‘tibâren kendisinde bir durgunluk hiss olundığı muhakkakdır. Birkaç gün sonra Sultan Aziz’in lâyık-ı vechle anlaşılmayan ahvâl-i müdhişede vefâtı, ve bundan kendisinin birden bire ve münâsebetsiz bir sûretde haber-dâr idilmesi fenâlığı daha ziyâde teşdîd itdi. Ma‘lûmât-ı mevsûkaya nazaran Pâdişâh ta‘âma oturdığı zamân amcasının vefâtını haber almışdır. Müşârü’n-ileyh Hazretleri bu haber-i müdhîşi duyar duymaz bir müddet durgun bir hâlde kalmış, ve derhâl kendisinde baş dönmesi hiss iderek sofradan kalkmış ise de yine baygınlık gelerek bunı müte‘âḳib birkaç kere istifrâğ dahi itmişdir. Bir az kendisine geldikden sonra ağlamağa başlar. Yalnız bir odaya çekilerek, bir haylî müddet keder ve me’yûsiyet-i fevḳâ’l-‘âde içinde kalır. Etrâfında bulunanlar, tesellî virmek isterlerse de hiç de te’sîri olamaz.

[266] Gice bu sûretle giçer (*)[447] ikinci güni ya‘nî Haziran’ın beşinde Pâdişâh yatakdan fenâ hâlde kalkar. Yüzi sararmış, yorgun ve gice uyku uyuyamadığı zâhiren nümâyân idi. O gün en ziyâde meşgûl bulundığı bir mâdde oldıysa bu da Sultan Aziz’in sûret-i vefâtına dâ’ir ma‘lûmât ü îzâhât istemek oldı. Birkaç kere şu mâdde hakkında etrâfında bulunanlardan tafsîlât ister, ve fikri temâmen bu mâdde ile meşgûl bulundığını

[447] Mourad V. Comp. Keratri

gösterir idi. Sârayda bulunanlar dahi Pâdişâh'a yaranmak içün yekdiğerini nâkız bir süri ma'lûmât 'arz idiyorlardı ki bu hâl Pâdişâh'ı fikren daha ziyâde yorıyor ve merâka düşüriyordı. Husûsen Pâdişâh'ın vâlidesi bulunan Aliyyetü'ş-Şân Hazretleri sâhibü't-tedbîr bir hâtûn olmayup münâsebetsiz sözleriyle oğlunun kederini daha ziyâde artdırdığı rivâyet olunmakdadır. Fâci'a-yı ma'lûmadan sonra Vâlide Sultan Pâdişâh'ı tatlı tatlı sözlerle oyalayacak ve kederini azaltacak yerde oğlunı: "Bizim hâlimiz ne olacak? İşte amcanızı **[267]** öldirdiler" gibi sözlerle tahvîf itmekden dahi girü durmuyordı!...

Her ne hâl ise! Şu hâlin ictimâ'î bî-çâre Sultan Murad'ın, kuvâ-yı akliyyesini günden güne fenâlaşdırıyordı. Ba'zı rivâyete nazaran cülûsunun on üçünci on dördünci güni hastalık bir nev' sersemliğe tebeddül itmiş. Pâdişâh'ın tavr u hareketinde vücûdı sağlam adamlarda görünmeyecek 'alâmetler müşâhede olunmuş. Temâm o günlerde Hüseyin Avni Paşa'nın katlî mes'elesi fenâlığı birkaç kat tezyîd ü teşdîd eylemişdi.

Sultan Murad amcasının intihâr itdiğine kâ'il değildi. Bi'l-'aks katl idildiğine mu'teḳid idi. Kendi fikrince burada fâ'il-i mutlak olabilecek zât dahi ser-'asker-i zamân Hüseyin Avni Paşa'dan başka kimse olamazdı. Şu fikri Pâdişâh'a ilkâ idenler, etrâfında bulunanlardan ba'zı kimseler olabilmek ihtimâli var ise de yukaruda mufassalan îzâh itdiğimiz sûretde Pâdişâh zâten bu zâtdan müteneffir bulundığından Hüseyin Avni Paşa hakkındaki sû-i zannı bu nefret-i şahsiyyeden neş'et itmiş olması dahi **[268]** ihtimâlden uzak değildir. Ma'a-hazâ Hüseyin Avni Paşa'nın bir sûret-i müdhişede katl idildiğini duyar duymaz ziyâdesiyle mükedder oldı. Şu vak'a dahi Pâdişâh'ın zihnini birkaç kat daha teşvîş itmekten girü duramadı. O günden i'tibâren Pâdişâh ekser-i evkâtını yalnız bir odaya çekilerek kendi kendisine söylenmekle imrâr itmeğe başladı. Ara sıra ağlamakdan dahi kendisini zabt idemez idi. Sayıkladıkları sözler: "Kan istemem. Pâdişâhlık istemem." Gibi fikrini işgâl iden mevâddan ibâret oldığı mukarrebininden menkuldür.

Şüphesiz Pâdişâh'ın hastalığı ağır idi. Fakat acınacak ahvâlden biri de, hastalığın tedâvîsi içün vaḳt ü zamânıyla lâzım gelen tedâbîr-i mü'essireye mürâca'at idilmemiş olmasıdır. Şu mâdde de pek büyük kusûrlar irtikâb olundı.

O vaḳit sarâylarımızda bulunan hükemânın ekserîsi Rum milletine mensûb, Atina mekteplerinde tahsîl itmiş, ve yâhûd hiçbir yer de tahsîl görmemiş diplomasız derme çatma doktorlardan ibâret idi. Bunlardan ba'zılarının ulûm-ı tıbbiyedeki **[269]** ma'lûmâtları pek sathî ü noksân idi. Ekserîsi iltimâsla buraya girmiş, doktorlukdan ziyâde kendi entrikalarını çevirmekle meşgûl idiler. Şehzâdegân hazarâtının her birinin kendilerine mahsûs birer hekîmleri olup bunlar, sözde kendi şehzâdelerinin sıhhat u

âfiyetinden mes'ûl idiler. Sultan Murad'ın, şehzâdeliği zamânından biri bu işde istihdâm itdiği zât 'ilmen ve hazâkaten sarâyda mevcûd doktorların en fenâsı, ahlâken dahi sonraları görileceği üzere pek mezmûm birisi idi. Doktor Kapole'on (Dr Capoleon) nânında bulunan bu hekîm san'atının kendi zamânına kadar terakḳḳî iden derecesine vâkıf değildi. Tedâvîsi Yunan-ı kadîm-i hükemâsının isti'mâl itdikleri ilâclardan ibâret olup hiçbir vechle ondan ayrılmak istemezdi. İşte bu zât Sultan Murad'ın tedâvîsine me'mûr idildi. En evvel hastanın tedâvîsi içün isti'mâl itdiği ilâç Pâdişâh'ın boynuna ve kulaklarının arkalarına yetmiş sülük yapışdırmakdan ibâret kaldı.

Gerek o zamânda hâricde bulunup da mürûr zamânla Sultan **[270]** Murad'ın hastalığı hakkında gazetelerde yazılan makâleleri mutâle'a iden Avrupa doktorları, gerekse Sultan Murad'ın hastalığını aynen müşâhede iden İstanbul hükemâsı, "Capoleon'un" şu tedâvîsinin en büyük bir hatâ oldığına mu'teḳiddirler. Çünki bunların fikirlerince şu usûl-i tedâvî pek çok kan gitmesini mûcib olup Pâdişâh'ın zâten bulundığı hâlet-i asabiyyenin État nerveuse (sinir durumu) daha ziyâde teşeddüdine hidmet itdiği muhakkak olup matlûb olan mâdde ise teşdîd değil, belki teskîn itmek çâresini aramak ve bu husûsda çalışmak idi. Fi'l-hakḳîḳa o günlerde Pâdişâh'ı görenlerden menkûldür ki şu sülük mes'elesinden sonra Hünkâr uykusunı, iştihâsını büsbütün gâ'ib itdiği gibi vücûdına fevḳâ'l-'âde za'f-ı târî olmuşdur. O günlerde Sultan Muarad ba'zı def'a oturdığı büyük odanın bir ucundan diğerine koşmakdan kendisini alamadığı gibi başka vaḳitde sâ'atlerce yatakda yatar, kimse ile söz itmez, idilen su'âllere cevâb virmeyerek alık alık bakmadan kendisini alamazdı.

[271] Sultan Murad dûçâr oldığı şu hastalıkdan dolayı yoluyla, ale'l-usûl yalnız bir kere Selâmlık Resm-i 'Âlîsine çıkabilmişdir. Başka selâmlık günleri ihtiyâten yanında arabe içinde bir iki adam bulundurmağa luzûm görülmüşdür. Hâl öyle iken bile esnâ-yı râhda hastalığını halka ifşâ itdirebilecek ba'zı 'alâmetler görünmüş oldığından bunun dahi terkine lüzûm görilmiş ve cum'a günleri dahi dışarı çıkarılmamağa mecbûriyyet hâsıl olmuşdur. Bu zamânda vükelânın tedbîriyle İstanbul halkına "Pâdişâh selâmlığa çıkamayor. Zîrâ vücûdunda büyük bir çıban peydâ olmuşdur." Gibi havâdisler neşr olundığı ve haftalar uzadıkça "Büyük çıban eyüleşmişdir. Fakat yanında başkası çıkmışdır." Gibi yeni havâdisler 'ilâve idildiği (*)[448] ve bu sûretle halkı iğfâle gayret olunur idiyse de vaḳit uzadıkça ısrârın kimi günden güne müşkilât kesb itmekden girü durmazdı.

Bi't-tab' o günlerde Sultan Murad'ın Umûr-ı Hükûmet'e dahi karışdığı yok idi. Vâkı'â İstanbul'da gerek Türkçe ve gerekse **[272]** ecnebî lisânında neşr olunan yevmî

[448] Üss-i İnkılâb. Ahmed Midhat Efendi

gazetelerde, sadr-ı a‘zamın sarâya gidüp huzûr-ı şâhânede ma‘rûzâtda bulundığı resmen i‘lân olunuyorduysa da bu cihet külliyyen bî-esâsdı. Fi’l-hakḳîḳa vükelâdan ba‘zılarından, bi’l-hâssa Mehmed Rüşdi ve Midhat Paşaların huzûra çıkdıkları muhakkak idiyse de bî-câre Pâdişâh umûr-ı devlete bakacak hâlde değildi. Paşaların huzûra çıkmaları Hünkâr’ın hastalığını aynen görmekden ibâret kalıyordı…

Bu hengâmda umûr-ı devlet üç zâtın elinde idi. Sadr-ı a‘zam Mehmed Rüşdi Paşa, Şeyhü’l-İslâm Hayrullah Efendi ve Midhat Paşa ‘umûm-ı ahvâle hâkim-i mutlak idiler. Bu zevâtın himmet ve gayretleriyle işler pek yolunda gidiyordı. O günlerde Devlet-i Aliyye’de i‘lân-ı harb iden Sırbiye ve Karadağ mükemmel bir sûretde mağlûbiyyete uğratıldığı gibi umûr-ı siyâsiye-i hâriciye dahi yukaruda söylediğimiz üzere gâyet müsâ‘id ü muvâfik bir renk kesb iderek o tarafdan melhûz olan tehlike dahi azalmışdı. Ruslar bu hâlden me’yûs olarak ne yapacaklarını şaşırmışdılar. Rus hükûmet-i müstakbel içün bir hatt-ı hareket ittihâzı zımnında **[273]** Sefîri “İgnatiyef”i Petesburg’a da‘vet idiyordı ki temâm bu sırada Pâdişâh’ın hastalığı mes’elesi ortaya çıkarak ortalığı karma karışık itdi.

Hünkârın hastalığını tahmînen bir buçuk ay kadar ‘âlemden ketm itmek mümkün olabildi. Çünki bu ketm mes’elesi gâyet müsâ‘idesiz bir hâlde vukû‘a geliyordı. Osmanlı pâdişâhlarının her cum‘a güni Selâmlık Resm-i ‘Âlîsine çıkmak âdetinden sarf-ı nazar yeni cülûs iden pâdişâhların Eyüp Sultan Hazretlerinin Türbe-i Şerîfesi’nde kılıç kuşanmak kâ‘idesi dahi âdât-ı kadîme-yi Osmâniye’den idi. Sultan Murad bu âdeti yerine getüremediği cihetle ahâlî icrâsını şiddetle bekliyordı. Hatta o günlerde şu alayı görmek içün Avrupa’dan dahi pek çok seyyâh gelmiş idi. Cümlesi Pâdişâh’ın yüzini görmeğe fevḳâ’l-‘âde hasret idiler.

Heyhât! Bu ârzû günden güne te’hîr olunuyordı. Sebeb-i te’hîrini hükûmet yukaruda söylediğimiz üzere Pâdişâh’da bir iki çıban peydâ olup dışaruya çıkmasına mâni‘ olmasına **[274]** atf eyleyor ve bu husûsı gazeteler vâsıtasıyla i‘lân idiyordıysa da haḳîḳat-i hâl kulakdan kulağa fısıldanarak beyne’l-âhâlî şüyû‘ bulmak isti‘dâdını gösteriyordı ki bu husûsı birinci def‘a olarak resmen ‘âleme ifşâ iden Rus gazeteleri olmuşdur. Bu da İstanbul Rus Sefîri Ceneral İgnatiyef’in delâletiyle oldığı sonraları anlaşılmışdır.

Ceneral İgnatiyef Sultan Aziz’in makâmından düşdiği gün, senelerce devâm ve pek çok gayretin netîcesi olan entrikaları ta‘ḳîb ü ikmâl itmek mümkün olamadığını görerek pek ziyâde me’yûs bir hâlde bulunuyordı. En ziyâde lâzım olan zamânda İstanbul’da bir şey yapmakdan ‘âciz bir hâle gelmişdi. Yeni Hükûmet-i Osmâniye, Rus sefâretine zerre kadar ehemmiyyet virmediği gibi İngiliz sefâretine dahi fevḳâ’l-‘âde

ri‘âyet itmekden, bu tarafdan gelen nasâyihe kulak virmekden girü durmayordı. Şu hâl Rus sefîrinin İstanbul’daki nüfûz-ı ma‘neviyyesini pek büyük tezelzülâta uğratmış idi. Fakat İgnatiyef bu cihete dahi ehemmiyyet virmeyerek mümkün oldığı kadar vükelâ-yı Osmâniye’nin her **[275]** hareketine elinden geldiği kadar mümâne‘at göstermekden girü durmayordı. Devr-i Sultan Aziz’de vükelâ ve ricâl-i Osmânî arasında kendisine hademât-ı hafiyede bulunan zevâtı tekrâren toplamak, bunları hidemât-ı fâside de istihdâm itmekle uğraşıyordı ki bu maksad içün de vükelâ-yı cedîdenin her hareketini kemâl-i ehemmiyyetle tedḳîḳ eylemek lâzımdı. Ma‘a-te’essüf bu gayret netîcesiz kalmadı. İgnatiyef pek çabuk Sultan Murad’ın hastalığında bir sır oldığını keşf itdi. Şu mâddenin tahḳîḳi içün fevḳâ’l-‘âde çalışarak haḳîḳat ne oldığını anladı. Sefîr şu husûsı kendi hükûmetine haber virdiği gibi mekâsid-i fâsidesini ilerüye sürmek içün Rus mühim-i gazetelerinde Pâdişâh’ın hastalığı hakkında uzun uzun bendler yazdırtdı. Ma‘a-hazâ Ceneral’in şu hareketi birkaç gün netîce-i kati‘yye virmedi. Avrupa’daki efkâr-ı ‘umûmiyye Rusların hemîşe Devlet-i Aliyye’ye envâ‘ dürlü iftirâ atmakdan çekinmediklerini bilerek bir müddet Rus gazetelerinin İstanbul’dan virdiği ma‘lûmâta inanmak istemediler. **[276]** fakat ne fâ’idesi var ki (*)[449] birkaç gün sonra Fransa’nın Or’lean (*Orlean*) şehrinde çıkan, fakat ehemmiyyet-i siyâsiyesi bulunan bir gazete Pâdişâh’ın hastalığı hakkında uzun uzadı ma‘lûmât virdi. Ve burada o derece teferru‘âta girişilmiş idi ki mütâle‘a iden kimseye sâhib-i makâlenin bi’z-zât Hünkâr’ı gördiğine şübhe bırakmayordı.

Haḳîḳat-i hâl böyle oldı. Fakat kâri’lerimize şu mâdde hakkında lâzım olan tafsîlâtı virmek içün şunı da ‘ilâve itmeliyiz ki o günlerden biraz sonra Beyoğlu salonlarında cereyân iden havâdise bakılırsa bu iki ihbârâtın menba‘-i intişâri Rus sefâreti oldığı muhakkak olup fakat sefîre Sultan Murad’ın hastalığından haber viren Şehzâde Abdülhamid Efendi oldığı gibi Fransız gazetesine makâleyi yazan dahi Doktor Capoleon idi. Her hâlde İstanbul’da mehâfil-i süferâda cereyân-ı efkâr bu merkezde idi. Doktor “Capoleon’a” atf olunan makâle gerek Avrupa’da ve gerekse İstanbul’da herkesin nazar-ı diḳḳatini **[277]** celb itdi. Vâzıh bir sûretde yazılan şu makâlede Pâdişâh’ın hastalığı hakkında virilen ma‘lûmâtda birkaç kere ıstılâhât-ı fenniye isti‘mâl olundığı cihetle makâle, mutlak bir doktorun kaleminden çıkdığına şüphe bırakmayordı. Burada Pâdişâh’ın hastalığı şu yolda ta’yîn olunuyordı.

“Mourad Souffrait d’un ramollissement du cerveau provenant d’alcoolisme qui a vait produit la folie et un commencement de paralisie, a vant coureur d’un mort

[449] Mourad V. Comp. Keratri

prochain" (Murad, alkolizmden kaynaklanan beyin yumuşamasından muzdaripti; bu da deliliğe ve yakın ölümün habercisi olan felç başlangıcına neden oldu.) (*)[450]

Tercümesi şudur: "Murad dâ'-ül-küûlden mütevellid ve bir mevt-i karîbe delâlet iden cinnet ü felc alâ'imini hâsıl itmiş bir teleyyün-i dimâğından muztarib idi."

Fakat makâleyi yazan zâtın Sultan Murad'ın teşhîs-i marazında mübâlağa itdiği ve bu mâdde bir maksada mebnî oldığı cihetle herkesin istiğrâbını mûcib olmakdan girü kalmadı. Çünki makâle başdan nihâyetine kadar Sultan Murad'ın taht-ı Osmanî'de bâḳî kalması mümkün olmayacağı fikrini ilerüye süriyordı.

[278] Her ne ise Pâdişâh'ın hastalığı şu sûretle 'umûm-ı dünyâya ifşâ olunarak birkaç gün zarfında büyük velveleyi mûcib oldı. Ruslar şu mes'eleyi ser-rişte iderek Sultan Murad'ın hal'ini ortaya sürdilerse de Memâlik-i Mahrûse'ye hayr-ı hâh bulunan milletler, bi'l-hâssa Macarlar ve İngilizler, keyfiyyet-i mezkûre Türkler için dâhilî, husûsî bir mes'ele olup hâricden kimsenin bu işe girişmeğe hakkı olmadığını beyân ve Rusların teklîflerini kat'iyyen redd idiyorlardı.

Esrârın İstanbul'da bilinmesi dahi ahâli beyninde pek büyük halecânı mûcib oldı. Herekes bu haberden müteheyyicü'l-vicdân idi. Husûsen bu mâdde 'ulemâ beyninde iğtişâşât-ı 'azîmeye sebebiyet virdi. Bunlardan ba'zıları: "Hastalık sağlık, insân içündür. Pâdişâhımız tecennün eylemiş ise keyfiyyet-i mukadderât-ı ilâhîye haml olunarak izzet ü iḳbâl (?) ile bir tarafda imrâr-ı eyyâm idebilürler. Makâm-ı Saltanat'da fikr-i müstaḳîme sâhib ü reşîd bir halîfenin bulunması mûcebdir. Hükm-i şer'-i şerîf bunı îcâb eyler. Vâkı'â bütün millet şu hâle te'essüf eylerse de takdîr-i ilâhîye tedbîr ile **[279]** mukâvemet mümkün değildir. (*)[451]" Gibi sözler söylemeğe başladılar. Güft ü gû (dedikodu) çoğaldı. Husûsen bir tâkım 'ulemânın ısrâr itdiği bir mâdde varsa bu da salât-ı cum'anın halîfe tarafından 'alenen edâsı şart olup dört yüz seneden beri Memâlik-i Mahrûse'de bu âdetin icrâsında taksîrât görünmediği iddi'ası idi.

Temâm bu zamânda ya'nî (Capoleon'un) raporı i'lân olunur olunmaz Devlet-i Aliyye'nin eski düşmeni bulunan Rusya Sefîri İgnatiyef dahi Pâdişâh'ın hastalığını ser-rişte iderek at oynatmağa meydân bulmuşıdı. Sefîr kendi hükûmeti tarafından bu sırada Petesburg'a da'vet olundığını yukaruda söylemişidik. Fakat İgnatiyef oraya gitmek içün hâzırlık görmekle beraber, bu seyâhate başka bir renk virerek, "Benim Rusya'ya 'avdetim artık İstanbul'da sefîrler içün bir iş kalmadığındandır. Devlet-i Aliyye Hükûmeti, başıbozuk bir hükûmetdir. Pâdişâhları delidir, mecnûndur. Îfâ-yı vazîfe itmek mümkün değildir." Gibi fâsid havâdisleri ortalığa neşr idiyordı.

[450] Mourad. V. Cont keratry
[451] Üss-i İnkılâb Ahmed Midhat Efendi

[280] İşte bu sûretle Pâdişâh'ın dûçâr oldığı müzmin hastalıkdan dolayı İstanbul'un ahvâli gitdikce fenâlaşıyordı. Ortalığı daha ziyâde velveleye viren bir mâdde var idi ki o da ber-vech-i âtîdir:

Devlet-i Aliyye'nin zuhûrundan bu âna kadar sebkat iden zamân-ı medîde Hânedân-ı Âl-i Osmanî'nin verâset mes'elesinde ittihâz itdiği kânûn iki münferid devre taksîm olunabilir. Devlet-i Aliyye'de Sultan Ahmed Han devrine ya'nî 1026 senesine kadar verâset-i hükümdârî bizde doğrıdan doğrıya babadan büyük oğula intiḳâl ide gelmişdir. İkinci devrde de ya'nî o târîhden bu âna kadar verâset-i hilâfet hânedân efrâdından evlâd-ı ekbere münhasir kalmışdır.

Birinci kânûn-ı verâset meşhûr İbn-i Haldun merhûmun dahi tasvîbi üzerine en muvâfık u eslem bir kânûndur. Çünki bu kânûnda velî-'ahd, pâdişâhın kendi oğlu olacağından baba ile oğul arasında hemîşe samîmiyyet ü muhabbetin mevcûdiyyeti tabî'î olup ve pâdişâh olan zât-ı velî-'ahdın terbiyesine fevḳâ'l-'âde diḳḳat **[281]** ideceği gibi bütün ahvâlde mahrem-i esrârı yapar ve sinn-i sabâvetinden i'tibâren Avrupa'da oldığı gibi hafâyâ-yı umûr devlete kesb-i vukûf itmesine çalışabilir. Bu sûretle velî-'ahd pâdişâh olmazdan evvel dahi sâhib-i tecrübe bulunacağından makâma geldiği zamân icrâ'ât-i 'azîme ve teşebbüsât-ı mühimmeye muktedir bulunur ve her dâ'im hânedân efrâdı miyânında fenâlığa sebeb olan entrikalar ortalıkdan kalkar. Ve bundan dolayı pâdişâh kendi akrabâ ü te'allukâtını bizde oldığı gibi sarâylara kapamayarak onlara karşu bir i'tidâl-i mu'âmele gösterebilir. (*)[452]

Bir devletde şöyle bir kânûn vaz' olunduğı hâlde memleketin dâ'imâ mâddeten ve ma'nen kazandığı bin kere tecrübe idilmişdir. Hâricden emsâl getürmeğe dahi hâcet yokdur. Çünki bu günki günde kimse tarafından i'tirâz olunmayan bir haḳîḳat vardır ki bu da Devlet-i Aliyye idâresindeki seyyi'ât temâmmen bu kânûn-i verâset değişdiği zamândan başlar. O ândan bu güne kadar pâdişâhlarımızın **[282]** hâllerinde görinan seyyi'ât şu kânûn-i verâsetden neş'et itdiğine pek çok delâ'il vardır. Fenâlığın şurada oldığını bir kere daha isbât iden hakâyık bî-çâre Sultan Murad'ın devrinden sonra memâlik-i mâhrûsa üzerine musallat olan ahvâl ile dahi zâhir olmuşdur.

Devr-i inhitâtda kabûl olunan kânûn-i verâset mûcibince Sultan Murad'dan sonra makâm-ı hükümdârîyi işgâl idecek zevât yine pâdişâhın birâderlerinden Şehzâde Abdülhamid Efendi idi. Bu zâtın tercüme-i hâlini ve kendisine hâs olan ahlâk u evsâfından tavsîfini sonraya bırakarak burada diriz ki müşârü'n-ileyh hazretleri bi'n-nefs makâm-ı iḳtidâra geçmeğe pek ziyâde harîs oldığı gibi maksadına nâ'il olmak içün

[452] Bu mâdde hakkında îzâhât isteyen zevâta muharrir-i 'âcizin "rehnümâ-yı inkılâb" nâmındaki eserine mürâca'at itmesini tavsiye ideriz.

ne vesâ'it olursa olsun ya'nî bu vesâ'it, Hânedân-ı Osmanî'nin veḳârına mugâyir, memleketin selâmet ü sa'âdetine külliyyen muhâlif bulunursa bile bu gibi vesâ'ite teşebbüsden ictinâb idecek adamlardan değildi. Ahvâl-i müte'âḳibeden anlaşıldığı üzere bu zâtda mevcûd olan zekâyı inkâr itmek mümkün değilse de âmâl ve meḳâsid-i **[283]** hâyriyyeye değil şeriyyeye münhasir, hîle ü fesâde meyyâl oldığı âşikârdır. Binâ'en-'aleyh müşârü'n-ileyh Hazretleri kardaşının hastalığını duyar duymaz olanca kuvvetiyle kaderin kendi tarafına meylinden istifâdeye kalkışdı. Var kuvvetini bâzûya virerek kardaşını devirüp bi'z-zât makâm-ı saltanata geçmeğe gayret itdi.

Bu maksadının der-desti içün, ortalıkda daha kimsenin haberi yok iken kardaşının hastalığından Ceneral İgnatiyef'e haber virdi. Eğer Rusya Hükûmeti kendisine şu işde mu'âvenetde bulunacak olursa bu hidmetin i'âdesi içün hükûmet-i mezkûrenin menâfi'ine müstakbelde çalışacağını va'd itdi. Diğer tarafdan sarây dâhilinde görişebilecek adamları İstanbul'un her tarafına sevḳ ve bunlara lâzım gelen ta'limâtı virerek kardaşının hastalığı ne oldığını 'âleme ifşâ eyledi. Vâris-i saltanatın ne ahlâk ve ne evsâf-ı hasenede bulundığını halka ilhâm içün dahi irâe-i tarîḳde kusûr itmedi. Bi'l-hâssa bu gibi işlerde 'avâmın fikrine te'sîr-i küllîsi bulunan sınıf-ı 'ulemânın hafiyyen elde idilmesine fevḳâ'l-'âde gayret itdi. **[284]** Bunlardan en ziyâde söz sâhibi bulunanlarına adamlar göndererek ve pek çok şeyler va'd itdirerek kendi tarafını iltizâm itdirmeğe çalışdırdı. O günlerde matbû'ât-ı Osmâniye'de sâhib-i kalem bulunan zevât dahi unutılmadı. Onlardan ba'zıları dahi vaḳt ü zamânıyla elde idildi ki şu ahvâlin cümlesi az bir zamânda ya'nî bir iki hafta zarfında İstanbul'un ahvâlini küllîyen değişdirdi. 'Avâm-ı nâs yavaş yavaş, pâdişâh-ı hâzırdan yüz çevirerek vâris-i meşrû'ı bulunan Şehzâde Abdülhamid tarafını iltizâm itmeğe başladılar.

Bu sûretle birkaç günler geçdi. Şehzâde tarafından mâhirâne icrâ idilen entrikalar derhâl semere-i mühimme virmeğe başladı. Pâdişâh'ın hastalığı hakkında erâcîf çoğaldıkça 'ulemâ ve diğer sınıf-ı ahâlîden pek çoğı: "Eğer Pâdişâhımız tecennün itmiş ise el-hâmdü li'llâh vâris-i saltanat olacak şehzâdelerimiz eksik değildir. Pâdişâhımız kardaşı bulunan Şehzâde Abdülhamid niçün onun yerine geçmesün?" Dimeye, bu fikri kahvelerde, cem'iyyetlerde sarf itmekden çekinmemeye **[285]** başladılar. Bi'l-hâssa bu zamânda tebdîl-i saltanat mes'elesini iltizâm idenler hükûmet-i hâzıranın hatt-ı hareketine, idârede ittihâz itdiği meslek-i hürriyet-perverâneye mu'terîz fırkalara mensûb efrâd idi ki bunlardan bir kısmı devr-i Sultan Abdülaziz'de iḳbâlde bulunup inkılâbdan sonra varlığını yokluğunu bildirmek istemeyerek köşelere gizlenmiş ve o vaḳte kadar kendilerini ortaya atmamış zevât idi. Diğer kısmı da esâsen idâre-i müstebide tarafdârları, ya'nî bu zamânlarda ahrâr ve Midhat Paşa'nın iltizâm

idegeldikleri usûl-i Meşrûta'nın şiddetle 'aleyhinde bulunanalar idi. Berikiler şehzâdenin dahi kendi fikirlerine müşterek oldığını hiss idiyorlardı.

Hâl bu merkezde idi. Ma'a-hazâ o günlerde Şehzâde Abdülhamid Efendi'nin beslediği maksadın suhûletle icrâsı dahi pek büyük mevâni'e tesâdüf itmekden girü durmayordı. Çünki merkez-i hükûmetde bu entrikalara şiddetle muhâlefet gösteren bir kuvvet mevcûd idi ki bu da vükelâ-yı hâzıradan en ziyâde sâhib-i nüfûz bulunanların Şehzâde'nin ârzûsuna hiç de mümâşât **[286]** göstermemeleri kaziyyesi idi.

Sadr-ı a'zam Mehmed Rüşdi Paşa bu fikrin 'aleyhinde bulunuyor idi. Çünki müşârü'n-ileyh Sultan Murad Hazretlerinin şahsında mevcûd-ı tab' nezâket ve hasâ'il-i cemîlenin meftûnı oldığı gibi iki de bir tebeddül-i saltanatda bulunmak devletin şân ü haysiyetine halel vireceği fikrinde idi. Fazla olarak Pâdişâh'ın hastalığı muvakkat bir hastalık olup hüsn-i tedâvî ile şifâ-yâb olacağına emîn idi. Şimdilik te'ennî ile hareket itmek ve tebdîl-i saltanata lâ-yenkati' zarûriyyet ü mecbûriyyet hâsıl oldığı hâlde teşebbüs itmek muvâfık-ı maslahat add idiyordı. Şeyhü'l-İslâm Hayrullah Efendi dahi bu fikirde bulunuyor idi. Meclis-i Vükelâ'da bulunan diğer zevâtın ekserîsi dahi bu fikri tervîc idiyorlardı. Şu kadar ki bunların içinde tebdîl-i saltanat mes'elesine şiddetle mu'teriz ve bu işe ciddî sûretde mukâvemet gösterebilecek zât, ef'âl ü harekâtından Midhat Paşa Hazretleri oldığı anlaşılıyordı. Bunun esbâb-ı haḳîḳiyyesi nedir?...

Esbâb-ı mezkûrenin lâyık-ı vechle anlaşılması için **[287]** tavzîh-i mâdde eylemek lâzımdır. Çünki bu mes'ele Abdülhamid'in bi'l-âhire müşârü'n-ileyh hakkında bir 'adâvet-i şedîde beslemesini mûcib olan ahvâlin başlıcasını teşkîl idiyor. Vâkı'â Midhat Paşa'nın şu mes'elede ittihâz itdiği hatt-ı hareket el'ân temâmen ve mükemmelen 'ayân ü âşikâr olmamakla beraber kaviyyen zann ideriz ki ortada cereyân iden ba'zı rivâyetden ve ale'l-husûs müşârü'n-ileyh Hazretlerinin en ziyâde kurbiyyetinde bulunan ba'zı zevâtın virdiği ma'lûmâtdan Midhat Paşa'nın Sultan Abdülhamid'in taht-ı Osmanî'ye cülûs itmesine gösterdiği mümâne'at ber-vech-i âtî birkaç mülâhazâtdan ilerü geldiği ağleb-ı ihtimâlâtdandır.

Mümâne'at mezkûreyi, o târîhe kadar Şehzâde ile Midhat Paşa arasında mevcûd-ı nefsâniyyete atf itmek mümkün değildir. Bu gibi 'adâvet olmadığı muhakkakdır. Çünki ma'lûm oldığı üzere bizde şehzâdeler, vükelâ-yı devletden ayrı bir 'âlemde yaşarlar, bunlarla hiçbir münâsebetde bulunmazlar. Husûsen devr-i Sultan Aziz'de vâris-i saltanat bulunan zât Sultan Murad olduğından Şehzâde Abdülhamid Efendi'nin ismi bile kâle alınmaz. Bunı kimse tanımaz **[288]** idi. Binâ'en-'aleyh bu işte Midhat Paşa'nın tutdığı hatt-ı hareket 'adâvet-i şahsiyyeden olmayup diğer mülâhazâta mebnî oldığı muhakkakdır. Fikrimizce şu mes'elede haḳîḳate karîb olan cihet şudır.

Midhat Paşa Hazretlerinin ne kadar sâhib-i zekâ ve dûr-endîş bir zât oldığı ma‘lûmdur. Müşârü’n-ileyh Hazretleri şehzâdelerle doğrıdan doğrıya hiçbir münâsebetde olmadığı hâlde bunların cümlesinde mevcûd olan nekâyis ü meziyâta etrâflıca vâkıf oldığına şübhe idilmek mümkün değildir. Bu cihet ba‘zı taraflardan da tasdîk olunmakdadır. Mevsûkan alındığı ma‘lûmâta nazaran Midhat Paşa tâ ol-vaḳit Sultan Abdülhamid’in ahlâkında mevcûd olan mürâ’îliğe temâmiyle vâkıf olarak Devlet-i Aliyye’de bu gün yarın idâre ve usûl-i Meşrûta vaz‘ olunmakda iken bu isti‘dâdda bulunan bir zâtı makâm-ı hükümdârîye getürmek muvâfık-ı maslahat olamayacağını der-pîş iderek Şehzâde’nin cülûsuna tûl-i müddet mümâne‘at gösterdiği muhakkakdır. Bu işlere Sultan Murad’ın şahsına karşu beslediği sadâkat ü muhabbet **[289]** dahi Paşa’nın hatt-ı hareketine te’sîr-i küllî icrâ itdiği bî-iştibâhdır. Her hâlde esâs mes’ele şu iki mâdde-i mühimmeden tevellüd itdiği ḥaḳîḳate muvâfıkdır.

Her ne hâl ise, Midhat Paşa Hazretleri bu tebeddül mes’elesinde son mertebeye kadar metânet gösterdi. Elinden geldiği kadar Sultan Murad’ın tahtdan indirilmemesi içün çalışdı. Fakat ne fâ’idesi var ki bu husûsda gösterdiği himmet boşa gitdi. Maksadına nâ’il olamadı. Çünki takdîr-i ilâhî bu maksada mugâyirmiş. Ahkâm-ı ilâhiyye mutlak u mutlak yerini bulacakmış!. Şöyle ki:

Sultan Murad’ın hastalığı hakkındaki rivâyetler ortalığa intişâr itdikce bu mâdde gerek Avrupa’da ve gerekse Memâlik-i Mahrûse’de herkes içün ser-mâye-i mübâhese olmakda idi. Bi’l-hâssa Avrupa gazeteleri şu mâdde hakkında İstanbul’a dâ’ir her gün sütûnlar dolusı yazı yazmakdan girü durmayordı. Mübâhasâtın ekserîsi Sultan Murad’dan sonra gelen vâris-i saltanatın ahvâl ü ahlâkının tavsîfî üzerine idi. Şehzâde Sultan **[290]** Abdülhamid’in fotoğrafiyyesi ve resimleri jurnallarda tab‘ idilmekde oldığı gibi tercüme-i hâli hakkında da muhbirlerin toplayabildikleri ma‘lûmât viriliyordı. Çünki herkes bunun cülûsuna muntazır idi.

Memâlik-i Mahrûse’de ve bi’l-hâssa istanbul’da dahi Şehzâden’nin ismi her yerde söylenmekde idi. Ol-vaḳit ahâlîce mechûl fakat sonraları menba‘ı nereden çıkdığı pek güzel anlaşılan havâdis ü erâcîfler Şehzâde’ye muvâfık idi. Abdülhamid Efendi’nin medh ü senâsı bî-çâre Sultan Murad’ın hesâbına idi. Bu havâdislerde Pâdişâh-ı mağdûr envâ‘-i iftirâlar ile meselâ sefâhet, işret, müsriflik gibi hasâ’il ile ithâm idildiği hâlde vâris-i meşrû‘i olan şehzâde dahi gâyet mu‘tedil, sefâhetden müctenib, dîn-dâr bi’l-hâssa isrâfâtdan muhteriz bir zât melâ’ik-sıfât gibi gösteriliyor idi. Bu rivâyetlere inanılmak lâzım gelirse Abdülhamid Efendi tahta cülûs ider itmez Devlet-i Aliyye’de bir devr-i sa‘âdet peydâ olacağına iştibâh idilmez idi!...

Ne sûretle olursa olsun Şehzâde o günlerde kendi **[291]** maksadına gâyet muvâfık bir sûretde hareket idiyordı. Ortalığa mâhirâne sevḳ olunan şu havâdislerle efkâr-ı ‘umûmiye kazanılmakda oldığı gibi diğer tedâbîr-i ma‘kûle ile işe pek büyük mu‘âvenet idebilecek zevât dahi elde idilmekden girü durulmayordı. Bî-çâre Pâdişâh’ın hastalığı nümâyân olur olmaz vükelâdan ba‘zıları dahi Şehzâde’nin tarafını iltizâm itmek isti‘dâdını gösteriyordı. Söylediğimiz devirde bunlardan birincisi Hüseyin Avni Paşa’nın katlinden sonra ser-‘asker-i zamân bulunan Redif Paşa idi.

Redif Paşa hakkında Vak‘a-i Sultan Abdülaziz’de ba‘zı ma‘lûmât virmiş isek de Paşa’nın sâlifü’z-zikr mes’elede aldığı vaz‘iyyeti anlamak içün biraz izâhâte lüzûm vardır.

Redif Paşa Hüseyin Avni Paşa’nın perverdelerinden olup mebâdî-i şöhreti Yemen Fethi’nde ise de, orada iş görmekden ziyâde San‘â zabt olundukdan sonra Yemen İmâmı’nın hazînesini mükemmel sûretde yâğmâ itmekle şöhret buldığı erbâb-ı vukûfa ma‘lûmdur. Bu hazîneden cüz’î bir şey merkez-i hükûmete teslîm **[292]** olunup girân-bahâ-yı eşyânın Kumandan Paşa’nın elinde kaldığı mevsûkan söylenmekdedir. Ma‘a-hazâ Redif Paşa Yemen’de çok bir müddet oturmamışdı. İstanbul’a ‘avdet itdikden sonra Şûrâ-yı ‘Askeriyye Riyâseti’ne ta‘yîn olunmuşdur ki temâm bu zamânda ordularımızın techîzi içün meşhûr İstanbul sarrâflarından bulunan Azaryan Efendiler vâsıtasıyla Amerika’dan martin tüfenkleri alınmışdır. Bu mâdde de ümerâ-yı ‘askeriyemizden ba‘zılarının itdikleri irtikâb meşhûr-ı enâm olup Redif Paşa komisyon re’isi bulunmakla hükûmetden sirkat idilen pârelerin bir külliyyetli kısmı bunun cebine girdiği ol-vaḳit ‘alenen her tarafda söylenmekde idi. Ser-‘asker bulundığı müddet Sırbiye ve Karadağ’la vukû‘a gelen muhârebelerde sevḳiyyat-ı ‘askeriyyede gayret itmekden girü durmayorsa da, bulundığı makâmdan bi’l-istifâde Hüseyin Avni Paşa’nın beynü’l-vükelâ işgâl itdiği mevḳi‘-i ma‘neviyye kâ’im olmak ârzûsunda bulundığından diğer vükelâdan ve bi’l-hâssa Midhat Paşa’dan şiddetli mümâne‘at görmekde idi. Aralarında ‘adâvet-i şedîde olup, Redif Paşa’nın Şehzâde Abdülhamid’i iltizâm **[293]** itmesi bu mâddeden ilerü geldiği muhakkakdır. Şehzâde’nin kendisine kayd-ı hayatla Ser-‘askerlik makâmını va‘d itmesi dahi Paşa’nın hatt-ı hareketine te’sîr ü nüfûz icrâ itmekde oldığı bî-iştibâhdır.

Vükelâdan Şehzâde Abdülhamid’i iltizâm idenlerden birisi de Tophane müşîri bulunan Damad Mahmud Paşa idi. Bu zât Hânedân-ı Osmânî ile def‘âtle sıhriyet peydâ iden bir ocağa mensûb olup babası Fethi Paşa, Sultan Mahmud’un damadı oldığı gibi kendisi dahi Sultan Abdülmecid’in kerîmelerinden bir Sultan-ı Aliyyetü’ş-Şânı tezvîc itmiş idi. Bi’z-zât ağniyâdan olup, â’ilesinin işgâl itdiği mevḳi‘-i mühimmeden dolayı

merâtib-i devletin en büyüğüne çabuk vâsıl olmuşıdı. İḳtitârı olmayup entrika ü fesâda meyyâl idi. Devletin her umûrına karışmak isterdi. Sarây-ı idâre ve müdâhalesinin en mürevvici bulunup, haremin nüfûzuyla ahvâl-i ‘umûmiyyeye te’sîr itmekden girü durmayor idiyse de vükelâ-yı hâzıradan yüz bulamadığından bunlardan ba‘zılarına bi’l-hâssa Midhat Paşa’ya ‘adâvet-i şedîdesi var idi. Şehzâde’yi iltizâm itmesi dahi kısmen bu mâddeden ilerü geliyordı.

[294] Ol-vaḳit Meclis-i Vükelâ’da bulunan Cevdet Paşa’nın dahi şu husûsda Sultan Abdülhamid’e pek büyük hidmetleri sebḳ itmişdir. Bu zât ‘asrımızın ‘ulemâsından olup bi’l-hâssa târîh-i Osmânî’de yed-i tûlâ sâhibi bulundığı muhakkakdır. Devlet-i Aliyye’nin son iki ‘asr-ı târîhine â’id yazdığı eser meşhûr-ı enâmdır. Fakat garîbdir Cevdet Paşa te’lîf-i mezkûrde Devlet-i Aliyye’nin edvâr-ı mütenevvi‘asında vükelâdan ba‘zılarının irtikâb itdikleri sû-i ahvâli ve bi’l-hâssa irtişâyı şiddetli bir lisânla mu’âheze itdiği hâlde kendisi gâyet mürtekib olup bu tarîḳde pek fenâ bir sû-i şöhret kazanmışdır. Paşa’nın irtikâbı meşhûrdur. ‘Asrımızda bunı bilmeyen kimse yokdur dînse câ’izdir. Cüz’î bir meblâğa kadar tenezzül itdiği ma‘lûmdur. Bi’n-nefs ‘ukalâdan idiyse de şiddetle esen rûzgâra tâbi‘ olup gitdiği kendisine hâs olan ahlâkdan idi. Bir vaḳit Midhat Paşa’nın taraflısı oldığı hâlde mücerred menâfi‘-i zâtiyyesi mülâhazasıyla öbür tarafa geçmişdir.

Her ne ise bu üç zât, Sultan Hamid’in tahta cülûs itmesine hidmet iden, bu işe cân-sipârâne çalışan kimseler **[295]** idi. Şübhesiz hepsinde bir fikr-i fâsid var idi. Başka bir devirde menâfi‘-i zâtiyyelerini daha geniş bir sûretde yürütmek kolay olur fikrinde idiler. Bi’l-hâssa bunların işine Midhat Paşa’nın mesleği bulunan Kânûn-i Esâsî bahsi hiç de gelmeyordı. İdârede hâkimmiyyet-i millet galebe çaldığı hâlde meḳâsid-i zâtiyenin icrâsı müşkil bir renk kesb ideceği onlarca gün gibi âşikâr idi.

Vükelâdan ba‘zılarının Şehzâde Abdülhamid taraflığını iltizâm itmesi ahvâl-i âtîyeye pek büyük te’sîr itmekden girü durmadı. Çünki İstanbul’da o zamân efkâr-ı ‘umûmiyye hemân hemân Pâdişâh’ı hal‘ itmek fikrini tervîc itdiği hâlde bu fikr sâlifü’z-zikr vükelâ vâsıtasıyla tabakât-ı bâlâda dahi hafiyyen müzâkere olunuyor idi. Ma‘a-hazâ o günlerde bile Şehzâde’nin işi temâmen kazanılmış dinilemezdi. Çünki vükelânın kısm-ı a‘zamı ve bi’l-hâssa Midhat Paşa, hal‘ mes’elesini ağza almak dahi istemeyordı. Fakat mâni‘a-yı mühimmeyi def‘ içün Şehzâde Abdülhamid Efendi bir tedbîre mürâca‘at itmiş idi ki bu da **[296]** ol-vaḳit İstanbul’da pek ziyâde sâhib-i nüfûz bulunan İngiliz Sefîri “Sir Henry Elliot”un tevassutunı ricâ itmek oldı. Fakat netîcede bu hareketden dahi bir semere görülmedi. Mu‘terizi olan vükelâ fikirlerinde sâbit-kadem kaldılar.

Ma‘a-hazâ şu entrikalar büsbütün semeresiz kalmayordı. Efkâr-ı ‘umûmiyyede inkılâb ârzûsı gitdikce teşeddüd itmekde oldığı muhakkak idi. Ahâlî ne sûretle olursa olsun devlet içün ağır olan şu hâlden kurtılmak isteyor ve buna muvaffak olamayınca vükelâyı şiddetle mu’âheze itmekden girü durmayordı. Mâhirâne ortaya salıvirilen havâdisler fazla olarak heyecân-ı efkârı teşdîd itmekde idi. O günlerde herkesin ağzında “Sultan Murad delidir. Hükûmet Midhat ve Rüşdi Paşaların elindedir. Bunlar tûl-i müddet mevḳi‘-i iḳtidârda kalmak içün mecnûn Pâdişâh’ın hal‘ini istemeyorlar” gibi sözler söyleniyordı. Şübhesiz menba‘ı yine sarâydan çıkma ba‘zı erâcîflerdi, bi’l-hâssa Midhat Paşa’nın şahsına dokunılıyordı. Ahâlî meyyânnında o günlerde “Midhat Paşa, Şehzâdelerin **[297]** hepsini Alemdağı’na ziyâfete da‘vet idecekmiş, orada bir şehzâdeden mâ‘adâsını hep kesecekmiş, ba‘dehû kalan şehzâdeye vasî olarak devleti tûl-i müddet idâre idecekmiş” gibi erâcîf cereyân itmekde oldığı gibi diğerleri “Hayır! Böyle değildir. Hiçbir şehzâdeyi bırakmayacak. Hânedân-ı Osmânî efrâdını mahv idecek, sonra Devlet-i Aliyye’yi Fransa gibi cumhûriyyete tebdîl iderek kendisi cumhûr re’îsi olarak oturacakmış” gibi havâdisler dahi cereyân idüp durıyordı. Bu erâcîf ü havâdisler gitdikce tevessü‘ idiyordı. İstanbul kahvelerinde söyleniyordı!.. Memnûniyyetsizlik tabakât-ı bâlâya dahi sirâyet itmeğe başlamışdı. Ricâl ü vükelâdan ba‘zıları dahi ‘avâmın tarafına meyl itdikleri ba‘zı hareketlerinden istidlâl olunuyordı. Fenâlık günden güne teşeddüd idiyordı!...

Bu hâlin çok devâm itmesi mümkün değildi. Hükûmet içün tehlikeli idi. Ne sûretle olursa olsun Vükelâ-yı hâzıranın bir şey’e karâr virmesi lâzım idi. Meclis-i Vükelâ’da, Şehzâde Hamid Efendi tarafında bulunan vükelâ bu ciheti ap açık **[298]** mevḳi‘-i müzâkereye koymak isteyorlardı. Hatta bir gün Meclis-i Vükelâ’da şu mes’ele hakkında Midhat ve Redif Paşa arasında şiddetli münâza‘a vukû‘a gelerek az kaldı ki bir münâsebetsizliğe meydân virebilmesi havâdisi İstanbul’da şüyû‘ bulmuş idi.

Hâl böyle vehâmet kesb itdikce bi’l-hâssa Sadr-ı a‘zam pek fenâ bir mevḳi‘de bulunuyordı. O günlerde ricâl, ‘ulemâ ve eşrâfdan ba‘zı zevât Bâb-ı ‘Âlî’ye: “Pâdişâhımız yok ise haber viriniz ve eğer Midhat ve Rüşdi Paşalar mülki müstaḳillen idâre idiyorlarsa bunı da bilelim” gibi haberler göndermişler idi. Bî-çâre Rüşdi Paşa da ne yapacağını şaşırmış kalmışdı!...

İşte bu zamânda ve ba‘zı rivâyete nazaran en evvel İngiliz Sefîri “Sir Henry Elliot” vükelâya bir teklîfde bulundı ki bu da Pâdişâh’ın hastalığını Avrupa’da bu gibi hastalıkların mu‘âyenesinde şöhret-gîr bir doktor vâsıtasıyla mu‘âyene itdirmek, vireceği raporı düstûrü’l-‘amel tutmak kaziyyesi oldı. Sadr-ı a‘zam ve Midhat Paşa bu işe dört el ile sarıldılar. Diğer vükelâ dahi bu fikri kabûl itdiler. Derhâl **[299]** Avrupa’da

bu hastalığın hekîmi bulunan ve ‘umûm-ı Avrupa’da fevḳâ’l-‘âde şöhret kazanan Viyana doktorlarından Doktor Lidorsdorf’a (Dr Leidersdorf) mürâca‘at olundı. Ora Osmanlı sefâreti vâsıtasıyla bu zât İstanbul’a da‘vet olundı. Müşârü’n-ileyh Hükûmet-i Osmâniye’nin ricâsıyla İstanbul’a geldi. Derhâl huzûr-ı şâhâneyye getürilerek bî-çâre Sultan Murad mu‘âyene itdirildi. Birkaç gün sonra doktor raporını tanzîm ve Sadr-ı a‘zam Mehmed Rüşdi Paşa’ya şifâhen dahi ba‘zı ifâde de bulundukdan sonra Viyana’ya ‘avdet itdi.

Biz şu rapor muhteviyâtının neden ibâret oldığını bilen kimseye tesâdüf itmediğimiz gibi Avrupa matbû‘âtında raporun aynını derc iden bir cerîde dahi görmedik. Bir rivâyete nazaran vükelâ-yı zamân bu raporan muhteviyâtı neden ibâret oldığını anladıkdan sonra ne fikre mebnî ise aslını mahv itmişlerdir. Fakat raporan mündericâtı ‘umûmiyyetle Sultan Murad’a muvâfik olmadığı muhakkakdır. Ol-vaḳit Beyoğlu salonlarında cereyân iden havâdise nazaran “Doktor Leidersdorf” Sadr-ı a‘zam’a **[300]** Sultan Murad’ın hastalığı ağır oldığını beyân itdikden sonra şifâhen: “Eğer siz Pâdişâh’ı yalnız altı ay içün benim Viyana’daki hastahâneme yollarsanız, bu müddet zarfında Pâdişahınızı sâlimen i‘âde ideceğimi va’d iderim. Burada ise benim tarafımdan bir şey’ yapılması mümkün değildir. Beyhûdedir.” dimişdir.

Her ne olursa olsun şu mu‘âyene mes’elesi, Sultan Murad tarafını iltizâm idenlerin son ümîdini mahv itdi. İlcâ’-yı ahvâl ve takdîr-i Rabbânî bu zâtı fedâ itmek lüzûmunı gösterdi. Ma‘a-hazâ Midhat Paşa yine te’ennî ile hareket itmek lüzûmunı ilerüye sürmüş idiyse de, bu işde son zamâna kadar pek büyük metânet gösteren Mehmed Rüşdi Paşa Doktor Leidersdorf’un raporundan sonra me’yûs olarak vâris-i meşrû‘ bulunan şehzâdenin taht-ı Osmânî’ye cülûsını iltizâm ider oldı. Bu hareket ahvâl-i zarûriyyeden idi. İstanbul’da ‘avâmın fikri ma‘lûm idi. Gerek Sadr-ı a‘zam ve gerekse Midhat Paşa imzâsız bir çok mektûblar alarak bu mektûblarda “Eğer vükelâ kendi hüsn-i rızâlarıyla Şehzâde Abdülhamid Efendi’yi cülûs itdirmezlerse, **[301]** diğer birkaç vükelânın ümerâ-yı ‘askeriye ile birleşerek bu işi vücûda getüreceği ve sonra cülûs-ı cedîde mümâne‘at gösteren vükelâ ile ayruca hesâb göreceği” me’âlinde tehdîd-âmîz sözler bulundığını rivâyât idenler vardır. Bu tehdîdin ehemmiyyetsiz olmadığı şundan dahi anlaşılıyor ki bir gün Damad Mahmud Paşa ile Redif Paşa Midhat Paşa’nın konağına giderek müşârü’n-ileyh Hazretlerine karşu şu yolda ifâde-i kelâmda bulunmuşlardır: "Siz hal‘ işinin kolaylığını bize öğretdiniz. Bu gün Pâdişah’ın deli oldığını ‘umûm-ı dünyâ, tekmîl-i süferâ biliyor. Bir mecnûnun tahtda ibkâsı şer‘an ve ‘aklen câ’iz olamaz. Siz bu işi der-‘uhde itmediğiniz sûretde biz süferânın yardımıyla

Abdülhamid Efendi'nin cülûsuna çalışacağız." gibi maksad ü merâmlarını ap açık söylemişlerdir. (*)[453]

Midhat Paşa hâlin bu merkeze geldiğini görerek ziyâdesiyle mükedder ü me'yûs olmuş idi. Ma'a-hazâ "Cenâb-ı Hak bu millete merhamet ider" fikriyle midir nedir daha bir müddet beklenmesine **[302]** karâr virdi. Fakat o vaḳte kadar müşârü'n-ileyh Hazretleri Şehzâde Abdülhamid'in kendisiyle görüşmek ârzûsuna dâ'ir ricâsını redd ide geldiği hâlde o günlerde Sadr-ı a'zam Mehmed Rüşdi Paşa'nın ısrârı üzerine mülâkâtı kabûl itdi. Bu mülâkât malûm oldığı üzere İstanbul civârında Sultan Hamid'in o günlerde oturmakda oldığı Musluoğlu Çiftliğinde vukû'a gelmişdir. Burada Sultan Murad'ın hal' mes'elesi hal olunup bitmişdir. Ma'a-hazâ şu mülâkâtın tafsîlâtına â'id ma'lûmât-ı haḳîḳiyye yokdur. Ortada cereyân iden rivâyet birbirine mugâyir birkaç naḳliyyatdan ibâret olup haḳîḳate karîb olanı şudur:

Midhat Paşa, Şehzâde Hazretleriyle hoş-âmedî teşrîfâtını îfâ itdikden sonra Sultan Murad'ın hastalığı muvakkat olarak tedâvîsi mümkün oldığını beyân, taraf-ı âli-yi necâbet-penâhîlerinin hamiyyeten, insâniyyeten şimdilik başka ahvâl-i icbâriye olmayınca taht-ı Osmânî'yi vekâleten idâre itmesini ricâ ider. Şehzâde, böyle bir işin âdât-ı kadîme-i Osmâniye'ye mugâyir oldığını beyânla kat'iyyen redd ider. Midhat Paşa bu reddi görünce, Sultan Murad **[303]** iktisâb-ı âfiyet idinceye kadar asâleten fakat Devlet-i Aliyye idâresinde usûl-i idâre-yi Meşrûtiyyet'i kabûl ve bu husûsı derhâl i'lân itmek şartıyla makâm-ı Hilâfet kendisine teklîf olunabileceğini beyân ider. Şehzâde cevâben kendisi zâten usûl-i idâre-yi Meşrûta mürevvici oldığını ve bu teklîfi ma'a'l-memnûniye kabûl ideceğini beyân ider. Ve 'alî-i rivâyeten üç kere bu sözünde sâbit-kadem kalacağına yemîn ider. Bunun üzerine Midhat Paşa tekrâr söze başlayarak Ahrâr-ı Osmâniye'den Ziya ve Kemal Beyleri kendisine müşâvir-i hâs ta'yîn itmesini ricâ ider. Şehzâde bunı dahi kabûl ider. Söz virir. Şehzâde bu mevâdi kabûl ider itmez Sadr-ı a'zam ve Midhat Paşa yerlerinden kalkarak biri birini müte'âḳib bî'at iderler!.. Cülûs-ı hümâyûnı resmen i'lân ü teşrîfâtını ikinci güne ta'lîḳ eyleyerek konuklarına 'avdet iderler.

İşte Muslu Çavuş Çiftliği'nde cereyân iden vukû'ât 'alî-i rivâyeten bundan ibâretdir. Zât-ı şâhânenin cülûsuna en ziyâde mümâne'at gösteren Midhat ve Rüşdi Paşalar o gün Pâdişâh-ı hâzıra bî'at itmişlerdir. Bundan sonra Sultan Hamid taht-ı Osmânî'ye **[304]** cülûs itmesine hiç bir mümâne'at kalmamışdır. Fakat bu cülûsun, bî-çâre Memâlik-i Mahrûse'ye ne kadar behâlı oturdığını bu günde bilmeyen kimse yokdur. Yevm-i meş'ûmdan i'tibâren Devlet-i Aliyye üzerine bir musîbet çökdi.

[453] Lâyiha ve istitrâd. Ali Haydar Bey.

Memleketin nısfı zâyi‘ oldı. Kalanı dahi bugün yarın gitmek isti‘dâdını gösterüp durıyor. Hükûmet-i ilâhîdendir. Şu husûsı Paşalar, Pâdişâh-ı hâzıra bî‘at itdiği gün dahi hiss itmişlerdir. Çünki menkûldür ki Muslu Çavuş Çiftliği Mülâkâtı’ndan sonra Sadr-ı a‘zam Mehmed Rüşdi Paşa ile Midhat Paşa bir ‘arbada ‘avdet iderler iken ikisi de tefekküre dalarak bir müddet sükûtla mesâfe kat‘ itdikleri hâlde Sadr-ı a‘zam bir su’âl içün Midhat Paşa’ya mürâca‘at ider. Fakat müşârü’n-ileyh Hazretlerinin gözlerinden yaş gelmekde oldığını görerek müte’essiren sebebini sorar. Paşa ağlayarak: Efendimiz “Bu zât devleti de milleti de bizi de mahv idecekdir. Hissiyâtım böyledir.” cevâbını alır, ikisi de ağlamağa başlarlar.

İkinci gün ya‘nî Şa‘bân’ın on birinci, Agustos’un on dokuzuncu güni Sultan Abdülhamid taht-ı Osmânî’ye cülûs ider..

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ahmed Saib Bey'in *Tarîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eseri, yalnızca Osmanlı Devleti'nin geç dönem siyasal ve toplumsal yapısını yansıtan bir tarih metni değil, aynı zamanda dönemin tarih yazımı anlayışı ve entelektüel iklimi hakkında fikir edinmeye imkân tanıyan bir birincil kaynak niteliğindedir. Eserin Sultan V. Murad'ın kısa süren saltanatını müstakil biçimde ele alan az sayıdaki tarihî metinlerden biri olması, onu Osmanlı tarihçiliği açısından dikkat çekici kılmaktadır. Bu yönüyle çalışma, V. Murad dönemi üzerine yapılan araştırmalara katkı sağlayabilecek nitelikte bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Ayrıca *Tarîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*, yalnızca bir padişah biyografisi olmanın ötesine geçerek dönemin iç ve dış siyasetine, toplumsal dönüşüm süreçlerine ve fikir dünyasına dair çeşitli gözlemler sunmakta; böylece çok boyutlu bir tarih anlatısı oluşturma çabası sergilemektedir.

Söz konusu eser, Ahmed Saib Bey'in üçleme biçiminde tasarladığı tarih anlatısının ikinci halkasını oluşturmaktadır. Müellifin ilk olarak kaleme aldığı ve Sultan Abdülaziz'in saltanatını konu edinen *Vak'a-ı Sultan Abdülaziz* adlı eserinin dönemin kamuoyunda belirli bir ilgi uyandırmasının ardından *Tarîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*'i bu ilginin devamı niteliğinde yazdığı anlaşılmaktadır. Bunu takiben kaleme aldığı *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı* adlı eserle birlikte Ahmed Saib Bey, üç farklı padişahın saltanat dönemlerini kronolojik bir bütünlük içinde ele almıştır. Müellifin ilk ve üçüncü eserleri üzerine geçmişte çeşitli akademik çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bu üçlemenin orta halkasını oluşturan *Tarîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*'in de araştırmalara dâhil edilmesi, Osmanlı tarih yazımının kaynak çeşitliliği ve yöntemsel yaklaşımları açısından katkı sağlayabilir niteliktedir.

Bu çalışmada transkripsiyonu yapılan *Tarîh-i Sultan Murad-ı Hâmis* adlı eser, içeriğinin yanı sıra kullanılan kaynak çeşitliliği ve tarih yazımındaki yaklaşımı bakımından incelenmeye değer bir örnek oluşturmaktadır. Eserin içeriksel ve yöntemsel yönlerinin şekillenmesinde, müellifin askerî ve mülki kariyeri ile Fransızca ve Rusça gibi dönemin önemli dillerine olan hâkimiyetinin ve gazetecilik deneyiminin etkili olduğu görülmektedir. Müellifin Rus Askerî Okulu mezunu olması ve Batı basınına erişim imkânı, onun yalnızca Osmanlı kaynaklarına değil; aynı zamanda dönemin uluslararası siyasi ortamına dair bilgilere de başvurmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, eserde Emile de Keratry'nin V. Mourad adlı çalışmasına ve çeşitli yabancı gazetelere

yapılan atıflar, metnin çok yönlü bir kaynak temeline dayandığını göstermektedir. Çalışmada tarihsel olayların yalnızca belge aktarımı yoluyla değil, aynı zamanda dönemin siyasal eğilimlerini yansıtan yorumlarla birlikte ele alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca müellifin Sultan V. Murad'a yakınlığı ve Sultan II. Abdülhamid'e yönelik eleştirel tutumu, eserin tarafsızlığına ilişkin değerlendirmelerde dikkate alınması gereken bir husus olarak öne çıkmaktadır. Bu yönüyle eser, dönemin siyasal yaklaşımlarının tarihsel anlatıya nasıl yansıdığı konusunda incelemeye açık bir örnek teşkil etmektedir.

Eserin içeriği, kronolojik akışa dayalı sistematik yapısı ve geniş kaynak kullanımıyla dönemin tarihî olaylarının incelenmesine yönelik önemli veriler sunmaktadır. Özellikle Balkanlar'daki isyanlar, Saray'daki güç mücadeleleri ve Çerkes Hasan Vakası gibi kritik olaylara ilişkin çok yönlü ve karşılaştırmalı anlatımlar, müellifin tarihsel olguları farklı açılardan değerlendirme çabası içinde olduğunu göstermektedir. Müellifin askerî geçmişi, savaşların teknik ve stratejik yönlerine dair ayrıntılı değerlendirmeler yapmasını kolaylaştırırken, siyasal gelişmeleri aktarırken kullandığı dilde zaman zaman kişisel yorum ve değerlendirmelerin etkisinin hissedildiği görülmektedir.

Sultan V. Murad'ın sağlık durumu ve saltanatının sona ermesine ilişkin bölümlerde müellifin dengeli bir anlatım kurma ve tarafsız bir üslup sürdürme çabası dikkat çekmektedir. Eserde padişahın tedavi sürecinde yaşanan aksaklıklar ve kamuoyuna yansıyan bilgi akışına dair yapılan değerlendirmeler, dönemin Osmanlı siyasî kültüründe bilgi yönetimi, sansür ve resmî söylem arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik ipuçları sunmaktadır. Bu bölümler, dönemin siyasal iletişim pratiklerine ve devletin kamuoyu algısını şekillendirme biçimlerine ışık tutabilecek nitelikte gözlemler içermektedir.

Sonuç olarak, bu eser yalnızca dönemin olaylarını kronolojik bir biçimde aktarmakla kalmayıp müellifin askerî, mülki ve gazetecilik deneyimlerinin tarih anlatısına belirli ölçüde yansıdığı çok yönlü bir metin olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle *Tarîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*, Osmanlı tarih yazımı içerisinde içerik ve biçim açısından incelenmeye değer bir örnek oluşturmakta, özellikle Sultan V. Murad dönemi üzerine yapılan araştırmalara katkı sağlayabilecek nitelikte bir kaynak görünümü sergilemektedir. Böylelikle bu çalışmada gerçekleştirilen eserin transkripsiyonu ve değerlendirmesi, Ahmed Saib Bey'in tarih yazımındaki konumunun daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına olanak tanımakta; aynı zamanda Osmanlı'nın geç dönemine ilişkin literatürün genişlemesine ve çeşitlenmesine katkı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmed Cevdet Paşa (2021). *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi: Tezâkir*. (2. Baskı, Cilt 2-4). Haz. S. A. Kahraman. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ahmed Cevdet Paşa (2022). *Sultan Abdülhamid'e Arzlar (Ma'rûzât)* (5. Baskı). Haz. Y. Halaçoğlu. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Ahmed Saib (1318). *Renümâ-yı İnkılâb*. Kahire: Mısır.

Ahmed Saib (1320). *Vaka-i Sultan Abdülaziz*. (2. Basım, 1326). Mısır: Kahire: Hindiyye Matbaası.

Ahmed Saib (1326). *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*. Mısır: Hamidiyye Matbaası.

Ahmed Saib (1327a). *Hakâyık-ı Târihiyye ve Siyâsiye*. İstanbul: İkbal-i Millet Basımevi.

Ahmed Saib (1327b). *Nereye Gidiyoruz?: Mâzî, Hâl ve İstikbâl*. İstanbul: Matbaa-i Cihan.

Ahmed Saib (1327c). *Son Osmanlı Rus Muharebesi*. Mısır: Hindiyye Matbaası.

Ahmed Saib (1327d). *Şark Meselesi*. İstanbul: İkbal-i Millet Basımevi.

Ahmed Saib (2014a). *Şark Meselesi.* Haz. S. Y. Gömeç. Ankara: Berikan Yayınevi.

Ahmed Saib (2014b). *Vaka-i Sultan Abdülaziz*. Haz. M. Köseoğlu. Samsun: Cem Ofset Matbaacılık.

Ahmed Saib (2024). *Târîh-i Sultan Murad-ı Hâmis*. Haz. Dr. T. Evci ve Ö. Erbulut. Ankara: Cem Ofset Gazi Kitabevi.

Ahmed Saib (22 Mayıs 1325). "Mukaddime." *Sancak Gazetesi*, No 1.

Ahmed Saib, (1322). *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis,* (İkinci basım 1326), Hindiyye Matbaası, Mısır-Kahire.

Ahmet Mithat Efendi (2013). *Üss-i İnkılap*. Haz. İ. N. Uysal. İstanbul: Dergah Yayınları.

Aksüt, A. K. (1944). *Sultan Azizin Mısır ve Avrupa seyahati*. İstanbul: Ahmet Sait Oğlu Kitabevi.

Aktepe, M. (1979-1980). Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi ve tarihi hakkında bazı bilgiler. *Tarih Enstitüsü Dergisi,* Sayı:10-11, İstanbul, s.121-152

Aktepe, M. M. (1993). *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Altınsu, A. (1972). *Osmanlı Şeyhülislâmları*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Aslan, O. F. (2021). *II. Abdülhamid Dönemi Basın ve Yayın Müdahaleleri ve Kaplanzade Ahmed Saib Bey'in Rehnüma-yı İnkılap (Devrim Kılavuzu) Kitabı*. Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO): 1856/ 139126, 1856/ 139127.

Babinger, F. (1992). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (Çev. C. Üçok). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları / 435.

Baykal, B. S. (1944). Lord Salisbury'nin İstanbul'da fevkalâde murahhaslığı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, s. 437-517.

Berkes, N. (2022). *Türkiyede Çağdaşlaşma* (34. Baskı). Haz. A. Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bursalı Mehmed Tahir Bey (1975). "Ahmed Saib Bey." *Osmanlı Müellifleri* (Cilt 3, s. 8-9). Haz. İ. Özen. İstanbul: Meral Yayınevi.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi:

Çakal, H. O. (2004). *Ahmed Saib Bey, Yaşadığı Dönem ve Eserleri*. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.

Çelebi, N. (2014). "Türkiye Türkçesinde bildirme ekinin işlevleri". N. Demir veF. Yıldırım (Ed.), Prof. Dr. Mehmet Özmen Armağanı, İçinde (s. 103-114). Adana.

Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi (DH. MKT): 2360/52, 2372/20, 631/31, 686/54.

Dâhiliye, Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakları, Muamelât (DH. TMIK. M): 89/68.

Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform* (Cilt 2: 1856-1876). (Çev. O. Akınhay). İstanbul: Papirüs Yayınları. (Orijinal eser 1963).

Ebuziya Tevfik (2019). *Yeni Osmanlılar Tarihi*. Haz. Y. Öztürk. İstanbul: Kapı Yayınları.

Eldem, E. (2019). *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evrak ve Yazıları, I. Cilt: V. Murad ve Cléanthi Scalieri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Emecen, F. (2001) Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi tarihi. *Tarih Dergisi*, Cilt 34, s. 567–569. (Cilt 9, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 3130, İstanbul 1984)

Ercoşkun, T. (2008). Ahmed Saib ve Sancak Gazetesi, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırma Dergisi*, 14, 97-144.

Ercoşkun, T. (2017). Yeni bilgi ve belgeler ışığında Kaplan [Zade] Ahmed Saib (1860–1918). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *36*(61), 95-138.

Ertuğrul, A. (2003). Rehber-i Müverrîn: mükemmel ve muntazam Tarîh-i Osmânî nasıl yazılır. *İstem*, Yıl:1, Sayı 1, 201-222.

Georgeon, F. (1996). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)* (2. Baskı, Çev. A. Er). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. (Orijinal eser: Paris, 1980).

Gül, Ö. (2023). *Sancak Gazetesi (1899-1900)*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Güneş, İ. (1997). *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet* (Cilt II). Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, No. 15.

Hariciye Nezâreti, İdare (HR. İD): 69/73.

Hariciye Nezâreti, Tahrirat (HR. TH): 269/25, 282/90.

Hüseyin Hıfzı (1326). *Sultan Aziz Devri*. İstanbul: Bab-ı Ali Caddesi, 38 Numaralı Matbaa.

Hüseyin Hıfzı (1326). *Sultan Murad-ı Hamis Sebeb-i Hal'i*. İstanbul: Bab-ı Ali Caddesi, 38 Numaralı Matbaa.

İdare, Dâhiliye (İ. DH): 1505/57, 1509/15, 1509/80, 1513/50.

İdare, Hususi (İ. HUS): 77/91, 96/160, 96/161.

İnönü (Türk) Ansiklopedisi (1946). "Ahmed Saib." Cilt 1. Ankara.

Kandil, İ. (2012). Ahmed Saib Bey'in Nereye Gidiyoruz "Mâzî - Hâl ve İstikbâl" risalesinin tercümesi, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt 6, Sayı 12, s. 211-222.

Karal, E. Z. (2003). *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri (1861–1876)* (VII. Cilt, 6. Baskı). Ankara: TK Basımevi.

Karatay, B. (2023). *1797-1798 Vidin Kuşatmasında Seferberlik ve Lojistik.* Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Keçe, M. (2015). Tarihsel düşünme becerileri ile tarih okuryazarlığı becerilerinin karşılaştırılması. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, *7*(03), 108-122.

Keleşyılmaz, V. "Teşkilât-ı Mahsusa, Yusuf Akçura ve 1916 Lozan Milletler Konferansı", *Türkler*, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 460-463.

Kératry, E. (1875). *Mourad V: Prince-Sultan-Prisonnier d'État*. Paris.

Kösa, K. (2003). *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası İnceleme Tahlil-i Fihrist, Seçilmiş Metinler*. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

Kuran, A. B. (1945). İnklâp Tarihimiz ve Jön Türkler, İstanbul: Tan Matbaası.

Kütükoğlu, M.S. (1998). *Tarih Araştırmalarında Usûl* (6. Baskı). İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, No. 27.

Lamres, S. S. (1911). *Kamasutra: Kavaid-i Aşk u Sevda ve Sevmek Sanatı* (Çev. Ahmed Saib). İstanbul: Matbaa-i Kader.

Lewis, B. (2022). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (13. Baskı, Çev. B. B. Turna). Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Lugatim.com "Forma." Erişim 11.10.2024. https://lugatim.com/s/FORMA

Maarif Nezareti, Mektubî Kalemi (MF. MKT): 502/50, 513/34, 680/19, 1216/66, 1229/17.

Mahmud Celaleddin Paşa (1983). *Mir'ât-ı Hakîkat* (Cilt I–III). Haz. İ. Miroğlu. İstanbul: Berekât Yayınevi.

Malkoç, E. (2012). Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu 'nun kaleminden Ahmet Rıza Bey ve yazışmaları, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 12, 107-163.

Midhat Paşa Oğlu Ali Haydar (1317). *Lâyiha ve İstitrâd*. Mısır-Kahire: Hindiyye Matbaası.

Nureddin Tevfik (1324). *Sultan Aziz'in Hal'i ve İntiharı*. Kostentine: Karabet Matbaası.

Nureddin Tevfik (1324). *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*. Kostantine: Karabet Matbaası.

Öztuna, Y. (1984). *Bir Darbenin Anatomisi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Sabah Gazetesi (20 Mayıs 1876) Sene:1, Sayı:84.

Sabah Gazetesi (26 Mayıs 1876). Sene:1, Sayı:89.

Süleyman Paşa (1326). *Hiss-i İnkılâb Yahut Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hamis'in Cülusu*. İstanbul: Tanin Matbaası.

Şehsuvaroğlu, H. Y. (1949). *Sultan Aziz Hayatı Hal'i Ölümü*. İstanbul: Naşiri: İbrahim Hilmi Çığıran, Hilmi Kitapevi.

Şehsuvaroğlu, Y. H. (5 Mart 1950). "Tarihten Sayfalar: Ahmed Saib Bey." *Akşam*.

Şeker, H. (2019). *93 Harbi'ne Kadar Rusya'nın Osmanlı Politikası ve Ahmed Saib'in "Son Osmanlı Rus Muharebesi" Adlı Eseri (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

Şura-yı Ümmet (10 Nisan 1902). "İhtâr." No:1.

Şura-yı Ümmet Gazetesi (11 Ekim 1904). "Neşriyat-ı Cedide." No 61.

Şura-yı Ümmet Gazetesi (19 Şubat 1905). "Ahmed Saib Bey'in Mevkûfiyeti." No 69.

Şura-yı Ümmet Gazetesi (6 Şubat 1905). "Sebeb-i Te'hîr." No 68.

Şura-yı Ümmet Gazetesi (9 Aralık 1904). "Abdülhamid'in Yeni Bir Tedbiri." No 65.

Tekesin.org.tr. "Osmanlıca Gazeteler: Şuray-i Ümmet." Erişim: 5.11.2024. https://tekesin.org.tr/kutuphane-ve-arsiv/osmanlica-gazeteler/suray-i-ummet/tezler

Türkiye Tarih Kurumu Kütüphanesi. "Târîh-i Sultan Murâd-ı Hâmis / Muharriri Ahmed Sâib." Erişim: 28.10.2024. Türkiye Tarih Kurumu Kütüphanesi. Kaynak No. 1. Erişim: 28.10.2024.

https://kutuphane.ttk.gov.tr/search?field=vemode=normalvequery=T%C3%A2r%C3%AEh-i+Sultan+Mur%C3%A2d-%C4%B1+H%C3%A2mis+%2F+muharriri+Ahmed+S%C3%A2ib

Türkiye Tarih Kurumu Kütüphanesi. Kaynak No. 1. Erişim: 28.10.2024. https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=242709vedkymId=60204

Türkiye Tarih Kurumu Kütüphanesi. Kaynak No. 2. Erişim: 28.10.2024. https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=295334vedkymId=3097

Uzunçarşılı, İ. H. (1946). Beşinci Sultan Murad'ın tedavisine ve ölümüne ait mektup ve raporlar. *Belleten*, 10 (38), 317-368.

Uzunçarşılı, İ. H. (1950). Viyana Büyük Elçisi Sâdullah Paşa'nın intiharına dair. *Belleten*, 14 (55), 419-480

Uzunçarşılı, İ. H. (2021). *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi* (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Worldcat. "Ahmed Saib Kaplan Zadé." Erişim: 12.10.2024. https://search.worldcat.org/search?q=au%3AAhmed+Saib+Kaplan+Zade%CC%81.veqt=hot_author

Yabancı Arşivler (ZB): 333/25, 334/30.

Yıldız Perakende, Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK): 94/5.

Yıldız Perakende, Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK): 19/114, 20/86.

Yıldız Perakende, Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y. PRK. PT): 22/15.

Yıldız, Kamil Paşa Evrakları (Y. EE. KP): 17/1685.

Yılmaz, Y. (1921). Osmanlı Türkçesinde sevmek sanatı (Kamasutra: Kavaid-i Aşk u Sevda). mulahhas.com https://www.mulahhas.com/2021/03/osmanl-turkcesinde-sevmek-sanat.html

EKLER

Ek 1. Metnin Transkripsiyonunda Kullanılan Harfler

ا	**Â, â; E, e**
ب	**B, b; P, p**
ت,	**T, t**
ث	**S, s**
ج	**C, c**
ح, خ	**H, h**
د	**D, d**
ذ, ز	**Z, z**
ر	**R, r**
س, ص	**S, s**
ش	**Ş, ş**
ض	**Ż, ż; Ḍ, ḍ**
ظ	**Ẓ, ẓ**
ع	**‘**
غ	**Ġ, ġ**
ف	**F, f**
ق	**Ḳ, ḳ**
ك	**K, ñ**
ل	**L, l**
م	**M, m**
ن	**N, n**
و	**V, v, u, U, û, Û, ü, Ü**
ه	**H, h, a, e**
ى	**Y, ı, î, Î**

ÖZGEÇMİŞ

Ayşe Aktürk, ilkokul, ortaokul ve lise öğrenimini Gümüşhane'de tamamlamıştır. 2008 yılında Ankara Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Lisans Programı'ndan mezun olmuştur. 2021 yılında Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı'nda lisansüstü eğitimine başlamıştır. 2025 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak Şanlıurfa'nın Harran ilçesinde Sosyal Bilgiler öğretmeni olarak göreve başlamış ve aynı kurumda müdür yardımcılığı görevini yürütmektedir.